

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀSARA DHARMA SAMHITĀ
OR
PARĀSARA SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYAṆA MĀDHAVĀCHĀRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, etc.

BY
PANDIT VĀMAN ŚĀSTRĪ ISLĀMAPURKAR.
VOLUME I. PART II.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

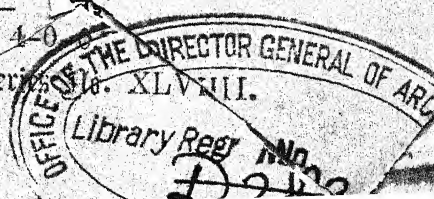
Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1893.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0

Bombay Sanskrit Series

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माध्वं सत्यं वदत माऽनृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

द्वितीय-तृतीयाध्यायौ

सा च

इसलामपुरग्रामजनुषु विद्वद्भिरुपनिवेशाक्षिसूनुना
धर्मनिर्णयार्थं संहिताः

मुम्बईः

शके १८१५.

राजकीयशकाब्दाः १८९३.

In a case where all the MSS. in my possession fully agreed in their readings, I, of course, experienced no difficulty whatever in fixing the text.

In a case where the different MSS. which were available to me gave different readings, I have, in fixing the text, invariably attached the highest importance to the majority. To explain this more fully, I beg to state that if, say eleven out of the twenty MSS., which I could lay my hands upon, gave one particular reading of a particular verse, and the remaining nine gave different readings, I have fixed as the text the one, in which the eleven agreed, provided, of course, the reading was a correct one according to the rules of grammar.

In a case, in which the majority of the MSS. agreed in a particular reading, but which, after being scrutinized from the standpoint of grammar, proved to be inaccurate, and there were only one or two isolated MSS., which gave a different but a correct reading, I have always given preference to the isolated but the correct reading, and entirely disregarded the inaccurate majority in fixing the text.

I have endeavoured my utmost in securing as many different MSS. of the work as possible. Consequently, my researches have naturally been confined to those MSS. only, which I have had the good fortune of securing. If any reader, therefore, were at any time to come forward to question the accuracy of a particular text fixed by me, in comparison with any better MS. he might be possessing, I shall respond to his challenge by merely stating that I fixed the best text from amongst those MSS. that were available to me. It is very possible that one may have in his possession a MS. better than any one of those, which I could lay my hands upon.

One more important remark, and I will have finished my say.

Every one who has more or less worked in the direction of compiling and editing the old voluminous *Purāṇas* and *Smritis*, such as those alluded to in the present work, undoubtedly knows how their proceedings are fraught with difficulties,

in consequence of there being no complete and finally settled printed edition of a single one of them. To be more explicit, I take, for example, the numerous editions of the *Upanishads* and the *Brāhmanas* which are the same all over the world without the slightest difference in their readings. It becomes, therefore, very easy to quote very accurately references from such editions as these. Far from this is the case with our *Purāṇas* and *Smṛitis*, although they are in no way the less valued. There is not, as far as my experience goes, a single *Purāṇa* or *Smṛiti* even the printed editions of which (much less the MSS.) will be found to be universally the same, *i. e.*, agreeing with one another to a syllable without the slightest variation. The thousand and one omissions, the innumerable differences in the readings, the apparent plagiarisms, &c., with which the different MSS. of a work are replete, render the work of ingeniously compiling and editing it extremely laborious, if not impossible. It must, however, doubtless be admitted that this noble work has only recently attracted the attention of the learned class, and if the unremitting zeal, in hearty co-operation with strenuous efforts on their part, be multiplied (which, it is hoped, will be), it will certainly not be very long before a complete success is achieved in accomplishing that which we consider our grand ultimatum. I have fully availed myself of every means, which was at my disposal, to further this grand object, but if, for the reasons stated above and for other reasons, discrepancies and inaccuracies, as compared with those appearing in a particular MS., will be found to have crept in in my work, I trust I shall be fully exonerated from blame by every kind reader.

I.

The MSS. made use of by me for purposes of comparison in this second part of *Parāśaradharmaśāstra* are, with the addition of one only, the same as those used by me while editing the first part, and to which I have alluded to briefly in the prefatory notes to that part. This additional MS. was kindly lent me by Pandit Anantācharya Gajendragadkar

of Sâtârâ. On comparing this minutely with the one I was using, I found that the former did not even slightly differ from the latter in its readings. Consequently, I have made no detailed mention of it in this part, although I frequently made use of it for purposes of comparison. The following is a short description thereof :—

It contains 625 leaves, each page containing 10 lines, and each line 33 letters. In this MS. the *Prāyaścittakāṇḍam* does not appear to be as complete as the *Āchārakāṇḍam*. It appears to have been somehow or other brought to completion, so far as the matter is concerned, but the last 30 leaves are very carelessly written, there being short omissions and inaccuracies throughout. The last sentence of this MS. reads as ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते विनिर्दिशेत्. This is followed by a sort of presentation at a place where the colophon generally appears. It runs as follows :—

इदं पुस्तकं श्रीकरहाटक्षेत्रस्थगोपाळाचार्याणामासीत्.
इदानीं गजेन्द्रगडकर आचार्येभ्यः कृष्णार्पणपूर्वकं इत्तम्.

II.

In this part the author quotes several new works of different authors, in addition to those quoted by him in the first part, and I make short observations on the new ones, and additional observations on some of the old ones, where necessary.

आन्ध्रमेधिकपर्व—Information in connection with this has been given in detail in the prefatory notes to the first part. However, by way of reiteration, I state here that the copy of *Mahābhārata*, for the loan of which I am indebted to Rājā Ravivarma, of Travancore, has fully satisfied me that the work, which is at present generally supposed as *Vṛiddhagautama* forms part and parcel of *Āsvamedhikaparva* of that great epic poem. I have, therefore, named *Mahābhārata* instead of *Vṛiddhagautama*, when occasions required my doing so. But the fact that none of the references quoted by

the author from *Vṛiddhagautama* is traceable in the portion of this *Parva*, which is supposed to be *Vṛiddhagautama*, leads me to believe that there does exist an independent work entitled *Vṛiddhagautama*.

उमानहेश्वरसंवादः—My researches in connection with this have proved, beyond every possibility of doubt, that this portion is none other than that embodied in *Ānuśāsanikaparva* of *Mahābhārata*, vide chapters 140 to 146. This dialogue, which is supposed to have taken place between Umā and Maheśvara, is the very same as that to which the author has alluded at one place in this part. The author has quoted frequently from this in the subsequent portion. But the line from this dialogue, which has been quoted by the author in this part, is neither traceable in the Bombay Edition of *Mahābhārata*, nor in the Calcutta Edition. As for the other lines, which are referred to by the author in the subsequent portion, some of them are traceable in these two editions, while others are not, which is no wonder, when it is borne in mind that the printed books are, generally, if not invariably, found to be wanting in several portions, which the manuscripts contain.

कात्यायनः—It is interesting to notice that the author has quoted exclusively under the name *Kātyāyana* in the first part, whereas he has quoted in this part under the name *Kātyāyana* as also under the names of his productions *Kātyāyanasmṛiti* and *Karmapradīpa*. I possess, as I have mentioned in the first part, two MSS. entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but which my researches have shown me as none other than *Karmapradīpa*. In this connection I must state here that till recently I was labouring under the impression that *Kātyāyanasmṛiti* was identical with *Karmapradīpa*, and hence I have made a remark to that effect in the prefatory notes to the first part under कात्यायनः. But my subsequent researches have convinced me that I made the above statement under a misapprehension, as I now hold that *Kātyāyanasmṛiti* is a work quite distinct from *Karmapradīpa*. I cannot, however, refrain from mentioning that with regard to *Kātyāyana*

and his works, confusion is worse confounded. The Bombay edition, of which I possess a copy is entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but it concludes as though it were the conclusion of *Karmapradīpa*, a work distinct from *Kātyāyanasmṛiti*. The fact that none of the quotations under the name *Kātyāyanasmṛiti* is traceable in this copy of *Karmapradīpa* has assured me that those two are two distinct works of *Kātyāyana*. But it is very much to be regretted that I was not able to secure a MS. of *Kātyāyanasmṛiti*. It can be very well presumed that this *Kātyāyanasmṛiti* must be a very large *Smṛiti* treating exhaustively of the three *Kāṇḍās*, viz., *Āchāra*, *Vyavahāra* and *Prāyaścitta* as the author has subsequently alluded to hundreds of references under the name of *Kātyāyana* regarding civil and criminal laws. But that not a single one of these quotations appears in the copy of *Karmapradīpa* goes to remove entirely the doubt, if any, that *Karmapradīpa* is part and parcel of *Kātyāyanasmṛiti*. In the latter portion of the second *Adhyāya* of this part dwelling on the subject of *Sannyāsa* have been quoted several passages from *Kātyāyanasmṛiti*, which are duly traceable in an *Upanishad* termed *Āśramopanishad* without the slightest differences in their readings. But as I have got no copy of the work *Kātyāyanasmṛiti*, I have no means to determine whether they are originally from the *Upanishad* mentioned above, or from this *Smṛiti*.

कालिकापुराणम्—I have in my possession a copy of this *Purāṇa* printed by Mr. Ganga Vishnu, but it is full of mistakes and is very carelessly edited. The author has referred to only four lines from this *Purāṇa* at one place in this part, but I could not trace a single one of them in the copy under reference, although I endeavoured my utmost to do so. Nevertheless, it is possible that they may have escaped detection on my part. This fact leads me to believe that this copy is not only carelessly edited, but that it is wanting in several passages, which is probably the reason why these lines are not traceable in it.

कावषेयः—The author has quoted only one verse under this name in this part, but different MSS. give different readings

thereof. The name *Kāvasheya* appears in the *Aitareya-brāhmaṇas* as also in some of the *Purāṇas*, but it is very difficult to say whether there is really any *Smṛiti* of this name in existence.

काश्यपः—The author has quoted from this under the above name as also under the name *Kaśyapa*. The major portion of this *Smṛiti* is prosaic, and a minor one metrical. I could lay my hands on two MSS. of this in the *Devanāgarī* character, one belonging to the Elphinstone College and the other to the Deccan College. I was also fortunate in securing a MS. of this work in the *Telugu* character. A careful comparison of this *Telugu* MS. with the *Devanāgarī* ones mentioned above has proved that each one of the latter is incomplete. Most of the author's quotations are traceable in the former, whereas only a few of them can be traced in either of the latter two. It was, however, unfortunate that I could not make the best use of them.

धर्मः—At one place the author has quoted one *Sūtra* under the name *Dharmah* and another at another place under *Dharme*. The verse quoted under the latter name can be traced in the *Purāṇa* known as *Vishṇudharmottara*, but the one quoted under the former is not so traceable in the same *Purāṇa*. If on the one hand, therefore, it is difficult to say with certainty that the quotation is not from *Vishṇudharmottara*, it appears to me on the other hand that one will not be totally unjustified in surmising from the analogy of quotations from most of the foregoing *Purāṇas* that it is from the *Purāṇa* in question. In this connection I must bring to the notice of the reader that there is in existence another work entitled *Sivadharmottara* and as the author has not been explicit enough in naming the works, but has merely stated *Dharmah* and *Dharme*, it is very difficult to point to a particular work as the source of the quotation. There is another thing in connection with this, which I must mention. These two works do not appear to have been related by any one of the name of *Dharma*, as is the case with *Matsya*, *Kārma*, &c., who were supposed to have respectively related the *Purāṇas* entitled after their names. This makes room for another sur-

mise that there is probably a work named *Dharmasmṛiti*, quite distinct from any one of those mentioned above.

पारस्करः—The author has in this part quoted many references from Paraskara, some of which are *Slokās* and the others *Sūtrās*. The *Sūtrās* are traceable in a copy of the work entitled *Pāraskaragrihyasūtram*, which I possess. The *Slokās* are not to be found therein. Neither the thirty-six *Smṛitis* enumerated by Paithinasi are found to include the name of Paraskara, nor have I come across any *Smṛiti* of the name of *Pāraskarasmṛiti*. These two facts lead me to conjecture that Pāraskara has, in all probability, mentioned the different *Dharmās* or laws in some one of the *Purāṇas* where the metrical quotations, above alluded to, may very likely be traced.

बौधायनः—The author has quoted to a large extent from this work in this part. Some of these quotations are metrical and the others prosaic, but none of them is traceable in the printed copy of the work, which is in my possession. At one place the author has quoted under the name *Baudhāyana-dharmah* and this single quotation is found in the printed copy above alluded to, which fact conclusively proves that the *Baudhāyana* of the printed copy is the *Baudhāyanadharmah* of the author. The fact that the quotations from *Baudhāyana* are not traceable in the printed copy leads me to believe that they are one and all contained in a distinct work entitled *Baudhāyanasmṛiti*.

भृगुः—The author has quoted in this part many verses from this. There is in existence a *Smṛiti* entitled *Bhṛigu-smṛiti*, but I regret to have to state here that I have not as yet been able to procure a copy thereof. One of the several quotations from this *Smṛiti* has engendered in my mind the suspicion that it has been plagiarized from Manu, although I admit that it is not traceable in any of the printed editions of *Manusmṛiti*. It is supposed that Bhṛigu related the *Manusmṛiti* to other *Rishis*, and if I am right in my above surmise, viz., that the verse in question is a quotation from *Manusmṛiti*, the author

has probably quoted under the name Bhrigu instead of Manu. I know of no other reason to plausibly account for this.

मत्स्यपुराणम्—In addition to the observations made by me in connection with this in the first part, I have to state that the author has, in this part, quoted under the name of *Matsyah* at some places, and almost all of these quotations are traceable in this *Purāṇa*. Consequently it will not stand to reason to question the identity between these two.

महाभारतम्—The necessary information in connection with this has been given in the prefatory notes to part I., but I only supplement it by stating that the author has, at almost all places, quoted under the name of *Mahābhāratam*, and not named the particular *Parva*, in which the reference exists, but none of the several quotations is traceable in the available printed copies of *Mahābhāratam*. The author has, however, as a solitary instance, quoted a reference from *Salyaparva*, but that too I have not been able to trace in any of the printed copies, although I looked up for it very minutely. A comparison of this work written in the *Nāgarī* character with those written in the *Telugu* and *Malyālam* ones shows that the former is generally conspicuous by several omissions. This is best corroborated by the experience of Dr. Burnell who, in his Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace of Tanjore, writes in this connection as follows (*vide* page 180):—

“*The differences in entire Chlokas do not amount to more than five per cent., and these are generally omitted in the N. recension.*”

वायनपुराणम्—The author has in this part twice quoted from this *Purāṇa*. I possess a copy of this *Purāṇa* published by the Asiatic Society of Bengal, but my efforts to trace therein the author's above references resulted in tracing only a few of them. I take this opportunity of remarking that this edition is a source of great discouragement to a careful comparer, inasmuch as it is full of mistakes, and although I am not in a position to compare it with the different MSS. I can presumably say that there exist several omissions in it.

सुनःपुच्छः.—The author has quoted only one verse under this name. The seventh book of the *Āitareya-brāhmaṇas* of the *Rigvedās* has alluded to three *Rishis* named *Sunahpuchchha*, *Sunahśepa* and *Sunolangula*. These three names have also been mentioned by some of the *Purāṇas*. Nevertheless, neither have I come across a *Smṛiti* bearing any of these three names, nor does any of them appear to have been included in the list of the thirty-six *Smṛitis*.

स्कंदपुराणम्.—The author has quoted largely from this work in the first part, as well as in this. I have not, I regret, been able to procure a copy of this in its entirety, although I tried my utmost to do so. Some stray pieces here and there of this work, dwelling upon the importance of particular things, have been published, but the entire work does not appear to have been printed. A *Samhitā* of this *Purāṇa* which is entitled *Sūtasamhitā*, has been recently edited and published, only in its three *Kāṇḍas*, under the auspices of the Ānandāśrama of Poona, a copy of which has been kindly presented to me by my friend Mr. M. C. Apte, the proprietor of that institution, but it reached my hands too late to admit of my making any use of it in this part. In other words, I got it long after a major portion of this part was edited and published. On my going through this work, however, I detected that some of the passages therefrom were the same as those from *Manusmṛiti*, and it is difficult to ascertain whether the author of *Sūtasamhitā* reproduced them from *Manu* or *vice versa*. But in my opinion the former conjecture holds more solid ground.

Each one of the two names *Skāṇḍam*, and *Skandah*, under which the author has quoted largely in this work would appear to be identical with this *Skandapurāṇa*. As for the former being so identical I have not the least doubt as the formation of the word *Skāṇḍam*, which is another name for *Skandapurāṇa*, can be correctly arrived at from that word by rules of grammar. As for *Skāṇḍa* also being identical with *Skandapurāṇa* it is only my surmise as I have no means to prove the identity

between these two in the absence of a copy of the entire *Skandapurāṇa*.

I beg to conclude here with the remark that I have made the foregoing observations in connection with the several works and MSS. that I used while editing this part in as succinct a manner as possible, as I intend expatiating upon each one of them in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion as mentioned in para. 2 of these notes.

V. Ś. I.

20, Girgaum, Bombay,

1st June 1893.

TABLE OF CONTENTS.

VOLUME I, PART II.

विषयानुक्रमणिका

द्वितीय-तृतीयाध्याययोः ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
मङ्गलाचरणम्	१ ७	रसविनिमये विशेषः...	१० १८
प्रतिपाद्यविषयनिरूपणम्...	१ ७	तिलविक्रयनिषेधस्या-	
कृष्यादेः साधारणधर्मत्वम्...	२ १९	पवादः	११ ११
प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति...	३ १५	कृषौ पाप्मानं दर्शयति ...	१२ १२
तत्र ब्राह्मणस्य कृषिर्नि-		उक्तस्य दोषस्य महत्त्वम्.	१३ १
निषिद्धा	४ १	तस्य परिहारः	१३ ६
स्वयं कृषिर्निषिद्धा	४ ९	खलयज्ञं कुर्यात्	१३ १४
कारयितुमशक्तेन स्वयमपि		खलयज्ञाऽकरणे दोषः ..	१४ ९
कर्तव्या	५ ८	खलयज्ञस्य नित्यत्वम्.	१४ १४
हलस्य बलीवर्दसङ्ख्यानियमः	५ १५	दातव्यधान्यस्य परिमाणम्	१५ १
वज्या बलीवर्दाः	५ २१	वर्णान्तराणां कृषिः	१५ १२
योग्या बलीवर्दाः	६ ५	शूद्रेण द्विजसेवामुज्झित्य	
बलीवर्दवाहने विशेषः	६ १६	कृषिर्नि कर्तव्या	१६ ७
बलीवर्दस्नापनानन्तर-		उक्तस्य साधारणधर्मस्य	
कर्तव्यम्	७ १४	निगमनम्	१६ १६
स्नातकान् भोजयेत्	८ ५	वर्णधर्मनिरूपणप्रतिज्ञा ..	१७ १
फलितस्य धान्यस्य		आश्रमचतुष्टयम्.	१७ ६
विनियोगः	८ १६	उपनयनं ब्राह्मः संस्कारः	१७ १४
तिलविक्रयनिषेधः	९ १३	गर्भाधानादिसंस्काराः ..	१८ ६
रसा रसैर्निमातव्याः	१० ११	उक्तसंस्काराणां बीज-गर्भ-	
		जनितदोषनिवृत्त्यर्थत्वम्	१८ २१

पृ० पं०	पृ० पं०
द्विजानामेते संस्काराः स-	नामधेयस्वरूपम्. २५ ६
मन्त्रकाः..... १९ ४	तत्र विशेषः. २५ १८
गर्भाधानादीनां कालवि-	अथ निष्क्रमणम् .. २६ ९
शेषः..... १९ ८	तस्य कालः..... २६ १०
ऋतुस्वरूपम् १९ १४	तत्र कर्तव्यम्. २६ १२
अथ पुंसवनम्..... २० ४	अथाञ्जप्राशनम् .. २७ ७
तस्य कालः..... २० ५	तस्य कालः २७ ८
नक्षत्रादि २० १०	तत्र विशेषः २७ १४
अथ सीमन्तोन्नयनम् २१ १	अनन्तरं जीविकापरीक्षा .. २७ १९
तस्य कालाः..... २१ २	अथ चौलम्..... २८ ७
तच्च सकृदेव कर्तव्यम्.. २१ १२	तस्य कालः २८ ८
गर्भसंस्कारपक्षे प्रतिगर्भं	चूडानियमः..... २८ १८
कर्तव्यम्..... २१ १८	अथ प्रसङ्गादन्येऽप्यनुप-
अथ ज्ञातकर्म..... २२ ९	नीतधर्माः..... २९ ५
तस्य कालः..... २२ १०	अभक्ष्यभक्षणं महापातकहे-
नालच्छेदात् प्रागाशौचा-	तुद्रव्यव्यतिरिक्तविषयम् २९ १३
भावः..... २३ २	अथ अक्षराभ्यासः .. ३० ११
तत्र हेमश्राद्धं कार्यम्.. २३ ८	तस्य कालः ३० १२
पक्वान्नश्राद्धनिषेधः..... २३ ११	तत्र कर्तव्यम् ३० १६
तस्मिन् दिने शक्त्या दानं	अथ उपनयनम् .. ३१ ७
कार्यम् २३ १४	तस्य कालः..... ३१ ८
आशौचे सत्यपि पुत्रजन्मनि	वर्णव्यवस्थया तस्य का-
तात्कालिकी शुद्धिः.. २४ ३	लनियमः..... ३२ ५
अथ नामकरणम् ... २४ ८	वर्णानुपूर्व्येणेतिकर्तव्यता. ३२ १०
तस्य कालाः २४ ८	तत्र मेखला ३३ १४
एतच्च पितुरभावे ज्येन	दण्डः..... ३४ १३
कार्यम् २४ १६	तत्रानुक्रल्पः..... ३४ १७
कालविषयेऽन्ये पक्षाः .. २५ १	दण्डपरिमाणम्..... ३४ १९
	„ लक्षणम् ३५ ७

पृ०	पं०	पृ०	पं०
यज्ञोपवीतम्	३५ १४	अकरणे प्रत्यवायः	४३ ६
उक्तालभे यथासम्भवम्	३६ १	उपनीतस्य नियमाः	४३ १०
ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणम्	३६ १३	गुरुवृत्तिप्रकारः	४५ ३
यज्ञोपवीतप्रयोगः	३६ १७	गुरुपुत्रादुच्छिष्टं न भो-	
ग्रन्थिनियमः	३७ १०	क्तव्यम्	४६ १७
यज्ञोपवीतपरिमाणम्	३७ १३	ब्रह्मचर्यकालावधिः	४७ ६
उपवीतसङ्ख्या	३८ २	अथ गोदानम्	४७ १०
उपवीतं सदा धार्यम्	३८ ८	तस्य कालः	४७ ११
तत्र विशेषः	३८ १४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	४८ १
चोटनादौ प्रतिपत्तिः	३८ १८	तस्याग्निपरिचर्या	४९ १३
आदित्योपस्थानम्	३९ १	एवं कुर्वतः फलम्	५० ११
अग्निपरिचर्या	३९ ८	केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कु-	
समिदाहरणे विशेषः	३९ १३	ब्जादिविषयमाहुः	५१ ३
समिलक्षणम्	३९ १८	अथ गृहस्थाश्रमः	५२ ४
समिन्नियमः	४० ४	तत्र स्नानम्	५२ ५
अग्निकार्याकरणे दोषः	४० ७	गुरवे वरं दद्यात्	५२ १५
भिक्षाचर्याप्रकारः	४० ११	त्रयः स्नातकाः	५३ १०
सार्ववर्णिकी भिक्षा आ-		स्नातकधर्माः	५४ ४
पद्विषया	४० २०	अथ विवाहः	५४ १६
आपद्यपि शूद्रात् पक्वं		तस्य कालः	५४ १७
न गृण्हीयात्	४१ २	कन्याया वाह्यानि लक्ष-	
अनापदि स्वजातीयेष्वपि		णानि	५५ ५
शस्तेष्वेव भैक्ष्यम्	४१ ६	वर्ज्याः कन्याः	५५ १०
भिक्षाप्रवर्तनवाक्यम्	४१ ११	कन्याया आन्तराणि लक्ष-	
उक्तेषु अपवादः	४१ १७	णानि	५६ ७
भैक्ष्यं भोजनपर्याप्तमेव	४२ ७	सप्त पौनर्भवाः कन्याः	५७ ८
गुर्वाज्ञया भोक्तव्यम्	४२ १२	क्रान्तां कन्यामुद्वहेत्	५८ ३
असन्निधौ तद्वार्यादीनाम्	४२ १७	असपिण्डामुद्वहेत्	५८ ७
एकान्ननिषेधः	४३ १७	मातुलसुताविवाहविचारः	६३ ७

पृ० पं०	पृ० पं०
यवीयसीमुद्गहेत् ६९ ३	तेषां लक्षणानि ८४ ११
अभ्रातृकां नोद्गहेत् ६९ १६	वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियमः ८५ १३
असमानार्ध-गोत्रजामुद्गहेत् ७० २२	आदितः षट् विप्रस्य धर्म्याः ८५ १७
सगोत्राविवाहे निष्कृतिः . . . ७२ १०	प्रशस्ता विवाहाः ८६ २
कन्यायाः कुलं परीक्ष्यम् . ७२ १८	ब्राह्मणानां पैशाचानुज्ञा . ८६ १०
तत्र हेयकुलम् ७३ ६	ब्राह्मादीनां फलम् ८६ १३
उपादेयकुलम् ७४ १	प्रशस्तेष्वपि पूर्वपूर्वस्य
उत्तमैः सह सम्बन्धं कुर्यात् ७४ ८	प्रशस्ततरत्वम् ८७ ६
उत्तमः ७४ ११	आसुरस्य न पापीयस्त्वम् . ८७ ११
अधमाः ७४ १८	गान्धर्वादिविवाहेषु स्वी-
वरनियमः ७५ ५	कारानन्तरं विवाहवि-
वरस्य पुंस्त्वपरीक्षोपायः . . ७५ १८	धिः कार्यः ८८ १९
पुंस्त्वपरीक्षायां कारणम् . . ७६ १७	ब्राह्मादिषु कन्यादानं
अन्येऽपि वर्जनीया वराः . ७७ १	सकृदेव ८९ ११
कीदृशाय कन्या देया . . ७७ ४	नायमुत्सर्गः ९० ४
प्राशस्त्यमाह ७७ ९	वाचादत्तापि गुणवते
कन्याशब्देन लज्जाद्यभि-	ऽन्यस्मै देया ९० ७
ज्ञानरहितत्वं विवक्षितम् ७८ १९	वरदोषाः ९० १२
वयोविशेषेण फलविशेषः . ७९ ६	ऊढायाः पुनरुद्वाहो
गौर्यादिशब्दार्थः ७९ ९	युगान्तरविषयः ९० १६
दातृविशेषाः ७९ १६	दोषमनाख्याय कन्यां
सवर्णं वरं वरयेत् ८० ११	ददन् दण्डयः ९१ १५
रजोदर्शनानन्तरं कन्या	कन्यादोषाः ९२ १
स्वयं वरयेत् ८० १८	दोषवती त्याज्या ९२ ५
लोकप्रसिद्धः कन्याशब्दो वि-	त्यागस्तु सप्तमपदाभि-
वाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे ८१ २०	क्रमणात् प्राक् ९२ १४
विवाहरहितानामपि उत्तम-	पाणिग्रहणात् प्राग्वरमरणे
लोकप्राप्तिः ८२ १०	कन्यात्वं न हीयते . . ९३ १
विवाहभेदाः ८४ ५	वरणानन्तरं वरस्य देशान्त-
	रगमने विशेषः ९३ ५

पृ० पं०	पृ० पं०
शुल्कदस्य वरस्य मरणे	अजातपुत्रस्यैव ऋतुकाल-
कर्तव्यम् ९३ १३	गमननियमः १०४ १४
देशान्तरगमने विशेषः . . ९३ १८	बहुपुत्रत्वम् १०५ १५
वाग्दानोत्तरं सप्तमपदा-	सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहे-
भिक्रमणात् प्राक् कन्या	तुत्वम् १०७ ५
ज्येष्ठस्यै देया ९३ २१	पुत्रानुशासनविधिः . . . १०७ ८
सवर्णायाः प्राशस्यम् . . . ९४ ११	ऋतुयौगपद्ये क्रमः . . १०९ ३
कैषाञ्चिन्मतेन द्विजाना-	उपगमनकालसङ्कोचः . १०९ ९
मापदि शूद्राविवाहानु-	चतुर्थदिवसे गमनं वैक-
ज्ञा ९५ ५	ल्पिकम् १०९ १४
अपरेषां मते शूद्रावर्जन-	दिनविशेषगमनेन फल-
मेव युक्ततरम् ९६ ९	विशेषः ११० ८
युगभेदेन व्यवस्था ९७ २०	ऋतुकालानभिगमनदो-
विवाहविधिः ९८ ४	षापवादः १११ ६
कृतोद्वाहस्य नियमः . . . ९८ १८	दोषरहिता सदोषा वापि
ऋतुकालनिर्देशः ९९ ८	स्त्री पालनीया १११ १४
ऋतावगमने दोषः . . . १०० ५	अवृत्तायास्तु भरणमात्रम् ११२ १०
पर्ववर्जं गन्तव्यम् . . . १०० १३	अधिविन्नापि भर्तव्या . ११२ १५
निषिद्धास्तितयः १०० १८	अधिवेदननिमित्तानि . ११२ १९
ऋतुकालेऽपि दिनाष्टकं	सुरापाने त्यागः ११३ ५
वर्ज्यम् १०१ २	अधिवेदनकालविशेषः . ११४ १
निषिद्धनक्षत्रम् १०१ ७	व्याधितायां विशेषः . . ११४ ५
स्त्री-पुंसयोराहारविशेषः . १०१ ११	अधिवेदनं द्विविधम् . ११४ ९
सङ्क्रान्तिरापि वर्ज्या . . १०१ १९	गृहान्निर्गतायाम् . . . ११५ ३
वर्ज्या देशाः १०२ ६	सहधर्मचारिणी ११५ १५
परदारगमननिषेधः . . १०२ ११	तत्रैव विशेषः ११७ ८
अन्यदपि वर्ज्यम् १०२ १७	अथ जातिभेदः . . . ११८ ९
स्त्रीणां श्रौतो वरः १०३ ५	तत्र सजातयः ११८ १२
	अनुलोमजाः ११८ २३

पृ० पं०	पृ० पं०
षड्विधा अनुलोमजाः...११९ ६	कालविशेषेऽध्ययनम्...१३२ ३
प्रतिलोमजाः...१२० २०	उपाकरणोत्सर्जनप्रश्नांसा १३२ १५
जातिविशेषाः...१२१ २०	अथान्येऽपि-गृहस्थधर्माः १३३ १
तेषु उत्तमाधमभावः...१२२ २	सामान्येन धर्मसंक्षेपः...१३४ १९
अधमजातेरप्युत्तमजाति-	अथ वानप्रस्थाश्रमः १३५ ६
प्राप्तिः...१२२ १२	ऐकाश्रम्यविषये पूर्वपक्षः १३५ ६
उत्तमजातेरप्यधमजा-	समाधानं च...१३६ १४
तिप्राप्तिः...१२३ ७	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मः...१३७ ७
वृत्तिसाङ्ग्ये प्रातिलोम्यानु-	वानप्रस्थाश्रमविधिः...१३७ १४
लोम्ये अधमोत्तमे...१२३ २१	स्वात्मन्यग्निसमारोपः...१३८ १
अधरोत्तराः...१२५ १	ग्राम्याहारपरित्यागः...१३९ ५
जात्याभासाः...१२५ १४	वनप्रवेशावसरः...१३९ १०
अथ अवाशिष्टा गृहस्थ-	अकृतगार्हस्थ्योऽपि वान-
धर्माः...१२६ १७	प्रस्थेऽधिक्रियते...१४० ७
तत्र उपाकर्म...१२६ १८	वनप्रतिष्ठस्य कर्तव्यम्...१४० १८
अस्तादिप्रतिबन्धे आ-	अफालकृष्टमश्नीयात्...१४० २२
षाढ्यां कर्तव्यम्...१२७ १४	अकृष्टपच्यैर्वैतानिकं कु-
पौर्णिमादीनां शाखाभे-	र्यात्...१४१ ८
देन व्यवस्था...१२८ १	संग्राह्यद्रव्यस्येयता...१४१ १७
पर्वणऔदायिकत्वे विशेषः १२८ ९	सर्वमाश्वयुजे त्यजेत्...१४२ ६
श्रवणस्यौदयिकत्वम्...१२८ १२	ततो नूतनं सञ्चिनुयात् १४२ १०
ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते इत्यत्र	तत्र वर्ज्याः...१४२ १६
विशेषः...१२९ ५	तपोनियमः...१४३ ४
कर्कटे नोपाकर्म इत्यस्य	अग्निपरिचर्यायामक्षमं
देशान्तरविषयत्वम्...१२९ १०	प्रत्याह...१४५ १२
गृहस्थस्याप्युपाकर्म...१३० १	अथ चतुर्थाश्रमः...१४७ १
उपाकरणस्येतिकर्तव्यता १३१ ५	तस्य कालः...१४७ २
अथ उत्सर्जनम्...१३१ १४	आश्रमाणामारोहः...१४७ १७
तस्य कालः...१३१ १५	अवरोहनिषेधः...१४८ १

पृ० पं०	पृ० पं०
अकृतविवाहस्य संन्यासः. १४९ ५	हंसवृत्तिः. १६३ १०
आतुरादिसंन्यासः. . . . १४९ १४	परमहंसवृत्तिः. १६४ ५
ब्रह्मचारिणः संन्यासे	केचित् यतेरपि सन्ध्यावन्द-
पूर्वपक्षः. १५० १	नादिकमिच्छन्ति. . १६४ ११
सिद्धान्तः. १५१ ३	तत्तु परमहंसव्यतिरिक्त-
प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः १५२ ३	विषयम्. १६५ १३
केचन क्षत्रिय-वैश्ययोः	यज्ञोपवीतत्यागे श्रुतिः. . १६६ १५
संन्यासो नेत्याहुः. . १५२ ११	पारमहंस्यम्. १६६ २०
शूद्रस्य गार्हस्थ्यमस्ति. . १५३ १५	केचित् उपवीतत्यागवच-
अपरे संन्यासं त्रैवर्णिकाधि-	नानि पुरातनोपवीत-
कारमिच्छन्ति. . . १५४ ६	विषयाणीत्याहुः. . . १७० १७
प्राजापत्येष्टिं कुर्यात्. . १५५ ५	तन्न युक्तम्. १७१ ५
अथवाऽऽग्नेयीम्. . . . १५५ १०	केचित्तु परमहंसस्यापि
सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं	त्रिदण्डमिच्छन्ति. . १७१ २२
कर्तव्या. १५५ ४	परमहंसस्य तु नैकदण्डो-
दैवादीन्यष्टौ श्राद्धानि. १५६ १३	ऽनुकल्पः. १७३ ५
श्राद्धादौ कृच्छैर्योग्यता	त्रयाणां दण्डानां स्वरूपम् १७३ १८
सम्पादनीया. १५६ १३	यष्टिधारणं विविदिषोः. १७५ ९
इष्टेः पूर्वोक्तकर्तव्यता. . १५७ ३	विदुषः कर्तव्यशून्यता. १७६ १५
सावित्रीप्रवेशः. १५९ ११	ज्ञानरहितस्य न दण्डप्र-
प्रेषमुच्चारयेत्. १५९ १८	तिषेधः. १७७ १२
अभयदानं कुर्यात्. . . १६० १	आन्तरदण्डानां पापनि-
दण्डादीनां मन्त्राः. . १६० ५	वर्तकत्वम्. १७८ ४
भिक्षूणां चातुर्विध्यम्. . १६० १४	अथ संन्यासिधर्माः १७९ ८
तत्राधिकारविशेषः. . . १६१ ४	एक एव चरेत्. . . . १८० १
कुटीचकस्य वृत्तिविशेषः. १६१ १०	अशक्तो द्वितीयेन सह
कुटीचकस्य युक्तो गृह-	चरेत्. १८० १३
वासादिः. १६२ ७	अहिंसादयः. १८१ ९
बहूदकस्य वृत्तिविशेषः. १६२ ११	ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं गुरोः
	समीपे निवसेत्. . . १८१ २०

पृ०	पं०
पृथिवीविचरणे विशेषः...	१८२ १४
चातुर्मास्यनिवासे	
प्रयोजनम्.....	१८३ ५
अन्येऽपि हेयोपादेया	
धर्माः.....	१८३ ९
भिक्षाटनविधिः.....	१८६ ५
यतस्ततो न हर्ष-विषादौ	
कार्यौ	१८६ १४
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्...	१८८ ७
भिक्षाक्षप्रशंसा.....	१८८ २०
सर्ववर्णेषु भिक्षाटनमाप-	
दिष्यम्	१८९ ९
भिक्षालाभार्थं न कंचिदु-	
पाधि सम्पादयेत्	१८९ १५
वर्ज्यमन्नम्	१८९ १९
परब्राधप्रसक्तिर्वर्ज्या	१९० ५
नास्तिकस्य गृहं वर्ज्यम्	१९० ९
अनिन्द्यगृहवर्जने बाधः	१९० १३
स्वयमुपोष्य दातुर्भिक्षा न	
ग्राह्या	१९० १६
अलसम्प्रत्याह	१९१ १
यतिपात्रम्	१९१ ५
भोजननियमः.....	१९१ २०
अन्ये ऽपि यतिधर्माः	१९३ १२
ब्रह्ममीमांसाव्यतिरिक्तं न	
श्रोतव्यम्	१९५ १५
अथ चतुर्णामाश्रमाणा-	
मवान्तरभेदाः.....	१९६ २३

पृ०	पं०
अथ तृतीयोऽध्यायः—	
अथ आशौचप्रतिपाद-	
नम्	२०३ ४
वर्णानुक्रमेण शुद्धिः...	२०४ ७
आशौचसंकोचः	२०६ ९
न्यायवर्तिनः शूद्रस्य अ-	
र्धाशौचम्	२०६ ११
विप्रादीनामाशौचतार-	
तम्यम्	२०६ १५
गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्य-	
वस्था	२०७ ९
अघसङ्कोचो युगान्तर-	
विषयः	२०८ ८
अशौचे सन्ध्यावन्दना-	
दीनां निवृत्तावपवादः...	२१० ६
स्मार्त कर्मान्येन कारयेत्...	२११ ११
जनने विशेषः	२१२ ४
दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव...	२१२ १५
जननेऽपि वर्णक्रमेण शुद्धिः...	२१३ ६
जन्मदिवसे नास्यशुद्धिः...	२१३ १२
प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसे-	
ष्वशुद्धिर्नास्ति	२१४ ११
जात-मृताशौचयोः काचित्	
सङ्कोचः	२१५ ९
वृत्तिसंकोचेनाऽऽशौचसं-	
कोचः	२१६ १०
आशौचविधिः	२१७ १४
नामधारकविप्रस्वरूपम्...	२१८ २

पृ० पं०	पृ० पं०
यावज्जीवमाशौचम् . . . २१८ ८	संवत्सरादूर्ध्वं सद्यः-
उत्तमवर्णेन हीनवर्णासूतृन्नानां	शौचम् २३२ १०
जनन-मरणाशौचम् . २१९ ६	पित्रादिविषये विशेषः . . २३४ १३
अधमवर्णसम्बन्धि उत्तम-	पितृपत्न्यां विशेषः २३४ १९
वर्णस्याशौचम् . . . २२० १०	जनने ऽतिक्रान्ताशौचं
प्रकारान्तरेणाशौचम् . . २२० १९	नास्ति २३५ १३
भिन्नजातीयस्याबन्धिः . . २२१ ६	मरणदिवसाज्ञाने २३६ १३
सापिण्डव्यनवृत्तिः . . . २२१ १६	अजातदन्तबालानामाशौच-
प्रेताशौचस्य कचिदप-	निषेधः २३७ १५
वादः २२३ १४	गर्भपाते मातुराशौचम् २३८ १३
दुर्मृतानामविशेषेण दाहा-	तच्च स्नावनिमित्तम् . . . २३८ २०
दिनिषेधः २२६ ११	पातनिमित्तं पित्रादीना-
नारायणबलिः कार्यः . . २२७ १	मप्यस्ति २३९ १६
नारायणबलेः प्रेतशुद्ध्या-	स्नाव-पातयोर्विशेषः . . २४० ५
पादकत्वम् २२७ ५	बालस्याग्निसंस्कारे आ-
प्रमादमरणे आशौच-	शौचम् २४१ ३
मस्येव २२७ १३	वयोवस्थाविशेषेणाशौच-
विधिपूर्वकमरणे विशेषः . २२८ ३	विशेषः २४३ २
भृग्वादिविधिः २२८ १०	ख्यपत्ये विशेषः २४५ २
देशान्तरमृते सद्यःशौ-	वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रम् २४६ २
चम् २२९ ८	दौहित्र-भागिनेययोराशौ-
देशान्तरलक्षणम् २२९ १३	चम् २४७ १२
योजनलक्षणम् २२९ २०	मातृष्वस्त्रादिषु त्रिरात्रम् २४८ १२
बालमरणे सपिण्डानां	अनौरसेषु पुत्रेषु त्रिरात्रम् २४९ १८
सद्यःशौचम् २३० ५	रात्र आशौचम् २५२ ९
जनननिमित्तमाशौचं	ग्राममध्ये शवे तिष्ठति . . २५२ २०
सर्वेषाम् २३१ १	अग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोर-
संन्यासिमरणे सद्यःशौ-	पवादः २५३ ७
चम् २३१ १९	सम्पर्कः २५४ १३

पृ० पं०	पृ० पं०
शिल्पि-चित्रकारादीनां	तत्रैव फलातिशयः .. २७२ २
स्वे कर्मणि नाशौचम् २५४ १८	युद्धमरणस्य सुलभसा-
अन्नसन्निप्रभृतीनां	धनत्वम् २७२ ७
नाशौचम् २५६ २०	युद्धधैर्यं विचारवतः सुल-
न राज्ञामघदोषः २५७ ८	भम् २७३ २
न भ्रष्टविजाम् २५७ १४	शत्रो रुधिरपानप्रशंसा २७३ १२
नृपादीनामसाधारणकृत्ये-	अनाथब्राह्मणशववहनादौ
ष्वेव आशौचाभावः. २५८ १४	सद्यःशौचम् २७४ १०
प्रसवे माताया दशाहम् २५९ ३	प्राणायामो हि कर्तव्यः २७५ ११
उपस्पृश्य पिता शुचिः २५९ ७	अग्निस्पर्शोऽपि कर्तव्यः २७५ १६
पुत्रे जाते पितुः स्नानम् २६० ५	स्नेहादिना निर्हरेण-
मृतिकासंसर्गोऽस्पृश्यत्वम् २६० १८	ऽस्त्याशौचम् २७५ १९
कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिः २६२ २	असवर्णशवनिर्हारे. ... २७६ ९
सन्निपाते प्रतिनिमित्तं न	द्रव्यलोभेन असवर्णशव-
नैमित्तिकावृत्तिः ... २६३ ६	निर्हारे द्विगुणमा-
जननाशौचे मरणाशौच-	शौचम्. २७६ १६
सन्निपाते २६४ ६	सवर्णनिर्हारे २७७ ५
अल्पाशौचे दीर्घाशौच-	सपिण्डस्य नाशौचम्.. २७७ ११
प्राप्तौ २६४ १६	समानोदकस्य निर्हारे.. २७७ १५
शेषेण शुद्धिरित्यत्र वि-	ब्रह्मचारिणः प्रेतवहने २७७ १६
शेषः २६६ १२	सहवासदिवर्जने न व्रत-
सन्निपाते पूर्वैण शुद्धिरित्यस्य	लोपः २७८ १२
कचिदपवादः २६७ १६	ब्राह्मणशववहनादौ भूद्रं न
विषयान्तरेऽप्यपवादः.. २६८ ३	नियोजयेत् २७९ ६
रणहतप्रशंसा २६८ १४	शवनिर्हारे दिङ्नियमः २८० ४
रणहतस्य सूर्यमण्डलमे-	अनुगमनाशौचम्.... २८० १३
दित्वम् २७० ११	तत्र विशेषः २८१ ५
परित्रातुः क्रतुफलम् .. २७१ ३	निकृष्टजात्यनुगमना-
गात्रच्छेदे फलातिशयः २७१ १४	शौचम् २८१ १२

पृ० पं०	पृ० पं०
द्विजैः कदा शूद्रा अनु-	आश्वासनानन्तरकृत्यम्. २९३ १
सर्तव्याः २८३ २	अपरो विशेषः २९३ ७
ब्राह्मणमरणविषयातुर-	आशौचनियमाः २९३ १०
व्यञ्जने २८३ ११	प्रथमेऽहनि जलं क्षीरं च
अनुगमनादिविधिः ... २८५ १४	देयम् २९४ ६
निषिद्धा अग्नयः २८६ १३	अस्थिसञ्चयनम् २९४ ११
आहिताग्न्यादीनां दाहे	तत्र तिथ्यादयः २९५ ५
अग्नयः २८६ १७	वापनं दशमेऽहनि ... २९६ १
स्नपनाद्यनन्तरं दाहः.. २८७ १	तच्च पुत्राणां कनिष्ठ-
दाहानन्तरमुदकं दद्यात्. २८७ १५	भ्रातृणां च २९६ १३
उदकदानावृत्तिः २८८ ७	एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि. २९७ ३
अपरो विशेषः २८८ १३	एकोद्दिष्टं चतुर्णां वर्णा-
अज्ञातिभिरपि उदकं	नाम्. २९८ ९
देयम्. २८८ २१	अथ श्राद्धनिर्णयः... २९९ ४
पिण्डदानमपि कर्तव्यम् २८९ ७	तत्र श्राद्धस्वरूपम्..... २९९ ५
पिण्डसंख्यानियमः... २८९ १४	श्राद्धं त्रिविधम् २९९ ८
पिण्डसंकोचप्राप्तौ... २८९ १८	द्वादशविधत्वं अवा-
त्रिरात्राशौचपक्षे दश-	न्तरभेदविवक्षया २९९ १४
पिण्डदानप्रकारः ... २८९ १९	नित्यमहरहः श्राद्धं नैमि-
पिण्डदानं न सर्वैः कार्यम् २९० ४	त्तिकमेकोद्दिष्टम् ... ३०० २
ज्येष्ठपुत्र एव पिण्डं	काम्यादीन्यन्यान्यपि ... ३०० ८
दद्यात् २९० १०	शुद्धिश्राद्धम् ३०० १९
द्रव्यनियमः २९० १८	यात्राश्राद्धम् ३०१ ४
मध्ये दर्शपाते तत्रैव	अथ श्राद्धार्हदेश-
तत्रं समापयेत्. .. २९१ १	कथनम् ३०१ १४
आतुराश्वासनम्. २९१ २१	दक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् ३०२ ८
इतिहासः २९२ ४	काम्याद्युपहतो देशो वर्ज्यः ३०२ १३
शोके दोषः २९२ १८	कृत्रिमादिदेशेषु न कार्यम् ३०३ ४

पृ० पं०	पृ० पं०
तीर्थादिष्वतिशयफल-	असमर्थम्प्रति पञ्चस्यादयः
प्रदम् ३०३ १५	पक्षाः ३२२ १
गयाशीर्षप्रमाणम् ३०७ १५	नन्दादिकं न वर्ज्यम्... ३२२ १०
अथ श्राद्धकालाः... ३०८ ४	यावद्वृश्चिकदर्शनम् ... ३२३ १२
तत्र अष्टकादयः ३०८ ५	तत्र वर्ज्याः..... ३२४ १६
अमावास्यायां नित्यम्... ३०८ १२	मघान्नयोदश्यां न केव-
अष्टकासु नित्यम्... ३०८ १५	लश्राद्धनिषेधः..... ३२५ ९
व्यतीपातः ३०९ ५	मघान्नयोदश्यां न पिण्ड-
गजच्छायालक्षणम् .. ३०९ १२	निर्वपणम्..... ३२६ १६
मघान्नयोदशी ३०९ १७	मघान्वितत्वेनापि पिण्ड-
ग्रहणम् ३१० ३	निर्वपणं नास्ति ... ३२६ २०
अन्येऽपि श्राद्धकालाः... ३१० ८	अपमृत्युहतानां चतुर्द-
युगादयः ३१० १८	श्याम् ३२७ ३
मन्वादयः ३११ ११	तस्य चैकोद्दिष्टस्वरूपत्वम् ३२७ १७
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि ३११ २०	शस्त्रादिहतानां दिना-
अभिजित् ३१३ ११	न्तरे पार्वणम् ३२९ ३
आदित्यादिवासाः ३१४ १४	महालयश्राद्धमेकोद्दिष्ट-
प्रतिपदादितिथयः... ३१५ १३	विधानेन ३२९ ७
सर्वे एवापरपक्षाः ३१७ ७	मुख्यकालातिक्रमे..... ३३७ १७
भाद्रपदापरपक्षः ३१८ ५	आमश्राद्धम् ३३४ १०
महालये पार्वणं कुर्यात् ३१९ ६	रजस्वलया पञ्चमेऽह्नि
कन्यास्थार्काभावेऽपि भाद्रपदा-	कार्यम्..... ३३५ ३
परपक्षस्य प्राशस्त्यम् ३२० ३	अथ ब्राह्मणपरीक्षा ३३६ १२
कन्यागतत्वेन प्रशस्त-	तत्र पितामहादास्य
तरत्वम् ३२१ ७	ब्राह्मणाः परीक्ष्याः... ३३६ २०
यत्र कचन कन्यार्कान्वि-	भोजनीया ब्राह्मणाः... ३३७ ९
तत्वेन सर्वस्य पक्षस्य	एक सामगं भोजयेत्... ३३८ १०
पुण्यत्वम् ३२१ १९	

पृ० पं०	पृ० पं०
श्रोत्रियायैव हव्य-कव्यानि	सौदर्येऽपि कचिदोषा-
देयानि.....३३९ ६	भावः.....३५४ १८
यतीन् भोजयेत्.....३३९ १२	भिक्षुकादिषु न दोषः...३५४ २२
श्रोत्रियादीनां पात्रता...३४० १२	कालप्रतीक्षामन्तरेण प-
पंक्तिपावनाः.....३४२ ५	रिवेदने दोषः.....३५५ ८
अत्रानुकल्पः.....३४४ १२	ह्यीवादीनां न प्रतीक्षा. ३५५ १८
ऋत्विगादयो वैश्वदेव-	एष एव न्यायः पित्रादिषु. ३५६ ८
स्थाने.....३४५ १२	निराकृतिः.....३५६ १५
शिष्योऽपि वैश्वदेव-	वृषलीपतिः.....३५६ १८
स्थान एव.....३४५ १८	यस्य गृहे चोपपतिः .. ३५७ ३
अनुकल्पानुकल्पः.....३४६ १३	अग्नेदिधिषूपतिः.....३५७ ११
सम्भवे नानुकल्पोऽनु-	माहिषकः.....३५७ १८
ष्ठेयः.....३४७ ३	काणादयो वर्ज्या विप्राः ३५८ १
मूर्खादीनामतिक्रमे न	विद्यादिगुणयोगेऽप्येते
दोषः.....३४७ १०	वर्ज्याः.....३५९ १५
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे	अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम्. ३५९ २०
दोषः.....३४८ ८	सम्भवे पूर्वदुः.....३६० १
वर्जनीया ब्राह्मणाः....३४८ १७	असम्भवे परेदुः.....३६० ३
पापरोगाः.....३४९ ७	तत्र विशेषः.....३६० ११
स्तेनादयो वर्ज्याः.....३५० १	विप्रान् पूर्वरात्रौ
चिकित्सकाः.....३५३ २	निमन्त्रयेत्.....३६१ २
देवलकाः.....३५३ ७	निमन्त्रणप्रकारः.....३६१ ५
वाणिजकाः.....३५३ ११	शूद्रेण प्रणतिपूर्वकं
बार्धुषिकाः.....३५३ १९	निमन्त्रणं कर्तव्यम् ३६१ ९
परिवेत्ता परिवित्तिश्च...३५४ ३	चरणस्पर्शो जानुप्रदेशे ३६१ १३
अग्रजः सौदर्यो विव-	वैश्वदेवार्थं पूर्वं निमन्त्रयेत् ३६१ १७
क्षितः.....३५४ ८	अथ ब्राह्मणसंख्या. ३६२ १
क्षेत्रजा भ्रातरः.....३५४ १५	तत्र पार्वणश्राद्धे संख्या ३६२ २

पृ० पं०	पृ० पं०
सति सामर्थ्य एकैकस्य	पक्षिविशेषो वा ३७२ १६
त्रयः ३६३ ४	कोद्रवादीनि वर्जयेत् . . ३७३ २
अत्यन्तविभवे पञ्चसप्त वा ३६३ ७	हिङ्गुद्रव्यस्य विहितप्रति-
मनुना श्राद्धावस्तरो	षिद्धत्वम् ३७३ १०
निषिद्धः ३६३ १८	अन्यान्यपि निषिद्धानि . ३७३ १५
याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोच-	कृष्णनिष्पावा निषिद्धाः ३७४ ७
पक्ष एवादृतः ३६४ १२	रजस्वला निषिद्धा ३७६ ७
एक एव ब्राह्मणे . . . ३६४ १९	अन्यान्यपि निषिद्धानि . ३७६ ९
निमन्त्रणे नियमान्तरम् . ३६५ ६	वर्ज्यमन्नम् ३७७ १
अथ निमन्त्रितब्राह्मण-	निषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्य-
कर्तव्यम् ३६५ १२	वायः ३७८ २
अङ्गीकारोऽनिन्दितामन्त्रण-	नित्यभोजने वर्ज्यानि शा-
विषयः ३६६ ५	कानि ३७८ १२
अङ्गीकृत्य निवारणे दोषः ३६६ ९	वृन्ताकनिषेधः श्वेतवृन्ता-
निमन्त्रितपरित्यागे दोषः ३६६ १७	कविषयः ३७८ १५
आहुतेन श्राद्धकालातिक्रमे	लशुनं वर्ज्यम् ३७९ १
दोषः ३६६ २१	लोहितवृक्षनिर्यासादयः . ३७९ ११
दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यातिक्रमे	सन्धिन्यादिपयो वर्ज्यम् . ३८० ४
प्रत्यवायः ३६७ ४	आरण्यकमाहिषीर्विना आ-
अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ३६७ १९	रण्यकपयोनिषेधः . . ३८० ९
तत्र दन्तधावनादीनि . . ३६८ १	विशुद्धमपि संसर्गदुष्टं वर्ज-
अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि . . ३६८ ११	येत् ३८१ ८
गोधूमानामावश्यकत्वम् . ३६९ ४	असम्भवे प्रोक्षणादि कृत्वा
शाकादीनि ३६९ ७	ग्राह्यम् ३८१ १३
मार्कर्ण्डेयोक्तो विशेषः . ३७० १४	श्वादिभिरवलीढमापदापि
द्रव्यविशेषेण पितृणां	न भुञ्जीत ३८१ १९
तृप्तिः ३७१ १५	वर्ज्यान्तरम् ३८२ ७
वार्ध्नीणसः छागः ३७२ १२	

पृ० पं०	पृ० पं०
अपूपादिकमापणस्थमपि	प्रोक्षितं भक्षयेत् ३९० ७
ग्राह्यम्..... ३८२ १८	अथ निमन्त्रितब्राह्मणे-
वटकादि पर्युषितमपि ग्रा-	भ्यो देयानि. ३९० १६
ह्यम्..... ३८३ ४	निषिद्धतिथिषु आमल-
शुक्तस्वरूपम्..... ३८३ १६	कोदकं देयम्..... ३९१ १
दध्यादि शुक्तमपि ग्रा-	तदप्यमावास्यायां न देयम् ३९१ ५
ह्यम्..... ३८४ २	तैलादिदाने विशेषः.... ३९१ ७
आपदि प्रक्षालितं ग्रा-	श्राद्धदेशे कल्प्यानि द्र-
ह्यम्..... ३८४ ६	व्याणि..... ३९१ १३
आश्रयदुष्टं न भुञ्जीत. ३८४ १२	जर्तिललक्षणम्..... ३९१ १९
कदर्यलक्षणम्..... ३८५ १	आसनम्..... ३९२ ४
दीक्षितस्यान्नमभोज्यम्.. ३८५ ५	भोजनार्थं पात्राणि... ३९२ १५
चक्रोपजीव्यादयोऽभो-	अर्घ्यपात्राणि..... ३९२ १९
ज्यान्नाः.. ३८५ १३	उपकल्पनीयं पुष्पम् ... ३०३ १
यति-वानप्रस्थयोरन्नम-	वर्ज्यानि पुष्पादीनि. . ३९३ १२
भोज्यम्..... ३८६ २	जलोद्भवानि रक्तान्यपि
शूद्रान्नं वर्ज्यम्..... ३८६ ६	देयानि..... ३९४ १
आपदि अपूपादयो	धूपद्रव्यम्..... ३९४ १०
ग्राह्याः..... ३८६ १०	वर्जनीयधूपद्रव्यम्... ३९४ १६
अथ वर्ज्यावर्ज्यमांस्तानि. ३८७ १	दीपार्थं स्नेहद्रव्यम्... ३९५ ४
तत्र वर्ज्यम्..... ३८७ २	सम्भवे क्षौमं वस्त्रमुपकल्प-
अत्र मत्स्यनिषेधो राजी-	नीयम्..... ३९५ ११
वादिव्यतिरिक्तविषयः ३८८ १	अथ वासःपरिधानम् ३९६ ४
अन्येष्व्यभक्ष्याः.. ३८८ ९	शुक्लं वासः..... ३९६ ५
गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः	अथ स्नानानन्तरकर्त-
पञ्चनखा न भक्ष्याः ३८९ २	व्यम्..... ३९६ १०
निषिद्धेतरमांसभक्षणे न	मण्डलद्वयं कार्यम्..... ३९६ १६
प्रत्यवायः..... ३८९ ९	तत्र विशेषः..... ३९७ २

पृ०	पं०	पृ०	पं०
वैश्वदैविकमुदीच्यम्	३९७ ४	अथ अर्घ्यादिदानम्...	४०४ १६
पित्र्यमपसव्यम्	३९७ ७	अर्घ्यपात्राणि	४०५ १०
तत्रैव विशेषान्तरम्	३९७ ११	राजतं पित्र्ये	४०५ १५
अनन्तरकर्तव्यम्	३९७ २०	अर्घ्यपवित्रकं भिन्नम् ..	४०५ २०
दैवपूर्वकं पादप्रक्षालनम्	३९८ १६	पवित्रकरणोत्तिकर्तव्यता	४०६ २
अनन्तरकर्तव्यम्	३९८ १४	कुशेन च्छेदयेत्	४०६ ५
उपवेशनप्रकारः	३९९ ५	अर्घ्यपात्रं देवानां समीपे	
अथ ब्राह्मणनियमाः ...	४०० १०	स्थापयेत्	४०६ १०
ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्युः...	४०० १६	विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् ...	४०६ १५
अथ यति-ब्रह्मचारिणोः		अर्घ्यदाने विशेषः	४०६ १९
भोजनीयत्वम् ...	४०० १८	अर्चनं काण्डानुसमयेन	४०७ ६
भिक्षुकमपि भोजयेत् ...	४०१ ५	आसनादिदानप्रकारः...	४०७ १९
अथ ब्राह्मणोपवेशनान-		आसनार्थं सतिलाः कुशाः	४०८ ५
न्तरकृत्यम्	४०१ ९	आसनात् पूर्वं पश्चाच्चो-	
सर्वतः तिलान् विकिरेत्	४०१ २२	दकम्	४०८ ८
दर्भासनं दद्यात्	४०२ २	उपस्थानानन्तरकृत्यम् ..	४०८ २९
तच्च उदकदानपूर्वकम्	४०२ २	अर्घ्यपात्रासादनादौ	
पित्र्ये वामे दैवे दक्षिणे		विशेषः	४०९ २
आसनं दद्यात्	४०२ ११	त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि	४०९ १४
पुनः निमन्त्रयीत	४०२ १७	अर्घ्यपवित्रमयुगम्	४०९ १९
निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीत्वा		गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत्	४१० १
निमन्त्रयीत	४०२ २२	अनन्तरकर्तव्यम्	४१० ४
आवाहनेतिकर्तव्यता ...	४०३ ३	अर्घ्यं दद्यात्	४१० ९
विश्वेदेवाः दश	४०३ ९	तत्र विशेषः	४१० १३
पार्वणे पुरुरवार्द्रवाः ...	४०३ १३	संस्त्वान् गृहीत्वा पात्रं	
इष्टिआहुतम्	४०३ १९	स्थाप्यम्	४११ ४
नान्दीमुखम्	४०४ ४	अनन्तरकर्तव्यम्	४११ ६
नैमित्तिकम्	४०४ १०		

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ अग्नौकरणम्...४११ १२	अच्छिद्रोक्त्यनन्तरकर्त-
अग्नौकरणप्रकारः४११ १८	व्यम् ४२१ ६
तच्च प्राचीनावीत्युपवीती	सावित्रीं जपेत् ४२१ ११
वा कुर्यात्४११ १३	जुषध्वमिति वदेत्.....४२० १५
लौकिकाम्नावपि कुर्यात् ४१२ १९	श्राद्धभुक् बलिं न दद्यात् ४२१ १९
पाणौ होमः ४१३ २	भोजनोपक्रमानन्तरकर्त-
अप्सु वा४१३ ७	व्यम् ४२२ १
काम्यादिषु पाणविव	सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना
होमः..... ४१४ २	कार्यः ४२२ ९
पाणौ होमे विशेषः ...४१४ २०	अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ४२२ १४
पाणौ होमे कर्तव्यम् ... ४१५ ८	उपकल्पितस्याप्यत्यन्ता-
पाणितले हुतस्य	धिकदान-प्रतिग्रहौ नि-
विनियोगः४१५ १९	षिद्वौ ४२३ १८
पितृ-मातामहश्राद्धद्वयार्थं	अनपेक्षितस्य वारणप्रकारः ४२३ १०
सकृदेवानुष्ठेयः..... ४१६ ३	ददामि इत्युक्त्वा न देयम् ४२३ १४
पात्राणि द्विः प्रक्षालयेत् ४१६ १०	भोजनकाले दातृनियमाः ४२३ १८
अथ परिवेषणम्...४१६ १६	भोक्तृनियमाः ४२३ ५
परिवेषणप्रकारः ४१७ ५	दातृनियमाः ४२५ १३
सवर्णयैव भार्यया परिवेषणं	अन्येऽपि भोक्तृनियमाः ४२५ १७
कार्यम्..... ४१७ १६	स्वल्पमवशेषेयुः..... ४२५ २०
हस्तद्वयेन परिवेषयेत्...४१८ १	उच्छिष्टस्य असंस्कृतप्र-
हस्तेनापि न साक्षात्...४१८ ४	मीतादिभागधेयत्वम् ४२६ ६
अपसव्येनैव परिवेषयेत् ४१८ १२	भुक्तवत्सु कर्तव्यम्..... ४२६ ११
अन्यान्यापि परिवेषणीयानि ४१९ ७	अथ ब्राह्मणभोजनानन्त-
तत्र विशेषः..... ४२० ४	रकर्तव्यम् ४२६ २१
अनन्तरकर्तव्यम्..... ४२० ८	विकिरः ४२७ १
अन्ननिवेदनानन्तरकर्त-	आचामेत् ४२७ १०
व्यम् ४२१ २	गण्डूषार्थमुदकम् ४२७ १३
	ततः सुप्रोक्षितम् ४२८ १

पृ०	पं०	पृ०	पं०
अथ पिण्डनिर्वपणम् ४२८	८	स्वस्तिवाचनप्रकारः . . . ४३५	१३
त्रयः पिण्डाः ४२९	३	अनन्तरकृत्यम् ४३५	१८
उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपम् ४२९	६	अथ दक्षिणादानम् ४३६	६
पिण्डदाने कालः ४२९	१३	तत्र विशेषः ४३६	१३
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता ४३०	१५	ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणा-	
अनन्तरं प्रोक्षयेत् ४३०	२३	दाने क्रमः ४३६	७
कुशानास्तृणुयात् ४३१	२	अनन्तरकृत्यम् ४३७	१०
अवनेजनं कुर्यात् ४३१	५	अथ मध्यमपिण्डाशनम् ४३८	१
तत्र मन्वान्तरम् ४३१	१०	तत्प्रकारः ४३८	६
सव्यं जान्वाच्य कर्तव्यम् ४३१	१७	प्राशनमन्त्रः ४३८	९
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२	१	पिण्डदानस्य अयोग्य-	
तत्र मन्त्रः ४३२	५	त्वम् ४३९	१
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२	८	पत्न्या असन्निधानादौ	
अमीमदन्तेति जपित्वो-		पिण्डप्रतिपत्तिः ४३९	४
च्छसेत् ४३२	१०	प्रतिपत्त्यन्तरम् ४३९	७
तत्र विशेषः ४३२	१४	अप्सु प्रक्षेपः ४३९	१५
पिण्डपूजा ४३३	१	अथोच्छिष्टमार्जनम् ४४०	१
नैवेद्यः ४३३	११	तत्र विशेषः ४४०	६
उदपात्रनिक्षेपः ४३३	१६	अथ यजमानः स्वयं	
उपस्थानम् ४३३	१८	भुञ्जीत ४४०	१७
अथ पिण्डदानानन्तर-		वैश्वदेवानन्तरं भोजनम् ४४१	२
कृत्यम् ४३४	२	नित्यश्राद्धमपि कार्यम् . . ४४१	८
अग्निं प्रत्येयात् ४३४	४	तच्चानियतम् ४४१	३२
अनन्तरकृत्यम् ४३४	६	आहिताग्नेर्विशेषः ४४२	३
ब्राह्मणहस्तेषूदकं दद्यात् ४३४	१०	अग्नौकरणानन्तरं	
अनन्तरकर्तव्यम् ४३४	२०	वैश्वदेवः ४४३	१७
अथ स्वस्तिवाचनम् . . . ४३५	५	पितृसेवितं भुञ्जीत ४४३	१
पात्रचालने विशेषः ४३५	१०		

पृ० पं०	पृ० पं०
उपवासे भोजनप्रत्या-	सपिण्डीकरणात् पूर्व त-
प्रायः ४४३ ७	स्यासम्भवः ४५२ ८
अनन्तरं दातृ-भोक्तृ-	प्रेतस्य सामित्वे ४५२ १९
नियमाः ४४३ १५	कर्तृ-प्रेतयोरनमित्वे ४५३ ४
श्राद्धभोजिनो विशेषः .. ४४४ १	द्वादशाहः प्रशस्तः ४५३ १०
सङ्कल्पविधिना श्राद्धम् ४४४ ८	मासिकावर्तनम् ४५३ २०
सङ्कल्पविधानलक्षणम् ... ४४४ १९	आवर्तनमूर्ध्वभावि-
उच्छिष्टपिण्डो न दा-	नामेव ४५४ ९
तव्यः ४४५ ३	पुनरप्यपकर्षः ४५४ १३
अथ प्रत्याव्दिकश्राद्धम् ४४५ ७	सपिण्डीकरणस्य गौणः
तत्रेति कर्तव्यता ४४५ १२	कालः ४५४ १९
अमायां पार्वणं नियतम् ४४६ १२	सपिण्डीकरणेति-
पार्वणैकोद्विष्टयोरन्यथा	कर्तव्यता, ४५४ २२
व्यवस्था ४४६ २२	मातुः सापिण्ड्यम्, .. ४५६ १
एकोद्विष्टलक्षणम् . . . ४४७ १२	प्रमीतपितृकस्य विकल्पः ४५६ ५
वैश्यादीनां विशेषः ४४८ १७	पुत्रिकासुतो मातुः माता-
अथ सपिण्डीकरणम् ४४९ १२	महादिभिः सपिण्डनं
षोडश श्राद्धानि ४४९ १६	कुर्यात् ४५६ ८
द्वादश मासिकानां	अन्वारोहणे भर्त्रैव ४५६ १२
कालः, ४४९ २०	आसुरादिविवाहे चतुर्धा
ऊनषाण्मासिकादीनां	विकल्पः ४५६ २१
कालः, ४५० ६	चतुर्थः पक्षः ४५७ ३
ऊनषाण्मासिकस्य	मातुः सापिण्ड्ये गोत्र-
कालविकल्पः ४५० १४	नियमः ४५७ ६
ऊनानां वर्ज्यः कालः .. ४५० १६	पत्न्याः सापिण्ड्यम् ... ४५७ १४
सपिण्डनस्य कालः .. ४५१ ५	पत्युः सापिण्ड्यम् ४५७ १८
तत्र व्यवस्था ४५१ १५	यतीनां सापिण्ड्य-
पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता, ४५२ ५	निषेधः ४५८ ११

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ वृद्धिश्राद्धम्...४५८ १९	तत्र विशेषः४६५ ३
तत्र विशेषः४५९ ८	अथ मातामहादिश्राद्धा-
पिण्डदाने विशेषः.....४६० ८	धिकारनिर्णयः...४६५ १८
पिण्डदानं नोच्छिष्टस-	मातुःपितामहादीनामपि
न्निधौ ४६० ११	संग्रहः४६६ २
वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं	मातामहश्राद्धं नित्यम्...४६६ ५
वैकल्पिकम्.....४६० १७	तस्य काचिदपवादः ...४६६ १२
श्राद्धनिमित्तानि४६० ३	सङ्घातमरणे श्राद्धक्रमः.. ४६६ १७
अथ श्राद्धकर्तृ-	पित्रोः सङ्घातमरणे ...४६६ १८
निरूपणम्.....४६१ १५	अन्वारोहणे विशेषः ...४६९ ६
तत्र मुख्यानुकल्पौ.....४६२ ३	नवश्राद्धमपि तथा
पौत्रस्य पुत्रिकापुत्र-	कुर्यात्४६९ १०
साम्यम्४६२ १३	अनेकमातृक्रमः.४६९ १४
अर्थहरः पिण्डदः ...४६३ १	पार्वणैकोदिष्टयोः स-
पुत्रोऽर्थाभिवेगपि दद्यात् ४६३ ३	न्निपाते४६९ २३
पुत्राभावे पत्नी४६३ १५	निमित्तानुक्रमेण श्राद्धम्४७० ३
क्रीताया न पत्नीत्वम्...४६३ १७	नित्य-काम्ययोः स-
पुत्रादीनामधिकारः.. ...४६४ २	न्निपाते काम्येनैव
औरसोऽनुपनीतोऽपि क्रियाः	नित्यसिद्धिः ४७० १२
कुर्यात्४६४ १७	समाप्तिश्लोकः४७० १६

॥ इति द्वितीय-तृतीयाध्याययोरनुक्रमणिका समाप्ता ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासंहिता ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमे ऽध्याये व्यसिन पृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणाऽसाधार-
णधर्मयोर्मध्ये साधारणधर्मं संक्षिप्याऽसाधारणधर्मः प्रपञ्चितः ।
अथेदानीं संक्षिप्तः साधारणधर्मो द्वितीये ऽध्याये प्रपञ्च्यते ।
अथवा पूर्वाध्याय आमुष्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः । अयं तु
ऐहिकजीवनहेतुधर्मप्राधान्येन प्रवर्त्तते । तत्रादावध्यायप्रति-
पाद्यमर्थं प्रतिजानीते-

अतः परं गृहस्थस्य कैर्माचारं कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या* चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्यसाधारणधर्मसङ्क्षेपकथनादुत्तरस्मिन्
काले स एव विस्तरकथनस्योचितो ऽवसरः । बहुग्रन्थपाठे
शक्तिरहितान् मन्दप्रज्ञान् प्रति सङ्क्षेपेणाभिहिते सति समर्था-

*धरणीधरस्तु-‘चातुर्वर्ण्यस्य आ क्रमेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेण सिद्धम्’-
इति व्याचकार ।

१. D. omits this whole verse. २. D. omits -धर्मयोः and reads
साधारणाऽऽसाधारणमध्ये. ३. B. C. D. F. G. H. and M. read धर्माचारं.
४. L. reads चातुर्वर्ण्यान् क्रमागतम्; while K. चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्. ५. I.
has made a mistake here.

नामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थित्वात् तान् प्रति विस्तरेण कथयितुमु-
चितत्वात् । अत एवाहुराचार्याः—

‘सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते’ ॥

इति । यद्वा अतः परं आमुष्मिकप्रधानधर्मकथनादन-
न्तरम् । ‘षट्कर्माभिरतः’, ‘सन्ध्यास्नानम्’— इत्यादिना
ह्यामुष्मिकफले धर्मे अभिहिते सति ऐहिकफलस्य कृष्यादि-
धर्मस्य बुद्धिस्थित्वात् तदभिधानस्य युक्तो ऽवसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कृष्यादिधर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यातिष्वस-
म्भवमभिप्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति ‘गृहस्थस्य’—इति
कृत-त्रेता-द्वापरेषु वैश्यस्यैव कृष्यादावधिकारो न तु गृहस्थमा-
त्रस्य विप्रादेः अतो विशिनष्टि ‘कलौ युगे’—इति । कर्मशब्दो लोके
व्यापारमात्रे प्रयुज्यते । आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे
कृष्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वम् । कलावाचारत्वमित्युभयरू-
पत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्यस्य चोक्ता-
चारत्वमित्युभयरूपता । तद्विवक्षया ‘कर्माचारम्’—इत्युक्तम् ।
कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवनहेतुतया कृ-
ष्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृष्यादेः साधारणधर्मत्वमुपपादयति—‘चातुर्वर्ण्याश्रमा-

१. B. C. F. and G. read वस्तूच्यमानमेवान्तः- and D. reads वस्तूह्यमा-
नमेवान्तः- for वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-. २. D. and G. read -करणान्तेन वर्ण्यते;
while I. reads the whole line वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते.
३. D. and G. read सत्यैकफलस्य for सति ऐहिकफलस्य. ४. G. reads
उक्तो. ५. I. reads गार्हस्थ्ये स्वाचारत्वमित्युभयरूपता.

गतम्'—इति । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तच्च सर्वत्र
 प्रसिद्धम् । आश्रमो गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि
 विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थधर्माः । एतच्च सर्वमस्माभिः
 उत्तरत्र आश्रमनिरूपणे विस्पष्टमभिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे
 विधानात् सौधारण्यम् । पराशरशब्देनात्रातीतकल्पोत्पन्नो
 विवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं 'पूर्वम्'— इत्युक्तम् ।
 पूर्वकल्पसिद्धं पराशरवाक्यं कलिधर्मे कृष्यादौ यथावृत्तं
 तथैवाहं सम्प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेरा-
 चारतायां न विवादः कर्त्तव्य इत्याशयः । 'गुरुतरविषये
 विनयः कर्त्तव्यः'—इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं 'शक्त्या सम्प्रव-
 क्ष्यामि'—इत्युक्तम् । न तु कस्मिंश्चिद्धर्मे स्वस्य अशक्तिं द्यो-
 तयितुम् । कलिधर्मप्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्यस-
 म्भवात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥ २ ॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि यजनादीनि सन्ध्याऽऽदीनि च ।
 तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च—या-

१. B. C. F. and H. read तत्र सर्वत्र प्रसिद्धः, D. reads तत्र सर्वत्र
 प्रसिद्धम्, and I. reads तत्र सर्वत्रैव प्रसिद्धः. २. I. omits च. ३. G. reads
 साधारणम्. ४. D. reads तत्राऽपि शक्तिसम्भवात् and G. reads तत्र
 शक्तिसम्भवात्. ५. K. and L. read—

षट्कर्मानिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत्;

while M. follows this, but reads कृषिकर्माणि कारयेत्.

जनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमेनया कृष्या?—इति वाच्यम् ।
कलौ जीवनपर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु म-
नुनोक्तम्—

‘वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसोप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८३-८४)

इति । तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा मनोः स्ववचन-
विशेषात् । यतः तेनैव कृषिरभ्युपगता—

‘उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषि-गोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८२)

इति । ननु—कूर्मपुराणे स्वयङ्कृता कृषिरभ्युपगता—

‘स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कृष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ४)

१. D. reads किमन्यया. २. All, except A. and the text substitute तु for अपि. ३. H. and I. read हिंसाभयात् for हिंसाप्रायां. ४. D. reads साधुगर्हिता. ५. यतः is omitted by D. G. H. and I. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read स्वेनैव. ७. B. C. D. F. G. and H. read स जीवेद्वैश्यजीविकाम्. ८. A. reads तेन. ९. B. C. F. H. and I. read कुसीदं तां विवर्जयेत् and D. reads कुसीदा तां विसर्जयेत्; while G. reads कुसीदां तां विवर्जयेत्.

इति । तन्न । अस्य वचनस्य कुसीदनिन्दांपरत्वात् ।

अत एव नारदः—

‘आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम्’ ।

(ना. स्मृ. ४. १११)

इति । ननु—वृहस्पतिः स्वयङ्कर्तृकां कृषिमङ्गीचकार—

‘कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः’ ॥

इति । बाढम् । कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम् । ‘आप-
त्काले’—इति विशेषितत्वात् । ननु—कारयितृत्वमप्यापद्विष-
यमेव । कृषेर्वैश्यधर्मत्वात् विप्रस्य याजनादीनामेव मुख्यजी-
वनहेतुत्वात् । एवं तर्ह्यपि चारतम्येन व्यवस्था ऽस्तु । अल्पापदि
कारयितृत्वं अत्यन्तापदि कर्तृत्वम्—इति । अथवा युगभेदेन
व्यवस्थाप्यताम् । युगान्तरेषु कारयितृत्वमापद्धर्मः कलौ
मुख्यधर्मः । प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र कृषौ हलस्य एकस्य बलीवर्दसंख्यानियममाह हारीतः—

‘अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्’ ॥

(हा. स्मृ. ९. १३; आप. स्मृ. १. २३)

इति । तत्रान्त्यौ पक्षौ हेयौ इतरावपि क्रमेण मुख्यानुक-
ल्पौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह—

१. All, except A. and I. omit इति. २. I. reads हालिकस्य for हलस्य एकस्य. ३. This verse appears in the text of Hārīta and Āpastamba Smṛiti. The latter reads द्विगवं च जिघांसिनाम् for द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्. ४. G. reads तत्राद्यौ पक्षौ; while D. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥

इति । क्षुधादयस्तत्तल्लिङ्गैरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पादविकलः । क्लीबः पुंस्त्वरहितः ॥ ३ ॥

कीदृशस्तर्हि बलीवर्दः कृषौ योज्य इत्यत आह—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्ढवर्जितम् ।

वाहयेद्विवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति । स्थिराङ्गः पादादिवैकल्यरहितः । नीरुजो व्याधिरहितः । तृप्तः क्षुत्तृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दो हिंसको दृप्तः श्रमरहितः—इति यावत् । षण्ढेति भावप्रधानो निर्देशः । षण्ढत्ववर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक्तः—इति यावत् । दिवसस्यार्धं यामद्वयम् । ‘पश्चात् स्नानं समाचरेत्’—इति बलीवर्दान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः—

‘स्नापयित्वाऽनङ्गोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्’ ।

(हा. स्मृ. ४. १०)

इति । वाहने विशेष आश्रमेधिके दर्शितः—

१. Before this verse of the text M. inserts the verse—

हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनाम् ॥

But this appears neither in the other manuscripts, nor is commented upon by the three commentators. २. J. K. L. and M. read दृप्तं for तृप्तं. ३. M. reads वृषभं.

'वाहयेद्भुङ्क्तेनैव शाखया वा सपत्रया ।
 न दण्डेन न यष्टया वा न पाशेन च वा पुनः॥
 न क्षुत्तृष्णा-श्रमश्चान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।
 सुतृषेष्णु च भुञ्जीयात् पिबेत् पीतेषु चोदकम् ॥
 अह्नः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
 विश्राम्येन्मध्यमे भागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
 यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र चाऽध्वनि ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ॥
 अन्यथा वाहयन् राजन् नियतं याति रौरवम् ।
 रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ॥
 भूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन' ।
 (वृ. गौ. स्मृ. ९. ५४-५९)

इति ॥ ४ ॥

बलीवर्दस्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

१. The author says that this quotation is from *Aśvamedhika Parva* of *Mahābhārata*, but we do not find in this work. It appears in *Vṛidhagautama Smṛiti*. We, therefore, consider the *Smṛiti* as the text. २. We do not find these two lines in the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read *योजयेत्* for *वाहयेत्*. ४. The text inserts the following line after this word—

गुर्वीषद्वाविताश्चैते पितरस्ते प्रकीर्तिताः ।

५. The text reads this line as follows—

अह्नः पूर्वं त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।

६. The text reads—

विश्रामो मध्यमे भागे भोग्यश्चान्ते यथासुखम् ।

७. I. reads *निरयं संशयो यत्र वाऽध्वनि*; while the text reads *कृत्यं संशयो यत्र वाञ्छति*. ८. D. reads *बुज्यते*. ९. The text reads *वाहनादिव निरयं याति रौरवम्*; while B. C. and F. substitute *वाहयेत्* for *वाहयन्*. १०. The text reads *पातयेत् तेषां यस्तु किञ्चिन्नराधमः*.

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत् ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥५॥

यथा बलीवर्दश्रान्तिरुतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनु-
तिष्ठेत् । एकं द्वौ त्रींश्चतुरो वा विप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति
भोजयेत् । स्नातका नवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः—

‘सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १)

इति । सान्तानिकः सन्तानाय विवाहोपयुक्तद्रव्यार्थी ।
‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थी
तमित्यर्थः । ‘पितृ-मात्रर्थं’ पितृ-मातृशुश्रूषार्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी । उपतापी रोगी ।
स्वाध्यायार्थिसहितः उपतापी स्वाध्यायार्थ्युपतापी तमिति
मध्यमपदलोपी समासः । तावुभावित्यर्थः ॥ ५ ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह—

१. M. reads—

जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्गमभ्यसेत् ।

२. H. omits स्नातकान्. ३. B. C. D. F. G. and H. read सार्ववेदसम्.
४. D. reads स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्; while G. and the text read स्वाध्याया-
ऽर्थ्युपतापिनौ. ५. I. reads सान्तानिकं.....द्रव्यार्थिनम्. ६. B. C. F. and G.
omit the following portion—‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्व-
त्वमापन्नो द्रव्यार्थी तमित्यर्थः । पितृ-मात्रर्थं पितृ-मातृशुश्रूषार्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थी स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थी. H. also omits this portion, but it
appears in the marginal correction. ७. D. reads निःस्वत्वमापन्नः सन्,
and omits तमित्यर्थः. ८. D. reads -शुश्रूषार्थं च.

स्वयङ्कृष्टे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमार्जितैः ।

निर्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

इति । यानि स्वयङ्कृष्टे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि यानि दासैः कर्षिते क्षेत्रे स्वयमार्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहायज्ञान् श्रौतीमग्निष्टोमादिक्रतुदीक्षां च कुर्यात् । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् । अथवा स्वयं महायज्ञान् कुर्वीत । यियँक्षुभ्यो धान्यं दत्त्वा तैः क्रतुदीक्षां च कारयेत् । कूर्मपुराणे ऽप्येवं विनियोगो दर्शितः—

‘लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ७.)

इति ॥ ६ ॥

कृषीवलस्य तिलादिधान्यसम्पन्नस्य धनलोभेन प्रसक्तस्तिलादिविक्रयस्तं निवारयति—

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यं तत्समाः ।

विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

इति । रसाः दधि- मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तररहितस्य तिलविक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मो वा न सिद्ध्येत्

१. J. K. and L. read यथा. २. M. reads पञ्चयज्ञानि. ३. K. reads क्रतुदीक्षां. ४. I. reads ना ऽन्यैः for दासैः, and B. C. F. read कृष्टे for कर्षिते. ५. I. reads श्रौतां. ६. I. inserts च after स्वयं. ७. B. C. F. read याजयिद्भ्यो, and D. reads यद्भ्यो; while H. reads पितृभ्यो through mistake. ८. The text of Kūrma Purāṇa reads तद्दोषं. ९. B. C. F. J. K. L. and M. read धान्यतः समाः.

तदा तिला धान्यान्तरैर्विनिमातव्याः इत्यभिप्रेत्य 'विक्रेया धान्यतत्समाः'—इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्थैस्तिला दत्तास्तावद्भिरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन—

‘अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३९)

इति । तिलन्यायो रसे अपि योजनीयः । अत एव मनुः—

‘रसा रसैर्विनिमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाऽऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९४)

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां च

रसैः गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ७. २. ११९)

इति । रसविनिमये विशेषमाह वसिष्ठः—

१. I. reads जीवनस्यार्थे. The whole line appears in D. as follows:—

अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञे होमे तथैव च ।

२. D. omits इति. ३. D. and G. read तिल-धान्यन्यायो. ४. B. C. and F. read समतो हीनतो वा निमातव्या इति after मनुष्यैः, but it seems a repetition of the following quotation.

‘रसा रसैर्महतो हीनतो वा विमातव्याः’ ।

(व. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्नविनिमये विशेषमाह गौतमः—

‘समेनोऽसमेन तु पक्वस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ७. ३)

इति । ननु—तिलविक्रयो ऽभ्युपगतो मनुना—

‘काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९०)

इति । अत्र केचिदाहुः—तदेतदविनियमाभिप्रायम्—इति ।

अपरे तु मन्यन्ते—ऋणापाकरणार्थावश्यकधर्मार्थं तिलविक्रयो न विरुद्धः । अयमेव पक्षो युक्तः । वसिष्ठवचनसंवादात् ।

‘कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन्’ ।

(व. स्मृ. २. ३१)

इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्य-
मपरिहार्यं स्यात् । यतो मनुनैव वचनान्तरेण ‘तिला धा-
न्येन तत्समाः’—इति नियमो दर्शितः । यत्त्वन्यस्मिन्वचने

१. All, except A. and the text (from Benâras and the Edition-
Bombay Sanskrit Series) read रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्याः;
while another Bombay Edition (printed in 1805) reads हानतो
for हीनतोः. We compared here four different copies of the
text, but each of them has a different reading. २. G. reads समे
नासमेन. ३. The text reads शुद्धान् (Bombay Edition, published by V.
N. Mandlik). This is a mistake. ४. I. reads ऋणापकरणाद्यापद्धमर्थं.
५. I. reads-संवादानात्. G. omits the portion from वसिष्ठ- to वचनान्तरेण
सह पौनरुक्त्यं. ६. All others except A. and the text read कृष्यापाद्यः.
७. I. reads विनिमयो.

अर्थात्तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति । तथा हि—मनु-यमाभ्या-
मुपदर्शितम्—

‘भोजनाभ्यञ्जनाहानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९१)

इति । नायं दोषः । आवश्यकधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात् ।
यो ज्यं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्च तृणादिविक्रयः
सेयमेवंविधा विप्रस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः—

‘ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारु-तृणादि च’ ।

(ना. स्मृ. ४. ६४)

इति ॥ ७ ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं
प्रथमतस्तं पाप्मानं दर्शयति—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यात्तन्महादोषमाप्नुयात् ।

इति । कृषौ हिंसाया अवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि
कृषीवलस्य दोषो ऽनुषज्ज्यते इति । अत्र ‘हिंसाप्रायां’ इति
मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

१. B. C. F. and H. read कृमिभूत्वा श्वविष्टायां; while D. reads कृमि-
भूत्वा च विष्टायां and I. कृमिभूत्वा से विष्टायां. G. reads the whole line as
follows :—

कृमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृत् ॥

२. I. reads तृणादिकम्; while the text reads तृणानि च. ३. I. reads
महादोषमवाप्नुयात् for तन्महादोषमाप्नुयात्; while M. reads the whole line as
follows :—

ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात् ।

४. I. reads हिंसायां पापमिति through mistake.

उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विशदयति—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ।

इति । लोहसहितेन लाङ्गलमुखेन प्राणिनां चित्रवधो भवतीति मत्स्यवधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पापप्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि—

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

इति । वागुरां प्रसार्य मृगादिग्राही पाशकः । व्याधो मृगव-
धाजीवः । शाकुनिकः पक्षिघाती । अदाता खले राशिमूलमु-
पागतेभ्यो अदाता । तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च
दृष्टान्तत्वेन पाशकादय इह वर्ण्यन्ते । यथा पाशकादीनां पापं
महत् एवमेवादातुः कर्षकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मा दर्शितः तमिदानीं पापपरिहारप्र-
कारमाह—

वृक्षं छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

१. B. C. D. and F. omit -मूल-. २. D. omits सर्वेषां. ३. M. inserts
before this verse:—

कण्डनी पेषणी खुल्ली उदकुम्भोऽथ मार्जनी ।

पञ्चसूना गृहस्थस्य अहन्यहनि वर्तते ॥

I. and M. read वृक्षान् छित्त्वा.

इति । छेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते तेषां
सर्वेषां खले धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः—

‘भूमिं भित्त्वौषधीञ्छित्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥

यूपो ज्यं निहितो मध्ये मेढिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितोदद्यात्तत्रै धान्यार्थदक्षिणाम् ’ ॥ ११ ॥

(हा. स्मृ. ९. १४-१९)

इति ॥ १० ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह—

यो न दद्याद्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

इति । कर्षकस्यायं खलयज्ञो नित्यः काम्यश्च—इति वचन-
द्वयबलादवगम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं छेदनादि-
पापनिवर्त्तकत्वात् काम्यत्वं च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं शैव-
पुराणे दर्शितम्—

‘अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य तृष्णाऽभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशे भवेद्वृक्षः स पुष्प-फलवर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते’ ॥

इति ॥ ११ ॥

१. B. C. and F. read पूतोऽयं; while D. reads सूर्योऽयं. २. H. reads कर्षकैः. ३. B. C. D. F. G. and H. read अत्र for तत्र. ४. D. reads खलु for कुल.

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकम् ॥१२॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

षट्सु भागेष्वेको भागः षड्भागः । एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागस्त्रिंशः—इति ज्ञेयम् । देववत् पितृभ्योऽपि देयम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ८)

इति ॥ १२ ॥

विप्रस्य सेतिकर्त्तव्यां कृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह—

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥१३॥

वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकर्म ।

१. K. reads एकविंशतिम्; while L. reads एकविंशतिः. २. M. reads कृषिकर्त्ता न लिप्यते; while A. reads the whole line as follows:—

त्रिंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

३. B. C. D. F. G. and H. read तद्वत् त्रिंशकोऽपि for तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागः स्त्रिंशः— इति ज्ञेयम्. ४. I. reads देयः. ५. The text reads—

त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

६. After this word the following portion appears in the marginal correction of H.—

बृहस्पतिरपि—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानां तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक् ॥

७. M. reads द्विजान् देवांश्च पूजयेत्. ८. M. reads सदा. ९. M. reads -शिल्प-कान्.

इति । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्य-
त्र इतिकर्तव्यताविधानाय पुनरुपन्यासः । 'तथा कुर्यात्'-
इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेति कर्तव्यता सर्वाऽप्यत्र
विहिता भवति । कृषिवत् वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्णचतु-
ष्टयसाधारण्यं दर्शयितुं 'वाणिज्य-शिल्पकम्'- इत्युक्तम् ।
इति ॥ १३ ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत तर्हि तेनैव जीव-
नसिद्धेः कलौ द्विजशुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह-
विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषयोऽभिज्ञताः ॥ १४ ॥
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरर्थं यान्त्यसंशयम् ॥

इति । लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् कृष्यादिकं
विकर्मैत्युच्यते । द्विजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेव लभ्यते-
इति न लाभाधिक्यम् । अतो अधिकलिप्सया कृष्यादिकमेव
कुर्वन्तो यदि द्विजशुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमा-
मुष्मिकं च हीयत ॥ १४ ॥

इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणं जीवनहेतुं धर्मं प्रतिपाद्य
निगमयति-

चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सू-
चयितुं 'सनातनः'- इत्युक्तम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read -विधानेनाऽयं. २. I. omits कृषि-
वत्, and inserts the whole sentence at the beginning of this para-
graph. ३. L. reads -शुश्रूषणोऽभिज्ञताः; while M. reads -संवाविर्वाजिताः.
४. M. reads पतन्ति नरकेषु च.

यद्यपि स्मृत्यन्तरेष्विवात्रापि वर्णधर्मानन्तरमाश्रमधर्मा
वक्तुमुचिताः तथापि व्यासेनाऽपृष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अ-
स्माभिस्तु श्रोतृहितार्थाय तेष्वपि वर्ण्यन्ते । न च—पूर्वाध्याय एव
कुतो न वर्णिताः?—इति मन्तव्यम् । तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु
'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'— इत्याश्रमशब्देन तेषां बुद्धिस्थ-
त्वादस्ति प्रसङ्गः । ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे—

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः’ ॥

इति । मैनुरपि—

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ८७.)

इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपयोगिन इत्यर्थः । तत्रोपन-
यनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी ।

‘ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व’ ।

इति । मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मचर्यमुद्दिश्यागां मामुपनयस्व
इत्यर्थः । उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वात् ब्राह्मः सं-
स्कारः । तदाह हारीतः—

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । (१)

गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः । (२) पाकयज्ञा

१. H. and I. omit अपि. २. D. omits मनुरपि, and the following quotation. ३. I. reads उपजीविनः. H. also gives the same reading in the margin. ४. D. and H. read ब्राह्मसंस्कारः, and I. reads ब्राह्मसंस्कारः. I. reads ब्राह्म- for ब्राह्म- everywhere in this quotation. ५. I. reads पाकयज्ञ-हविर्यज्ञाः.

हवियर्ज्ञाः सौमाश्वदैवः । (३) ब्राह्मेण संस्कृत-
त ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । (४)
दैवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं
गच्छति । (५)

(हा. स्मृ. ११. १-५)

इति । गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः—

गर्भाधान-पुंसवना-ऽनवलोभन-सीमन्तोन्नयन-
जातकर्म-नामकरणा-ऽन्नप्राशन-चौलोपनयनम् ।
(१३) चत्वारि वेदव्रतानि । (१४) स्नानं सहधर्म-
चारिणीसंयोगः । (१५) पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं
देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणामेतेषां च । (१६)
अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्व-
युजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । (१७) अ-
ध्याधेयो अग्निहोत्रं दैर्घ्यपूर्णमासा-ऽऽग्रयण-चातु-
र्मास्यानि निरूढपशुबन्धाः सौत्रामणीति सप्त
हविर्यज्ञसंस्थाः । (१८) अग्निष्टोमो-ऽयग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो अतिरात्रा-ऽऽसो-
र्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । (१९) इत्येते
चत्वारिंशत् संस्काराः । (२०)

(गौ. स्मृ. ८. १३-२०)

इति । तत्र गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्कारा बीज-गर्भ-
जनितदोषनिवृत्त्यर्थाः । अत एव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान्
संस्कारान् निरूप्याह—

१. Except A. and the text all others omit -देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्राह्म-
णामेतेषां च. We have compared five different manuscripts of the
text, but none of them we find omit this portion. २. The text reads
-दैर्घ्य-पूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्य-निरूढपशुबन्ध-सौत्रामणीति.

‘एवमेनः शमं याति बीज-गर्भसमुद्भवम् ।

(या. स्मृ. १. १३)

इति । अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र द्विजानां गर्भाधानादयः समन्त्रकाः कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । गर्भाधानादीनां कालविशेषमाह स एव—

‘गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठे ञ्जप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११-१२)

इति । रजोदर्शनदिवसमारभ्य षोडश दिवसा ऋतुः । तदाह मनुः—

‘ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरे सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४६-४८)

इति । रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्विगर्हितानि ।
युग्मासु समासु । संविशेत् गच्छेत् ।

॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् । एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनान्
पुरा पुंसवनं कार्यम् । तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति ।
तदाह वैजवापः—

‘मांसि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करो ऽपि—

‘मासे द्वितीये तृतीये वा । (२) यदहः

पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत’ ।

(पा. गृ. सू. १. ५. १४. २-३)

इति । पुंनक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि ।
अनवल्लोभनमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऽवगन्तव्यम् ।

॥ इति पुंसवनम् ॥

* इदं च आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमेऽध्याये पञ्चविंशतितमेऽनु-
वाके—‘अथ गर्भलम्भनम्’ इत्यतोऽग्रे द्रष्टव्यम् ।

१. D. omits the following portion—

द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः—

‘मांसि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’—

इति । पारस्करो ऽपि—‘मासे—

२. H. omits the following portion—

‘मांसि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करो ऽपि.

३. I. omits तृतीये वा. ४. B. C. and F. read मांसि द्वितीयेऽथ पुंसवनं तृतीये
वा. H. and I. read द्वितीये वा तृतीये वा यदहः पुंसा, D. and G. read
द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुंसा.

अथ सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-
कालादन्ये अपि काला मुनिभिः दर्शिताः । तत्र लौगाक्षिः—

‘तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कार्यम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’ ।

इति । बैजवापो अपि—

‘अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वा अपि’ ।

इति । सांख्यायनगृह्ये अपि—

‘सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्’ ।

इति । शङ्खो अपि—

‘गर्भस्पर्शने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः’ ।

इति । विशेषाश्रवणात् सर्वे ऽप्येते विकल्प्यन्ते । एतच्च
सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यं न प्रतिगर्भ-
म् । तथा च हारीतः—

‘सकृत् संस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजस्त्रियः’ ।

इति । देवलो अपि—

‘या सकृत् संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ ।

इति । गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा
च विष्णुः—

१. I. reads लोकाक्षिः for लौगाक्षिः. २. B. C. D. and F. omit
-मासे and read तृतीये गर्भे. ३. G. omits गर्भे. ४. H. reads शाङ्खा-
यन-. ५. I. reads -स्पर्शनमारभ्य. ६. D. and H. read विशेषाश्रवणात्.
७. H. reads द्विजातयः. ८. G. reads सकृच्च संस्कृता नारी; while B. C. F.
H. and I. read सकृत् संस्कृता या नारी. Vijnanēśvara reads सकृत् सुसं-
स्कृता. (See I. II.).

‘सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते’ ॥

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृतसीमन्तायाः
प्रसवे सत्यव्रत आह—

‘स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति’ ॥

इति ।

॥ इति सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ जातकर्म । तत्र जातकर्मणः कालो याज्ञवल्क्येन
दर्शितः—

‘मास्येते जातकर्म च’ ।

(या. स्मृ. १. ११)

इति । एते आगते जात इति यावत् । विष्णुरपि—

‘जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्’ ।

इति । स्वगृह्ये—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् ।
तथा च संवर्त्तः—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते’ ।

इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात् प्रागेव कार्यम् । तं
था च मनुः—

‘प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २९)

१. For this line we find in the text of Vishnu Smriti—

‘जाते च दारके जातकर्म’ ।

(वि. स्मृ. २७. ४)

२. B. C. F. G. and H. omit तथा च मनुः and I. reads for the same
तदाह हारीतः, but we do not find this verse in Hārīta.

इति । वर्धनं छेदनम् । न चाशौचशङ्कया कर्मानधिकारः—
इति वाच्यम् । नाभिच्छेदात् प्रागाशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अच्छिन्ननेभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

आशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः’ ॥

इति । तच्च श्राद्धं हेमद्रव्येण कार्यम् । तदाह व्यासः—

‘द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । आदित्यपुराणे पक्वान्ननिषेधो दर्शितः—

‘जातश्राद्धे न दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।

यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा’ ॥

इति । तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
आदिपुराणे—

‘देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम्’ ।

इति । शङ्खोऽपि—

१. I. reads -नाड्यां. २. I. reads हेम्ना for हेमद्रव्येण. ३. I. reads हेम्ना श्राद्धं for हेमश्राद्धं. ४. H. reads आदिपुराणे. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे. ६. H. omits इति.

‘सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-
धान्य-हिरण्यादि दद्यात्’ ।

इति । एतच्चाशौचमध्ये अपि कार्यम् ।

‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति’ ॥

इति ।

॥ इति जातकर्म ॥

अथ नामकरणम् । तस्य च याज्ञवल्क्योक्तकालादन्ये-
अपि काला मनुना दर्शिताः—

‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा ऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते’ ॥

(म. स्मृ. २. ३०)

इति । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् ।

‘ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमे ऽहनि’ ।

(वि. पु. ३. १०. ८)

इति विष्णुपुराणवचनात् । यद्वा पितुरभावे अयोग्यत्वे-
वा ऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्खः—

‘कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बन्धं

पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः’ ।

इति । भविष्यत्पुराणे—

१. The text of Vishnu Purāṇa substitutes तु for च. २. B. C. F. and G. read भविष्यपुराणे.

‘नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

द्वादश्यामथ वा रात्रौ मासे पूर्णे तथा ऽपरे ॥

अष्टादशे ऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः’ ।

इति । गृह्यपरिशिष्टे अपि—

‘जननाद्दशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्’ ।

इति । तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेयस्वरूपं च वर्णभेदेन दर्शयति मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्वाज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेक्ष्यसंयुतम् ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।

मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ३१-३३)

इति । मङ्गल्यादीनि पूर्वपदानि । शर्मादीन्युत्तरपदानि ।

तथा च नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते—श्रीशर्मा, विक्रमपालः,
माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः—इत्यादि । स्त्रीणां तु श्रीदासीत्यादि ।

सुखोद्यं वदितुं शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह बैजवापः—

‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्य-

क्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदा-

द्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्’ ।

१. D. reads पार्थिवः. २. H. and I. read मङ्गल्यं. ३. The text of Manu reads मनोहरम्. ४. I. reads मङ्गल्यादीनि. ५. D. omits the following portion— शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह बैजवापः— ‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा. ६. B. C. and F. read अथ.

इति । अयमर्थः—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गतृतीय-चतुर्थानि तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्था य-र-ल-वा मध्ये कर्त्तव्याः । अन्ते अभिनिष्ठानो विसेर्जनीयः । तथा च—भद्रपालो जातवेदा इत्यादि नाम भवति । यथोक्तनामकरणस्य फलमाह तुः शङ्ख लिखितौ—

‘एवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति’ ।

इति ।

॥ इति नामकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । तत्र मनुः—

‘चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्’ ।

(म. स्मृ. २. ३४)

इति । तत्र कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि—

१. B. C. and F. read ऽवर्जनीयः. H. also follows this reading, but corrects it in the margin. Except A. and H. all others omit अन्ते. २. B. C. and F. read द्रुपदो, H. reads द्रुपादो, but the marginal reading is भद्रपादो. D. reads बहुपादो and G. reads भद्रपादो. ३. D. reads कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्. ४. I. reads अत्र; while D. omits the following portion—

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि । ‘तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य’—इति । पुराणेऽपि—

‘द्वादशेऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति ।

५. I. reads लोकाक्षिः.

‘तृतीये ऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य’ ।

इति । पुराणे ऽपि—

‘द्वादशे ऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति । अत्रापि यथास्वशाखं व्यवस्था ।

॥ इति निष्क्रमणम् ॥

अथान्नप्राशनम् । तत्र यमः—

‘ततो ऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वा ऽपि कर्त्तव्यं यैच्चेष्टं मङ्गलं कुले’ ॥

इति । शङ्खे ऽपि—

‘संवत्सरे ऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके’ ।

इति । लौगाक्षिः—

‘षष्ठे मास्यन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ ।

इति । तत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः—

‘देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सङ्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

मध्वाज्य-कनकोपेतं प्राशयेत् पायसं तु तम् ।

कृतप्राशमथोत्सङ्गाद्वात्री बालं समुत्सृजेत्’ ॥

इति । प्राशनानन्तरं जीविकापरीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता—

१. I. omits स्व-. २. D. G. and H. read काले कार्ये. ३. B. E. and F. read यथेष्टं. ४. G. omits शङ्खेऽपि. ५. G. reads लौगाक्षिः and I. reads लोकाक्षिः. ६. B. C. D. F. and G. read मासे for मासि. ७. G. reads कृतम्, D. reads इ तम् and I. reads स तम्.

‘अग्रतो ऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
 शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तथा ।
 जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति’ ॥

इति ।

॥ इत्यन्नप्राशनम् ॥

अथ चूडाकरणम् । तत्र यमः—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
 द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात्’ ॥

इति । वैजवापः—

‘तृतीये वर्षे चूडाकरणम्’ ।

इति । शङ्खो अपि—

‘तृतीये वर्षे चूडाकर्म । पञ्चमे वा’ ।

इति । लौगाक्षिरपि—

‘तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाकरणम्’ ।

इति । शौनको अपि—

‘तृतीये वर्षे चौलं रथ्याकुलधर्मं वा’ ।

इति । तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह लौगाक्षिः—

‘दक्षिणतः कंसुंजा वासिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रि-का-

१. B. C. and F. read स्वतो for ततो. २. A. reads श्रुतिचोदनात्. ३. D. reads त्रिवर्षे. ४. I. reads चूडाकरणं. ५. लौगाक्षिः is the reading of I., and that of G. is लौगाक्षिः. ६. D. reads कुलधर्मं यथा च. ७. B. C. F. and I. read कंसुंजा; while D. reads क्रमंजा and H. क्रमुंजा.

इयपानाम् । मुण्डा भृगवः । पञ्चचूडा अङ्गिरसः ।

मण्डनार्थं शिखिनो ऽन्ये । यथाकुलधर्मं वा' ।

इति । कमुंजा केशपङ्क्तिः । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र यथोक्ताः चूडाकरणान्ता अनुपनीतविषयाः अतस्तत्प्र-
सङ्गादन्येऽपि केचनानुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । तत्र गौतमः—

‘प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-भक्षः’ ।

(गौ. स्मृ. २. १)

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादिभाष-
णम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणम् । विष्णुपुराणे अपि—

‘भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते’ ॥

(वि. पु. ३. १०. ९)

इति । एतच्चाभक्ष्यभक्षणं महापातकहेतुर्द्रव्यव्यतिरिक्त-
विषयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते’ ।

इति । यथा भक्ष्याभक्ष्यादिनियमो नास्ति एवमाचमना-
दिकर्तव्यान्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः—

१. D. reads मङ्गलार्थं, G. and I. read मण्डलार्थं; while H. reads मण्डलार्थं. २. B. C. and F. substitute च for वा. ३. B. C. F. and I. read कमुंजा; while D. reads क्रमजा and H. क्रमुंजा. ४. I. omits स्व-. ५. A. and the text do not insert काम- before -भक्ष; while all others कामचार-वाद-भक्षाः. ६. We do not find this verse in the text of Vishnu Purāṇa (the Bombay Edition). But it appears in a Tilgu manuscript. ७. I. omits -द्रव्य-.

‘न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावत् वेदे न जायते’ ॥

(व. स्मृ. २. ६; बौ. स्मृ. १. २. ३. ६)

इति । गौतमो अपि—

‘यथोपपादमूत्र-पुरीषो भवति । (४) नौ-

स्याचमनकल्पो विद्यते (४) न ब्रह्मा-

भिव्याहरेदन्यत्र स्वभानिनयनात्’ । (९)

(गौ. स्मृ. २. ४-९)

इति ।

॥ इति चूडाकरणम् ॥

अथाक्षराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः—

‘प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा ऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चापि पूजनम् ॥

१. H. reads न त्वस्य; while the text reads न ह्यस्मिन्. २. B. C. D. F. G. and H. read भेदो न जायते; while I. reads वेदी न जायते. ३. B. C. F. G. H. and I. read यथोपपादित-; while D. reads यथोपपादि-. ४. B. C. D. F. and H. read न तस्याचमन-. ५. B. C. D. F. and G. read सौर-भौमदिने.

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो बरुणाभिमुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजातीभिः सुपूजितैः ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥

इति ।

॥ इति गर्भाधानादिचूडान्तसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथोपनायनम् । तत्र मनुः—

‘गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
 ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
 राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनो ऽष्टमे ॥
 आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
 अत ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥
 नैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हिं कर्हिचित् ।
 ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह’ ॥

(म. स्मृ. २. ३६-४०)

इति । आपस्तम्बो अपि—

१. D. and I. read द्विजातिभिः. २. G. reads अष्टमी च द्वितीया वै. ३. The text reads वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे; while H. reads वैश्यस्या ऽप्यर्थिनो ऽष्टमे. ४. B. C. F. G. and H. read कदाचन; while D. reads कथंचन -for कर्हिचित्.

‘सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे
तेजस्कामं दशमे ज्ञाद्यकामं एकादश इन्द्रिय-
कामं द्वादशे पशुकामम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. १. २०)

इति । एतच्च वर्णत्रयस्य साधारणम् । वर्णव्यवस्थया
कालनियममाह स एव—

‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे
राजन्यं शरदि वैश्यम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. १९)

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येति कर्तव्यतामाह मनुः—

‘काष्ण-रौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः !
वसीरन्नाऽऽनुपूर्व्येण शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च’ ॥

(म. स्मृ. २. ४१)

इति । काष्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च शङ्खः—

‘कृष्णरुह-वस्ताजिनान्युत्तरीयाणि’ ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘कृष्णाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (६१) रौरवं राज्ञ-
न्यस्य । (६२) गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य । (६३)

(व. स्मृ. ११. ६१-६३)

इति । तथा च पारस्करः—

‘ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (१७)

रौरवं राजन्यस्य । (१८) आजं गव्यं वा
वैश्यस्य । (१९) सर्वेषां वा गव्यम् ।

(पा. गृ. सू. २. ५. १७-२०)

इति । शोणादीन्युत्तरीयाणि । अत्रापस्तम्बः—

‘वासः । (३९) शोण-क्षौमाजिनानि । (४०) काषायं
चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य । (४१) मा-
ज्जिष्ठं राजन्यस्य । (१) हारिद्रं वैश्यस्य ’ । (२)

(आ. ध. सू. १. १. २. ३९-४१; ३. १-२)

इति । वसिष्ठः—

‘शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य । (६४)

कार्पासं माज्जिष्ठं क्षौमं वा क्षत्रियस्य ।

(६५) हारिद्रं कौशेयं वा वैश्यस्य ’ । (६६)

(व. स्मृ. ११. ६४-६६)

इति । भिखलामाह मनुः—

१. D. reads शोणादीन्यन्तराणि and I. शोणादीन्यधरीयाणि. २. The text reads शोणी-. ३. The text omits ब्राह्मणस्य, H. adds क्षौमं to ब्राह्मणस्य in its marginal correction, but we do not think it necessary. Here I. is wholly mistaken. It omits ब्राह्मणस्य and इति । वसिष्ठः—and also the quotation of Vasistha. Thus a Sûtra is composed partly of words from Âpastamba and partly of those from Vasistha. The meaningless Sûtra is—

वासः शोण-क्षौमाजिनानि काषायं चैके
वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्म-
णस्य माज्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्य ।

४. We compared here three different manuscripts of the text. This quotation from Vasistha appears in all the manuscripts, but in each there is a slight difference—कार्पासं क्षौमं is omitted by the text (Rev. A. N. Fuhrer's Edition), and the commentator (Krishna Pandit) omits क्षौमं. We follow all our manuscripts. ५. B. C. D. F. G. and H. omit वा.

‘मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी’ ॥

(म. स्मृ. २. ४२)

इति । त्रिवृत् त्रिगुणा । यमोऽपि—

‘विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।
शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥
एतासामप्यभावे तु कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
मेखला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिवृत्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मैज्जाभावे तु कर्तव्याः कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. २. ४३)

इति । दण्डमाह मनुः—

‘ब्राह्मणो बैल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाट-खादिरौ ।
पैल्वोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४५)

इति । अनुकल्पमाह यमः—

‘एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः’ ।

इति । मनुर्दण्डपरिमाणमाह—

१. I. substitutes च for नु. २. I. reads त्रिभिः. ३. The text reads मुञ्जालाभे. ४. B. C. D. F. G. and H. read वैष्पलोदुम्बरौ, but it seems to be a mistake.

‘केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४६)

इति । गौतमो अपि—

‘मूर्ध-ललाट-नासाग्रप्रमाणाः’ ॥

(गौ. स्मृ. १. २८)

इति । दण्डलक्षणमाह मनुः—

‘ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्त्वचो नाग्निदूषिताः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४७)

इति । गौतमो अपि—

‘अपीडिता यूपवक्त्राः संशल्काः’ ।

(गौ. स्मृ. १. २७)

इति । यज्ञोपवीतमाह मनुः—

‘कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याऽविकसूत्रैकम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४४)

इति । पैठीनसिरपि—

‘कर्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य । क्षौमे-

यं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य’ ।

१. B. C. F. G. and H. read सवल्काः. २. D. omits यज्ञोपवीतमाह and substitutes पैठीनसिरपि for मनुः. ३. The text reads -सौत्रिकम्. ४. D. reads क्षौमं.

इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गोवालादिकं ग्राह्यम् । तदाह देवलः—

‘कार्पास-क्षौम-गोवाल-शृण-वल्क-तृणादिकम् ।

सदा सम्भवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः’ ॥

इति । ऋष्यशृङ्गः—

‘अपि वा वाससी यज्ञोपवीतार्थं

कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण’ ।

इति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः—

‘यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम्’ ।

इति । कात्यायनः ।

‘त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्’ ।

(का. स्मृ. १. १. २)

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः—

‘करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतम्’ ॥

इति । ऊर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः । यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

‘ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावन्निगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागारेऽथ वा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्वेत् ॥

१. B. C. F. G. and H. read -शाण-वल्क-. २. D. and G. read सम्भवता.
३. D. reads त्रिगुणं.

बिल्वाश्चत्थादियज्ञियवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।
 बन्धीयात्तत्सजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
 व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां तृप्तिदं हि तत् ।
 त्रिस्ताडयेत् करतलं देवानां तृप्तिदं हि तत् ॥
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन् ।
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि व्याहृतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥
 अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः ।
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यैवावधारयेत् ॥

इति । अवधारणमन्त्रस्तु 'यज्ञोपवीतम्' *इत्यादिः ।
 ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

‘त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते’ ॥

(का. स्मृ. १. १. २)

इति । यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एव—

‘पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते काटिम् ।
 तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम्’ ॥

(का. स्मृ. १. १. ३.)

इति । देवलो अपि—

* सम्पूर्णो मन्त्रस्त्वित्यम्—

‘यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्न्यं प्रतिमं च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः’ ॥

१. I. reads बन्धीयात्तत्. २. I. reads वामं through mistake. ३. I. reads त्रिःपीडयेत्. ४. D. reads सत्यं गृहं गृहीत्वा. ५. I. reads च निक्षिपेत्. ६. I. reads त्रिवृत्तत्रयं. ७. B. C. D. F. G. and H. read प्रणम्यावधारयति; while I. reads प्रणम्यावधारयति. Both of these readings are incorrect and give no sense at all. ८. The text reads नाऽतो लम्बं.

‘स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं केदाचन’ ।

इति । उपवीतसङ्ख्यामाह भृगुः—

‘उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः’ ॥

इति । एतच्च नित्याभिप्रायम् । बहुषु कामश्रवणात् ।

तदाह देवलः—

‘बहूनि चायुःकामस्य’ ।

इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह भृगुः—

‘सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥

संकृच्चोद्धरणान्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः’ ।

इति । उपवीते विशेषमाह देवलः—

‘सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षेयेत् ॥

विच्छिन्नं वा ऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्’ ।

इति । यज्ञोपवीतादीनां त्रोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—

‘मिखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीताऽन्यानि मन्त्रवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६४)

१. B. C. D. F. G. and H. read कथंचन. २. I. reads निर्णयः.
३. I. reads कामनया बहूनां. ४. B. C. F. and G. read संकृच्चाऽधारणात्. ५.
I. reads उक्लिपेत्. ६. All others except A. I. and the text read मन्त्रवत्.

इति । अथ दण्डेदिधारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् ।
तथाह मनुः—

‘प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परित्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि’ ॥

(म. स्मृ. २. ४८)

इति । दण्डग्रहणान्तेतिकर्तव्यतायुक्तमुपनयनं प्राप्य गाय-
त्रीमहावाक्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं
परिचर्य भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्निपरिचर्या मनुना दर्शिता—

‘दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १८६)

इति । विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः ।
समिदाहरणे विशेषमाह वैजवापः—

‘पुरा ऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा

अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेत् । शुष्का

ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्त्वन्नाद्यकाम उभ-

योऽरुभयकामः ।’

इति । समिल्लक्षणमाह कात्यायनः—

‘नाङ्गुष्ठादधिका कार्य्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रदेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशाखिका ।

न संपर्णा नातियामा होमेषु तु विजानता ॥

१. I. reads दण्डधारणा-. २. विहायसि is omitted by D. and G. ३. The text reads ग्राह्या. ४. B. C. F. G. and H. read नासपर्णा; while D. reads नातियर्चा and the text न सपर्णा न निर्बीर्या for न सपर्णा नातियामा.

विंशीर्णा विमैला ह्रस्वा वक्रा ससुषिरा रुशा ।
दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका ' ॥

(का. स्मृ. १. ८. १७-१९)

इति । समिन्नियम उक्तो वायुपुराणे—

‘पालाशयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमी-रोहितका-ऽश्वत्थास्तदभावे ऽर्क-वेतसौ’ ॥

इति । अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः—

‘पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात् परिचरेच्च तम्’ ॥

(हा. स्मृ. २. २७)

इति । भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्’ ।

(या. स्मृ. १. २९-३०)

इति । ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । अत एव
व्यासः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।
सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा’ ॥

इति । सार्ववर्णिकत्वमापद्विषयम् । अत एव भविष्यत्पुराणे
दर्शितम्—

१. This verse does not appear in the text. २. I. reads विद्वला.
३. The text reads हिंसया. ४. The text reads मोक्षयामास. ५. B. C.
D. F. G. and H. substitute च for वा.

‘चतुर्वर्णं चरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन’ ।

इति । आपद्यपि न शूद्रात् पक्वं गृह्णीयात् । तदाहाङ्गिराः—

‘आममेवाददीतान्त्यादवृत्तावैकरात्रिकम् ।

आमं पूयति संसारे धर्म्यं तेभ्यः प्रैतिष्ठितम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यंगिराऽब्रवीत्’ ।

इति । अनापदि स्वजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह मनुः—

‘वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्यहरेर्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८३)

इति । ‘आदिमध्यावसानेषु’ इति । अयमर्थः—भिक्षाप्रवर्त्त-
नावाक्ये वर्णक्रमेण आदि-मध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यः ।
तथा च मनुः—

‘भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४९)

इति । उक्तेषु केषुचिदपवादमाह स एव—

‘गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति-कुल-बन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वपूर्वं परित्यजेत् ॥

१. I. reads त्वालुर्वर्ण्यै. २. I. reads संस्कारे. ३. B. C. F. and I. read प्रतीच्छितम्; while D. reads प्रतीच्छतम्. ४. I. reads प्रसक्तानां, and G. reads देवयज्ञैः. ५. D. reads च कर्मसु for स्वकर्मसु. ६. A. reads उपवीती. ७. I. reads कचिदपवादम् for केषु चिदपवादम्. ८. The text of Manu reads विवर्जयेत्.

सर्वं वाऽपि चरेद्भामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिः शस्तांस्तु वर्जयेत् ॥

(म. स्मृ. २. १८४-१८५)

इति । यत्तु-

‘मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥

(म. स्मृ. २. ५०)

इति तदुपनयनाद्भिक्षाविषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-
पर्याप्तमाहर्तव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह यमः-

‘आहारमात्रादधिकं न कचिद्भैक्ष्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥

इति । तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह-
तुर्मनु-यमौ-

‘समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदर्थममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥

(म. स्मृ. २. ५१)

इति । गुर्वसन्निधौ तन्नार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह
गौतमः-

‘निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत । (३५)

असन्निधौ तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्यः’ । (३६)

(गौ. स्मृ. २. ३५-३६)

इति । गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्यं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोशनाक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१)

इति । सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः—

‘भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुर-

वे निवेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुः । (६)

यदश्नाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति’ ।

(हा. स्मृ. ३. ६-७)

इति । गौतमोऽपि—

‘सायम्प्रातस्त्वेन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. ९. ३०)

इति । एकाग्रनिषेधमाह मनुः—

१. Here I. threw us in great doubt. It inserts गुरोरेभावे and some other words in these Sûtras of Gautama, and by this addition forms a verse, which is as follows:—

निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञातं ततो भुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरेभावे तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम् ॥

D. also makes slight changes and forms the following verse—

निवेद्यं गुरवे भिक्षां भुञ्जीताऽसन्निधौ गुरोः ।

तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्य इति चाऽन्वहम् ॥

But these two readings are followed neither by any of our other manuscripts, nor any one of the five manuscripts of the text. २. B. C. D. F. G. H. and I. omit तु.

‘भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकात्रादी भवेद्वृत्ती ।
 भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥
 व्रतंवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यर्थाविवत् ।
 काममभ्यर्थितोऽश्रियात् व्रतमस्यै न लुप्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १८८-१८९)

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह स एव-

‘अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिद्ध्य च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

इति । उपनीतस्य नियममाह यमः-

‘दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा ।
 धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्’ ॥

इति । वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुगृहे इत्यर्थः । यमः-

‘मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
 कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्’ ॥

इति । मनुः-

‘अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।
 आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०८)

इति । सुमन्तुरपि-

१. B. C. D. F. G. and H. read एकात्राशी. २. B. C. and F. read व्रते च. D. G. and H. read व्रते वा for व्रतवत्. ३. D. reads व्रतमप्यनु-
 लुप्यते. ४. D. G. and H. omit स एव. ५. B. C. and F. read असमिद्धं.
 ६. Except A. and I. all others omit this word. ७. D. omits यमः.

‘ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च चैर्येयं ब्रह्मचारिणः’ ॥

इति । गुरुवृत्तिप्रकारमाह व्यासः—

‘जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेदमनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं यच्च दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
अमुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथाऽऽसीत नाऽसुप्ते प्रस्वपेत्तथा’ ॥

इति । विश्वामित्रः—

‘तद्गार्या-पुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामादिभिरेव च’ ॥

इति । वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः—

‘मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परीवार्दादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । मनुरपि—

‘वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हंसनम् ॥

१. I. reads स्वाध्यायो. २. I. reads चर्येयुः. ३. B. E. F. and G. read -शीलिनाम्. ४. D. reads -भुक्त-, B. E. and F. read -सुक्त- and G. reads -पूक्त-. ५. I. reads -परिवार्दांश्च; while D. reads परिवार्दानि and H. reads परिवार्दान् विवर्जयेत्. ६. D. omits अपि, and G. omits मनुरपि. ७. B. reads सुक्तानि चैव, E. and F. मुक्तानि चैव, D. and G. शुक्तानि चैव, H. reads शुक्तानि चैव and I. reads चैव for यानि.

अभ्यद्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीत-वादनम् ॥
 द्यूतं च जनवादं च परीवादं तथाऽनृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥

(म. स्मृ. २. १७७-१८०)

इति । यमः—

‘खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेदन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् शुचिः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘नादर्शनं वै समीक्षेत नाचरेदन्तधावनम् ।
 गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. २०-२१)

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्’ ।

(आ. ध. सू. १. १. ४. ११)

इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं तु न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः—

१. B. E. and F. omit the portion—

इति । यमः—

खट्वासनं च शयनं वर्जयेदन्तधावनम् ।

स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥ इति ।

H. also omits this portion; while D. and G. omit only इति । यमः, and they insert the following verse. २. G. and I. read क्वचित्. ३. H. omits इति । कूर्मपुराणे—and also the verse following, but it appears in the marginal correction. ४. H. reads आदर्शनं चैव नैक्षेत, D. reads नादर्शनं च वीक्षेत, I. reads नादर्शनं चैव नैक्षेत and the text reads नादित्यं वै समीक्षेत. ५. The text reads गुरुप्रियार्थं सर्वं हि. ६. All others except A. and I. omit आपस्तम्बोऽपि. ७. I. reads गुरुपुत्रस्याऽप्युच्छिष्टं.

‘उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चाश्वनेजनम् ॥ (२०९)
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ (२११)
 (म. स्मृ. २. २०९-२११)

इति । ब्रह्मचर्यकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिक्रमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे’ ॥

(या. स्मृ. १. ३६)

इति । केशान्तः गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे
 कार्यम् । तदाह मनुः—

‘केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः’ ॥

(म. स्मृ. २. ६५)

इति । यमः—

‘वैसेह्वादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्’ ॥

इति । एतत् त्रिवेदग्रहणाभिप्रायम् । अत एव मनुः—

‘षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १)

इति । एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः । उपकुर्वाणको

१. All except A. and the text read केशान्तं चैव. २. All others except A. read केशान्तं. ३. I. reads वैश्यो for वसेत्; while G. reads वैश्ये. Both are wrong. ४. D. and I. read षट्त्रिंशदाब्दिकं.

नैष्ठिकश्च । उपकुर्वाणकस्योक्ता धर्माः । नैष्ठिकस्योच्यन्ते ।

तत्राह याज्ञवल्क्यः—

‘नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावे ऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरे ऽपि वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ४९)

इति । मनुरापि—

‘यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ (२४३)

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ (२४७)

एतेष्वविद्यमानेषु स्थाना-ऽसन-विहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः’ ॥ (२४८)

(म. स्मृ. २. २४३-२४८)

इति । एतच्च सद्वृत्तब्राह्मणगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषः ।

तदुक्तं तेनैव—

‘नाब्राह्मणेगुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाऽननूचाने कौङ्कन् गतिमनुत्तमाम्’ ।

(म. स्मृ. २. २४२)

१. The text reads this line as follows:—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत् गुरोः कुले ।,

and B. C. D. F. G. and H. read रोचेत् स्वगुरोः कुले for रोचेतास्य गुरोः कुले. २. H. reads स्वयं for खलु. ३. I. reads एषु for एतेषु. ४. Kullūk-bhatta, the commentator on Manu reads स्नाना-ऽसनः, but neither the other commentators nor our manuscripts of the text follow the reading. ५. B. C. D. F. G. and H. read साधयेत् for साधयेत्. This form is grammatically correct and gives sense, but no commentator follows this reading. ६. H. reads कौङ्कन् गतिमुत्तमाम्.

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात् ।

(४) आचार्यं च प्रेते ऽग्निं परिचरेत् । (५)

सैन्यतवाक् । (७) चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमकालभोजी ।

(८) भैक्ष्यमाचरेत् । (९) गुर्वधीनः ।

(१०) जटिलः शिखाजटो वा । (११)

गुरुं गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चेत्तिष्ठन् श-

यानं चेदासीन उपासीत । (१२) आहूता-

ध्यायी । (१३) सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया

भुञ्जीत । (१४) खट्वाशयन-दन्तधावन-प्रक्षा-

लना-ऽञ्जना-ऽभ्यञ्जनोपानच्छत्रवर्जी । (१५) स्था-

नासनशीलः स्त्रिरहोऽभ्युपेयादपः । (१७)

(व. स्मृ. ७. ४-१७)

इति । अहनि त्रिषवणस्नायी स्यादित्यर्थः । अग्निपरिचर्या

हारीत-शङ्खलिखित-यमैर्निरूपिता—

‘यज्ञियाः समिध आहृत्य सम्मार्जनोपलेपनोद्धो-

धन-समूहन-समिन्धन-पर्यग्निकरण-परिक्रमणो-

१. B. C. D. F. G. H. and I. read ब्रह्मचर्यं चरेत् for ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेत्, but this is a mistake. २. B. C. and F. omit च; while D. substitutes खलु for it. ३. The text (Bombay Edition by Rev. A. A. Fuhrer) reads सैन्यतवाक् through mistake. ४. B. C. D. F. G. H. and I. omit आचरेत्. ५. गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चातुतिष्ठेत् शयानभेदासीत आहूताध्यायी सर्वलब्धनिवेदी खट्वाशयन-दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी This is the reading of B. C. F. G. H. and I., but I. reads -वर्जन- for -वर्जी. ६. Here I. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. F.) are mistaken. I. reads -वर्जनानशील-स्त्रीरहस्यभ्युपेयादपः through mistake and the said text omits स्थानासनशीलः. We compared three different manuscripts of the text as well as our other manuscripts in which this omitted portion is present.

पस्थान-होम-स्तोत्र-नमस्कारादिभिरग्निं परिच-
रेत् । (५) नाग्निमधितिष्ठेत् । (६) न पद्भ्यां
कर्षेत् । (७) न मुखेनोपधमेत् । (८) नाऽऽपश्चाग्निं
च युगपद्धारयेत् । (९) नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो
वा ऽभ्यादध्यात् । (१०) विविधैर्हविर्विशेषैरा-
ग्नेयैरहरहरग्निं समिन्धेत् । (११) आमन्त्र्य
गच्छेत् । (१२) आहृत्य निवेदयेत् तन्मनाः ।
(१३) शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं
गच्छति' । (१४)

(हा. स्मृ. ३. ५-१४)

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अनेन विधिना देहं सौदयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं जायते पुनः’ ॥

(या. स्मृ. १. ५०)

इति । मनुरपि—

‘आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्ग शाश्वतम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २४४)

इति । ननु—नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं
स्यात् । तन्न । गार्हस्थ्यस्य रागविषयत्वात् । तदाह जाबालिः—

१. The text of Hārīta adds to ऽभ्यादध्यात् the following portion—
नसिक्कमेत् । न विक्रानाभिमुखं तिष्ठेत् । न निर्द्विषत् । २. All other manu-
scripts except A. and the text read आगत्य for आहृत्य, but our
reading is correct and moreover gives good sense. ३. D. and G.
read साधयन्. ४. Except A. and the text all others read न चेहऽऽजा-

‘यदि गृहमेव कामयेत्तदा याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

इति । अत्र केचित् नैष्टिकब्रह्मचर्यं कुब्जादिविषयं
मन्वाना गार्हस्थ्यस्य तदितरविषयतामाहुः* । उदाहरन्ति च
तत्र विष्णुवचनम्—

‘कुब्ज-वामन-जात्यन्ध-क्रीव-पङ्गवार्त्त-रोगिणाम् ।

व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्’ ॥

इति । तत्र । नैष्टिकब्रह्मचर्यस्य कुब्जादिष्वेव निय-
तत्वे समर्थं प्रत्यैच्छिकत्वमुच्यमानं विरुद्धेत । ऐच्छिकत्वं च
वसिष्ठेन दर्शितम्—

‘चत्वार आश्रमाः (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाः । (२) तेषां वेद-
मधीत्य वेदौ वेदान् वा अविशीर्णब्रह्मचर्यो
यमिच्छेत्तमावसेत्’ । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । भविष्यत्पुराणे अपि—

‘गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैखानसो वाऽपि भवेत् परिव्राडथ वेच्छया ’ ।

* यथोक्तं भाट्टैः—

‘अत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ध-पङ्गवादयो नराः’—इत्यादि । उदाहृतं
चैतदस्माभिः पूर्वम् ।

इति । तस्मात् रागिविषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्—
इति ।

॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

अथ गृहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकारहेतु स्नान-
मादौ निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ५१)

इति । तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—

‘न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मावित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमौसनम् ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. २४५-४६)

इति । अयं च वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्यानिष्क्रयार्थः । वेदविद्यार्हस्य मूल्यस्याऽसम्भवात् । तथा च छन्दोगश्रुतिः—

‘यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य

पूर्णा दद्यादैतैर्देव ततो भूयः’ ।

(छां. उ. ३. ११. ६)

इति । तापनीयश्रुतिरपि—

१. B. C. D. F. G. and H. read छत्रोपानहमन्ततः. २. The text reads this line as follows:—

... धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥.

३. I. reads तदेव for एतदेव.

‘सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते’ ।

(नृ. उ. ता. ५. २.)

इति । हारीतस्मृतिरपि—

‘एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं यद्वत्त्वा त्वनृणी भवेत्’ ॥

(हा. स्मृ. २. २१)

इति । ‘वा वेदं व्रतानि’ इत्यनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम् ।

तत्र वेदमात्रपरिसमापक एकः । व्रतमात्रपरिसमापको द्वितीयः
उभयपरिसमापकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्यप्रसिद्धान्युपनय-
नव्रत-सौवित्रीव्रत-वेदव्रतानि विवक्षितानि । स्नातकत्रैविध्यं
हारीतेनोक्तम्—

‘त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको

व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकः’ ।

(हा. स्मृ. ४. १--२)

इति । वेदं पारं नीत्वेत्यत्रार्थावगातिरपि विवक्षिता* । अतः

एव कूर्मपुराणे—

*अत्र मीमांसका मन्यन्ते—‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’—इत्यस्य विधेरर्थज्ञान-
पर्यन्तत्वम् । अर्थज्ञानं विना कर्मानुष्ठानसामर्थ्याभावात् । तस्य च विधेरर्थज्ञान-
त्वात् अर्थज्ञानमवश्यम्—इति । औपनिषदास्तु— ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’
इत्यस्य विधेरक्षरग्रहणेनैव चारितार्थम् । वेदाक्षरग्रहणमेव विधिफलम् ।
पूर्वकाण्डार्थज्ञानं तु कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं च काम्येन
श्रोतव्यविधिना प्राप्तमतो विनाप्यर्थज्ञानं स्नायात्—इति सङ्क्षेपः ।
विस्तरस्तु हरिहरभाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

१. I. reads यद्वत्त्वाऽस्याऽनृणी भवेत्. २. B, C, D, and G. read साधि-
त्रीव्रत-वेदाब्दव्रत-ऽऽरण्यकव्रतानि.

‘वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदौ वा चतुरो द्विजः ।

अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमैः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १५. १)

इति । स्नानप्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातकधर्माः कूर्म-
पुराणे दर्शिताः—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । (३)

छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।

रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेश-नखः शुचिः ॥ (४)

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्वहिर्माल्यं च धारयेत् ॥ (५)

शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्ण-मलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥ (६)

न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम् । (७)

(कू. पु. १. २. १५. ३-७)

इति ।

॥ इति स्नातकप्रकरणम् ॥

अथ विवाहः । तत्र मनुः—

‘गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. The text reads विन्याद्वा for वेदान्. २. The text substitutes अभि-
for अधि. ३. All others except D. and the text read द्विजोत्तमः.
४. The text reads this line as follows :—

रौक्मे च कुण्डले धार्ये व्युत्तकेश-नखः शुचिः ॥

५. I. reads चास्य धृतं for चान्यधृतं. ६. D. omits अपि.

‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
 अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्ष-गोत्रजाम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२-५३)

इति । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्ताम् । बाह्यानि
 लक्षणानि मनुना दर्शितानि—

‘अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंस-वारणगामिनीम् ।
 तनुलोम-केश-दशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०)

इति । वर्ज्यामाह स एव—

‘नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नाऽलोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
 नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीं नान्त्य-पर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीं न च भीषेणनामिकाम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ८-९)

इति । कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा ।
 अन्त्येति म्लेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणे अपि—

‘न इमश्चुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।
 न वर्धस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥
 नानिबन्धेक्षणां तद्वदृक्षाक्षीं नोद्वहेद्बुधः ।
 यस्याश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

१. D. reads सोमनाम्नी. २. The text reads वाचाटां. ३. B. C. F. G. and H. read न विभीषणनामिकाम्. ४. The text reads क्षाम—वाक्यां काकस्वरां न वा. ५. B. C. and F. read नानिबन्धेक्षणां; while D. reads नाभिबन्धेक्षणां. ६. The text reads स्त्रियम् for बुधः.

गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेत् ।
 नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥
 ओपीनहस्त-पादां च न कैन्यामुद्वहेद्बुधः ।
 न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् सेद्वतभुवम् ॥
 न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः' ।

(वि. पु. ३. १०. १८-२२)

इति । आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायनगृह्ये ऽभिहितानि—
 'दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति । (४) अष्टौ पिण्डान्
 कृत्वा—ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं
 यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
 यत्सत्यं तद्दृश्यताम्—इति पिण्डानभिमन्त्र्य कु-
 मारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । (५) क्षेत्राच्चे-
 दुभयतः सस्यादृक्लीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
 ष्यतीति विद्याद् । गोष्ठात् पशुमती । वेदिपु-
 रीषाद् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो हृदात्

१. H. and I. read अपीन-. २. I. reads च ताम्. ३. The text reads
 संहत-. ४. H. and I. read न वाति-. ५. I. reads विहितानि. ६. A. reads
 this quotation as follows:—आन्तराणि लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये ऽर्शितानि ।
 दुर्विज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-कितवस्थान-हरेरिण-
 क्षेत्र-चतुष्पथ-श्मशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा अष्टौ पिण्डान् कृत्वा—ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ
 ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्य-
 तामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे
 गृहीते धान्यवती भवति । द्वितीये पशुमती । तृतीयेऽग्निहोत्रपरा । चतुर्थे विवेकिनी
 चतुरा सर्वज्जनार्चनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारि-
 णी । अष्टमे विधवा भवेदिति । This reading is followed by neither the text
 nor our manuscripts. This is probably a paraphrase of Āśvalā-
 yana Sūtra.

सर्वसम्पन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथाद्विप्र-
ब्राजिनी । ईरणादधन्या । इमशानात्पतिव्री' । (६)

(आ. गृ. सू. १. ५. ४-६)

इति । विप्रब्राजिनी विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रब्राजिनी
स्वैरिणीत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा
पुरुषान्तराऽगृहीताम् । अनेन पुनर्भूव्यावर्त्यते । अत एव
काश्यपः—

‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्’ ।

इति । बौधायनः—

‘वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता

भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः

तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्’ ।

इति । नारदोऽपि—

‘कन्यैवाऽक्षेतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणि’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ४६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. B. C. and F. read कन्यैवाऽकृतयोनिर्या. २. B. C. F. G. H. and I. read -दूषिता for -दूषिता. ३. B. C. F. H. and I. read पुनर्भूप्रति-
मा ज्ञेया; while D. and G. पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेयाः. ४. The text reads संस्कार-
मर्हति.

‘अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

(या. स्मृ. १. ६७)

इति । कान्तां कमनीयां उद्वोदुर्मनोनयनानन्दकारिणीम् ।

अत एव आपस्तम्बः—

‘यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्बन्धस्तस्यामृद्धिः’ ।

(आप. गृ. सू. १. ३. २०)

इति । असपिण्डामिति । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च सप्तम-
पुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः पितृ-
पितामह-प्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः ।

तथा च मत्स्यपुराणे—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्—

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः’ ॥

(मा. पु. ३१. ३-५)

इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियाऽनु-
प्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः

१. H. and I. read पितामह-प्रपितामहात्, but it is incorrect. २. The text substitutes च for तु.

षड्भिः सह सापिण्ड्यम् । तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्ड्यम्-इति । ननु-एवं सति भ्रातृ-पितृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात् । परिगणितेष्वनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्यकर्तृकक्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकत्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः । तथा हि-समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सापिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्त्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसृ-मातुलादिभिः सह मातामहदेहान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरारम्भकैः स्व-स्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसापिण्डा तामुद्देहत् । ननु-एवं सति न काप्युद्वाहः सम्भवेत् । सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथंचिद्योजयितुं शक्यत्वात् । विधातृशरीरानुवृत्तेर्दुष्परिहरत्वात् ।

‘बहु स्यां प्रजायेय ।’

(छां. उ. ६. २. ३; तै. उ. २. ६. १)

इति श्रुतेः । नैष दोषः । अविशेषेण सप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तद्दूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथा च गौतमः—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ।

(गौ. स्मृ. १४. १३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं ‘सापिण्ड्यं निवर्त्तते’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’ ।

(म. स्मृ. ५. ६०)

इति मनुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वर-वध्वोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्—

१. D. omits अविशेषेण. २. D. omits the following portion—

सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथाऽत्र गौतमः—

‘पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा’

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं. ३. Except A. and the text of Gautama all others read सपिण्ड्यनिवृत्तिः.

‘पञ्चमीं मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् ।

गृहस्थ उद्वहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. २३)

इति । तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येत्याहार्यम् । अन्यथा

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति वचनविरोधात् ।

‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शूद्रतां गताः’ ॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना कल्पद्वयमुक्तम्—

‘पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः ।

त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति । तत्र द्वितीयः कल्पो असमानजातीयविषयः । यतः शङ्क आह—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु’ ॥

इति । अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरो भिन्नजातीयास्ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पितृवैक्यादस्ति तेषां सापिण्ड्यम् । तच्च त्रिषु पुरुषेष्वतीतेषु निवर्तते—इति । ननु—एवं सति पितृपक्षेऽपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृतो वा’ इति वचनं विरुद्ध्येत । एवं तर्हि—

१. D. reads याचेत् विधिना नृप. २. D. reads अन्यथाऽपि च ‘मातुः सप्तमादूर्ध्वम्.’ ३. D. and G. read सर्वे ते शूद्रतां; while B. C. F. and H. read सर्वे ते ऽशूद्रतां. ४. I. reads पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः.

‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति पैठीनसिवचनं सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम् । अनु-
कल्पो वास्तु ।

‘मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः । तथा च गौतमः—

‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः । (३) बीजि-

नश्च । (४) मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्’ । (५)

(गौ. स्मृ. ४. ३-५)

इति । यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी । पितृ-
मातृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे—

‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

इति । ननु—असपिण्डामिति न वक्तव्यम् । वक्ष्यमाणेन
‘असमानार्ध-गोत्रजाम्—इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाहनिषेध-
सिद्धेः । सत्यम् । तथापि या मातुरसपिण्डा भवति सैवोद्वाह-
कर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः—

‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ५)

१. I. reads सजातिष्वेव निषेधपरम् for सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम्.
२. I. reads वक्तव्यम्.

इति । या मातुरसापिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा चकारादसापिण्डा च सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजा-
तीनां प्रशस्ता परिणयेत्यर्थः । ननु—अत्र मातृग्रहणमनर्थकम् ।
पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः ।
तस्याः पृथक् पिण्ड-गोत्रयोरभावात् ।

‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे’ ॥

इति वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्र-
दानाभावेन पितृगोत्र-सापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः । तथा च मार्कण्डे-
यपुराणम्—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्’ ॥

(ग. पु. २. २६. २१-२२)

इति । एतेन मातुलसुताविवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।
तथा हि—तन्निषेधवचनानि गान्धर्वादिविवाहोदजविषया-
णि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् । तदनुग्राहकश्रुति-स्मृति-
सदाचारात् न ब्राह्मादिविवाहोदजविषयाणि । तत्र सापि-
ण्ड्यनिवृत्तेः । तानि च निषेधवचनानि यथा । तत्र शातातपः—

‘मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘पितृ-मातृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुताश्चै धर्म-
तस्ता भगिन्यः । ता वर्जयेदिति विज्ञायते’ ।

इति । सुमन्तुरपि—

‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भ्रातरो मातुलाः । तद्भ्र-
गिन्यो मातृष्वसारः । तद्दुहितरश्च भगिन्यः । तद-
पत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः’ ।

इति । व्यासः—

‘मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः’ ।

इति । ननु—अविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशे-
षविषयता? विशेषवचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः—

‘पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुंराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्तिष्ठस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्’ ।

(म. स्मृ. ११. १७१-१७२)

इति । भगिनीपदं पैतृष्वसेयादिविशेषणम् । आप्तस्येति
मातुर्भ्रातृविशेषणम् । तत्र सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य स-
न्निकृष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोढायाः मातुर्भ्रातुरि-
त्यर्थः । पैतृष्वसेयीमित्यत्राप्यनिवृत्तसापिण्ड्या गान्धर्वादि-
नोढा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति तद्दुहितुर्भगिनी-
ति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्डचनिवृत्तेः

१. B. C. D. F. G. and H. omit च; while D. reads पितृष्वसृदुहितरो
मातृष्वसृ-मातुलसुताः. २. B. C. D. F. and G. omit तद्भ्रगिन्यो मातृष्वसारः.
३. B. C. and F. read कारिणः. ४. The text reads भ्रातुस्तनयां. ५. G.
and I. read नोपयच्छेत. ६. B. C. D. F. and G. read गान्धर्वादिनोढामातुः.

भगिनीपदं नान्वियात् । अयमेव न्यायो मातृष्वस्त्रीयायामपि योजनीयः । तस्माद्भगिन्यां सपदोपेतमनुवचनबलादविशेषे निषेधो विशेषविषय एवोपसंह्रियते । ननु-ब्राह्मादि-विवाहविषये मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात् । तन्न । शिष्टगार्हितत्वेन तत्र निषेधस्मृतिकल्पनात् । शिष्टगार्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह—

‘अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु’ ।

(या. स्मृ. १. १५६)

इति । यद्यपि मातुलसुतापरिणयनमुदीच्य शिष्टगार्हितं तथापि दाक्षिणात्यशिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतो ज्यमुदीच्यानामाचारः । न च दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयम् । विधि-निषेधपरीक्षकैरेव तद्विवाहकरणात् । मातृष्वसुः सुता-विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण गार्हितः । मातुलसुताविवाहस्यानुग्राहकाः श्रुत्यादयः । तत्र ‘मन्त्रवर्णः—

‘आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्

यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।

तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा

भागस्ते पैतृष्वसेयी वृषामिव’ ॥

(ऋ. सं. ७. ४. ३. २२. ६.)

इति । अयमर्थः—हे इन्द्र पथिभिरीडितेभिः स्तुतैः सह

१. A. reads this sentence as follows -अयमेव न्यायो मातृविषये । मातुलसुतापरिणय उदीच्य शिष्टगार्हितः । तथापि दाक्षिणात्यशिष्टैराचरितविषये मातुलसुताया इव मातृष्वसृसुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात्. २. I. reads -ग्राहका श्रुतिः. ३. This Mantra appears in Rigveda Samhita Maṇḍala VII. Anuvāka III. in Paṇiśishta. Eight Mantras are given after that Anuvāka under the name Paṇiśishta or Appendix. ४. I. reads वषाम् for वषामिव. ५. Here some manuscripts substitute -ळि- for -डि- ६. B. C. D. E. G. and H. do not insert सह.

नो ऽस्माकमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्मादिभिर्दीयमानं
भागधेयं जुषस्व । तृप्तमाज्यादिना संस्कृतां वपां त्वामुद्दिश्य जहुः
त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता
भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च
पैतृष्वसेयी पौत्रस्य भागः तथा ऽयं ते तव भागो वपाऽऽह्वयः-
इति । वाजसनेयके ऽपि—

‘तस्माद्वा समानादेव पुरुषादत्ता चाऽद्यश्च जा-
यते उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै’ ।

इति । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यश्च भोग्यः
द्वावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृ-
तीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे
प्रमाणम् । विरोधिवचनानामभावात् । मौतृसपिण्डाविषयत्व-
स्य वर्णितत्वात् च । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वादुपरिधार-
णवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि—प्रेताग्निहोत्रे (पू. मी. वार्ति. ३. ४. १५) श्रूयते—

‘अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेत्
उपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति’ ।

इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात् समन्त्रकं समिद्धा-
रणं विधाय तद्वाक्यशेषेण समिधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्म-
णियत् श्रुतं तत् किमर्थवादः—उत विधिं धारयम्?—इति संशयः ।

१. B. C. D. F. G. and H. read तस्माद्वा for तस्माद्वा. २. I. omits
अभावात्. ३. B. C. D. F. G. and H. omit मातृ-. ४. D. and I. omit
यज्ञं. ५. I. reads वाक्यशेषे समिधो. ६. G. and H. read कृतं for श्रुतं.
७. B. C. and F. read विधायकः, H. and I. read विधीयते.

तत्राऽधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद इति—पूर्वः पक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरि धारणं तु न कापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदमभ्युपगम्याऽप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं 'तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै'—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन मातुलसुतां विवहेत्—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुतावनुग्रहीतोऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मादिषु सापिण्ड्यनिराकरणेन मातुलसुताविवाहप्रापकतया दर्शिताः । शिष्टाचारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः ।

केचित्तु—आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलसुताविवाहो धर्म्य—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः (***). । (१)

अनुपनीतेन (***). भार्यया च सहभोजनं पर्युषितभोजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसृदुहितृ-परिणयनमिति । (३) तथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सिधुपानमुभयतोदङ्घ्रिव्यवहारः आयुधी-यकं समुद्रयानमिति । (४), इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् । (५) तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । (६)

(बौ. स्मृ. १. १. २. १-६)

१. I. reads शास्त्रानुग्रहीतोऽयं विवाहः. २. The text (by E. Hultzsch) adds यथैतत् and reads अनुपनीतेन. ३. The text (E. Hultzsch) omits च, and reads स्त्रिया सह. ४. B. C. F. and H. omit पर्युषितभोजनं. ५. The text reads मातुल-पितृष्वसृदुहितृगमनं. ६. B. C. and F. omit ऊर्णाविक्रयः. ७. The text reads समुद्रसंयानं. ८. All others except A. and the text read तद्देशं प्रामाण्यात् for तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्.

इति । इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-
सम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरस्मिन्
दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे ।
कुतः ? देशप्रामाण्यात् । देशनिबन्धनत्वाद्वाचारप्रामाण्यस्ये-
त्यर्थः । तथा च देवलः—

‘यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः’ ॥

इति । भृगुः—

‘यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्’ ॥

इति । ननु—शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहोऽपि प्र-
सज्येत । प्रजापतिना तथाऽऽचरणात् । तथा च श्रुतिः—

‘प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यर्धायत्’ ।

इति । मैवम् । ‘न देवचरितं चरेत्’—इति न्यायात् ।

अत एव बोधायनः—

‘अनुष्ठितं तु यद्वैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. २. १२)

१. I. omits -प्रामाण्यस्य. २. I. substitutes तु for सु-. ३. B. C. and F. read देशाचारः स्मृतौ भृगोः, D. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः and G. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः for न तु देशान्तरे स्मृतः. ४. All others except A. and H. omit भृगुः. ५. D. and G. read न विचारयेत्. ६. H. and I. read प्रजापतेराचरणात्; while D. substitutes तदा for तथा. ७. I. omits वै. ८. D. H. and I. read अभ्यगात्, and for the same B. C. F. read अभ्यधापयत्. ९. After this word D. inserts न्यायात्.

इति । तदेवं पूर्वोक्तब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदविषयव्यवस्थया च मातुलसुताविवाहो 'सपिण्डाम्'—इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः । यवीयसीं वयसा कायपरिमाणेन च न्यूनाम् । तत्र वयोन्यूनताया इयत्तामाह मनुः—

‘त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षो ऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नम्रिकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम्’ ।

(वि. पु. ३. १०. १६)

इति । अरोगिणीं अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् । भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती । अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते । अत एव मनुः—

‘यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११)

इति । यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान् वा न वा—
इति न विज्ञायते तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा शङ्का ता-

१. I. omits पूर्वोक्त.. २. B. C. and F. omit च; while D. omits देशभेदविषयव्यवस्थया. ३. I. reads 'विवाहः न सपिण्डाम्'. ४. Except A. and the text all others read वहेत् for उद्वहेत्. ५. G. reads द्वादशवर्षो; while B. C. and F. read अष्टवर्षो through mistake.

मभ्रातृकामप्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता'—
इत्युक्तेः वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण
कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च गौतमः—

‘अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम् । (१९)

तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम्’ ।

(गौ. स्मृ. २९. १९-२०)

इति । मनुरपि—

‘अपुत्रो ज्ञेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२७)

इति । वरेण सह सम्प्रतिपत्तिकरणं तु पुत्रिकाकरणे
स्पष्टमेव विज्ञायते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता—

‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ ॥

(व. स्मृ. १७. १७)

इति । ‘स नौ पुत्रो भवेदिति’—इति कचित्पाठः । अस्याश्च
पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-
सगोत्रत्वनिवृत्तिः । अत एव लौगाक्षिः—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । तदेवमभिहितां पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृम-
तीमेवोद्बहेत् । ‘असमानार्थ-गोत्रजाम्’ ऋषेरिदमार्थं प्रवरः
गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकमुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा—गो-

त्रप्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकावंगिरो-बृहस्पती । अत
 एवाङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भौरद्वाजगोत्रो ऽहमिति प्रयुज्जते । एवम-
 न्यदप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या
 वध्वा वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूर्विवाह-
 मर्हति । कचिद्गोत्रभेदे अपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा-याज्ञवल्क्य-
 वाधूल-मौन-मौकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वीतहव्य-सावेत-
 सेति प्रवरस्यैक्यात् । अतस्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय
 असमानार्षजाम्-इत्युक्तम् । कचित् प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यम् ।
 तद्यथा-आङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्व-मान्धात्रम्बरीष-यौवना-श्वे-
 ति-अत्राङ्गिरस-मान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् ।
 अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यसमानगोत्रग्रहणम् । गोत्रप्रवर्त्तकाश्च
 प्राधान्येनाऽष्टौ मुनयः । ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथा च
 बौधायनः-

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे अपि-

‘जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रो अत्रि-गौतमौ ।

१. B. C. F. and I. read भरद्वाज-. २. Only I. reads सौनकानां for
 मौन-मौकानां. ३. D. reads असमानेत्युक्तम्. ४. A. reads असमानार्ष-गो-
 त्रजामित्युक्तम्. ५. I. omits through mistake the following portion-

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे अपि- ६. B. C. F. and G. do not repeat सप्त.

वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते' ॥

इति । एतेषां च गोत्राणामवान्तरभेदाः सहस्रसङ्ख्या-
कास्तेषां गणास्त्वेकोनपञ्चाशत् । तथा च बौधायनः—

‘गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्’ ॥

इति । प्रवर-गोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-का-
त्यायन-विश्वामित्र-गर्गादिप्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धे । न
चात्र मिलितयोगोत्र-प्रवरयोः पर्युदासनिमित्तत्वं शङ्कनीयम् ।
प्रत्येकं दोषाभिधानात् । तदाह बौधायनः—

‘सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

‘परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तैसकृच्छ्रं विशोधनम्’ ॥

इति । आपस्तम्बः—

‘समानगोत्र-प्रवरां कन्यामृद्धोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । इत्थं कन्यालक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् ।

अत एव मनुः—

‘महान्त्यपि समृद्धानि गो-ऽजा-ऽवि-धन-धान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads प्रसिद्धः through mistake. २. Except A. and I. all others read चेन्मत्योपयच्छेत्. ३. B. C. D. F. and G. read अतिकृच्छ्रं; while A. reads सप्तकृच्छ्रं. ४. I. reads सन्तानं for चण्डालं. ५. D. G. H. and I. read दशैतानि, but the text does not follow this reading.

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशा-र्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारि-श्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च' ॥

(म. स्मृ. ३. ६-७)

इति । हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमा-
त्रशेषम् । निश्छन्दो ऽध्ययनवर्जितम् । यमो ऽपि-

‘चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदाकामिकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत्' ।

इति । अनार्षेयं अविज्ञातप्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादिव-
र्जनं तथाविधापत्यपरिहारार्थम् ।

‘कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति' ।

(हा. स्मृ. २-१३)

इति हारीतवचनात् । पुराणे ऽपि-

‘मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् सुतेः' ॥

इति । मनुरपि-

‘पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति' ॥

१. B. C. D. F. G. and H. read -कामकुलं. २. D. G. and H. read नृप
for सुतः. ३. B. C. and F. read प्रकृतिं स्वां निगच्छति, D. and G. read
प्रकृतिं स्वां च गच्छति, and H. reads दुर्योनिप्रसूतिः स्वानि गच्छति.

इति । हेयकुलमुक्तम् । उपादेयं तु याज्ञवल्क्य आह—

‘दशपुरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्’।

(या. स्मृ. १. ५४)

इति । मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता यस्मिन्
कुले तद्दशपुरुषविख्यातं तस्मात्-महाकुलात् पुत्र-पत्न्यादि-
समृद्धात् कन्यामुद्धेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सहे ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमास्त्यजेत्’॥

(म. स्मृ. ४. २४४)

इति । अत्रोत्तमान् स एवाह—

‘विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृतिनिर्दिशितैः ।

अविषृतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

महाकुलैश्च सम्बन्धा महत्त्वेव व्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष-मान-मोहादिर्वर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा’॥

इति । अधमानाह स एव—

‘ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥

१. H. reads -कुलत्वं. २. I. reads -दास्यादि. ३. D. reads सदा for सहे.
४. B. C. D. F. and H. read -मधमानवमास्त्यजेत्; while G. reads -मधमान-
वमास्त्यजेत्. ५. D. reads महत्तश्च, G. reads महत्त्वे च and I. reads महत्त्वेन
for महत्त्वेव. ६. D. and G. read तथा for सदा; while H. reads तदा.
७. B. C. D. F. G. and H. omit स एव.

प्रवद्वैराः शूरैर्यै राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।
 पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यः तार्थं यत्नेन वर्जयेत्' ॥
 इति । कन्यादाने वरनियमो गौतमेन दर्शितः—
 'विद्या-चारित्र-बन्धु-लक्षण-शील-सम्पन्नाय दद्यात्' ।
 (गौ. स्मृ. ४. ९)

इति । यमो ऽपि—

'कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
 विद्यां च वित्तं च सैनाथतां च ।
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्' ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

'एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
 यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः' ॥
 (या. स्मृ. १. ५५)

इति । एतैः कन्यकायामुक्तैर्गुणैर्युक्तः । पुंस्त्वपरीक्षो-
 पायस्तु नारदेन दर्शितः—

'यस्या ऽस्तु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।
 पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥

१. I. reads तांश्च. २. Except A. and the text of Gautama read विद्या-ऽऽचार- for विद्या-चारित्र-. ३. The text does not insert -लक्षण-. ४. D. reads सनातनां च. ५. D. and G. read नरः. ६. I. reads कन्यकाया-मुक्तलक्षणैः; while B. C. D. F. G. and H. read कन्यकायामुक्तगुणैर्युक्तः. ७. The text of Nārada reads स्तोस्योऽप्लवते नाऽस्तु. ८. B. C. D. F. and G. read बीजं for वीर्यं. ९. B. C. D. F. G. H. and I. read विपरीतस्तु; while B. C. F. and G. substitute षण्डकः for षण्डकः.

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चा ऽचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषण्ढो वैधिश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
 अभिशपादुरो रोगाद्वैक्रोधात्तथैव च ॥
 ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनो ऽन्यापतिस्तथा' ॥
 (ना. स्मृ. १२. १०-१३)

इति । निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्ग-वृषणहीनः । वैधिः
 छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यर्मानः सन् स-
 कृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः । गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः ।
 ईर्ष्या पुंस्त्वमुत्पाद्यते यस्य स ईर्ष्याषण्ढः । व्युपचार-
 विशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्को
 वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः ।
 रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थ-
 बीजः मोघबीजः । अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शा-
 लीनः । यस्य भार्याव्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्या-
 पतिः । एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव-
 'अपत्यार्थं स्त्रियः स्पष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।
 क्षेत्रं बीजवते देयं ना ऽबीजी क्षेत्रमर्हति' ॥

(ना. स्मृ. १२. १९)

१. B. C. F. and G. read षण्ढो. २. B. C. F. and G. substitute everywhere षण्ड- for षण्ड-. ३. B. C. F. and H. read वध्नः, I. also follows the same reading and D. G. read वन्ध्यः. ४. B. C. F. and H. read वध्नः, D. and G. read वन्ध्यः. ५. B. C. D. F. G. and H. omit -मानः सन् and read स्त्रियमासेव्य सकृद्भोग-. ६. I. reads उत्सद्यते through mistake. ७. Except A. and I. all others omit यस्य.

इति । षण्ढवदन्यानपि वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः—

‘दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः’॥

इति । कीदृशाय तर्हि देया ? इत्यत आह मनुः—

‘उत्कृष्टायां अभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां देद्याद्यथाविधि’॥

(म. स्मृ. ९. ८८)

इति । अप्राप्तमप्येति अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपी-
त्यर्थः । प्राशस्त्यमाह मरीचिः—

‘जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।

कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा’॥

इति । बौधायनोऽपि—

‘दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्यात् रजस्वलाम्’॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘काममा मरणात्तिष्ठेद्बृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८९)

१. B. C. D. F. G. and H. read अनुरूपाय for अभिरूपाय. २. Except A. and the text others read दद्याद्विचक्षणः. ३. B. C. F. and G. omit इति. ४. H. reads बालकान्. ५. All, except A. omit प्राशस्त्यमाह मरीचिः. ६. This verse is omitted by A. B. C. and F. ७. I. reads कुमारीणां तथा for कुमारीवरणं. ८. The text of Manu substitutes च for तु.

इति । तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादित्येवंपरम् । न तु सर्वथा गुणहीनानिवेधपरम् । नो चेत्—

‘अपि वा गुणहीनाय’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् ।

‘ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्’ ।

(म. स्मृ. ९. ८९)

इति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः—

‘नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इत्यनेन विरुद्धयेत । अत एव वसिष्ठोऽपि—

‘प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति’ ॥

इति । संवर्त्तोऽपि

‘रोमेकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वा वह्निस्तु कुचदर्शने ॥ (६५)

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्’ । (६८)

(सं. स्मृ. १. ६५-६८)

इति । कन्याशब्देन लज्जाद्यभिज्ञानरहितवयोर्युक्ता विवक्षिता । तथा च वायुपुराणम्—

१. All others except I. omit कन्यां. २. I. reads कामकाले. ३. D. and H. read भुङ्क्तेऽथ. ४. D, G. and H. read गन्धर्वो. ५. Except A. all read पुराणे for वायुपुराणम्.

‘यावन्न लज्जया ऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । संप्रहकारो ऽपि—

‘यावच्चैलं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांसुभिः ।

यावद्वेषं न जानाति तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः—

‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्’ ॥

इति । गौर्यादिशब्दार्थः संवर्त्तेन दर्शितः—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ ॥

(सं. स्मृ. १. ६६)

इति । यमो ऽपि—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता’ ॥

इति । मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः—

‘पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वांश्नुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

१. I. reads लज्जिता ऽङ्गानि; while D. reads गूहेत ऽङ्गानि and G. लज्जतेऽङ्गानि. २. I. reads योन्यादीनि न गूहेत; while D. and G. read योन्यादीन्नावगूहेत. ३. संप्रहकारो ऽपि and the following verse do not appear in D. ४. Except A. all others substitute यमेन for संवर्त्तेन, but the following verse appears in Samvarta. ५. I. reads दशमे कन्यका प्रोक्ता. ६. Except A. all others substitute संवर्त्तो ऽपि for यमो ऽपि, but the following verse is not found in the text of Samvarta. ७. B. C. D. F. and G. substitute च for वा and I. reads ऽनुमतौ; while H. reads ऽनुमतः. ८. The text of Nārada reads पितामहो.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तेस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सेनाभयः ॥

यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमौत्रजेत् ।

(ना. स्मृ. १२. २०-२१)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥

(या. स्मृ. १. ६३-६४)

इति । गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथा च

नारदः—

‘सवर्णमनुरूपं च कुल-शील-वयः-श्रुतैः ।

सहधर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. २३)

इति । ‘सवर्णं वरं प्राप्य’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ए-
तच्चा ऽसति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सस्त्वपि पि-
त्रादिषु कञ्चित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव
वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads यस्यां. २. Except A. and the text all read स्वजातयः.
३. The text reads आश्रयेत्. ४. Except A. and the text others read
-बल-श्रुतैः. ५. The text reads प्रजाः for पुत्रान्.

‘त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. १४)

इति । मनुरपि—

‘त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालदेतस्माद् विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं सा अधिगच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९०—९१)

इति । सा यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छती-
त्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्’ ।

इति तदुणवद्वरलाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु—ऋतुमत्यां
कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः? यतो यमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—
इत्युक्तम् । न च—दशमे वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः ।
गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् ।
सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्—

‘कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्’ ।

इति । लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्र-
माचष्टे । एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता
भवन्ति । तथा चाऽऽनुशासनिके ऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां
प्रयुक्तः—

‘कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवाऽस्मि न संशयः’।

(म. भा. आ. २०. २२)

इति । शल्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः—

‘असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानधे’।

(म. भा. श. ५१. १०)

इति । उमामहेश्वरसंवादेऽपि—

‘ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते’।

इति । ननु—‘असंस्कृतायाः’—इति वचने विवाहरहिताया उत्तमलोकाभाव उक्तः सोऽनुपपन्नः । विवाहरहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाऽध्ययनादिभिः उत्तमलोकसम्भवात् । अत एव हारीतिनोक्तम्—

‘द्विविधाः स्त्रियः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च ।

तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्य-

यनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या इति । सद्यो^१

वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं

कृत्वा विवाहः कार्यः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २३)

१. The text reads—

‘तासां द्विविधो विकल्पः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योब्रह्म-
श्चेति । ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्निसेस्कारः स्वगृहे
ऽध्ययनं भैक्ष्यचर्या च । प्राप्तौ रजसः समावर्तनम् ।
अतिरिक्तेऽप्रधानम् । सद्योऽपध्वसनं वा’ ।

२. I. omits सद्यो and terminates the quotation at भिक्षाचर्या, showing that the latter half of the quotation is written by the author, but this is a mistake. ३. This portion appears in the text.

इति । मैवम् । * तस्य कल्पान्तरविषयत्वात् । तथा च यमः—
 'पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

* इदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । तथा हि—हारीतेन प्रथमं—

‘अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६६)

इत्यस्या मनूक्तेः ‘शूद्रसमाः स्त्रियः’ इत्यस्य च बाधार्थं—

‘न शूद्रसमाः स्त्रियः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २०)

इत्यभिधाय—

‘न हि शूद्रयोनौ ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या जायन्ते’ ।

(हा. स्मृ. २१. २१)

इति हेतुरूपन्यस्तः । अनन्तरं च ‘द्विविधाः स्त्रियः’ इत्यनेन—

‘वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो ऽग्निपरिक्रिया’ ॥

(म. स्मृ. २. ६७)

इत्यादिवचनानां सद्योवधूपरत्वमभिधाय—

‘तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २२)

इति स्त्रीणां वैदिकसंस्कारा विहिताः । ‘पुरा कल्पे तु नारीणां’ इत्यादि यमोक्तिस्तु भूतार्थवादत्वेन स्वार्थं तात्पर्यवती ।

यदि च कल्पान्तरविषयत्वं हारीतवचनस्य स्वीक्रियेत तर्हि शूद्रयो-
 निजत्वरूपस्य दोषस्य स्वीकार एव भवेत् । तथा च सति अस्मिन् कल्पे
 सर्वेषामेव ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्रयोनिजत्वमापतेदिति महान्तमनर्थं
 शिष्टाः कथं परिहरिष्यन्तीति न जानीमः ।

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्ष्यचर्या विधीयते ॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च' ।

इति । 'अष्टवर्षा भवेद्वैरी'— इत्यादिना विवाहकाल-
उक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः—
'चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाऽष्टमोऽधमः' ॥
(म. स्मृ. ३. २०-२१)

इति । एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव—
'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुत-शीलव्रते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै च स्वशक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

१. I. reads मतः for अधमः. २. The text reads सह नौ. ३. D. reads कन्यायाश्च स शक्तितः, B. C. F. G. and H. read कन्यायाश्च स्वशक्तितः and the text reads कन्यायै चैव शक्तितः.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
 हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

(म. स्मृ. ३. २७-३४)

इति । नारदोऽपि—

‘ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा परः ।
 आर्षश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वश्चाऽऽसुरस्तथा ॥
 राक्षसोऽन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३८-३९)

इति । वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियममाह मनुः—

‘षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
 विद्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद् धर्म्यान् राक्षसान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३)

इति । आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः । आसुरादयश्च—

१. B. C. and F. read स इति ज्ञेयो; while G. reads इति विज्ञेयो and the text reads स तु विज्ञेयो. २. G. substitutes हत्वा; while D. हत्वा for हत्वा. ३. We follow here A. B. C. D. F. G. and the text. H. and I. substitute बलात् for गृहात्. ४. The text and H. read चाऽष्टमोऽधमः; while D. and G. read प्रथितोऽष्टमः. ५. B. C. D. and F. read ततः परम्; while G. and H. read ततः परः. ६. The text reads अनवरः. ७. B. C. D. F. G. and H. read अधमः; while the text substitutes स्मृतः for मतः. ८. G. reads षडाऽऽनुपूर्व्यात्; while all others except A. B. C. D. substitute आनुपूर्व्यात् for आनुपूर्व्या. ९. D. G. and I. read धर्म्यान् राक्षसान्.

त्वारः पोश्वात्याः क्षत्रियाणां धर्म्याः । राक्षसवर्जं त एव वैश्य-
शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मादीनां मध्ये प्रशस्तानाह स एव-

‘चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः’ ॥

इति । गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवा-
हालाभे ब्राह्मणादीनां पैशाचमप्यनुजानाति वृत्तः—

‘सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता’ ॥

इति । ब्राह्मादीनां फलमाह मनुः—

‘दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट्षट् कायोढजः सुतः ॥

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

१. B. C. D. and F. read पश्चात्; while I. reads पैशाचान्ताः.
२. Here I. substitutes संवर्त्तः for वृत्तः; but the other manuscripts do not follow him. Also Kamalākera Bhatta quotes the following verse and reads वृत्तः (see Nirṇaya sindhu Vol. III., Part I., Vivaha Prakaraṇa). ३. B. C. F. G. and H. read पूर्वापरान्. ४. The text reads मोचये-
न्नसः. ५. B. C. D. F. G. and H. read दैवोढायाः. ६. B. C. D. F. G. and H. read आर्षोढायाः.

रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
 पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
 इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसा ऽनृतवादिनः ।
 जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः' ॥

(म. स्मृ. ३. ३७-४१)

इति । प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्त-
 तरः । तत्र बौधायनः—

‘तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य
 तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।
 उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ११. २०. १०-११)

इति । ननु-आसुरवदार्षोऽपि पापीयान् । क्रयप्राप्तत्वाविशे-
 षात् । अत एव कश्यपः—

‘क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
 न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपोऽब्रवीत्’ ॥
 (का. स्मृ. ४९)

इति । मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमभिप्रेत्याह—
 ‘पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
 पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ३. २९)

इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव-प्राजा-

१. B. C. F and G. read इतरेषु त्वशिष्टेषु; while I. reads इतरेषु च शिष्टेषु. २. B. C. D. F. and H. do not repeat पूर्वः. ३. D. does not insert तेषां चत्वारः. ४. Except A. and the text all others read इतरेषां. ५. D. and G. substitute क्रम- for क्रय-. ६. I. reads सापिण्ड्ये instead of सा पित्र्ये. ७. The text reads कशचन for कथञ्चन.

पत्याः त्रयो धर्म्याः । क्रयाभावात् । आर्षाः-ऽऽसुरौ द्वावधर्म्यौ ।
 क्रयक्रीतत्वात् । तयोरप्यासुरः पैशाचवदाप्यपि न कर्त्तव्यः
 -इति । तन्न । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपर-
 त्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शु-
 ल्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निषेधेति-

‘आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः’॥

(म. स्मृ. ३. ५३)

इति । गोमिथुनं शुल्कम्-इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव ।
 न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति । तल्लक्षणाभावात् । अनियत-
 परिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणम् । क्रये तद्दर्शनात् । क्रयसाधनं
 हि मूल्यं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्र-
 कृते तु परिमाणं नियतम् । यतः आर्षस्तावतैव गोमिथुनेनैव
 सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्भर्म्य एवाऽऽर्षः ।
 अत एव देवलः-

‘पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम्’॥

इति । न च-गान्धर्वादिविवाहेषु सैषपदाभिक्रमणाद्य-
 भावात् पतित्वभार्यात्वाभावः-इति शङ्कनीयम् । स्वीकारात्
 प्राक् तदभावे ऽपि पश्चात्तत्सद्भावात् । तदाह देवलः-

१. B. C. D. F. G. and H. read तोयप्रदानजाः. २. I. reads कुलद्वयम्
 instead of द्वयोः कुलम्. ३. B. C. D. F. and G. read सप्तम- for सप्त-.
 ४. D. and H. read प्रागभावेति.

‘गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निशिक्षकम्’॥

इति । गृह्यपरिशिष्टे अपि—

‘गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते’॥

इति । होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अत एव वसिष्ठ-
बौधायनौ—

‘बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा’ ॥

(व. स्मृ. १७. ७३; बौ. स्मृ. ४. १. १९)

इति । तस्माद्गान्धर्वादिष्वपि सप्तपदाभिक्रमणसम्भवादस्ति
भार्यात्वम् । ब्राह्मादिषु विवाहेषु यद्दानमुक्तं तत्सकृदेव ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्’।

(या. स्मृ. १. ६९)

इति । मनुष्ये—

‘सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्’॥

(म. स्मृ. ९. ४७)

इति । एतच्चाद्दुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः—

१. B. C. F. and H. read परिश्रयस्तेषां; while I. reads परिक्रमस्तेषां.
२. The text of Baudhâya and Vasishṭha read बलाच्चेत् प्रहृता; while
H. reads बलादप्युद्धृता. ३. B. C. and F. read सप्तपदाभिक्रमेण. ४. All
others except A. and I. omit मनुष्ये, and for मनुष्ये D. substitutes
तथा. ५. D. reads सकृदण्डो. ६. All others except A. and the text
read सकृत् सकृत्.

‘दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद्दरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३२)

इति । किमयमुत्सर्गः? नेत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्दर आत्रजेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ६५)

इति । एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्य-
श्चेत् प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु दुष्टाय पूर्वस्मै ।
तथा च गौतमः—

‘प्रतिश्रुत्या ऽप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । वरदोषास्तु कात्यायनेनोक्ताः—

‘उन्मत्तः पतितः कुष्ठी तथा षण्डः सङ्गोत्रजः ।

चक्षुः-श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

वरदोषास्तथैवैते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । यस्तु ऊढायाः पुनरुद्वाहो यम-शातातपाभ्यां दर्शितः—

‘वरश्चेत् कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतर्योनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

१. B. C. D. F. G. H. and I. read कान्ताय for न्यायेन. २. B. C. and F. read नियमः for उत्सर्गः. ३. G. reads पूर्वाम्. ४. B. C. D. F. G. and H. read स्वगोत्रजः. ५. D. G. and H. read -योनिजाम्. ६. I. adds इति after इति शातातपोऽब्रवीत्.

हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घमयोऽपि वा ॥
ऊढाऽपि देया सांऽन्यस्मै सप्रावरण-भूषणा’ ।

इति । मनुरपि—

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९७)

इति । सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्य-
पुराणम् ।

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा
दण्डयितव्य इत्याह नारदः—

‘यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्’ ।

(या. स्मृ. १. ६६)

१. B. C. and F. read वाऽन्यस्मै; while D. G. and H. read चाऽन्यस्मै.
२. I. omits this whole verse and इति । याज्ञवल्क्योऽपि through mistake.

इति । कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः—

‘दीर्घ-कुत्सितरोगार्त्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३६)

इति । न केवलं दोषमनाख्याय ददतो दण्डः अपि तु
सा अपि परित्याज्येत्याह मनुः—

‘विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । नारदो अपि—

‘नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्यां नाऽदुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तथोः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३१)

इति । एतत् सप्तमपदाभिक्रमणादर्वाग्वेदितव्यम् । तत्रैव
भार्यात्वस्योत्पत्तेः । अत एव मनुः—

‘पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे’ ॥

(म. स्मृ. ८. २२७)

इति । यमो अपि—

‘नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे’ ॥

१. The text संस्पृष्ट-. २. The text दुष्टा-. ३. The text reads तु सति नागः
instead of सति न दोषः. ४. Except A. and the text others read द्वयोः
for तयोः. ५. I. reads सप्तमपदाभिक्रमणात्. ६. Except A. and the text
all read पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु. ७. D. reads उच्यते.

इति । पाणिग्रहणसंस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणे अपि न क-
न्यात्वं हीयते । तथा च वसिष्ठः—

‘अद्विर्वाचा च दत्तायां त्रियेताऽऽदौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा’॥

(व. स्मृ. १७. ७२)

इति । वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः—

‘वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम्’॥

इति । नारदो अपि—

‘प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्दरम्’॥

(ना. स्मृ. १२. २४)

इति । शुल्कं दत्त्वा यदि वरो त्रियते तदा किं कर्त्तव्य-
मित्यत आह मनुः—

‘कन्यायां दत्तशुल्कायां त्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते’॥

(म. स्मृ. ९. ९७)

इति । देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः’॥

इति । एवं च वाग्दानादारभ्य सप्तमपदाभिक्रमणात् प्राक्

१. I. reads त्रियते वा for त्रियेताऽऽदौ. २. I. reads तदा समांस्त्रीनतीत्य.
३. The text substitutes च for तु. ४. H. and I. read संवत्सरमातिक्रम्य,
but the text does not follow them. ५. I. reads सप्तमपदाभिक्रमणात्.

दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति ।
अत एव कात्यायनः—

‘अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै’ ।

पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लभेत तदिमां सुताम् ॥

अथागच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्’ ।

इति । अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते ।
अन्येनोढायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत् न कन्यामित्यर्थः ।
‘लक्षण्यां स्त्रियमुद्धरेत्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२)

इति यदुक्तं तत्रोद्धहनीया कन्या द्विविधा । सवर्णा
चाऽसवर्णा च । तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः—
‘सवर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १२)

इति । अग्ने स्नातकस्य प्रथमविवाहे । दारकर्मणि अग्निहो-
त्रादौ धर्मे । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा ।
यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या
प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णामूढा पश्चाद्विरंसवश्चेत्तदा तेषाम-
वराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. H. substitutes च for वै. २. B. C. D. F. and G. read परागतश्च for
पुराऽऽगतश्च and I. परागमश्च for the same. ३. B. C. and F. read लभते
तदिमां तु ताम्; while D. reads लभते तदिमां सुताम् and H. reads लभते यदिमां
तु ताम्. ४. The text reads वराः instead of अवराः. The commentator
Kullūkabhaṭṭa has the reading given in this work.

‘तिलो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः’॥

(या. स्मृ. १. ५७)

इति । मनुरपि—

‘शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च सा चैव राज्ञः स्युः ताश्च स्वा चाग्नजन्मनः’॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति । नारदो अपि—

‘ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिल एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथा अन्ये पतयस्त्रयः॥

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्त्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ५-६)

इति । वसिष्ठ-पारस्करावपि—

‘तिलो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण । (८)

द्वे राजन्यस्य । (९) एका वैश्यस्य । (१०)

सर्वेषां वा शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्’ । (११)

(व. स्मृ. १. २४-२५; पा. गृ. सू. १. ४. ८-११)

इति । पैठीनसिः—

१. D. reads राजस्तु; while the text reads राजश्च. २. The author quotes this from Vasishṭha and Pāraskara, but their texts have no similar readings. The text of Vasishṭha inserts भार्या before वर्णानुपूर्व्येण, and reads एकैका वैश्य-शूद्रयोः for एका वैश्यस्य. ३. The text of Vasishṭha omits सर्वेषां वा, and adds तद्वत् to मन्त्रवर्जम्; while the text of Pāraskara omits only वा. ४. All others except A. and the text of Pāraskara omit अपि. ५. G. reads -वर्जितम्.

‘अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपि वा
क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयित । शूद्रायां वैत्येके’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता’ ॥

(वि. स्मृ. २६. ५)

इति । एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रासंग्रहणं
रतिमात्रफलमपि दोषमान्द्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन
ब्राह्मण-क्षत्रिययोः तावच्छूद्रावर्जनमेव युक्ततरं नोद्वाहः-
इत्युच्यते । तत्र मनुः—

‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म स्मृ. ३. १४-१९)

इति । आश्वमेधिके अपि—

‘शूद्राद्योनौ पतद्बीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कृत्वा पुरीषगर्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितम् ॥
मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
अधोगातिं ब्रजेत्क्षिप्रमिति शम्वा पतेत्तु तत्’ ॥

इति । ननु—

‘ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति मनुना शूद्राविवाहो विप्रस्याभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव

‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः’ ।

(म. स्मृ. ३. १४)

इति स निषिद्धः अतो व्याहृतिः—इति चेन्मैवम् । मत-
भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अत एव याज्ञवल्क्येन
मतभेदः स्पष्टीकृतः—

‘यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राहारोपसङ्ग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ५६)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।

रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः’ ॥

इति । युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता—

१. G. H. and I. read दुःखितः. २. D. and G. read ब्रजन्; while H. reads ब्रजत्. ३. I. reads व्याहृतः. ४. B. C. D. F. and H. read शूद्राहारोपसंग्रहः. ५. Except A. and the text all others read न तत् for नैतत्. ६. B. C. and F. read शूद्री.

‘असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः’।

इत्यादिमनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः’।

इत्युपसंहारात् । विवाहविधिस्तु मनुना अभिहितः—

‘पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ब्राह्मः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वासोदशा शूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्य वेदने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४३-४४)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

‘इष्टं गृह्णाति राजन्या । प्रतोदं वैश्या । दशान्तं

शूद्रा । ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्’।

इति । पैठीनसिः—

‘साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् । क्षत्रिया

शरम् । वैश्या प्रतोदम् । शूद्रा वस्त्रदशाम् ।

पेरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोरा-

चार्यपरिक्रमः’ ।

इति । कृतोद्वाहस्योपगमनियममाह मनुः—

१. A. inserts the following portion after this sentence—सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमूलिका । असवर्णाऽऽशौचविधानान् । २. Here I. has committed a mistake. It shows this quotation to be a verse, for observing the rules of Chhanda. It reads ब्राह्मणः and वैश्यायाश्च प्रतोदं तु for ब्राह्मण्याः and वैश्या प्रतोदं respectively, and adds इति to दशाम्. ३. I. has left this line out of the quotation of Paithīnasi.

‘ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।
पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्गतो रतिकाम्यया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४५)

इति । रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भ-
ग्रहणसमर्थो हि ऋतुः । तस्मिन् ऋतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुप-
गच्छेत् । तच्चाभिगमनं स्वदारेष्वेव । ऋतावपि पर्वतिथिं
वर्जयेत् । अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं
तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति—

‘षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव पर्वाणि आद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७९)

इति । तस्मिन् ऋतौ पर्वाणि आद्याश्चतस्रो रात्रीश्च वर्जयित्वा
युग्मासु समासु षष्ठीप्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-
जन्मभयादगमनम् । न तु प्रतिषिद्धत्वात् । युग्मास्वपि रात्रावे-
वोपगमनं नाऽहनि । प्रतिषिद्धत्वात् । तथा चाऽऽथर्वणी श्रुतिः—

‘प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयु-
ज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते’ ।

(प्र. उ. १. १३)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

१. B. C. and F. read अनृतावपि काम्यया; while G. reads तद्गतौ रतिका-
म्यया. २. I. omits हि. ३. D. has made here some changes. It reads
यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति before तच्चाभिगमनं, and omits ऋतावपि
पर्वतिथिं वर्जयेत् । अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं तामभिग-
च्छेत्. ४. Except A. all others omit च. ५. I. reads रात्रिष्वेव. ६. D. omits
न and reads अहनि प्रतिषिद्धत्वात्; while I. adds दिवा कामस्य and reads
निषिद्धत्वात् for प्रतिषिद्धत्वात्. ७. Except A. and the text [a] प्रस्कन्दयन्ति.

‘नार्त्तवे दिवा मैथुनं व्रजेत्’ ।

इति । ‘ऋतुकालाभिगामी स्यात्’-इत्यत्र नियमद्वयं वेदि-
तव्यम् । ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्-इत्येको नियमः ।
ऋतावेव गच्छेन्नाऽनृतौ इत्यपरः । अत एव देवलः-

‘स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनाशय सः’ ॥

इति । बौधायनोऽपि-

त्रीणि वर्षाण्युतुमतीं यो भार्या नोपगच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ (१७)

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोः पौर्णमासी नौ यश्च सिञ्चति’ ॥ (१९)

(बौ. स्मृ. ४. १. १७)

इति । पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्धतिथि-नक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते ।
निषिद्धपर्व त्वमावास्या पौर्णमासी च । तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या
निषिद्धम्—

‘नाऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-

मुपेयात् यद्युपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्’ ।

(तै. सं. २. ९. ६. ४)

इति । अन्याश्च निषिद्धास्तथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः-

‘अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ४. १२८)

१. G. reads विनश्यति, and I. reads विनाशयेत्. २. The text reads नाभिगच्छति. ३. The text reads भ्रूणहत्यायै. ४. The text reads दोष. ५. Except A. H. and I. all read च for तु. ६. Except A. and the text others read अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

इति । अमावास्यादयो यास्तिथयः तासु । 'स्त्रीसङ्ख्यागेन'
इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ऋतुकालेषु दिनषट्कं वर्ज्यमि-
ति स एवाह-

‘तासामाद्याश्चतसस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४७)

इति । निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति-

‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्’।

(या. स्मृ. १. ८०)

इति । क्षामां लघ्वाहारादिना कृशामित्यर्थः । अत एव बृ-
हस्पतिः स्त्री-पुंसयोराहारविशेषं सनिमित्तमाह-

‘स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्ध्यर्थं स्त्रिभ्यं वृष्ट्यं च भक्षयेत् ॥

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्’।

इति । मनुरपि-

‘पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४९)

इति । अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःपाति-
त्वाद्वर्जनीया । तदुक्तं विष्णुपुराणे-

१. I. adds अपि to बृहस्पतिः. २. H. and I. read ह्यं च; while A. reads अत्र च. ३. A. reads लघ्वाहारं प्रकुर्यात् स्त्री. ४. The text and B. C. F. G. H. read पुं-स्त्रियौ; while H. substitutes हि for वा.

‘चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैल-स्त्रि-मांस-भोगी च पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
 विष्णून् भोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ११४-१५)

इति । देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चैत्य-चत्वर-सौधेषु नैव देवचतुष्पथे ।
 नैव श्मशानोपवन-सलिलेषु महीपते ॥
 गच्छेद्द्वयायं मतिमान्मूत्रोच्चारप्रपीडितः’ ॥ (११९)
 (वि. पु. ३. ११. ११८-१९)

इति । स्वदारनिरत-इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं नि-
 षिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्—

‘परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथञ्चन । (१२१)
 परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ (१२२)
 इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु व्रजेद्बुधः’ । (१२३)
 (वि. पु. ३. ११. १२१-२३)

इति । अन्यदपि वर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्—

नाऽज्ञातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
 नाऽनिष्टां न प्रकुपितां नाऽप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

१. The text substitutes ५थ for च. २. The text omits च and reads मांससम्भोगी. ३. All except A. and the text read सर्वेषु; while I. has made a mistake here. ४. I. reads न चैव च; while the text reads तीरेषु नैव नैव for सौधेषु नैव देव. ५. I. reads गच्छेत्तु; while the text substitutes च for तु. ६. The text reads -गतिः. ७. The text reads सीदति for भीतिदा. ८. I. reads न ज्ञातां. ९. The text reads रोगिणीम् for रोगिणीम्.

नाऽदक्षिणां नाऽन्यकामां नाऽकामां नाऽन्ययोषितम् ।

क्षुक्षामां नो ऽतिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ।

(वि. पु. ३. ११. १११-११३)

इति । तद्वतः इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च

श्रुतिः—

‘स स्त्रीषः सादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृ-
तीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणा-
महा ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहै काममाविजं-
नितोः सम्भवामेति तस्मादृत्विष्यात् स्त्रियः
प्रजां विन्दन्ते काममा विजंनितोः सम्भवन्ति
वारे वृतः ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृ-
ह्णन् त्सा मलवद्वासा भवत् ।

(तै. सं. २. ५. १. ५)

इति । अयमर्थः—इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य व-
धात् ब्रह्महत्यामुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लो-
कापवादाद्भीतस्तां त्रेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं

१. The text omits न. २. D. substitutes च for वा. ३. The text reads चैभिः for चैतैः; while H. reads वैभिः. ४. H. reads स्नात्वा. ५. The text reads स्फुतः for प्रीतः. ६. B. C. F. G. and I. read स्त्रीषसादं; while H. reads स्त्रीषदं, and D. reads षः सादं. ७. B. C. F. G. H. and I. read वृणावहा. ८. B. C. F. read ऋत्विष्या; while H. reads ऋत्विष्याम्. ९. G. H. and I. read विजंनितेः. १०. I. reads सम्भवा-
महै, G. and H. read सम्भवन्ति. H. omits the following portion—

तस्मात् ऋत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजंनितोः सम्भवन्ति.

११. I. and G. read विजंनितेः. १२. H. reads मलवासा. १३. D. omits स्वीकृत्य. १४. D. reads गृहीत्वा instead of धृत्वा. १५. D. reads त्रिविधं.

वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा तृतीयभोगदानाय स्त्रीसमूह-
मुपागमत् । तश्च वरमयाचन्त । ऋतुकालगमनात् प्रजां
लभेमहि आप्रसवमनृतावपि यथेच्छं सम्भवामेति । वरं लब्ध्वा
तृतीयं भागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः ।
ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्मलवद्वासाः सम्पन्नेति ।
याज्ञवल्क्योऽपि—

‘यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षया र्यतः स्मृताः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ऋतुकालाभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्’ ॥

इति । ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते—अ-
जातपुत्रस्यैवैष नियमो न तु जातपुत्रस्य—इति । उपपाद-
यन्ति च । तत्र कूर्मपुराणम्—

‘ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते’ ।

(कू. पु. १. २. १५. ११)

इति । ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

१. H. and I. read -भागमादाय. २. I. reads तृतीयभागं. ३. H. reads मलवासाः, but corrects the reading in the margin. ४. D. reads इति.

प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री
यज्वा ब्रह्मचारिवासी' ।

(तै. सं. ६. ३. १०. ५)

इति । मन्त्रवर्णोऽपि—

‘ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्’ ॥

(ऐ. ब्रा. ७. ३. ४)

इति । तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते । ता-
वताऽपि पुत्रित्वसिद्धेः । तथा च मनुः—

‘ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिनृणं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः’ ॥

(म. स्मृ. १. १०६-७)

इति । ननु—बहुपुत्रत्वमपि क्वचित् श्रूयते—

‘इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशाऽस्यां पुत्रानधिहि पतिमेकादशं कृधि’ ॥

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

इति—

‘क्रीडन्तौ पुत्रैः’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. २)

इति—

‘रयिं च पुत्रांश्चादात्’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. १)

इति च । सत्यम् । नायं विधिः । किन्तु बह्वपत्यप्रशंसा । तस्मादजातपुत्रस्यैवायं ऋतुगमननियमः— इति । एतदपरे न क्षमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानृण्यं चैकेनैव पुत्रेण सम्पद्यते तथा-
प्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः—

‘एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकौ-
प्सीतीह कौषीतकिः पुत्रमुवाच । रश्मींस्त्वं
पर्यावर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्ति’ ।

(छां. उ. १. ५. २)

इति छन्दोगैराज्ञानात् । तस्य चाऽयमेवार्थः कौषीतकिर्नाम
मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन उद्गानं कृत्वा त-
त्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं
ध्यायन् गानमकार्षं तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रो ऽसि ।
एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम् । अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन् बहून्-
पास्तिवेलायामावर्त्तय— इति ।

महाभारते अपि—

‘अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ (६१)

अनपत्यं त्वेकपुत्रमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ (६५)

चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥

१. B. C. D. F. G. and H. omit एव. २. B. C. D. F. G. H. and
I. read अपत्यं तु ममेवैकं. ३. B. C. F. G. and H. read अपुत्रमेकपुत्रत्वम्;
while D. and I. read अपुत्रं चैकपुत्रत्वम्. ४. This and the following
line are not found in the text (Calcutta Edition). ५. B. C. D. F.
and G. read नास्ति च.

अनित्यतां च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक । (६२)

सन्तानस्याऽविनाशं तु कामये भद्रमस्तु ते ' ॥ (६४)

(म. भा. आदि. १००. ६१-६४)

इति । ननु—ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण्यसिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पा-
दनम् । तन्न । सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहेतुत्वात् । न हि पुत्रज-
ननमात्रेण पितुरानृण्यम् । किं तर्हि सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण
शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यं सम्पद्यते । अत एव
वाजसनेयिब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाज्ञातः—

‘तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनु-
शासति । स यद्यनेन किञ्चिदक्षण्या ऽकृतं भवति
तस्मादेन^१ सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्
पुत्रो नाम स पुत्रेणैवाऽस्मिंल्लोके ‘प्रतितिष्ठति’ ।

(बृ. उ. १. ५. १७)

इति । अस्यायमर्थः—अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं
कर्म । यदा पितुर्मरणवसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्य-
यने यज्ञे लौकिकव्यापारे च यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य
पुत्रे सम्प्रदानं कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च

१. The text reads लोकानामनुशोचामि for मर्त्यानां मत्वा शोचामि.

२. The text reads अविनाशाय. ३. B. adds तु to सर्वेषां. ४. The following portion is omitted in all manuscripts, but it appears in the text—स यदैवंविद्स्माल्लोकात्प्रैत्यथैमिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति. ५. D. and G. read अनुशति for अनुशासति. ६. I. omits स. B. C. F. and H. read स यद्यनेन, D. reads संपद्य न and G. reads संपद्येनं. ७. Except A. and the text others add to तस्मादेन. ८. I. reads मोचयति, but neither the text nor any of the other manuscript follows it. ९. Except A. and the text all others do not insert स. १०. H. reads प्रतितिष्ठति. ११. B. C. and F. omit च. १२. D. reads सम्पादनं. १३. D. and H. read तस्माच्च.

सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्ट एवं पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं
पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं
कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित् स्वपित्रा
शास्त्रीयं कर्म अक्षण्या वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति
तस्मात् सर्वस्मात् पापदेनं स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म सम्य-
गनुतिष्ठन् मोचयति । तस्मात् पुत्राग्नौ नरकात् त्रायते—इति
व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेणै-
वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञामांद्यादिप्र-
तिबन्धवाहुल्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेष्वपि
बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा
यस्तादृशः स एवाऽऽनृण्यहेतुः । अत एव पुराणेऽभिहितम्—
'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्' ।

(वि. स्म. ८५. ६७)

इति ।

‘दशास्यां पुत्रानाधेहि’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

१. D. and G. read सम्पत्तौ. २. Except A. and I. others do not insert एव. C. and F. omit the following portion—

एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव
पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्. ३. D. omits
-हित-. ४. All, except A. and I. omit यत्किञ्चित्. ५. H. reads स्वशास्त्रीयं.
कुरुते. instead of शास्त्रीयं कर्म. ६. H. reads अन्यथा, but the marginal
reading of the same has अक्षण्या. ७. H. reads कृतमकृतम् for कृतं.
८. D. G. and H. read एतस्मात्. ९. H. reads इमं. १०. B. C. D. F.
and G. do not insert स्व. before पितरं. ११. H. omits शास्त्रीयं; while G.
reads स्वशास्त्रीयं for स्वयं शास्त्रीयं. १२. D. and H. read मत्या for व्युत्पत्त्या.
१३. H. reads यथावाऽनुशासनं. १४. H. omits यः.

इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति ब्रह्मपुत्रत्वंविधिमुपोद्वलयन्ति । यत्तु
'कामजानितरान्'-इति मनुनोदाहृतं तदननुशिष्टविषयम् ।
तस्मात् जातपुत्रोऽप्युतावुपेयादेव । ब्रह्मणां पत्नीनामृतुयौ-
गपद्ये क्रममाह देवलः—

‘यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्र्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा’ ॥

इति । तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्णक्रमेण
सवर्णासु विवाहक्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्य
इतराः तदा अपुत्रां अग्रतो गच्छेत् । ऋतावपि जातिभेदेनो-
पगमनकालसङ्कोचमाह देवलः—

‘ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशा-ऽष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्ते ऽनुपूर्वशः’ ॥

इति । पञ्चमदिवसमारभ्य द्वादशाहादिसंख्याऽवगन्तव्या ।
चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहित-प्रतिषिद्धत्वात् ।
तथा च हारीतो विदधाति—

‘चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वां गर्भाधानम्’ ।

(हा. स्मृ. २. ९)

इति । व्यासो निषेधति—

१. H. reads विधानं for -विधि. २. I. reads कामजानितरानित्युदाहृतं; while B. C. D. F. and G. read उशनसोदाहृतं for मनुनोदाहृतं, but the quotation is taken from Manu (see P. 105, L. १२). ३. D. and H. read जाते पुत्रे; while B. C. F. and G. omit ऋतौ. ४. B. C. and F. read विप्र्रादि-; while D. G. and H. read विवाह-. ५. B. C. and F. read पुत्रवती च for पुत्रवत्य इतराः. ६. The text omits ऽहनि and reads स्नातया युग्मेषु वा गर्भं दधाति. ७. B. C. and F. substitute च for वा.

‘चतुर्थे सा न गम्याऽह्नि गताऽल्पायुं प्रसूयते’।

इति । व्यवस्थितविकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत् । रंजो-
निवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः । तथा च
मनुः—

‘रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६६)

इति । साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-
विशेषेणोपगमने फलविशेषोऽभिहितो लिङ्गपुराणे—

‘चैतुर्थे सा न गम्याऽह्नि गताऽल्पायुं प्रसूयते ।

विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ (१०९)

दारिद्र्यार्णवमग्नं च तनयं सम्प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥ (११०)

षष्ठ्यां गम्या महाभागा सत्पुत्रजननी भवेत् । (१११)

सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैवं प्रसूयते ।

अष्टम्यां सर्वसम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ॥ (११४)

नवम्यां दारिकार्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं तथा ।

एकादश्यां तथा नारीं जनयत्येव पूर्ववत् ॥

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त्तप्रवर्त्तकम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read गन्ता for गता. २. I. reads रजसो.
३. The text reads चतुर्थ्यां. ४. The text substitutes तु for ऽह्नि. ५. B.
C. F. G. and H. read गन्ताऽल्पायुः; while the text reads गतो ऽल्प युः
and I. reads अल्पायुः for अल्पायुं. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read
वा instead of सम्-. ७. All, except A, and the text read महाभाग, but
this is incorrect. In the text the portion is addressed to Rishis.
८. A. reads सुपुत्रं वै प्रसूयते. ९. B. C. D. F. G. and H. read चैव
for सैव. १०. The text reads दारिकायार्थी for दारिकार्थं स्यात्. ११. The
text reads पण्डितो भवेत्. १२. I. reads जनयन्नेव.

त्रयोदश्यां जडां नारीं वर्णसङ्करकारिणीम् ॥

जनयत्यङ्गना तस्मान्न गच्छेत् सर्वयत्नतः ।

चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्रजननी भवेत् ॥

पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठां षोडश्यां ज्ञानपारगम् ।

(लि. पु. १. ८९. १०९-११८)

इति । ऋतुकालानभिगमने यो दोषो अभिहितः तस्याप-
वादमाह व्यासः—

‘व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।

ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥

वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यामपुष्पिणीम् ।

कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥

इति । भ्रूणहत्या भ्रूणहननम् । उक्तरीत्या यस्यां वृद्ध-
त्वादिदोषरहितायामृतुकालोपगमनमवश्यम्भावि यस्यां च
वृद्धादौ नावश्यम्भावि सा सर्वाऽपि सम्यक् पालनीया ।
तथा च मनुः—

‘पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

१. All, except A. and I read तथा for जडां. २. The text reads सर्व-
सङ्कर-. ३. The text reads सा पुत्रजननी. ४. All, except A. and the
text read धर्मज्ञां. ५. D. reads धर्मपारगम्. ६. B. C. F. G. and H.
read ऋतुकालाऽगमने. ७. D. and G. read ऋतुकाले तु; while B. C. F. and
H. read ऋतुकालेषु. ८. I. reads अपुष्पिताम्. ९. C. D. and H. read
वर्जयेत्. १०. B. C. F. G. and H. read भ्रूणहतिः. ११. H. reads उक्तरीत्या.
१२. B. C. D. F. G. and H. read पोषयितव्याश्च. १३. H. reads
यत्रैमास्तु.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धन्ते तद्धि सर्वदा ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥

तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य भूषणा-ऽऽच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारिषूत्सवेषु च ॥

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्' ॥

(म. स्मृ. ३. ५५-६०)

इति । पूज्यत्वं चाऽवृत्ताव्यतिरिक्तासु द्रष्टव्यम् । अवृत्ता-
यास्तु प्राणर्यात्रामात्रभोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति । यथा विन्ना साध्वी भर्तव्या तथैवा अधिविन्नाऽपि ।
तदाह स एव—

‘अधिविन्नाऽपि भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्’ ।

(या. स्मृ. १. ७४)

इति । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । अधिवेदननिमित्ता-
न्यपि स एवाह—

१. D. reads न च शोचन्ति for न शोचन्ति तु; while G. reads न शोचन्ति तु through mistake. २. The text reads पूज्याः for अभ्यर्च्याः, and D. reads सम्भ्यर्च्याः. ३. I. reads -ऽऽच्छादनादिभिः. ४. B. C. D. F. G. and H. read सत्कारिषोत्सवेन. ५. I. reads -धारणमात्र-. ६. All, except A. H. and I. read याज्ञवल्क्यः for स एव. ७. A. H. and I. read याज्ञवल्क्येन दर्शितानि for स एवाह.

‘सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा’॥

(या. स्मृ. १. ७३)

इति । सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदनमात्रम् ।
अपि तु त्याग एव ।

‘तथा महति पातके’ ।

(या. स्मृ. १. ७२)

इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात् ।

‘पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्’ ।

(व. स्मृ. २१. १९)

इति वचनाच्च । अत एव मनुः—

‘मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वा अधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा’॥

(म. स्मृ. ९. ८०)

इति । व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘धर्मविघ्नकारीं भार्यामसतीं चाशक्तिकोपिनीम् ।

त्यजेद्दर्मस्य रक्षार्थं तथैवाप्रियत्रादिनीम्’॥

इति । त्यजेदधिविन्देत । न तु भोगं परित्यजेत् ।

१. D. substitutes अपि for तु. २. B. C. and F. read मद्यपानप्रवृत्ता च and D. reads मद्यपाऽसत्प्रवृत्ता च; while G. and H. read मद्यपाऽसत्प्रवृत्ता च. ३. All, except A. and the text, substitute च for वा. ४. I. reads रोगिणीम्. ५. I. inserts न before त्यजेत् and thus forms a line of the verse immediately preceding, but न is not found in any other manuscript.

अधिवेदनकालविशेषो ननुना दर्शितः—

‘बन्ध्याऽष्टमे अधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८१)

इति । व्याधितायां विशेषमाह स एव—

‘या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ८२)

इति । अधिवेदनं द्विविधम् । धर्मार्थं कामार्थं च । तत्र पु-
त्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि ।
कामार्थं तु नै तान्यपेक्षणीयानि । किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोक्तमपरां वहेत्’ ॥

इति । यद्यसौ स्वयं न तोषयेत् तदा ततोषणाय राजा
द्रव्यं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. ७६)

१. D. G. and H. omit व्याधि- and read हितायां; while F. omits the above quotation from Manu, also the word व्याधितायां through mistake.
२. The text substitutes च for तु. ३. D. reads न च परीक्षणीयानि. ४. B. C. F. and H. read कन्यां for अन्यां. H. has अन्यां in the marginal reading.

इति । सधनस्य तृतीयांशदानं निर्द्दनस्याज्ञानाच्छा-
दनादिना पोषणमिति । या तूक्तद्रव्यापरितीक्ष्णात् प्रका-
रान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—

‘अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्वेषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८३)

इति । त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम् ।

‘पूज्या भूषयितव्याश्च’ ।

(म. स्मृ. ३. ९९)

इति यदुक्तं तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः—

‘यदि स्वाश्चाश्वराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेदमनि ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा स्वैवं कुर्यात् सर्वेषां नास्तज्जातिः कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८५-८६)

इति । बह्वीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति या-
ज्ञवल्क्यः—

‘सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतराः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. D. F. and G. read -तोषात् for -तोषणात्. २. H. omits वा.
३. B. C. D. F. and G. read सेषिता; while I. reads द्वेषिता. ४. B.
C. and F. omit -जनक- and read तदीये कुले. ५. The text reads चैव.
६. I. reads नान्यज्जातिः; while the text reads नास्तज्जातिः, but the com-
mentators do not follow the latter reading. ७. I. reads धर्मै for धर्म्यै.

इति । सर्वर्णयैव सह धर्मं चरेत् नोऽसर्वर्णया । अलाभे तु सर्वर्णया इतरया अपि सह धर्मं चरेदित्यर्थाह्वयते । न च—एवं सति शूद्रया अपि सहधर्माचरणं प्रसज्येत—इति वाच्यम् । वसिष्ठवचनेन तन्निषेधात्—

‘कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव सौ न धर्माय’ ।

(व. स्मृ. १८. १८)

इति । सर्वर्णाग्नेकत्वे तु धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये । किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनि-
योक्तव्याः । तथा च बौधायनः—

‘एकैकामेवं साक्षाद्येदेकैकां गार्हपत्य-

मीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्’ ।

इत्यादि । कात्यायनः—

‘नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानन्वारभन्ति यत्’ ॥

(का. स्मृ. १. ८. ९)

इति । यद्यस्मात् सर्वानन्वारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्य-
कृतमेव । केचिदत्र—

‘ज्येष्ठया न विनेतराः’ ।

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. and F. omit the following portion—

नासर्वर्णया । अलाभे तु सर्वर्णया इतरयापि सह धर्मं चरेत्.

२. Except A. and the text all substitute वै for रामा. ३. B. C. F. and the text omit सा. D. also omits it and reads तत्र धर्माय. ४. B. C. D. F. G. and H. read -वाऽऽसां सन्नह्येत्. ५. The text reads सर्वान्वा वाऽऽरभन्ति. ६ D. reads केचित्तत्र.

इति वचनमन्यथा व्याचक्षते । ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी
नेतराः—इति । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

‘अग्निहोत्रादियज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि’ ॥

इति । एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायनवचनविरोधा-
न्नादरणीयम् । विष्णुवचनं त्वसवर्णद्वितीयाविषयम् । सत्स्व-
ग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या
अपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह
कात्यायनः—

‘अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्वहुत्वे च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

या वा स्यात् वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी च या ।

दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनैक्रमेण वा कर्म यथाज्यैष्ठ्यं स्वशक्तितः ।

विभज्य सह वा कुर्युः यथाज्ञानं च शास्त्रवत् ॥

(का. स्मृ. २. १९. ३-५)

इति । यदि ज्येष्ठा न गर्हिता तदा तया कारयेत् । ग-
र्हिता चेत् कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोऽपि बहु-
श्चेत् तासामपि मध्ये आज्ञासम्पादनादिगुणयुक्तां विनि-

१. The text does not insert this verse. २. D. G. H. and I. read तथा वीरसुवामासाम्; while B. C. and F. follow them, but substitute -सुता- for -सुवा-. ३. The text reads दिनक्रमेण. ४. B. C. F. G. H. and I. read -ज्यैष्ठ्यमशक्तितः. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read कुर्यात् यथा-ज्ञानमशक्तितः; but the word अशक्तितः seems to be redundant.

योजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत् तदा दिनक्रमेण यथाज्यैष्ठ्यं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्स्नं कर्तुमशक्ता तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । येत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्—

‘प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिर्वर्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नाद्दृष्टमुपपद्यते’ ॥

इति तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

॥ इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ॥

अथ सवर्णासवर्णाविवाहप्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनुलोम-
प्रतिलोमजातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं जातिभेदो
निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । सजातयो माता-पितृसमानजातीयाः । मनुषि—

‘सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. ५)

इति । ब्राह्मणदम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रियादिष्वपि । देवलो अपि—

‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विद्-गूढा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः’ ॥

इति । असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः—

‘स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्’॥

(म. स्मृ. १०. ६)

इति । ऊढायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मणसदृशो न तु मुख्यब्राह्मणः । हीनजातीयमातृसम्बन्धात् । एवमन्यत्रापि । ते चानुलोमजामूर्धावसिक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘विप्रान् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारसवो ऽपि वा ॥

वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां वित्रास्वेष विधिः स्मृतः’॥

(या. स्मृ. १. ९१-९२)

इति । तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः । क्षत्रियात् द्वौ । वैश्यादेकः । तदुक्तं मनुना—

‘विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः’॥

(म. स्मृ. १०. १०)

इति । मुख्यपितृजात्यभावात् अपसदाः । ननु—मूर्धावसिक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि अनुलोमजानां मातृजातीयत्वात् । तदाह विष्णुः—

१. Some manuscripts read पारसवो. २. H. reads विना दोष, but it does not give good sense. ३. The text reads वर्णे चैकस्मिन्. ४. H. reads पार्श्वः स्मृताः and has अपसदाः in the margin. ५. D. substitutes मूल- for मुख्य-. ६. H. here also reads पार्श्वः and gives the reading अपसदाः in the margin.

‘समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा भवन्ति । (१)

अनुलोमासु मातृसवर्णाः । (२) प्रतिलो-

मास्वार्यविर्गहिताः’ । (३)

(वि. स्मृ. १६. १-३)

इति । शङ्को अपि—

‘क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव

भवति । क्षत्रियाद्वैश्यायां वैश्य एव

भवति । वैश्येन शूद्रां शूद्र एव भवति’ ।

इति । नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदितधर्मप्राप्त्यर्थ-
त्वात् । अन्यथा बीजोत्कर्षवैयर्थ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष
उत्कृष्टजातिनिवारकः एवं बीजोत्कर्षोऽपि निकृष्टजातिं कुतो
न निवारयेत् ? तस्मात् जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।

ननु—देवलेनाऽनुलोमजातयोऽन्यथा वर्णिताः—

‘ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु सवर्णो नाम जायते ।

क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठ इति स्मृतः’ ॥

इति । नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्धावसिक्त-सवर्ण-
संज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बष्ठादिष्वपि । न चैकत्र
संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः । एकत्र निषाद-
पारसवसंज्ञाविकल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् ।
प्रतिलोमजास्तु मनुना दर्शिताः—

१. The text reads सवर्णा for समानवर्णा. २. I. reads अनुलोमजास्तु.
३. I. reads प्रतिलोमजाः. ४. Except A. and I. all omit अपि. ५. H.
reads संज्ञाविकल्पेन.

‘क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातिः ।

वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गनासुतौ । (११)

गूढादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । (१२)

आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते गूढादपसदास्त्रयः ॥ (१६)

वैश्यान्मागध-वैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु । (१७)

(म. स्मृ. १०. ११-१७)

इति । देवलो ऽपि—

‘गूढादायोगवः क्षत्ता चण्डालः प्रतिलोमजाः ।

वैश्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमम् ॥

तथैव मागधो वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।

ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

गूढाज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्यात् गूढात् क्षत्तारमेव च ।

गूढादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ९३-९४)

इति । वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च परस्परसा-
ङ्ग्येणोत्पन्नाः श्वपाक-पुल्कस-कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्व-

१. G. reads गूढो for सूतो. २. I. substitutes च for तु. ३. Except A. H. and I. all read आयोगव-क्षत्त-चण्डालाः. ४. D. omits -ऽपि. ५. The text reads वैदेहिकः, but the reading seems to be incorrect. ६. G. reads पुल्कस- for-पुल्कस- and D. reads -कुलट- for -कुक्कुट-.

मेकाविधाः । ते च तद्वृत्तयश्च पुराणसारे प्रपाञ्चिताः । तेषु च जातिविशेषेषूत्तमाधमभावं विविनक्ति देवलः—

‘तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्वगनुलोमजाः ।

अन्तराला बहिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः’॥

इति । विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्विविधाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजेभ्यो हीना अपि न वर्णबाह्याः । मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्णबाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः’।

(या. स्मृ. १. ९९)

इति । कचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—

‘जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे ऽपि वा’।

(या. स्मृ. १. ९९)

इति । कूटस्थस्त्री-पुंसयुगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्कृष्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः बभूव गूढा तयोर्युग्मं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्ना निषादी साऽपि विप्रेणोढा तयोर्युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां बन्धां विप्रेणोढायां तृतीयादियुग्मपरम्परा भवति । तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं भवति । एवं वैश्याविप्रयुगुलं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्नाऽम्बुष्ठा तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नाया विप्रेणोढायां षष्ठं येद् युग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-विप्रयोर्युग्मं कूटस्थम् । तदु-

त्यत्रा मूर्द्धावसिक्ता । तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । तत्प-
रम्परायां पञ्चमाद् युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । ऐतदुक्तं
भवति—पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविकल्पाः । कूटस्थ-
योर्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-व्यन्तर-जातियोगे पञ्चमादयो
ऽवगन्तव्याः—इति । तथा च सति शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिय-
योश्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्रा-क्षत्रिययोस्तु षष्ठे जातिरुत्क-
ष्यते । कचिदुत्तमजातेरप्यधमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव-
‘व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्’ ।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि
याजन-पालन-पाशुपाल्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि
तेषामापदि व्यत्यये विपर्यासे सति यदि निवृत्तायामप्यापदि
तामधमवृत्तिं न परित्यजेत् तथा पुत्र-पौत्रादयोऽपि तां न
परित्यजेयुः तदानीं पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जा-
तमपत्यं तद्वृत्त्युचितजातिसाम्यं प्रतिपद्यते—इति । तद्यथा—
ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव-
इत्येवं परम्परायां सप्तमादुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्ष-
त्रियः शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे युग्मे शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु
पञ्चमे युग्मे—इति द्रष्टव्यम् । ‘पूर्ववत्’—इति आरभ्येत्यर्थः ।
अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्णसाङ्कर्ये प्राति-
लोम्यमधमं आनुलोम्यमुत्तमं तथा वृत्तिसांकर्येऽपि । तद्यथा ।
क्षत्रियस्यापि याजनादिब्राह्मणवृत्त्युपजीवनमधमम् ।

१. All, except I., omit एतदुक्तं भवति. २. D. and I. read -विकल्पः.
३. H. and I. omit तु. ४. I. reads पूर्ववदित्यादेरयमर्थः. ५. D. substitutes
यद्यपि for आपद्यपि.

‘न तु कदाचिज्ज्यायसीम्’ ।

(व. स्मृ. २. २३)

इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् पाशुपाल्यादिवैद्यवृत्त्युप-
जीवनमुत्तमम् ।

‘अजीवन्तः स्वधर्मेणोऽनन्तरां

यवीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्’ ।

(व. स्मृ. २. २२)

इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववच्चाधरोत्तरमि-
त्यस्याऽपरा व्याख्या—त्रिविधो हि सङ्करः । वर्णसङ्करः सङ्कीर्ण-
सङ्करो वर्णसङ्कीर्णसङ्करश्चेति । तद्यथा—उत्तमाधमवर्णयो-
र्दाम्पत्यं वर्णसङ्करः । तज्जन्ययोर्माहिष्य-करण्योर्दाम्पत्यं
सङ्कीर्णसङ्करः । वर्णसङ्कीर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्कीर्णसङ्करः । तत्र-
‘विप्रान्मूर्धावसिक्तः’—इत्यानुलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।
‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा
दर्शिताः ।

‘माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते’ ।

(या. स्मृ. १. ९९)

१. D. reads आजीवन्तः. २. The text of Vasishtha (Bombay Litho-
graphic Edition, printed in the year 1805 of the Sâlivâhana era) reads
अन्यतरामपायीयसीं; all, except A. and the text (Bombay Edition by Rev.
A. A. Führer, Ph. D. ; and the Banâres Edition with commentary),
read पायीयसीं, but we do not think it a correct reading. अपायीयसीं is a
better reading. ३. G. reads ब्राह्मण्या; while D. omits the following
portion—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

इति सङ्करजा दर्शिताः.

इति सङ्कीर्णसङ्करजा दर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्य-
नेन वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाः प्रदर्श्यन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः ।
उत्तरे अनुलोमजाः । तद्यथा । मूर्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायां मु-
त्तमायां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रैर्वर्णैरधमैरुत्पादिताः अधरे । निषाद्यां
सङ्कीर्णायां अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता
उत्तरे । अधरे चोत्तरे च अधरोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन—

‘असत् सन्तस्तु विज्ञेयाः’ ।

(या. स्मृ. १. १५)

इति वचनार्थोऽतिदिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता वर्ण-
सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च प्रतिलोमजा असन्तः अनुलो-
मजाश्च सन्तः तथा वर्णसङ्कीर्णसङ्करजा अपि अनुलोमजाः
सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः—इति द्रष्टव्यम् । उक्तत्रैविध्ये
वर्णसङ्करं वर्णसङ्कीर्णसङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः
षष्टिर्भवन्ति । सङ्कीर्णसङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा
अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता’ ॥

इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वादश । ष-
डनुलोमवर्णजाः सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्र-
तिलोमवर्णजाः । इत्थं वर्णजैस्तैर्द्वादशभिर्वर्णसम्बन्धादुत्पा-
दिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्ययैवोपलक्षिता अन्ये

१. I. omits वर्णैः. २. D. and H. read षष्टिस्त्वन्ये; while B. C. and F.
read षष्ट्यैवान्ये and G. reads षष्ट्यैवान्ये. ३. I. reads प्रतिलोमानुलोमाभ्यां.
४. B. C. D. F. G. and H. omit the following portion—

षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-

क्षत्रायोगवाः प्रातिलोमवर्णजाः इत्थं.

५. I. reads द्वादशभिर्वर्णैः संबन्धात् for वर्णजैस्तैर्द्वादशभिर्वर्णसम्बन्धात्.

वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठ-निषाद-
माहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-
मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र
मूर्धावसिक्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-गूड्रासूत्पादितास्त्रयः ।
प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः । अम्बष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ । प्राति-
लोम्येन द्वौ । निषादस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः ।
माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । उग्रस्यानुलो-
म्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः । करणस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलो-
म्येन त्रयः—इति पूर्वषट्कोत्पादिताश्चतुर्विंशतिः । एवं सूता-
दीनां षण्णां वर्णानामेकैकस्य चतसृषु वर्णेष्वेकैकः—
इति तेषां चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते ।
तेभ्यः षष्टिसंख्याकेभ्य उत्पादितैरपत्यैराभासानां संख्याया
आनन्त्यं भवतीति समाप्ता प्रासङ्गिकी जातिभेदकथा ।

॥ इति जातिभेदनिरूपणम् ॥

विवाहानन्तरभाविनः प्रकृताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसं-
स्थाऽन्ताः संस्कारा आह्निकवचने षट्कर्मवचने च निरूपिताः—
इति नात्र पुनरुच्यन्ते । अथावशिष्टा गृहस्थधर्मा निरू-
प्यन्ते । तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य तु’ ॥

(या. स्मृ. १. १४२)

इति । अधीयन्ते—इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म प्रारम्भः ।

१. B. C. F. and H. read प्रासङ्गिकी. २. H. and I. read प्राकृताः.
३. B. C. D. and F. read तथा for अथ.

स च श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां अन्यस्यां वा श्रावणनक्षत्रयु-
क्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा
कर्त्तव्यः । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
भाद्रपदे मासे प्रोक्ततिथिषु कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्राव-
ण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ ।

(व. स्मृ. १२. १.)

इति । मनुरपि—

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽध्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्’ ॥

(म. स्मृ. ४. १९)

इति । अर्द्धं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरो मासानि-
त्यर्थः । यदा पुनः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादि-
प्रतिबन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ६२)

इति । बौधायनोऽपि—

‘श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोषा-

कृत्य तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेत्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. १६)

१ H. omits पौर्णमास्यां. २. B. and C. substitute च for वा. ३. D. inserts तु after यदा. ४. B. C. D. and F. read श्रावणी-प्रौष्ठपद्योः. ५. B. C. and F. read चोपाकृत्य for वोषाकृत्य. ६. B. C. and F. read चो-
त्सृजेत् for वोत्सृजेत् and the text reads उत्सृजेयुः for उत्सृजेत्.

इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रवण-हस्ताः शाखा-
भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्योऽपि—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रह-सङ्क्रान्तिवर्जिते’ ॥

इति । अत्र औदयिके इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यते ।
पर्वण औदयिकत्वे विशेषमाह स एव—

‘श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्क्रवात्परतो यदि ।

तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत्’ ॥

इति । श्रवणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यासेन
दर्शितम्—

‘श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरकृतो ऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

१. B. D. G. and H. read श्रावणं for श्रावण्यां and C. and F. read
श्रावणे for the same. २. I. reads श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते, but
this is a mistake. It omits the following portion—

‘.....श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्योऽपि—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः.....’ ॥

and adds the latter portion of the quotation from Gārgya to that of
Gobhila. Also it may be said that it omits the whole of Gobhila’s
quotation together with गार्ग्योऽपि. ३. I. reads पर्वणि. ४. B. C. D.
F. G. and H. read अन्यथा for अन्यथा. ५. C. reads श्रावणस्य. Probably
this is a mistake. ६. C. reads श्रावणेन.

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्ववेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

इति । श्रवणे यत् कर्म विहितं तदुत्तराष्टादसंयुते न कुर्यात् । यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम् । 'ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते'—इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह गार्ग्यः—

‘अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् सङ्क्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

यत्रार्धरात्रादर्वाक् चेद् ग्रहः सङ्क्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणेऽपि च’ ॥

इति । यत्तु—कर्कटमासे नोपाकर्म कर्त्तव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलरि संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके’ ॥

इति तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

‘नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे’ ॥

१. D. omits इति. २. B. C. and F. read यद्वा; while D. and H. read यद्वा. ३. B. C. D. F. G. and H. read च instead of वा. ४. G. and H. substitutes वा for च, while D. reads श्रवणेन वा. ५. I. reads कर्कटे मासे; while D., instead of inserting यत्तु कर्कटमासे नोपाकर्म कर्त्तव्यम्, immediately after the quotation from Gārgya, gives it after the verse beginning with वेदोपाकरणे. All, except A. and G., omit यत्तु, but the omission affects the sense. ६. I. reads -संयुते. ७. B. C. and F. omit तदेतद्देशान्तर-विषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

४. D. and H. read स्मृत्यन्तरम् for बृहस्पतिः. ५. D. G. and H. substitute च for तु.

इति । ननु—उपाकरणं ब्रह्मचारिधर्मः ।

‘उपाकृत्याधीयीत’

इति तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतिः । ग्रहणाध्ययनं च ब्रह्मचारिण एव ।

‘वेदमधीत्य स्नायात्’ ।

इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमनात् । अतः कथमिदं गृह-
स्थधर्मत्वेनोच्यते ? नायं दोषः । गृहस्थस्याऽपि ग्रहणाध्य-
यनेऽधिकारसम्भवात् । अत एव ‘अधीयीत’—इत्यनुवृत्तौ
शौनक आह—

‘समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन । यथा-

न्यायमितरे । जाँयोपेतोऽप्येवम्’ ।

इति । अस्यार्थः—येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अधी-
ते तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्म-
चारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरन् । तथा जा-
योपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति । न च-
समावृत्त-गृहस्थयोर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे-

‘वेदमधीत्य स्नायात्’ ।

इति विरुद्ध्येत—इति शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यास्ना-
तकविषयत्वात् । अत एव—

१. D. G. H. and I. omit इति. २. D. G. and I. read प्राची-
नत्वावगमात्. ३. I. adds आ before समावृत्तो, but this is a mistake.
We are unable to search the text ; but it is plain that the author
(Mādhāvācharya) has not used आ. ४. D. H. and I. read जायोपेता
इत्येके; while G. reads जायोपेत इत्येके. These readings are not
grammatically incorrect, but from his explanation given below the
author seems not to agree with them. ५. B. C. and F. add च after
this word.

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ।

(या. स्मृ. १. ५१)

इति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः । उपाकरणस्य गृहस्थधर्म-
त्वाभ्युपगमे मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोऽप्य-
नुगृहीतो भवति । उपाकरणस्येति कर्त्तव्यता काष्ठाजिनिना-
दर्शिता-

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः’ ॥

इति । बौधायनोऽपि-

‘गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वंशमुद्धरन्’ ॥

इति ।

॥ इत्युपाकर्म ॥

अथोत्सर्जनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः-

‘पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४३)

इति । मनुरापि-

‘पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमे ऽहनि’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९६)

इति । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदापुण्यमासस्य शुकप्र-
तिपदि पूर्वाह्णे, यदि प्रौष्टपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यव-
स्थितोऽयं विकल्पः । उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात्
कालविशेषे विदधाति मनुः—

‘अतः परं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्’॥

(म. स्मृ. ४. १८.)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘छन्दांस्यूर्ध्वमतीत्यस्येत् शुकपक्षेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः’॥

(कू. पु. १. २. १४. ६५)

इति । यदि भाविर्विघ्नभयात् सहसा ऽध्येतव्यमिति बुद्धिः
तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् ।

‘यत् स्वाध्यायमधीतेऽदम्’ ।

इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जने प्रशंसति कात्यायनः—

‘प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दोभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्’॥

(का. स्मृ. ३. २७. १७-१८)

१. B. C. D. F. G. and H. omit अयं. २. The text reads अत ऊर्ध्वं
for अतःपरं. ३. D. reads शुक्ले तु. ४. H. and I. read अङ्गानि च for
वेदाङ्गानि, and the text reads वेदाङ्गानि च सर्वाणि for वेदाङ्गानि रहस्यं
च. ५. B. C. D. F. and G. read कृष्णपक्षे पठेदिति; while H. and I.
omit कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्. ६. B. C. D. F. G. and H. read -विघ्नभयात् for
-विघ्नभयात्. ७. G. reads ऽध्येतव्यानि. ८. D. reads तत्रैषां.

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः—

‘नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
 न गूढराज्ये निवसेन्न पौषण्डिजनैर्वृते ॥ (२३)
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ (२४)
 कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः ॥ (२५)
 परस्त्रियं न भाषेत नाज्याज्यं याजयेद्बुधः ॥ (८९)
 न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ॥ (९०)
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायं च वर्जयेत् ।
 नैकोऽश्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह ॥ (९१)
 न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा’ ॥ (९४)
 (कू. पु. १. २. १६. २३-२४)

इति । मनुरपि—

‘देवतानां गुरो राज्ञः ज्ञातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रमेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ (१३०)
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूषणुः कृशानपि कदाचन ॥ (१३५)
 आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ (१३७)

१. D. reads पापद्वि-. २. The text reads मध्ये. ३. D. reads विस्मृताः-
 ४. The text reads न देवायतने स्वपेत्.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ (१३८)
 नाशतिकल्यं नाशतिसायं नाशतिमध्यं दिने^२ स्थिते ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ (१४०)
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोधिकान् ।
 रूप-द्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ (१४१)
 वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव चै योषितम् ॥ (१३३)
 (म. स्मृ. ४. १३०-१४१)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘असदालापमनृतं वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक ॥ (१९)
 न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
 नाशधितिष्ठेच्छकृन्मूत्र-केश-भस्म-कपालिकाः ॥ (२४)
 तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥ (२५)
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापयं च पिबेद्विजः’ ।

इति । सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह मनुः—

‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥ (१७८)

१. B. C. and F. read एवं धर्मः. २. All, except A. and the text, read नाशतिमध्यगते रवौ. ३. I. reads तु for च. ४. B. C. and F. read -मूत्रं, G. also reads the same. ५. G. and I. read -शीर्षाणि; while H. reads the portion as follows :—

—शाणानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च.

६. The text reads रिष्यते.

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ (१६१)

(म. स्मृ. ४. १६१-१७८)

इति ।

॥ इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रमधर्मौ निरूपितौ ॥

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते । ननु-केचन गार्हस्थ्य-
व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतम-
स्मृतिम्-

‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ३६)

इति । आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेवाश्रमो नान्यः कश्चिदस्ती-
ति मन्यन्ते । हेतुं चाचक्षते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु विधा-
नादितरस्य तदभावात्-इति । यथा हि-बहुचाः ‘अग्निमीळे’-
(ऋ. सं. १. १. १. १) इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि
वेदे होतृकर्त्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च ‘इषे त्वा’-
(क. य. सं. १. १. १. १) इत्यादिना अध्वर्युकर्त्तव्यम् ।
सामगा अपि ‘अग्न आयाहि’- (सा. सं. १. १. १. १)
इत्यादिनोद्गातृकर्त्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथा
चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्त्तव्याभिधानेन तदाश्रम-

१. D. reads कुर्वतोऽपि स्यात्, H. and I. read कुर्वतो ऽस्यस्य. २. D. H. and I. read केचित्. ३. D. does not add गौतम- before स्मृतिम्. ४. B. H. and I. read एकाश्रम्यं, D. and G. read एकाश्रमं. ५. G. and H. substitute वा for तु. ६. I. reads गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो. ७. I. reads तथा हि.

विधिः परिकल्प्यते न त्वेवमितरांशमविधिकल्पकं किञ्चित्
पद्यामः । अत एव—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ ।

इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्वेव विनियुङ्क्ते ।
श्रुत्यन्तरं च—

‘एतद्वै जरामर्यं^१ सत्रं यदग्निहोत्रम् । जरया
वा होवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ ।

इति । न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः—? इति
शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणक-
स्य व्रतित्वेन आश्रमित्वाभावात् । यदा कर्मित्वेनाभिमत-
योर्ब्रह्मचारि-वानप्रस्थयोरीदृशी गतिः तदा कैव कथा कृत्स्नक-
र्मत्यागिनो यतेः । तस्मात् गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः— इत्याचा-
र्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-
श्रुतिविधानम् । तथा च जाबाला आमनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१. G. reads -कल्पते. २. A. reads इतराश्रमविधिं किञ्चित् पद्यामः. for
इतराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पद्यामः. ३. D. reads गृहिकर्म. ४. D.
omits सत्रं. ५. D. reads पक्ष-कोटि-क्षिप्तत्वात्. ६. B. C. and F. read
अप्रसिद्धत्वेन for व्रतित्वेन and I. reads प्रतिपत्तत्वेन for the same. ७. B.
C. F. G. H. and I. read -वनस्थयोः. ८. G. inserts च after समाप्य.
९. B. C. and F. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा वनी भवेत्
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्. H. reads गृहाश्रमी भूत्वा वनी भवेत् वनाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत्
and I. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for the same.

इति । आचार्यास्तु रागिणमभिप्रेत्य तस्योर्ध्वरेतःसु नै-
ष्टिकब्रह्मचार्यादिषु त्रिष्वश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गार्ह-
स्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थधर्मस्यैवा-
भ्मानमित्युक्तम् तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्याग्नि-
होत्रादिसद्भावात् । नैष्टिकब्रह्मचारिधर्मस्तु छन्दोगैः पठ्यते-
'ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी' ।

(छां. उ. २. २३. २)

तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् ।

(छां. उ. २. २३. २)

इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वशाखासूपनयनप्रकरणेषु प्र-
सिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादिश्रुतेः
कामिविषयत्वेनाऽऽश्रमान्तराणि न चापलपितुं शक्यन्ते ।
साधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात् क्रम-
प्राप्तौ वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते-
'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वा जुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४५)

इति । वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनियमेन पत्न्या
अनुपयोगात्तां रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा
सागपि नियता सती पतिगुश्रूषां कामयते तदा तथा सह वनं
व्रजेत् । तस्मिन् पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निभ्यां सह

१. I. reads ब्रह्मचर्यादिषु, but the reading seems to be incorrect.
२. D. inserts च before अपि. ३. D. omits तदयुक्तम्. ४. H. reads
सदाचारस्य; while G. reads सदाचाराग्निहोत्रादि- for सदारस्याग्निहोत्रादि-
५. D. reads नच पालयितुं; while I. reads न तथा प्रलपितुं. The latter
reading is incorrect. ६. D. substitutes अपि for तं विधत्ते.

गच्छेत् । सुतनिक्षपक्षे त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य प्रव्रजेत् । तदाह छागलेयः—

‘अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

इति । तादृशो ऽरण्यं गत्वा वैखानससूत्रोक्तमार्गेणाम्निमादध्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासाः । (१) न फालकृष्टमधितिष्ठेत् । (३) अकृष्टं मूलफलं सञ्चिन्वीत । (४) ऊर्ध्वरेताः । (५) क्षमाशयः । (६) दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् । (८) ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः । (१०) श्रार्मणकेनाग्निमाध्याहिताग्निः स्यात् । (११) वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतः । (१२)

१. D. omits गत्वा and reads राधावैखानसः; while G. reads गत्वा वैषमा-
नस- for गत्वा वैखानस- . For the same H. reads तादृशोऽरण्यं राधावैखानस-
but has तादृशोऽरण्यं गत्वा राधावैखानस- in the margin. We cannot make
out here the meaning of राधा- . २. The texts (Bombay Sanskrit Series
Edition and Benares Edition) read -जिनवासी, but the Bombay Edition
(lithographic) and all our manuscripts do not follow this reading.
३. D. reads क्षुपाशयः, G. reads प्लुपाशोपदः. H. reads क्षुत्पाशयोः. All the
three readings are incorrect and meaningless. I. reads क्षपाशयोः. The
Bombay Edition (Rev. A. A. Fuhrer, Ph. D.) read क्षमाशयः. The
Benares Edition and the Bombay Edition (lithographic) read क्षमाशयः.
४. This Sūtra is found in all our manuscripts, but the three printed
copies of the text have omitted it. A manuscript of the text does not
omit it. Here the Bombay Sanskrit Series Edition is mistaken. ५.
The B. Edition reads श्रावणकेन, but this reading is meaningless.
६. B. C. F. G. H. and I. omit स्यात्. ७. B. C. F. G. H. and I.
omit same words and read वृक्षमूलिको दद्यात् for वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं षड्भ्यो
मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतः । दद्यात्. The portion वृक्षमूलनिकेतनः. is added to
the 11th Sūtra in each of the three printed copies of the text, but this
portion belongs to the tenth Sūtra.

दद्याद् 'देवैर्षि-पितृ-मनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्' । (१३)

(व. स्मृ. ९. १-१३)

इति । श्रामणकं तपस्विधर्मप्रतिपादकं वैखानससूत्रम् ।
अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहारपरित्यागं सूचयति ।
अत एव मनुः—

‘सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३)

इति । गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः—

‘द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्’ ॥

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् ।

‘उषित्वा तु गृहे द्विजः’—

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि—

‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदा ऽरण्यं समाश्रयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ६. २)

इति । शङ्ख-लिखितावधि—

‘पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटु-
म्बमावेश्य कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविशे-
षाननुक्रामेत् । क्रमशो यायावराणां वृ-
त्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे’ ।

इति । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षे द्रष्टव्यम् । असमुच्चयपक्षे त्व-
कृतगार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थे अधिक्रियते । तदाह वसिष्ठः—

‘चत्वार आश्रमाः । (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
परिव्राजकाः । (२) तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा-
ऽविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेत् । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यं आचा-
र्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘यत्कामयेत तदारभेत’ ।

(आ. ध. सू. २. ९. २१. १)

इत्युपसंहरति । वनप्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन् देवातिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छ्वज्जटा-लोमभृदात्मवान्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४६)

इति । अफालकृष्टं शाक-मूल-नीवारादि । तथा च मनुः—

१. D. G. and I. read अनुक्रमेत्. २. B. C. D. F. G. H. and I. read
वेदमधीत्य वेदं विदित्वा चीर्णं. for वेदौ वेदान्वाऽविशीर्णं. ३. I. reads वनप्रतिष्ठस्य
४. The text reads इमंशु- for शश्वत्.

मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाक-मूल-फलेन वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥

(म. स्मृ. ६. ५)

इति । न च—ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वनस्थयोः कथम-
ग्नीनां तर्पणं?—इति वाच्यम् । वैखानसशास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात् ।
न च—अफालकृष्टनीवारादिना पुरोडाशकरणे 'व्रीहिभिर्यजेत'—
इति श्रुतिर्वाध्येत—इति शङ्कनीयम् । व्रीहिणामप्यफालकृष्टानां
सम्भवात् । तस्मादकृष्टपच्यैर्व्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् ।
तथा च मनुः—

वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं विशेषतः ॥

ऋक्षेष्ट्याग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥

वासन्त-शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहुतैः ।

पुरोडाशं चरुं चैव निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥

(म. स्मृ. ६. ९-११)

इति । मेध्यैर्यज्ञैर्हैर्मुन्यन्नैरकृष्टपच्यैरित्यर्थः । संग्राह्यद्रव्य-
स्येयत्तामाह याज्ञवल्क्यः—

१. G. reads उत्पन्नैः. २. The text reads एतान्येव for एतैरेव. ३. B. C. and F. substitute वा for च. ४. D. omits कर्म. ५. G. substitutes ब्रह्म for पर्व; ६. B. C. F. H. and I. read पौर्णमास्यां प्रयोगतः for पौर्णमासं विशेषतः; while the text substitutes च योगतः for विशेषतः. ७. D. reads ऋक्षेष्ट्या-; while I. reads आग्रहायणं for आग्रयणं. ८. I. and the text read उत्तरायणं for तुरायणं. ९. The text reads दक्षस्य. १०. I. reads वासन्तैः शारदैः. ११. The text reads चरुश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्. १२. D. reads यज्ञैः.

‘अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४७)

इति । एकैदिनसाध्यस्य कर्मणो यावत् पर्याप्तं तावतो-
र्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । एवमेकमास-संवत्सरपक्षे अपि योजनी-
यम् । नत्र यदि किञ्चित् सञ्चितमवाशिष्येत् तत्सर्वमाश्वयु-
ज्यां त्यजेत् । यदाह विष्णुः—

‘मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा । (११) संवत्सर-

निचयेयी पूर्वं निचयमाश्वयुज्यां जह्यात्’ । (१२)

इति । पूर्वं संत्यज्य ततो नूतनं सञ्चिनुयात् । मनुरपि—

‘त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥ (१५)

सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्मास सञ्चयिको अपि वा ।

षण्मासनिचयो वापि समानिचय एव वा’ ॥ (१८)

(म. स्मृ. ६. १५-१८)

इति । तत्र वर्ज्यानाह स एव—

‘वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिशुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ (१४)

१. From कुर्यात् to एवमेकमास- the intermediate portion has been omitted in F, through the writer's mistake. २. H. omits एक-. ३. F. reads -निचयात् पूर्वं निचयं; while the text reads -निचयः पूर्वनिचितं. ४. The text reads मासि. ५. B. C. F. and G. read -प्रक्षालिकः, H. and I. read -प्रक्षालितः. The commentators Sarvajña Narayana, Nandana and Rāmachandra follow the reading -प्रक्षालिकः. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read -मांसानि. ७. B. C. F. and I. read भूतृणं.

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च ॥ (१६)

(म. स्मृ. ६. १४-१६)

इति । कवकानि छत्राकाणि । तपोनियममाह याज्ञव-
ल्क्यः—

‘दान्तस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥

दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वा श्रमकुडूकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ॥

चान्द्रायणैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चाप्यश्रीयान्मासे वाऽह्नि वा गते ॥

स्वप्याद्रूमौ शुची रात्रौ दिवा सम्प्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासन-विहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥

(या. स्मृ. ३. ४८-५२)

इति । दन्ता एवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं तद् यस्यास्ति
स दन्तोलूखलिकः । बाह्योलूखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः ।

१. B. C. F. H. and I. read उत्कृष्टं for उत्सृष्टं. २. I. reads -न्यार्तोऽपि for -न्यार्तोऽपि. ३. The text reads मूलानि instead of पुष्पाणि. ४. I. reads छत्राकाणि. ५. C. F. and H. read तपोनियम-, but this is meaningless here. ६. B. C. F. G. and H. read दान्तः for दान्तः. ७. B. C. and F. read कुडूकः, but it seems incorrect. ८. I. reads श्रौत-स्मार्तं. ९. The text inserts तथा first and क्रियाः afterwards. १०. D. reads शुचिर्द्रूमौः while I. reads स्वपेद्रूमौ. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read दिवसं प्रपदैः, but we follow here A. and the text १२. C. and F. read वाऽथ वा.

कालपक्वं बदरेज्जुद-पनसफलादि । अश्मना कुट्टनमवहननं
यस्य सोऽश्मकुट्टकः । फलक्षेहो लिक्कुच-मधुकादिमेध्यतरु-
फलजन्मानि तैलानि । क्रियाः भोजनाभ्यञ्जनाद्याः । विष्णुरपि-

‘पुष्पाशी । (७) फलाशी । (८) मूलाशी ।

(११) शाकाशी । (९) पर्णाशी । (१०)

यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । (१२)

(वि. स्मृ. ९९. ७-१२)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि-

‘एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिबेत् सदा । (३०)

पञ्चामिधूमपो वा स्याद्धूमपः सोमपो ऽथ वा ॥

पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् । (३१)

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत् सदा ॥ (३२)

अथर्वशिरसो ऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः । (३३)

यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥ (३४)

१. I. reads मधुकादि-, but this form does not appear anywhere else.
२. I. reads मेध्यतर-. ३. H. reads विष्णुरपि through mistake.
४. Here we follow the text and A., B. C. D. F. G. and I. read वायुपुष्पाशी for पुष्पाशी. This reading seems meaningless. H. reads वायुपच्याशी and gives another reading वायुपुष्पाशी in the margin.
५. This Sūtra appears in the text after पर्णाशी. ६. B. C. and F. read पक्वान्नं वा सकृदश्नीयात्; while D. G. H. and I. read वायुपक्वान्नयोर्वा सकृदश्नीयात् for यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात्. ७. The text reads तदा for सदा. ८. The text reads पञ्चामिधूमपः. ९. D. reads जलपः for ऊष्मपः; while C. and F. omit the following portion—

.....ऊष्मपः सोमपो ऽथ वा ।

पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् ॥,

and read पञ्चामिधूमपो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा.

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥ (१६)

यस्तु पत्न्या वै नं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।

तद्वत् तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ (१७)

नक्तं चाऽन्नं समश्नीयाद् दिवा चोऽऽहृत्य शक्तितः ।

चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाऽष्टमकालिकः ॥ (२५)

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।

पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥

पुष्प-मूल-फलैर्वा ऽपि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।

स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ (२७)

(कृ. पु. १. २. २७. १६-३४)

इति । अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नीन्वाऽप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।

वानप्रस्थ-गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥

ग्रामादाहृत्य वाँ ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः’ ।

(या. स्मृ. ३. ५४-५५)

इति । मनुरपि—

‘अग्नीनात्मनि वैर्तानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूल-फलाशनः ॥ (२५)

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । (२६)

गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ (२७)

१. The text reads पत्नीमपि for पत्नीं प्रति-. २. B. C. D. F. G. and H. read समं रागान् and for the same I. reads समं गत्वा. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads अग्नीनापि for अग्नीन्वा ऽपि. ५. D. reads कृतावासो. ६. I. reads वानप्रस्थो गृहेषु, but this is a mistake. ७. I. reads वै for वा, but it is incorrect. ८. G. and I. read वैतानान्, but this is meaningless

ग्रामादाहत्य वाञ्छीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ (२८)
 एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । (२९)
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा ज्ञ्यतमया तनुम् ।
 वीतशोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ (३२)
 (म. स्मृ. ६. २५-३२)

इति । ननु-अष्टग्रासविधाने-

‘षोडशा ऽर्ण्यवासिनः ’ ।

(आ. ध. सू. २. ४. ९. १३; बौ. स्मृ. २. ७. १३. ७)
 इति वचनं विरुद्धयेत । तन्न । शक्ताशक्तविषयत्वेन व्य-
 वस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः-

‘वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसङ्ख्यात् ’ ।

(या. स्मृ. ३. ५५)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘महाप्रस्थानिकं वा ज्ञौ कुर्यादनशनं तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मापर्णविधौ स्थितः ॥

यैस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यशिवपुञ्जनाशनम् ।

तौपहन्तु पदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतो ऽस्य संस्थितिः ॥

(कू. पु. १. २. २७. ३८-३९)

इति ।

॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ॥

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः—

‘वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परित्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदो ऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा’ ॥

(या. स्मृ. ३. ५६-५७)

इति । आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभिप्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् । आश्रमत्रयसमुच्चयाभिप्रायेण गृहाद्वेति पक्षान्तरोपन्यासः ।

ननु—अत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एवाभिप्रेयताम् । परित्रज्यानन्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जाबाला आश्रमाणामारोहमामनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा

वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१ F. omits अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः—

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

२. B. and C. read निवृत्यैवं for विहृत्यैवं. This gives a better sense. ३. B. C. F. G. and H. omit इति. ४. D. reads प्राजापत्यां. ५. I. reads पारित्रज्यानन्तरं.

इति । न त्वेवमवरोहः कचिदप्याज्ञातः । प्रत्युतावरोहं
दक्षो निषेधति—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते । (१२)

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ (३१)

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सः सर्वाश्रमवर्जितः ॥ (९)

(द. स्मृ. १. ९-१३)

इति । यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवेत्
तदा ऽसौ सर्वाश्रमवहिष्कृतः । आरूढपतितत्वात् । अतो न
वनस्थादिभिराश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यो भवति । अयं
चावरोहाभाव उत्तरमीमांसायां* तृतीयाध्याये वर्णितः । वनाद्
गृहाद्वेत्यत्र—ब्रह्मचर्याद् वा—इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मा-
न्तरानुष्ठितसुकृतपरिपाकवशात् बाल्य एव वैराग्यमुपजायते
तदानीमकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जाबालश्रुतिः—

* वर्णितं चैतत् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः—

‘तद्रूपस्य तु नाऽतद्वावो जैमिनेरपि

नियमातद्रूपाभावेभ्यः’।

(बा. सू. ३. ४. ४०)

इत्येतस्मिन्नमारभ्य । सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः । तान् प्राप्तस्य कथञ्चित्
ततः प्रच्युतिरास्ति न वेति संशयः । एवं प्राप्ते तद्रूपस्य तु प्रतिपन्नो-
र्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदप्यतद्वावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्—इति ।

१. The text reads हि for स्यात्. २. The text reads सर्वाश्रमविवर्जितः;
while D. reads न यतेर्न वनस्थस्य. ३. I. reads आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलाप्य;
for आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यः. ४. I. reads -सुकृति-. ५. I. reads -बाल्य-

‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ।’

(जा. उ. ४.)

इति । पूर्वमविरक्तं जांबालं प्रत्याश्रमचतुष्टयसमुच्चय-
मायुर्विभागेनोपन्यस्य विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्त-
रोपन्यासः । इतरथेति बाल्य एव सति वैराग्य इत्यर्थः । अकृतो-
द्वाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दर्शितः—

‘यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं शिरः ।

संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान्’ ॥

(नृ. पु. ५८. ३६)

इति । अङ्गिरा अप्याह—

‘संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वा ऽथ दुःखितः’ ॥

इति । दुःखितो व्याधि-चोर-व्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरो मुमू-
र्षुः । तत्र महाभारतम्—

‘उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चोर-व्याघ्रादिसङ्कटे ।

भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिनैव च क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्’ ॥

१. I. has made a gross mistake here. It omits the जा- in जाबालं and reads बालं, which gives no sense here. २. I. substitutes अवगत- for सति. ३. The text reads सुशुद्धानि. ४. The text reads शिरः. ५. I. reads स न्यस्येद्. ६. I. reads व्याधितश्चौर-. ७. D. reads पूर्वयेत्; while G. H. and I. read पूरयेत्.

इति । ननु-ब्रह्मचर्यादेव प्रब्रज्याऽङ्गीकारे मनुवचनानि
विरुद्धेयम्—

‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३५-३७)

इति । ऋणक्षयं श्रुत्या दर्शितम्—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ।

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया

पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्नी यज्वा ब्रह्म-

चारी वासि’ ।

(बौ. स्मृ. १. ९. २६. ७)

इति । यदा स्वर्गप्रापकः पितृयाणमार्गो ऽप्यृणा ऽपाकरण-
मन्तरेण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गं । अत एव
मन्त्रवर्णः—

‘अनृणा अथो ऽस्मिन्ननृणाः परस्मिन्

तृतीये लोके अनृणा स्याम ।

ये देवयाना उत पितृयाणाः

सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम’ ॥

इति । ब्राह्मणमपि—

‘सर्वान् लोकाननृणोऽनुसञ्चरति’ ।

इति । मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रव्रज्यायां कालविलम्बं निषेधति जाबालश्रुतिः—

‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । ननु—उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्ध-
मानुष्यायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति
स्नातक-विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषाञ्चित् केन-
चित् प्रतिबन्धेन विहितधर्माननुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये
संन्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यैव तद्विधानात्—

‘अथ पुनर्ब्रती वाऽब्रती वा स्नातको वाऽस्नात-
को वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव
विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । यमोऽपि—

‘पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।

वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्’ ॥

इति । स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्तिनामाश्रमनिरपे-

१. B.C. and F. omit the following portion :—

ननु-उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु

यथावद्धमानुष्यायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति.

२. D. and H. read नीत्या for रीत्या. ३. I. does not repeat तत्.

४. B. C. F. G. and H. read-श्रुतौ च, and D. reads-श्रुतौ for-श्रुत्यैव. ५.

B. C. D. and F. omit ब्रती वा, D. reads पुनर्ब्रती. I. also has the
same reading. ६. I. reads स्नातको for स्नातको वाऽस्नातको वा. ७. G.

reads-भार्य परिव्रजेत्.

क्षैर्जपोपवास-तीर्थयात्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धिसम्भवेन मोक्षाश्रमे
अधिकारो ऽस्तीति तृतीये ऽध्याये मीमांसितम् । धर्मलोपे
ऽप्यनुतापवतस्तत्प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः सम्भवाति । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः ।
संन्यासस्तान् दहेत्सर्वान्मूषाग्निरिव काञ्चनम्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०८; वृ. यो. या. स्मृ. ११. ५१)

इति । अत्र केचित्—ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रि-
य-वैश्ययोः—इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र
वाजसनेयकब्राह्मणम्—

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः
पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-
याश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(वृ. उ. ३. ५. ३)

इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुक्ते—

‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

(म. स्मृ. ६. ३८)

इत्युपक्रमः ।

‘एष वो अभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ ।

(म. स्मृ. ६. ९७)

इत्युपसंहारः । नारदो अपि—

‘प्रथमादाश्रमाद्वा अपि विरक्तो भवसागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वैवेको वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(यो. या. स्मृ. १. २८)

इति । वामनपुराणे अपि—

‘चत्वार आश्रमाश्चैते ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कैथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ॥

गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर’ ।

(वा. पु. १४. १६-१८)

इति । ननु—शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति—

‘चत्वार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्हति’ ।

इति निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यङ्गीकारः? उच्यते ।

समन्लक एव विवाहो निषिध्यते । न त्वमन्लकः । अन्यथा विवा-

हप्रकरणोदाहृतानि शूद्राविषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादि-

गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि च विरुद्धधेरन् । तस्माद-

१. D. reads नाहिताः. २. The text reads गवितो इत्याचारो द्विजस्य
३. The text reads वैखानसत्वं गार्हस्थ्यं. ४. The text reads -माश्रमं.
५. B. C. and F. read स्मृतानि; while C. reads अभिहितानि for उदाहृतानि.

स्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तूत्तरीत्या विप्रस्यैव ।
अत एव स्मृत्यन्तरे काषाय-दण्डादिलिङ्गधारणं क्षत्रिय-वैश्य-
योर्निषिद्धम्—

‘मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नाज्यं धर्मो विधीयते’ ॥

इति । अपरे पुनः संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति ।
अधीतवेदस्य द्विजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रमचतु-
ष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात् । अत एव याज्ञवल्क्येन सं-
न्यासप्रकरणे द्विजशब्दः प्रयुक्तः—

‘सन्निरुद्धयेन्द्रियग्रामं राग-द्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ६१)

इति । स्मृत्यन्तरं तु शृङ्गग्रौहिक्यैव वर्णत्रयस्य संन्यासं
विदधाति—

‘ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्’ ॥

इति । कूर्मपुराणेश्च द्विजग्रहणं कृतम्—

‘अग्नीनात्मानि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः’ ॥

(कू. पु. १. २. २८. १)

इति । यानि पूर्वोदाहृतवचनानि तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः

१. The text reads हित्वा. २. G. reads अनृणी for अमृती. ३. I. reads
-ग्राहिकतयैव.

काषाय-दण्डनिषेधपराणि । तथा च मुखजानामिति वचनमुदा-
हृतम् । बौधायनो ऽपि—

‘ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति देत्तात्रेयमुनेर्वचः’ ॥

इति । परिव्राड्बुभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं
निर्वपेत् । तदाह मनुः—

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्बृहात्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३८)

इति । यद्वा आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या—

‘तैद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु

तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यात् ।

अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति’ ।

(जा. उ. ४)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः ।

अन्तःपक्वकषायो ऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. २८. ४)

१. I. reads तत्राऽऽत्रेय-. २. B. C. F. G. and H. read सार्ववेदस-.
३. G. and H. read तथैके. D. also inserts तथैके, but the remain-
ing portion of the Shruti and इति । कूर्मपुराणेऽपि are omitted through
mistake. I. substitutes अथैके for तद्वैके. ४. I. omits एव. ५. H. and
I. omit तदु. ६. B. C. and F. read -मेव तथा करोति; while A. reads
-मेव समया तथा करोति. ७. The text reads दान्तः ८. D. reads ब्रह्माश्रय-
मुपासयेत्.

इति । तत्र प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषयां 'अग्नीन् समारोप्य'—इत्यग्निबहुत्वाभिधानात् । आग्नेयी त्वनाहिताग्नि-विषया तद्वाक्यशेषे 'अग्निमाजिघ्रेत्'—इत्येकाग्न्यभिधानात् । सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं प्रैकर्त्तव्या । तथा च नृ-सिंहपुराणम्—

‘एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्धकित्विषः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सैन्यस्य विधिना द्विजः ॥

देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्यो ऽपि यत्नतः ।

दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥

इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथा ऽपि वा ।

अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः’ ॥

(नृ. पु. ६०. २-४)

इति । श्राद्धानि चाष्टौ दैवादीनि । तथा चाह बौधायनः—

‘दैवमार्षं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।

भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्’ ॥

इति । उक्तश्राद्धादौ योग्यता कृच्छ्रैः सम्पादनीया । त-
दाह कात्यायनः—

१. I. omits तत्र. २. B. C. and F. read पुरःसरा and omit प्रैकर्त्तव्या, D. reads पुरःसरं, but omits प्रैकर्त्तव्या, G. substitutes कर्त्तव्या for प्रैकर्त्तव्या, and H. आपाद्या for the same. ३. D. reads वनाश्रमे. ४. B. C. F. and H. read श्राद्धस्य. ५. B. C. D. and F. read दैवं for देयं, H. देवं. and I. दिव्यपितृभ्यो for the same ; while the text reads दिव्यं कृषिभ्यः for देयं पितृभ्यः. ६. I. reads मनुजेभ्यः. ७. B. C. and F. read सदैवमार्षकं दिव्यं ; while D. reads दैवमानुषकं दिव्यं and G. H. दैवमार्षकं दिव्यं for दैवमार्षं तथा दिव्यं. ८. D. reads वर्जयेत् for निर्वपेत्.

‘कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।

आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रं तेनासौ योग्यतां व्रजेत्’ ॥

इति । श्राद्धानन्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनामितिकर्तव्य-
तामाह बोधायनः—

‘कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्यो ऽष्टकं पृथक् ।

वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः ॥

त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् वैणवान्मूर्धसम्मितान् ।

एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्ता-ऽष्टपर्वकान् ॥

सत्त्वकानव्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान् ।

वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥

एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहितो भवेत् ।

कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षौमसूत्रैरथापि वा ॥

कुशलैर्ग्रथितं शिख्यं पद्माकारसमन्वितम् ।

पट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टिद्वयविसर्पितम् ॥

विकेशं सितमस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गुलम् ।

द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलं तु वा ॥

प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मकार्पासैः कृतमव्रणम् ।

१. B. C. D. F. and I. read ततः कृच्छ्रं. २. G. and H. read इष्टिप्राचीनाम्.
३. B. C. D. and F. read अङ्गुलीतुल्यान्; while H. reads अङ्गुलैस्तुल्यान्.
४. D. reads -सामान्यपर्वकान्, G. H. and I. read -सप्तान्यपर्वकान्. ५. H.
and I. read -सहितो for -रहितो. ६. B. C. F. and H. read; कुचिलैः, but
the correct is कुचैलैः. ७. Here we follow A. C. F. and G. while B. and
H. read -विसर्पितम्, D. and I. read -विदारितम्. ८. D. and G. read
सूत्रा-ऽक्ष-कार्पासैः, for वा सूक्ष्मकार्पासैः; while H. reads वा सूक्ष्मं कार्पासैः and
I. reads वा सूत्रं कार्पासैः for the same. ९. H. substitutes पूतं and I.
वतम् for कृतम्.

चण्डालाद्यहृतं चैतत् स्मृतं जलपवित्रकम् ॥
 गृहीतं मन्त्रवत्तच्चैत्सशिक्यं च कमण्डलुम् ।
 दारवं वैणवं वाऽपि मृदलाबुमयं तु वा ॥
 पात्रं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
 चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्याऽऽसनं दारवं शुभम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारणीम् ।
 पादुके चापि शौचार्थं दश मात्रा उदाहृताः ॥
 छत्रं पवित्रं सौचीं च त्रिविष्टब्धं तथाऽजिनम् ।
 पद्मानि चाक्षसूत्रं च मृत्खनित्री कृपाणिका ॥
 योगपट्टं बहिर्वसि इत्येता एकविंशतिः ।
 तासां पञ्चादिका नित्या दश वा सर्वशोऽपि वा ॥
 गृहीत्वेमा अथागत्य देवागारेऽग्निवेशमनि ।
 ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते यद्वा शुचिमनोहरे ॥
 आज्यं पयो दधीत्येतत्त्रिवृद्धा जलमेव वा ।
 ॐ भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः ॥
 एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ।
 अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥

१. D. and G. read -द्यनुतं, B. C. and F. read -द्यत्कृतं and H. reads -द्यहृतं. २. G. and H. substitute कुल- for जल-. ३. B. C. and F. read मन्त्रवत्त्वे तत्; while G. and I. read मन्त्रवत्तद्वत्. ४. D. and H. read मृदलाबुमयं; while G. reads मृदा धातुमयं. ५. D. and G. read कन्था शीतनिवारिणी. ६. All, except A. and I. read शौचार्थं. ७. B. C. and F. read सूची धचत्रिविष्ट तथा हितम्, H. reads सूचीं च धचत्रिविष्टतया हितम्. Both the expressions are incorrect and meaningless. ८. B. C. F. G. and H. पद्मानि, I. पक्ष्माणि; while D. reads चाक्षसूत्रं, for चाक्षसूत्रं. ९. B. C. and F. read बहिर्वसि, while H. reads योगपट्टं गृहिवसि, but it reads in the margin बहिः for वसिः. १०. I. reads पञ्चाधिकाः.

आज्यं च गार्हपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च जुवा ।
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ॥
 ब्रह्मान्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे हुते ततः ।
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो ञ्र तु ॥
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायतन एव तु ।
 स्तीर्णेषु दर्भेष्वासीत त्वजिनान्तरितेषु वा ॥
 जागृयाद्वात्रिमेतां तु यावद् ब्राह्मो मुहूर्त्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतो ऽप्यानन्त्यमश्रुते ॥
 अग्निहोत्रं स्वकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापि वा' ॥

इति । आज्यादिप्राशनानन्तरमाग्निविहरणात् पूर्वं सावित्री-
 प्रवेशं कुर्यात् । तदुक्तं बौधायनधर्मे—

‘ॐभूः सावित्रीं प्रविशामि-तत्सवितुर्वरेण्यम्
 ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि-भर्गो देवस्य धीमहि
 ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि-धियो यो नः
 प्रचोदयात् —इति अर्धर्चशः समस्तया वा’ ।

(बौ. स्मृ. २. १०. १४)

इति । इष्टिं परिसमाप्याऽग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चार-
 येत् । तदाह कात्यायनः—

‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयेत् ॥

१. I. reads पूर्णमाहवनीये through mistake. २. I. reads ब्रह्मन्वाधान-. ३. I. reads स्थित्वा through mistake. ४. B. C. and F. substitute च for वा.

इति । अथ प्रैषमुच्चार्याभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कापिलमते-

‘विधिवत् प्रैषमुच्चार्य त्रिरुपांशु द्विरुच्चकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो मैत्रः स्वाहेत्यपो भुवि ॥

निनीषन् दण्ड-शिक्ष्यादि गृहीत्वा ज्य बहिर्व्रजेत्’ ।

इति । दण्डादीनां मन्त्रानाह बौधायनः-

‘सखामेत्यादिना दण्डं गृह्णीयाद् गुरुणाऽर्पितम् ।

येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥

यदस्य परे रजसः शुक्रमित्यापि शिक्ष्यकम् ।

व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्यूचा ॥

युवा सुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् ।

एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बान्धवांस्त्यजेत् ॥

निःस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्तयेत् सदा’ ।

इति । एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-

द्वितीयविषयम् । चातुर्विध्यं तु भिक्षूणां हारीत आह-

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।

तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदादिकं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः’ ॥

(हा. स्मृ. १०.१३-१४)

इति । पितामहोऽपि-

१. I. reads कापिलमते. २. I. reads त्रिरुच्चकैः. ३. I. reads मम for मत्तः.
४. D. G. and H. read निनीय; while I. reads निर्णीय through mistake.
५. B. C. F. G. and H. read वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम्; while I. substitutes
च तन् for श्रुतम्. ६. I. reads कुटीचरो for कुटीचको.

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभिदैः प्रकीर्त्तिताः’ ।

इति । तत्राधिकारविशेषः पुराणे दर्शितः—

‘विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने’ ॥

(नृ. पु. ६०-१३)

इति । तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः—

‘कुटीचको नाम स्वगृहे वर्त्तमानः शुचिरकलुष

आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो ऽपगतकाम-क्रोध-

लोभ-मोहो ऽहङ्कारवर्जित आत्माऽनुग्रहं कुरुते’ ।

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा

काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा

विधिवत् संन्यासं गृहीत्वा त्रिदण्ड-जलपवि-

त्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नानं-शौचाचमन-जप-

स्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भि-

१. B. C. and F. read बहूदकः. २. B. C. and F. read हंससंज्ञितौ. ३. B. C. and F. read मुमुक्षा. ४. B. C. and F. read साधनम्. ५. B. C. and F. read आहिताग्निभिक्षां. ६. B. C. F. and H. add य after वर्जितः. ७. All, except A., omit इति. ८. I. omits स्नान-.

क्षाकाले ज्ञं यात्रामात्रमुपभुञ्जानाः तस्यां
कुट्यां नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति ।

इति । स्कन्दपुराणे अपि—

‘कुटीचकस्तु संन्यस्य स्वे च सद्गतिं नित्यशः ।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहे यथा वा ॥
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः’ ।

इति । कुटीचकस्याऽशक्तविषयत्वाद् युक्तो गृहवासादिः ।
तदुक्तं बौधायनेन—

‘कुटीचकाः परिव्रज्य स्वे स्वे वैश्वमनि नित्यशः ।
भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्तिसङ्ख्यात्’ ॥

इति । बहूदकस्य वृत्तिविशेषमाह स्कन्दः—

‘बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धु-पुत्रादिर्वर्जितः ।
सप्तागारं चरेद्द्वैक्ष्यमेकाग्रं च परित्यजेत् ॥
गोवाल-रज्जु-सम्बद्धं त्रिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ।
जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत्’ ।

इति । बृह्मपराशरो अपि—

‘तत्र बहूदका नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पद्म-प-
वित्र-पात्र-काषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबो-

१. B. C. D. F. and G. read -भुञ्जानाः for -भुञ्जानाः. २. B. C. F. G. and H. read सन्तः for वसन्तः. ३. D. G. H. and I. read स्वे स्वे for स्वे च. ४. D. reads अशुद्धः; while H. reads कुटीचरस्याऽमुक्तविषयत्वात्. ५. D. and G. read ज्येष्ठवैश्वमनि. ६. B. C. D. F. and H. read च for नु. ७. I. omits -पद्म-.

धकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

इति । पितामहो ऽपि—

‘बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव संवसेत् ॥
निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।
न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥
नाग्गारे नाऽऽसने नाऽन्त्रे नास्तरे च त्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्याद्वै रागं दण्डादिके यतिः’ ॥

इति । हंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

‘हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥
एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत्’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।
तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः’ ॥

इति । पितामहो ऽपि—

‘हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
नित्यं त्रिषवणस्त्राया त्वार्द्रवासा भवेत् सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्त्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘हंसाः कमण्डलुं शिक्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।
 ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥
 त्रि-षड्रात्रोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।
 कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च व्रतैः कृशवपुर्धराः’ ॥
 इति । परमहंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

‘कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ।
 अक्षमालां च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमव्रणम् ॥
 मोधूकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।
 परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ॥
 शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्’ ।

इति । अत्र केचिच्छूद्राजाड्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-
 शिखा-यज्ञोपवीतत्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं वि-
 द्विषन्ति । उदाहरन्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः—

‘चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
 ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपोधराः’ ॥

(हा. स्मृ. १४.१८)

इति । बौधायनो अपि—

‘अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः’ ॥

(बौ. स्मृ. २. ४.१९)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

१. D. and G. read मन्त्रैः; while I. reads यज्ञैः. २. A. reads सेवेत
 वा माधुकरिमैकाग्रं हंस आचरेत् १. ३. B. C. F. G. and H. read प्रद्विषन्ति.
 ४. I. reads चत्वार आश्रमाः. ५. I. reads उग्रतपोधनाः; while B. C. and F.
 read उक्तवचोधराः. H. reads उपगतं बुधैः and gives another reading
 उग्रतपोधराः in the margin. ६. D. reads अनातुरां. ७. D. omits इति.

‘सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।
 कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत्’॥
 (का. स्मृ. १. ५)

इति । मनुरपि—

‘सावित्रीपातिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः’॥
 (म. स्मृ. २. ३९)

इति । अत्रिरपि—

‘यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ।
 परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः’॥
 (अ. स्मृ. ३)

इति । पद्मपुराणे अपि—

‘शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनाऽसौ कथं द्विजः’।

इति । मैवम् । एतेषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तवि-
 षयत्वेनाप्युपपत्तेः । पारमहंस्यं तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषूपल-
 भ्यमानं केन प्रदेष्टुं शक्यम् । तथा च जाबालश्रुतिः—

‘तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तका-ऽऽरुणि-श्वेतकेतु-दु-
 र्वासा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तात्रेय-रैवतकप्रभृत-
 योऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्म-
 त्तवदाचरन्ति’।

(जा. उ. ६)

इति । तेषां च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः—

१. H. reads यमपुराणेऽपि, but the name is not found anywhere else.
 २. The name -निदाघ- does not appear in B. C. and F. The other
 names are met with everywhere in many ancient works -निदाघ seems
 to be a corrupted name.

‘दण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलपवित्रकम् । शि-
खां यज्ञोपवीतं च—इत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु
परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो
निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्
सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्त-
काले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करपात्रेण लाभा-
लाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-
वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्निहोत्र-नदी-
पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थाण्डि-
लेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यान-
परायणो ध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः सं-
न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम ।’

(जा. उ. ६)

इति । तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्यसंवादरूपेण
यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितम्—

‘पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मणः? इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
इदमेवास्य त्वयज्ञोपवीतं य आत्मेति’ ।

(जा. उ. ५)

इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्—

१. H. and I. read अन्विच्छन्. २. H. reads यथाज्ञातरूपधरो; while I. omits - जात- and reads यथारूपधरो. ३. B. C. and F. read उदपात्रेण; while A. reads मुखपात्रेण. ४. B. C. F. and G. read लाभालाभौ समो भूत्वा. D. also follows this reading, but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा. H. reads लाभालाभे समो भूत्वा. ५. I. reads अनिकेतवान्. ६. D. reads शकध्यानपरायणः. ७. H. and I. read शुद्ध-. ८. I. omits तद्.

‘आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वोवाच
 केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति ? तं
 होवाच प्रजापतिः । तत्र पुत्रान् भ्रातृव्य-बन्ध्वा-
 दीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च
 भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनोलोकं
 तपोलोकं सत्यलोकं चातल-वितल-सुतल-
 तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डं च
 विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् ।
 शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा
 लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च
 स्ववागाग्नौ समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाष्पु वा
 विसृजेत् । कुंटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् ।
 पात्रं विसृजेत् । दण्डान् लोकान् विसृजेदिति
 होवाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वगमनं विसृ-
 जेत्तिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सन्धिं समाधावा-

१. H. substitutes नच for तत्र, but it seems to be a mistake. २. I. reads भ्रातृन् बन्ध्वादीन् शिखा-यज्ञोपवीते. ३. H. and I. omit महर्लोकं, but it is required here. ४. Except A. and I. all read -पाताल- after अतल-. ५. All, except A. and I., interchange the places of ब्रह्मचारी and गृहस्थो. ६. I. reads शरीराग्नौ, but it is a mistake. D. G. and H. read स्ववाचाग्नौ. ७. I. omits कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. But this portion appears in all our MSS., and also in the text. I. also gives a reading कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । विप्रत्वं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. ८. C. F. and I. read ऊर्ध्वं गमनं. ९. I. omits this sentence, but it appears in the text.

त्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वाऽऽरण्यकमावर्त्तये-
दुपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आरु. उ. १)

इति । मैत्रायणश्रुतावपि—

‘इन्द्रस्य वज्रो ऽसीति त्रीन् वैणवान् दण्डान्
दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं
वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्’।

(आ. उ. ४)

इति । पिप्पलादशाखायामपि—

‘सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

१ D. reads सर्वेषु देवेष्वावरणं, G. and I. read सर्वेषु देवेष्वाचरणं and H. reads सर्वेषु वेदेष्वावरणं. All these readings are incorrect. २. D. G. H. and I. read मैत्रावरुणः, but we do not find this name given to any Vaidika Śākhā or Upanishad. ३. D. does not insert वैणवान्. ४. I. reads योगसूत्रं समास्थितः, H. reads योगमन्त्रं समास्थितः.

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 एभिर्भार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत् परायणम् ॥
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ।
 इति । व्यासस्मृतावपि—

‘यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
 उपपूर्वनयात्* पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

* उपपूर्वो नयः नयतिः उपनयनमित्यर्थः ।

१. G. H. and I. read ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठाः. २. I. reads नेतरैः केशधा-
 रणैः. ३. B. C. and F. insert स-before विद्वान्. ४. D. reads यज्ञं तं यज्विनो
 विदुः and G. स यज्ञस्तं यज्विनं विदुः. H. reads स यज्ञस्तं यजनं विदुः,
 but gives another reading in the margin सन्यस्तं यज्विनं विदुः; and I.
 reads यज्ञस्तं यज्वनं विदुः. ५. B. C. and F. read उपपूर्वनयात्पूर्वं यज्ञो and
 D. reads उपपूर्वाणि वा पूर्वं यतो. This latter reading is meaningless. G.
 and I. read उपकुर्वाणकात्पूर्वं यतो.

अग्निहोत्रविनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ।
यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
पत्नी योक्त्वा यथेष्ट्यन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।
तद्वद् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥

इति । विश्वामित्रो ऽपि—

‘अथापरं परिव्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षैमेके ।
सत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च परि-
त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । शिखा-यज्ञोपवीत-
कमण्डलु-कपालानां त्यागी’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः
शिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि
वर्जयित्वा एकं दण्डमादत्ते सखा म गोपायेति’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

‘यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।
तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्’ ॥

इति । अत्र केचिदाहुः—उपवीतत्यागवचनानि पुरातन-
यज्ञोपवीतविषयाणि । तथा च स्मृतिः—

१. B. C. F. and G. read अग्निहोम-. २. D. reads ग्रहान्; while H. महाः. ३. B. C. and F. read भोजमेके. H. has the same reading, but reads in the margin मोक्ष- for भोज-. ४. B. C. and F. read सत्यान् तेषु अद्दः श्वेवेदान् and H. reads सत्यानृतेषु शुद्धश्च वेदान्. Both the readings are quite incorrect. ५. D. omits the following portion :—

‘कमण्डलु-कपालानां त्यागी’—इति । बौधायनोऽपि—‘अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं. ६. I. substitutes वैषवं for एकं. ७. All, except A. and I. read सखा मा.

‘नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कम-
ण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्’ ।

इति । यदाऽऽचमनाङ्गयज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मण्या-
देव हीयते । तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्-
इति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्मृतेर्बहूदकादिविषयत्वात् ।

‘न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः’ ।

(प. उ. २)

इति श्रुतेः ।

‘अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काम-
मेकं वैणवं दण्डमाददीत’ ।

(आ. उ. ४)

इति श्रुत्यन्तराच्च । न च—ब्राह्मोपवीतमन्तरेणाऽऽचमनाद्य-
सम्भवः । कौपीतकिब्राह्मणे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् ।

‘किमस्य यज्ञोपवीतं? का वास्य
शिखा? कथं वास्योपस्पर्शनम्?’ ।

(कठ. श्रु. १)

इति प्रश्नः ।

‘इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा’ ।

(कठ. श्रु. १)

इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यं तु-ज्ञानमयशिखा-यज्ञोपवीतिन एव
पुष्कलम्—इति पिप्पलादश्रुतावुदाहृतम् ।

केचित्तु—परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च

वचनानि । तत्र दक्षः सर्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणम-
भिदधानः—

‘त्रिदण्डेन यातिश्चैव’ ।

(द. स्मृ. १. १४)

इति यत्तेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निवे-
धति—

‘यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाऽऽश्रमी’ ।

(द. स्मृ. १. १५)

इति । हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचकादीन् चतुरो-
प्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचित् मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ॥

(अ. स्मृ. १. १३)

इति । एकदण्डवचनानि तु त्रिदण्डाऽऽभविषयाणि ।
तदाह मेधातिथिः—

‘यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्यटेत’ ।

इति । हारीतोऽपि—

‘नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्येत त्रिदण्डकम्’ ।

(हा. स्मृ. ११. १४)

१. H. reads त्रिदण्डोऽत्र for त्रिदण्डेन and I. reads त्रिदण्डन-for the same through mistake. २. B. C. D. F. and H. read विषयाणि for वचनानि. ३. All, except A. and I. read तथाऽऽह.

इति । अत्रोच्यते—परमहंसस्यैकदण्डनिराकरणे ब्रह्मा-
गमविरोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदण्डप्रतिपा-
दिकाः श्रुति-स्मृतयः । एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेक-
दण्डस्याऽनुकल्पत्वमुक्तं तद्वद्दण्डादिविषयं भविष्यति ।
परमहंसस्य तु नैकदण्डो ऽनुकल्पः । यतो व्यास आह—

‘त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता’ ॥

इति । यत्तु—

‘सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ।

इति तद्वाग्दण्डादिविषयम् । न तु यष्टित्रयाभिप्रायम् ।
तथा च मनुः—

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कौयदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निर्हिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतं निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

काम-क्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निर्गच्छति’ ॥

(म. स्मृ. १२. १०-११)

इति । दक्षो अपि—

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते’ ॥

इति । एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह—

‘वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते’ ॥

१. All, except A. and the text read कर्मदण्डः. २. We follow here A. and the text. All others read नियता. ३. I. reads त्रिदण्डमेतत्. ४. The text reads नियच्छति. ५. B. C. D. F. G. and H. read—

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनीहताम् ।

इति । यदपि पितामहेनोक्तम्—

‘परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।
यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृत्’ ॥

इति तदप्युक्तरित्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि—
‘लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ।

इति यष्टित्रयाभिधानं तदपि बहूदकविषयत्वेनोपपन्नम् ।
यो हि बहूदक एव सन् ग्रामैकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरति
स वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं
चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां
त्रिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभिप्रायेण—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः’ ।

इत्युक्तम् । अन्यथा मुख्ययोर्हंस-परमहंसयोरेकदण्ड-
विधायकान्युदाहृतानि वचनानि निर्विषयाणि स्युः । तस्मा-
देक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु—परमहंसोपनिषदि एक-
दण्डो ऽप्यमुख्यत्वेनैव श्रूयते—

‘कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय
च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् । तच्च न

१. B. C. D. F. G. and H. omit भवति. २. B. C. D. and F. insert only वृत्तिभेदेन भिन्ना-, and omit-श्च न वै लिङ्गेन ते द्विजाः’ । इत्युक्तम्. H. also omits this portion, but it appears in the marginal correction. ३. All, except A. and H. omit इत्युक्तम्. They have only इति. ४. I. omits परमहंस-. ५. I. reads ऽमुख्येनैव. ६. G. omits च. ७. G. and H. omit च. ८. D. omits च.

मुख्यमस्ति । को मुख्यः?—इति चेत् अयं मुख्यो
न दण्डं न शिष्यं नाच्छादनं चरति परमहंसः'।

(पर. उ. १)

इति । ब्राह्मम् । नास्त्येव विद्वत्परमहंसस्य बाह्यग्रथयुप-
योगः । अत एव च वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः—
इत्युक्तम्—

‘ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते’ ।

(पर. उ. ३)

इति । यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च—
विद्वद्-विविदिषुभेदेन पारमहंस्यद्वैविध्ये मानाभावः शङ्कनीयः ।
वाजसनेयिब्राह्मणे तदुपलम्भात् ।

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रे-
षणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणा-
याश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३.५.१; ४.४.२२)

इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् ।

‘एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ ।

(बृ. उ. ४. ४. २२)

१. D. reads न च न मुख्यम्; while B. C. F. H. and I. read तच्च न मुख्यः
for तच्च न मुख्यमस्ति. २. B. C. D. F. and G. substitute शिष्यां for शिष्यं.
३. B. C. and F. read चेति for चरति. ४. B. C. F. G. H. and I. omit च.
५. B. C. and F. read मीप्सन्तः.

इत्येतद्वाक्ये विद्वद्विविदिषुसंन्यासौ उभावपि विस्पष्टमव-
गम्येते ।

‘एतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्’ ।

(जा. उ. ६)

इति जाबालवाक्ये त्रिदण्डादिपरित्यागात्मकं विविदिषु-
पारमहंस्यमाप्नातम् । श्रुतिश्च—

‘न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि
वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्’ ।

(म. ना. उ. २१. २)

इत्यग्निहोत्र-यज्ञ-दानादितपोनिन्दापुरःसरं पारमहंस्यं विधाय
तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याधिकारं दर्शयति—

‘ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत’ ।

(म. ना. उ. २४. २)

इति । तस्मात् द्वैविध्यसद्भावाद्दण्डादिनिवारणमशेषकर्मगू-
न्यविद्वत्परमहंसविषयम् । विदुषः कर्तव्यशून्यतां भगवानाह—

‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ ॥

(भ. गी. ३. १७)

१. B. C. and F. substitute जाबाले for एतद्वाक्ये. H. and I. read चान्यस्मिन् । एतद्वाक्ये for the same. २. All manuscripts, except A. have been mistaken here. They do not read separately the Śruti and the preceding sentence. D. reads -पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य for पारमहंस्यमाप्नातम्. ३. H. does not insert श्रुतिश्च before न्यास इति. ४. D. reads ब्रह्मा ब्रह्मा for ब्रह्मा ब्रह्मा. ५. I. reads ब्रह्मा for ब्रह्मा. ६. B. C. and F. read कर्तव्यशून्यतां. ७. D. reads अः स्वात्मरतिः. ८. G. reads स्वात्मन्येव.

इति । दक्षो अपि—

‘नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वेषु निष्णातो यतिर्भवति नान्यथा’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविन्’ ॥

इति । बृहचब्राह्मणे अपि—

‘एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किम-
र्या वयमध्येष्यामहे किमर्या वयं यदस्यामहे’ ।

इति । विविदिषोस्तु श्रवण-मननादिकर्तव्यसद्भावात् तदुप-
कारित्वेन दण्डधारणादिनियम उपपद्यते । ननु—ज्ञानरहितस्यापि
दण्डप्रतिषेध आम्नायते—

‘काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवाँजितः ।

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्’ ॥

(पार. उ. ३)

इति । नायं दोषः । विद्यां विविदिषां च विना जीवना-
र्थमेव केवलमेकदण्डं यो धत्ते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य ।
अत एव सर्वाशीति विशेषितम् । स्मृतावपि—

१. The text reads कर्तव्यं. २. The text reads the whole line as follows—

‘एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥;

while B. C. F. and H. read यो वै सर्वसुनिष्णातो, D. and I. read एतैः सर्वैः
सुनिष्पन्नो for एतैः सर्वेषु निष्णातो. ३. I. reads नान्यथा. ४. H. and I.
do not insert ऋषयः; while I. substitutes कौषेयाः for कावषेयाः through
mistake. ५. B. C. F. and I. omit इति. ६. D. reads विशेषणम्.

‘एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।
नरके रौरवे घोरं कर्मत्यागात् पतन्ति ते’ ॥

इति । युक्तश्च नरके पातः । सत्यपि बाह्यदण्डे पापनिव-
र्त्तकानामान्तरदण्डानामभावात् । पापनिवर्त्तकत्वं च का-
लिकापुराणे दर्शितम्—

‘वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।
लिङ्गव्युत्तयै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥
कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ।
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभिः’ ॥

इति । ये कायजास्त्रयो दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या
इत्यन्वयः । ननु—एकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः कश्चित् स्मर्यते ।
तत्र विष्णु-बोधायनौ—

‘एकदण्डी भवेद्वा ऽपि त्रिदण्डी वा मुनिर्भवेत्’ ।
इति । व्यासः—
‘त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ।
पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरो भवेत्’ ॥
इति । शौनको ऽपि—

‘अथ काषायवासाः सखा म गोपा-
येति त्रिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति’ ।

इति । आश्वमेधिके भगवद्बचनम्—

१. I. reads नरकपातः. २. D. omits आन्तरदण्डानां. ३. D. G. and I. read—व्यक्तौ. ४. I. reads—विमोक्षणात्. ५. We find this line neither in Vishṇu nor Baudhāyana. Baudhāyana substitutes एकदण्डी त्रिदण्डी वा for it. It may be found in Padya Vishṇu and Baudhāyana.

‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ॥ (८)

काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर’ । (९)

(म. भा. आ. १०९.८-९)

इति । बाढम् । उक्तरीत्यां तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र
कुटीचक-बहूदकयोस्त्रिदण्डः । हंस-परमहंसयोरेकदण्डः ।
तथा च सति तत्रतत्रोदाहतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

॥ तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ॥

अथ तद्धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र बौधायनः—

‘उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विधौव्य चाचम्य पूर्ववर्जं यथाविधि ॥

स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा ।

विभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ॥

तद्वत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकर्जप्यवान् ॥

मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय पवित्रिभिः ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘एकं एव चरेन्नित्यं सिद्धिचर्यमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् न जहाति न हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ६. ४२)

१. B. C. F. and H. read -नीत्या. २. I. omits च. ३. I. reads विमृज्य.
४. D. reads वर्ष- for पूर्व-. ५. B. C. and F. read -हव्यवान्. ६. I. reads
परित्रिभिः. ७. D. reads एवं यश्चरते for एक एव चरेत्. ८. The text reads
असहायवान्. ९. H. reads वद्या हि for सम्पश्यन्; while D. reads the
whole line as follows:—

‘सिद्धिमेकस्य पश्यन् हि न जानाति न हीयते’ ॥

इति । एकस्यासहायस्य विचरतो राग-द्वेषादिप्रतिबन्धा-
भावात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति ।
तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन प्रवर्त्तते । प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते
किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीयपुरुषसहायवान्
विचरेत्तदा राग-द्वेषसम्भवादुक्तसिद्धेर्हीयते । अत एव दक्षः—

‘एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेवै मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्त्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ।
एतत्क्षयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥
राजवार्त्ता हि तेषां च भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षाच्च संशयः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३५—३७)

इति । यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वय-
मशक्तः स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् ।
यथाह श्रुतिः—

‘वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौमासमेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा’ ।

(आ. उ. ३)

इति । चरेत् चरेतामित्यर्थः । शौनकोऽपि—

‘एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत्’ ।

१. The text substitutes चैव for एव. २. B. C. F. and H. read ग्रामाः समाख्याताः and the text reads तथा for समा-. ३. I. reads तु न for न हि. For the same H. reads तद्धि through mistake, and the text reads हि न. ४. The text reads राजवार्त्तादि. ५. I. includes this word in the preceding quotation through mistake. ६. We follow here only A. All others do not insert शौनकोऽपि. They show the following line as belonging to the author.

इति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘सर्वभूतहितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्’॥

(या. स्मृ. ३. ५८)

इति । हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रम् । न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

‘हिंसा-ऽनुग्रहयोरनारम्भः’ ।

(गौ. स्मृ. ३. २४)

इति गौतमस्मरणात् । अत एव अहिंसादीनाहाश्रयिः—

‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।

अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य-मार्दवे ॥

स्वत्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने योगो लज्जशानं धृतिः ।

स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः ॥

भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम्’॥

इति । प्रव्रज्यां कृत्वा अपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निवसेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

‘आश्रमत्रयमुक्तस्य प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।
 ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ (१५)
 अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्भि पृथिवीमिमाम् ।
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लब्ध्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
 पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्’ ।

(लि. पु. १. ९०. १५)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘गुरोरभिहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीं यतिः’ ॥

(लि. पु. १. ८९. ५-६)

इति । संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्निवसे-
 त् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे वि-
 शेषमाह कण्वः—

‘एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्यो ज्येष्ठे वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयत्तात्मनाम् ॥ (२१)

१. All, except the second line of this quotation, do not appear in the text. २. Except A. D. and G. all read लब्ध्वाहारः. ३. These two verses are found in Linga-purāṇa. They do not appear in Matsya-purāṇa. D. G. H. and I. read गुरोरपि हिते. ४. All, except A. and I. read पृथिवीचरणे for पृथिवीविचरणे. ५. D. omits पुराणे and reads मात्स्ये. ६. A. reads विजितात्मनाम्.

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ (२२)
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥ (२३)
 (म. पु. १८४. २१-२३)

इति । चातुर्मास्यनिवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

‘संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलचारिणाम् ।
 आषाढादींश्च चतुर आमासात् कार्तिकाद्यतिः ॥
 धर्मादये जलसम्पन्ने ग्रामान्ते निवसेच्छुचिः’ ।

इति । अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

‘श्रद्धया परयोपेतः परमात्मपरायणः ।
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्यां मुच्यते दशषट्कवित् ॥
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैक्षभाजनमासनम् ।
 कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत् ॥
 स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
 षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिमूत्र-पुरीषवत् ॥
 रसायनक्रियावादं ज्योतिषं क्रय-विक्रयम् ।
 विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ॥
 भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।
 कर्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥

१. I. reads वेषो. २. D. reads चतुरो मासाना कार्तिकाद्यतिः; while H. reads चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेद्यतिः. ३. I. reads -शरीरेभ्यो. ४. D. and G. read भिक्षाभाजनम्. ५. I. reads विषमायुधम्. ६. I. reads रसायनं क्रियावादं; while D. substitutes -वर्ज्यं for -वादं, and for the same H. reads -वाद्यं. ७. D. substitutes वर्जयेत् for सर्वथा through mistake; while I. reads नृप, दण्डवत्. It places नृप in the vocative case.

नैटादिप्रेक्षणं व्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पणन पश्येत् कदाचन ॥
 स्कन्धावारे खले सार्थे पुरे ग्रामे वसेद्गृहे ।
 न वसेत यतिः प्रदसु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ॥
 रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ।
 पडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
 मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ।
 दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पतनानि षट् ॥
 संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम् ।
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ॥
 आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः ।
 दिवा स्वापो वृथाजल्पो यतेर्वन्धकराणि षट् ॥
 एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
 उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ।
 भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
 कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ॥

१. B. C. and F. read न यतिप्रेक्षणं पुष्टं for नैटादिप्रेक्षणं व्यूतं. This seems the writer's mistake. G. substitutes नरादि- for नैटादि-.
 २. H. reads पुष्टं instead of व्यूतं. ३. B. C. and F. read च सङ्ग्रहे; while D. reads वसन्गृहे through mistake. ४. B. C. F. and H. read विभोगस्य. ५. I. reads सञ्चयाः. ६. A. reads तद्वासः for यत्स्थानं. ७. This and the following three verses are omitted by B. C. and F.; E. also omits three verses including this verse. G. omits only the first गृहीतस्य त्रिदण्डादेः &c. ८. H. reads कालान्तरेऽपि.

शुश्रूषा-लौभ-पूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।
 शिष्याणां, न तु कारुण्यात्, स स्नेहः शिष्यसङ्ग्रहः ॥
 विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ।
 अनुग्रहपरः प्रश्नो वृथा जल्पः स उच्यते ॥
 अजिह्वः षण्ढकः पङ्कुरन्ध्रो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥
 इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्वन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
 सद्योजातां यथा नारीं तथा षोडशदार्पिकीम् ।
 शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकः ॥
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुव्रतकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥
 तिष्ठतो ब्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरेगम् ।
 चतुर्युगाद्वयं त्यक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥

१. H. reads लौभ- २. H. reads शौचार्थं वा; while G. substitutes च
 for वा. ३. D. reads तु च for न तु, and for the same H. reads जानु.
 ४. I. reads दिवा; while D. and H. read विद्यादीनां. ५. H. reads विद्याऽऽभासो
 प्रमादो. ६. This and the following line are omitted by A and H. ७. D.
 omits this line, and I. reads अनुग्रहप्रदः. ८. B. C. and F. read षण्ढकः.
 ९. B. C. and F. read सद्यजातां and D. अथ जातां; while A. reads
 अद्यजातां. १०. B. C. and F. read षण्ढकः. ११. H. reads दूरतः.
 १२. I. reads चतुर्गुणद्वयं, but the expression seems to be meaningless.

हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु येत् ।
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥
 सान्निध्ये विषयाणां यैः समर्थो ज्विकलेन्द्रियः ।
 सुप्तवद्वर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥

इति । भिक्षाष्टनविधिमाह मनुः—

‘एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जयेत् विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि संज्जते ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रं स्यान्मात्रासद्गाद्विनिर्गतः ॥

(म. स्मृ. ६. ५५-५७)

इति । मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तेषां सद्गाद्विनिर्गतः ।
 यतस्ततो न हर्ष-विषादौ कार्यौ इत्यर्थः । यमो अपि—
 ‘स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ।
 भिक्षार्थी प्रविशेद्भामं राग-द्वेषविवर्जितः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्लेशकुलादपि ।
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥

* श्लोको ज्यमुपलभ्यते वासिष्ठधर्मशास्त्रे (१०-२२) परिव्राज-
 कधर्मप्रकरणे ।

१. I. substitutes यतिः for यत्. २. D. substitutes च for यः. ३. The text reads भैक्षे प्रसक्तः. ४. All, except A. and I. read सज्जति. ५. D. reads भुक्तवर्जितः; while H. reads भुक्तवर्जिते. ६. D. reads वा न च हर्षवान् for चैव न हर्षयेत्. ७. Except A. I. and the text all read -मात्रं. ८. except A. all omit this. ९. except D. H. and I. read माधुकरं. १०. D. and I. read यतिः for यदि.

मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
 एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथालब्धं तथो ऽश्रीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्वपातकनाशनम् ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

विधूमे सन्नमुसले व्यद्वारे भुक्तैवज्जने ।
 कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाऽटणमथाचरेत् ॥
 ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
 सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपतिष्ठेत् सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्ण्वाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षागत्रादिशुद्ध्यर्थमवमुच्याऽप्युपानहौ ।
 ततो ग्रामं व्रजेन्मदं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यग्धोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेत् ॥

१. All, except A. and I. substitute तत् for तथा. २. except D. H. and I. read माधूकरं. ३. D. and I. read भुक्तवर्जिते. ४. B. C. F. G. and H. read विराजसं; while I. reads विराजनं through mistake. ५. D. reads विश्वाक्षः.

गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतो ध्योमुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्तां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥
 पात्रं त्रामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।
 प्राणयात्रिकमन्त्रं तु भिक्षेत विगतस्पृहः' ॥
 इति । भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोशनाः—

‘माधूकरमसंकुम्भं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनःसङ्कल्परहितान् गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशाना मुनिः ॥
 भिक्षाष्टनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं हि तद्वैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठम्प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः' ॥

इति । भिक्षात्रं प्रशंसति यमः—

‘यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।

न स किञ्चिदुपाश्रीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥

१. D. reads दृष्टिपूर्तां दातुश्च करसंयुताम्; while B. C. F. and G. read दृष्टियुतां for दृष्टिपूर्तां. २. D. omits इति. ३. H. reads असंज्ञन्तः; while I. reads असन्ततः. ४. D. reads सङ्कल्परहितः.

अञ्चिदुं यः कुशाग्रेण मासिमासि त्रयं पिबेत् ।

न्यायतो येस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तात्तु विशिष्यते ॥

तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।

पिबेत् द्वादश वर्षाणि न तद्वैक्षसमं भवेत् ॥

शाकभक्षाः पयोभक्षा ये अन्ये यावकभक्षकाः ।

सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

न भैक्षं परपाकान्नं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ।

सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्वैक्षेण वर्त्तयेत् ॥

इति । अत्र सर्ववर्णैर्वित्यापद्विषयम् । अत एव बोधायनः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।

असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥

सर्वेषामप्यभावे तु भैक्षद्वयमनश्नता ।

भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता’ ॥

इति । नच—भिक्षां लब्धुमुल्कापाताद्युत्पातकथनं ग्रहदौ-
स्थ्यादिकथनमन्यं वा कञ्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह मनुः—

‘न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्भविष्या ।

नाऽनुशासन-वादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

(म. स्मृ. ६. ५०; व. स्मृ. १०. २१)

इति । वर्ज्यमन्नमाहाश्रिः—

‘हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

१. D. and G. read यत्तु for यस्तु, and B. C. and F. read यस्तु भिक्षार्थी for यस्तु भिक्षाशी; while H. reads यः सुभिक्षार्थी for the same. २. D. reads पात्रक— for यावक—. ३. I. adds ऽपि to बोधायनः. ४. I. reads बोधायनः instead of मनुः through mistake.

उदक्यां चोदितं चान्नं द्विजान्नं गूढचोदितम् ।

प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृप्तं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

पित्रर्थं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् ।

वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधाकरीं तथा ॥

इति । परवाधाप्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह—

‘ न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरर्थं वा श्वभिः ।

आकीर्णं भिक्षुकैर्वा ज्यैरगारमुपसंव्रजेत् ॥

(म. स्मृ. ६. ५१)

इति । यस्तु भिक्षां दातुं शक्तोऽपि नास्तिक्यान्न प्रयच्छति तद्गृहं वर्जयेदित्याह बौधायनः—

‘ भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं समाहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जना मौख्यात्त्यजेच्चाण्डालवेश्मवत् ॥

इति । अनिन्द्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स एव—

‘ साधुं चाप्यतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते ॥

इति । यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘ आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः सम्प्रयच्छति ।

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः ॥

१. C. and E. omit this verse. २. G. and I. read यज्ञान्नं for द्विजान्नं; while H. reads विज्ञान्नं for the same. ३. D. reads प्राण्यङ्गं तापसे कृप्तं. G. reads प्राण्यङ्गं तापसे कृप्तं and H. and I. read प्राण्यङ्गं चापि संकृप्तं. ४. The text reads अपि वा for अथ वा. ५. D. reads बाधकम् for बाधश्च. ६. D. reads साधुं न पतितं वीरं.

इति । भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसम्प्रत्याह
बौधायनः—

‘एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

इति । यतिपात्रं विविनक्ति मनुः—

‘अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्ब्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलावुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैदेलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(म. स्मृ. ६. ५३-५४)

इति । यमो ऽपि—

‘हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटा-ऽश्वत्थ-करञ्जानां तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्वा ऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सीसयोः’ ।

इति । भोजननियममाह स एव—

भैक्षचर्यादुपावृत्य.....हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य

१. D. G. H. and I. read वैणवं. २. All, except A. omit इति. ३. D. reads जीर्णेषु. ४. When this quotation is compared with the original it seems that the author has formed it himself by borrowing words from the Sūtras Nos. 7, 11 and 12. All, except A. D. and the text read भिक्षाचर्यादुपावृत्तो. ५. The text reads हस्तपादान्; while B. C. D. F. G. and H. read हस्त-पादौ. ६. The text omits च.

ओचम्यादित्यस्याग्रे निवेदयन् उदुत्यं चित्रमिति ।
ब्रह्मजज्ञानमिति च । (७) उद्वयं तम-
 सस्परीति च...जपित्वा । (११) ... भुञ्जीति' । (१२)

(बौ. स्मृ. २. १०. १८. ७-१२)

इति । नृसिंहपुराणे ऽपि—

‘ ततो निवृत्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥ (१३)
 चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य ग्रासमात्रं समाहितः ।
 सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
 सूर्यादिदेवैर्भूतेभ्यो दत्त्वा ऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ।
 भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥ (१४)
 भुङ्क्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । (१८)
 न दुप्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ॥ (१९)
 अथाचम्य निरुद्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥
 जंप्रध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः । (१६)
 कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥ (१९)

१. The text has the word आचम्य, but in the 11th Sûtra. २. The text reads आदित्यस्याग्रे निवेदयेत्. ३. B. E. D. F. G. and I. read निवर्त्य, H. reads निर्वर्त्य and the text reads निवेद्य. ४. This and the following line are not found in the text, but they appear in the Laghu Hārta Smṛiti. This Smṛiti reads चतुर्भिरङ्गुलैश्छाद्य; while L. reads चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य. ५. The L. H.-Smṛiti reads नियोजयेत्. ६. The text reads सूर्यादिदेवताभ्यो हि; while B. C. and F. read सूर्यादिदेवदेवेभ्यः. ७. For this line the text substitutes the following one—भुङ्क्त्वा पात्रे यति-
 नित्यं भक्षयेन्मन्त्रपूर्वकम् । ८. F. and the text read भुङ्क्त्वाचम्य. ९. The text reads -ध्यानेतिहासेस्तु.

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।

यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥ (२०)

प्रोप्नोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्तते' ।

(नृ. पु. ६०. १३-२०)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरैः ॥ (७)

हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानद्यौ समाहितः ।

आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥ (८)

प्राग्रात्रे ऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।

सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्' ॥ (१०)

(कू. पु. १. २. २९. ७-१०)

इति । अथान्ये अपि यतिधर्माः । तत्राहोऽत्रिः—

‘अतःपरं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।

अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत् प्रतिपूजनम् ॥

यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्त्तिनाम् ।

विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘कृत्तकेश-नख-श्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।

विचरोन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ (५२)

१. This line does not appear in the text, but it is found in the Laghuhārītasamṛiti. २. The text reads तत्पदं समवाप्नोति, but Laghuhārīta reads as we have done. ३. D. omits अपि. ४. D. and G. read नरः for उत्वरः, and I. substitutes यतिः for the same. ५. The text reads सन्ध्यास्वह्नि. ६. All, except A. omit अपि. ७. D. omits आह. ८. The text reads कृत्त-; while D. and G. read कृतं.

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
 समेता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ (४४)
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ (४५)
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ (४६)
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ (४७)
 क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुद्ध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ (४८)
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरौमिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ (४९)
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि सन्ध्ययोः ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ (५०)
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ (५१)
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ (५२)

(म. स्मृ. ६. ४४-५२)

१. D. reads ममता. २. I. and the text read निर्देशं, and D. reads निर्वेशं. ३. I. reads निरामयः; while A. reads निराश्रयः. ४. I. reads भूतानां. ५. I. reads वा सदा for सन्ध्ययोः. ६. B. C. D. G. and H. read शरीरस्यात्ययं. ७. B. C. E. and H. read अत्यन्ताभ्यवहारेण; while D. reads अल्पेनाभ्यवहारेण.

इति । दक्षो अपि—

‘नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘न किञ्चिद्वेषजादन्यदन्यद्वा दन्तधावनात् ।

विना भोजनकालं तु भक्षयेदात्मवान् यतिः॥

नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।

पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदह्णैर्भुज्यते ॥

न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्’ ॥

इति । नाध्येतव्यमित्येतत्कर्मकाण्डविषयम् । अन्यथा—

‘उपनिषदमावर्त्तयेत्’ ।

(आ. उ. २)

इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसाव्य-
तिरिक्तविषयम् ।

‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ ।

इति तन्मीमांसाया विहितत्वात् । उपपन्नश्च तीर्थोपवा-
साध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्यनिषेधो निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात्कै-
वल्यश्रमस्य । यतः स * एवाह—

* अत्र ‘स एवाह’ इत्यनेन दक्ष एवाहेति ग्राह्यमिति प्रतिभाति ।
यतो ‘नाध्येतव्यं’ इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य दक्षवचनस्य व्याख्यानमुपक्रम्य
तच्छब्देन तस्यैव परामर्शः क्रियत इति स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

१. All, except A. and I. are mistaken here. I. reads -इत्यादा दन्त-
धावनात्. २. A. D. and G. read -युज्यते.

'यस्मिन्वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्रोस्ताः शिला इव ।
 न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।
 विषयान् न पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।
 आकाशे असिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जवम् ।
 आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 वृथा प्रलार्पी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।
 नान्यविद्याभियुक्तश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अतीतान्न स्मरेद्भोगांस्तथैवाऽनागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अन्धवन्मूकवत् पङ्गु-बधिर-ह्रीववच्च यः ।
 आस्ते व्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 इति । उक्तधर्मेपितं यतिं प्रशंसति दक्षः—

'सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।
 निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
 सैन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
 एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति' ॥

(द. स्मृ. ७. ४५-४६)

इति ।

॥ तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ॥

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां
 प्रत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

१. I. reads प्राप्ताः. २. The text reads संमितं यद्गृहस्थेन; while D. G.
 and H. read सञ्चितं यद् गृहस्थेन. ३. This and the following one line
 are not found in the text.

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकैकस्य चतुर्विधाः’ ॥
 इति । तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिव्याचक्षते—
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार
 आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचा-
 रिणश्चतुर्विधा भवन्ति । (१) गायत्रो ब्राह्मः
 प्राजापत्यो बृहन्निति । (२) उपनयनादूर्ध्वं त्रि-
 रात्रमक्षारलवणाशीं गायत्रीर्मधीते स गायत्रः ।
 (३) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्
 प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वा यावद्ब्रह्मणान्तं वा
 वेदस्य स ब्राह्मः । (४) स्वदारनिरतो ऋतुका-
 लगामी सदा परदारवर्जो स प्राजापत्यः ।
 (५) अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी
 ब्राह्मः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः ।

१. D. reads -स्मृतिर्व्याचक्षते, G. -स्मृतिर्व्याचष्टे and I. -स्मृतेर्व्याचक्षते. २. The author says that he quotes the following four paragraphs from the Kātyāyanasmṛiti, but this quotation appears in Āśramopaniṣad, which is the fifty-second Upanishad of the Atharva-Veda, with the difference that the said Upanishad reads अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति for ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थपरिव्राजकाः चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति. In the Kātyāyana Smṛiti the quotation is not found. ३. The text (B. S. S. Edition, by Col. Jacob) reads ब्राह्मणः through mistake. ४. The text inserts यः before this word. ५. The text reads -मन्त्रे for -मधीते through mistake. ६. The text inserts यो before this word. ७. The text reads ब्राह्मणः through mistake. ८. I. reads-वर्जितः. ९. The text omits स. १०. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit the following portion :—

अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः
 अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः.

११. The text reads ब्राह्मणः through mistake.

(६) आ प्रायणाद्गुरोरपरित्यागी स नैष्ठिको बृह-
न्निति । (७)

(आ. उ. १)

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वा-
र्त्ताकवृत्तयः शौलीनवृत्तयो यायावरा घोर-
संन्यासिकाश्चेति । (२) तत्र वार्त्ताकवृत्तयः
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शत-
संवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थ-
यन्ते । (३) शालीनवृत्तयो यजन्तो न याज-
यन्तो ऽधीयाना नाध्यापयन्तो ददतो न प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) यायावरा यजन्तो
याजयन्तो ऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त
आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) घोरसंन्यासिका
उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदि-
वसमोहतोऽञ्छवृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सरा-
भिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. २)

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वै-
खानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति ।
(२) तत्र वैखानसा अकृष्टपच्यौषधि-वनस्पति-
भिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पेञ्च-

१. B. C. and F. read शौलीनवृत्तयो. २. D. G. and H. read आस्त-
तोऽञ्छ- for आहृतोऽञ्छ-. In other places we find आहृत्योऽञ्छ-. ३. I. reads
पञ्चमहायज्ञक्रियां. B. C. and F. read पञ्चमहायज्ञक्रियाभिः; while the text
substitutes क्रियां for क्रियाः.

महायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
 (३) औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रे-
 क्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-नीवार-श्यामाकैर-
 ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्त-
 यन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) बालखिल्या
 जटाधराश्चरि-चर्म-बल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां
 पौर्णमास्यां पुष्पफैलमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मा-
 सान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा अग्निपरिचरणं कृत्वा
 पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-
 यन्ते । (५) फेनपा उन्मत्तकाः शीर्णपर्ण-फल-
 भोजिनो यत्र तत्र वा वसन्तो अग्निपरिचरणं
 कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं
 प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. ३)

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१)
 कुटीचका बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । (२)

१. The text reads उदुम्बराः and D. omits the whole sentence औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-नीवार-श्यामाकैर-ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. B. C. F. G. and H. omit प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-, I. also omits this portion except the last word -बदर-. २. All, except A. and the text omit -महा-; while I. and the text read -क्रियां for -क्रियाः. ३. This word does not appear except in A. and the text. ४. B. C. F. G. H. and I. read जीर्ण-. ५. The text substitutes यत्र for तत्र and omits वा. ६. B. C. D. F. G. H. and I. omit अग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. ७. The text reads -क्रियां.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त
 आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) बहूदकास्त्रिदण्ड-
 कमण्डलु-शिक्ष्य-पद्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-
 शिखा-यज्ञोपवीत-कौपीन-काषायवेषधारिणः
 साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आ-
 त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) हंसा एकदण्डधराः
 शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्ष्य-क-
 मण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु
 पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्र-द्विरात्रं-कृच्छ्र-चान्द्रा-
 यणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) पर-
 महंसा न दण्डधरो मुण्डाः कन्था-कौपीन-
 वाससो ऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुमैत्ता
 उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्ष्य-प-
 द्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवी-

१. I. reads गृहे तु for गृहेषु, and the text reads भिक्षाचर्यं for भैक्षचर्यं; while I. substitutes भैक्षचर्यं for the same. २. D. G. and I. omit -शिक्ष्य-पद्म-; while H. omits only -पद्म-. The text reads -पक्ष- for -पद्म-. ३. D. G. H. and I. omit -कौपीन-. ४. D omits the following portion through mistake:—साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्ष्य- ५. I. reads भैक्षं for भैक्षचर्यं, and for the same the text substitutes भैक्षाचर्यं. ६. B. C. and F. insert तत्र before हंसाः. ७. I. omits -वर्जिताः. ८. I. omits शिक्ष्य-. ९. I. inserts एकरात्रं द्विरात्रं after पञ्चरात्रं and omits वसन्तः. १०. H. omits -द्विरात्र-. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read परमहंसा नाम एकदण्डधराः, But they are wrong here, as a दण्ड is not required by a परमहंस. १२. I omits अव्यक्ताचाराः and reads व्यक्ताव्यक्तलिङ्गाः. १३. The text reads ऽननुमैत्ताः. १४. The text reads -पक्ष- through mistake. Also B. C. and F. have the same reading. १५. The text reads -पवीतानां त्यागिनः.

तत्यागिनः शून्यागार-देवगृहवासिनो न तेषां
धर्मो नाधर्मो न सत्यं नोपि चानृतं सर्वसहाः सर्व-
समाः समलोष्टा-ऽश्म-काञ्चना यथोपपन्नचातुर्व-
र्ण्यं भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

(आ. उ. ४)

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘तेषामुपशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचरिणाम्’ ॥

इति । युक्तं च परिव्राजकाणामात्ममोक्षणम् । तत्त्वज्ञानपर्य-
वसायित्वात् पारिव्रज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य तन्निर्वचनं स्मृ-
त्यन्तरे दर्शितम्—

‘परिवेधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्णफलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते ॥

परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः ।

हित्वा चैवाऽपरं जन्म परिव्राजक उच्यते’ ॥

इति । तदेवमध्यायादौ मूलवचने ‘चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्’ इत्या-
श्रमशब्देन बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः परिसमापिता इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितो जीवनकृते-

रूपायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः ।

१. I. adds वा to -धर्मो. २. The text does not insert सत्यं. ३. B. C. F. and the text omit न; while G. and H. substitute वा for च. ४. The text reads चातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं. ५. B. C. and F. read मोक्षयन्ते; while D. omits the portion between परमहंसा न इण्डधराः and मोक्षयन्ते both inclusive. ६. All, except A., omit इति । कात्यायनो ऽपि. ७. I. substitutes एवं for तत्. ८. G. omits this verse. H. also omits it, but it appears in its marginal correction. D. reads द्वितीयाध्याये ऽस्मिन्.

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्त्वाश्रमपदाः

तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश-
रस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१. I. reads स्वाश्रमपदान्. २. B. C. F. and H. read परम- for परमेश्वर-
३. G. reads इति श्रीवृद्धपाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां for इति श्रीम-
हाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य मा-
धवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां.

ॐ नमः शिवाय ।

पराशरसंहिता

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम-द्वितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चातुर्वर्ण्याश्रमाः साक्षात्
प्रतिपादिताः । आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्ध-
स्यैवाधिकारः ।

‘शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्’ ।

इति स्मृतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी
तथापि केनचिदागन्तुकेनाऽऽशौचाख्येन दोषरूपेण पुरुषगता-
तिशयेन कञ्चित्कालं प्रतिवद्ध्यते । तच्चाशौचं कालेयत्ता-स्ना-
नाद्यपनोद्यम् । अतस्तृतीये ऽध्याये तत् प्रतिपिपादयिषुरादौ
प्रतिबन्धापगमेनोत्तम्भितां शुद्धिं प्रतिजानीते-

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।

इति । यतो जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः

१. B. C. and F. read चातुर्वर्ण्यधर्माः for चातुर्वर्ण्याश्रमाः. २. D. and G. omit च, and D. substitutes धर्मस्य for धर्मेषु. ३. I. substitutes श्रुतः for स्मृतेः, but we follow the majority. ४. B. reads दोषनिरूपणेन for दोषरूपेण. ५. B. C. F. and H. read उत्तम्भिकां, but it seems incorrect. ६. D. G. and J. substitute परं शुद्धिं. We follow the author here, but Nandapandita uses परं for अतः. ७. D. omits जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।

प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।
जनन-मरणयोश्च अशुद्धिप्रापकत्वं मनुना दर्शितम्—

‘दन्तजाते ऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।
अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके चै तथोच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ५८)

इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति—

दिनत्रयेण शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्धयति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

ननु—दिनत्रयेण शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः इत्येतद्वहुस्मृतिविरुद्धम् । तथाच दक्षः—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति’ ॥

(द. स्मृ. ६. ७)

इति । देवलो अपि—

‘दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्वात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव तु’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

१. B. C. F. and H. read दन्तजातानुजाते. २. A. and the text of Manu read कृतचूडे. ३. D. and G. substitute अपि for च. ४. B. C. and F. read क्षत्रियाः वैश्याः and शूद्राः instead of their respective singular form. ५. I. substitutes हि for तु.

‘ब्राह्मणो दशरात्रेण । (२७) पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः । (२८)
वैश्यो विंशतिरात्रेण । (२९) शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ । (३०)
(व. स्मृ. ४. २७—३०)

इति । नैष दोषः । विप्रेषु त्र्यहाशौचस्य समानोदकविष-
यत्वात् । तथा च मनुः—

‘त्र्यहात्तूदकदायिनः’ ।

(म. स्मृ. ५. ६४)

इति । दशाहाशौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचनानि सपिण्ड-
विषयाणि ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ५. ५९. व. स्मृ. ४. १६)

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणे अपि—

‘दशाहमाहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः’ ।

(कू. पु. १. २. २३. १)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः’ ॥

१ In I. these four Sūtras from Vasishtha are rendered in verse by means of some additions and alterations, but in the second line the Chhanda is not correct. २. The text (B. S. S. Edition) reads राजन्यः, and interchanges the places of वैश्यः and विंशतिरात्रेण. ३. B. C. and F. read शुद्रास्तु मासेन, D. G. and H. शुद्रस्य मासेन, and all of them omit शुद्ध्यति. ४. Except A. and the text all read शावमाशौचं, but our reading gives a better sense when the following line of the text is noticed. ५. D. reads विधीयते.

इति । ननु—‘क्षत्रियो द्वादशाहेन’-इत्येतदप्येनेकस्मृतिविरुद्धम् । तत्र वसिष्ठ-देवलाभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमुक्तम् । तद्वचनं चोदाहृतम् । शातातपस्त्वेकादशाहमाह—

‘एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

शूद्रो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके’ ॥

इति । वृद्धपराशरो अपि—

‘क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । अत्रोच्यते—विद्या-तपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधेयः । यावद्यावद्विद्या-तपसी विवर्धेते तावत्तावदाशौचं संकुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यो न्यायवर्तिनः शूद्रस्याप्यर्धमाशौचमाह—

‘क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं * न्यायवर्तिनः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२)

इति । देवलो ज्येष्ठदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौचतारतम्यमाह—

‘चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।

वेदाग्निमुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ॥

* न्यायवर्तिनः—‘पाकयज्ञ-द्विजशुश्रूषादिरतस्य’-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. D. reads एकस्मृति-. २. D. and G. read विचार्येते for विवर्धेते. ३. C. F. and G. substitute क्षत्रियस्य for क्षत्रस्य; while D. reads the whole line as follows :—

क्षत्रियस्य द्वादशाहा विशः पञ्चदशैव तु ।

४. Except A. D. and I. all read विशम् for विशः. The text also reads the same.

एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
 एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥
 एतैर्युक्तस्य राजस्तु द्वादशैकादशा दश ।
 वैद्यस्यैवं पञ्चदश-द्वादशैकादश क्रमात् ॥
 अर्धमासं तु शुश्रूषोः शूद्रस्याशौचमिष्यते' ।

इति । यत्तु क्षत्रियादेस्त्रि-पञ्चकादिकं तैर्नैवोक्तं तद्विद्या-
 तपोरहितविषयम् ।

‘प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं सम्प्रकीर्तितम्’ ।

इति वाक्यशेषात् । दक्षोऽपि दश पक्षानुपन्यस्य गुणोत्कर्ष-
 णापकर्षाभ्यां व्यवस्थामाह—

‘सद्यःशौचं तथैकाहं ज्यैष्ठ्यश्चतुरहस्तथा ।
 षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च ॥
 मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षाश्च दश सूतके ।
 उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥
 ग्रन्थार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
 सकल्पं सरहस्यं च क्रियावाञ्छेन्न सूतकम् ॥
 राजर्त्विग्दीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा ।
 व्रतिनां सत्रिणां चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥

१. D. reads वेदाभ्यां श्रुतयुक्तस्य. २. D. substitutes तत्रैव for तैर्नैव.
 ३. D. and G. read द्वाहः for ज्यैष्ठ्यः; while the text reads तथैकाहो
 द्वि-त्रि-चतुरहस्तथा. The latter reading seems to be more corrects, but
 Aparārka follows our reading (See Āśaucha-prakaraṇam). ४. The text
 reads दशाहो द्वादशाहश्च. ५. The text reads दशपक्षं तु. ६. B. C. and
 F. read ग्रन्थार्थतो for ग्रन्थार्थतो. ७. I. reads अङ्ग-समन्वितम्. ८. The
 text reads सूतकी.

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्नि-वेदसमान्वितः ।
 हीने हीनतरे वाऽपि त्र्यहश्चतुरहस्तथा ॥
 तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।
 ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
 अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽश्वंस्तथा द्विजः ।
 एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

(द. स्मृ. ६. २-९)

इति । अत्र 'चत्वार्यधीतवेदानाम्'—इत्यादिनोक्तो ऽवसं-
 कोचो युगान्तरविषयः ।

‘वृत्त-स्वाध्यायसपेक्षमघसंकोचनं तथा’ ।

इत्याद्यनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वज्यानाहुर्मनीषिणः’ ।

इति स्मृत्यन्तरे अभिधानात् ।

‘दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकित्त्रिषी’ ॥

(हा. स्मृ. १८. ३२)

इति हारीतवचनाच्च । उक्तरीत्या क्षत्रियवद्वैश्येऽपि वच-
 नान्तरविरोधः परिहर्तव्यः । एवं च सति विप्रस्य समानोदकेषु

१. D. substitutes दशाहात् for एकाहात्; while the text reads एकाहस्तु
 समाख्यातो for एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो. २. The text reads चैव द्वि-त्रि-चतुर-
 हस्तथा. ३. This and the following line do not appear in the text.
 ४. The text reads भुङ्क्ते ऽदत्त्वा च यः पुनः for अदत्त्वाऽश्वंस्तथा द्विजः. ५. The
 text reads सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम्. This and the previous reading of the
 text convey quite a different sense. ६. I. interchanges the places of
 वृत्त-and-स्वाध्याय-. ७. B, C, D, and F. read -नीत्या for -रीत्या.

त्रिरात्रं सपिण्डेषु दशरात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मूलवचनोक्तं तदेव स्थितम् । यद्यपि क्षत्रिय-वैश्ययोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनानुसारेण द्वादशाह-पञ्चदशाहाशौचवचनं गुणवदवसंकोचपरमिवाभाति देवलश्च गुणवद्विषयत्वे-नैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्बहुस्मृत्यनुग्रहाच्च क्षत्रिय-वैश्ययोर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कल्पः । अत एव मनु-कूर्म-दक्षाः—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८३; कू. पु. १. २. २३. ३८; द. स्मृ. ६. ७)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिर्वर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं तु वैश्यो मासार्धमेव च ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः’ ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘क्षत्रियो द्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्दशाह-

माशौचम् । (१) द्वादशाहं राजन्यस्य । (२)

पञ्चदशाहं वैश्यस्य । (३) मासं शूद्रस्य’ । (४)

(वि. स्मृ. २२. १-४)

इति । पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनं तु यावज्जीवाशौच-

१. All, except H. show that the author quotes this verse from three different works. The readings of Manu and Kûrmapurāṇam are quite similar, but Dakṣa reads जातिविप्रो for शुद्धयेद्विप्रो. H. makes no mention of Dakṣa. २. D. and G. omit मार्कण्डेयो अपि, and the following three lines do not appear also in that Purāṇam. ३. I. reads मासः.

वाक्यमिव निन्दापरत्वेन युगान्तरविषयत्वेन वा व्याख्येयम् ।
 'पराशरवचो यथा'—इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वध-
 संकोच-विकासपराणि वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि
 चास्माभिव्यवस्थापितानि ॥ १ ॥

उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपा-
 सनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह—

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिश्च जायते ।

इति । उपासनं सन्ध्यावन्दना-अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तस्मिन्
 प्रसक्ते तात्कालिकी शरीरशुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः—

‘अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः’ ॥

इति । यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुद्धिर्न
 तूपरि । पुलस्त्यो अपि—

‘सैन्ध्यामिष्टिं चरं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः’ ॥

इति । अञ्जलिप्रक्षेपे तु वाचोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह—

‘सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रैक्षिष्य प्रदक्षिणं

कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ ।

१. Except A. and I. all do not insert युगान्तरविषयत्वेन वा. २. D. E. G. K. L. and M. read -मङ्ग- शुद्धिस्तु, which H. and I. read -मङ्ग- शुद्धिश्च. ३. G. reads इष्टिं for इष्टि. ४. I. reads गच्छति for गच्छेत्. ५. I. reads. वाचिको-. ६. D. omits प्रक्षिष्य.

इति । मनसोच्चारणस्य मार्जनादिमन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ
विशेषविधानं वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६२)

इति तत् स्मार्त्तवैश्वदेवादिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान् मृत्यु-जन्मनोः’ ।

इति । यत्तु जाबालेनोक्तम्—

‘सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेदेव आशौचान्ते तु तत्क्रिया’ ॥

इति तद्वाचिकसन्ध्याभिप्रायम् । स्मार्त्तकर्मवर्जनं स्वयं-
कर्तृकविषयम् । अन्येन तु कारयेदेव । तदाह बृहस्पतिः—

‘सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्’ ॥

इति । जातूकर्ण्यो अपि—

‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्णं कथं भवेत्? ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्’ ॥

इति । मूलवचने विप्रग्रहणं क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् ।

१. This verse does not appear in MS. of Manu. The oldest commentator मेधातिथि and others except सर्वज्ञनारायण and रामचन्द्र have also omitted this verse. But it is quoted by Hārīta under the name of Manu (see, chapter 19; Fol 32, Hārītadharmaśāstra). Aparārka also quotes it under the same name (see A. P. F. E. 17). २. The text reads यज्ञः. ३. D. and I. read जातूकर्ण्यः here and there, but it is incorrect. ४. D. substitutes अपि for तु. ५. A. reads अन्यगोत्रेण for असगोत्रेण.

द्विविधं चाशुचित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च ।
तत्राङ्गशुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता चकारेणापरस्यापि ॥
येथा श्रावे तात्कालिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जनने अपि
तत्प्राप्तौ विशेषमाह—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

इति । जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्पर्शः । न तु
श्राववत्तात्कालिकः । अत एवाङ्गिराः—

‘सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिद्ध्यते ।

संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते’ ॥

इति । कौर्मे अपि—

‘सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ५)

इति । पैठीनसिरपि—

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः ।
माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृ-
श्यो भवति । दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः—

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’ ॥

(व. स्मृ. ४. २३)

१. I reads यथाऽऽशौचे for यथा श्रावे. The word आशौच is applicable to both birth and death. २. D. reads प्रशस्तो वै, E. प्रशस्तौ तु, and K. and M. read विगुह्यौ तु. ३. I. substitutes आपस्तम्बः for अङ्गिराः.

इति । संवर्त्तो ऽपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुद्धयेद्दशाहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः’ ॥

(सं. स्मृ. १. ४३)

इति ॥ ३ ॥

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दृशिता । इदानीं जनने ऽपि वर्ण-
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति—

जातौ विप्रो दंशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥ ४ ॥

इति । जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयं च शुद्धिः कर्माधि-
कारविषया । समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धे-
रुक्तत्वात् । जन्मादिवसे तु नास्त्यशुद्धिर्दानादिविषये । अत
एव मनुः—

‘जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ४)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुड-

तिलहिरण्य-वस्त्रप्रावरण-गो-धान्यानां

प्रतिग्रहेष्वदोषः । तदहरित्येके’ ।

१. The text reads स्नातस्य for स्नानान्तु. २. This verse is not found in the text of Manu. I have searched seven commentaries on the same, but nowhere this verse is seen. Not only the author, but Aparārka also quotes this verse under the name of Manu. (see A. P. Fol : 17. Aparārka). ३. B. C. D. E. and F. read नाड्यां for नाभ्यां; while I. reads प्राङ्नाभिच्छेदनात्, but other MSS. and also Aparārka do not follow this reading.

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।
हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥
तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृताञ्च तु न भक्षयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘गुड-तैल-हिरण्यानां गो-धान्यानां च वाससाम् ।
तस्मिन्नहनि दानं च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः ।
प्राङ्गोभिच्छेदनाद् ग्राह्याण्येतानीत्यपरे जगुः’ ॥

इति । यास्तु जन्मदाख्याः सूतिकागृहाभिमानिन्यो देवताः
तासां पूजायां प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथा
च व्यासः—

‘सूतिकाऽऽवासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि’ ॥

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘रक्षणीया तथो षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिम् ॥

१. B. C. D. and F. read नाडि—for नाभि—. २. These two verses do not appear in Mārkaṇḍeyapurāṇa. Aparārka, however, quotes them under the name of Mārkaṇḍeya A. P. F. L. 18. (see). ३. Aparārka reads तिथिः. ४. D. omits.—

.....जन्मदानां तथा बलिम् ।

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ॥

रात्रौ जागरणं कुर्युः’ १,

but it seems the copyist's mistake.

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके' ॥

इति । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

‘नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्’ ।

इति तत् पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिविषयत्वेन वा समनन्तरौ-
क्तजन्मदानां बलिविषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इत्येतद्वचनं निर्विषयं स्यात् ॥ ४ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित्
संकोचमाह—

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।

त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५ ॥

इति । अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्यन्ते । तैश्च तत्साध्या
दर्श-पूर्णमासादय उपलक्ष्यन्ते । द्विहीनो द्वाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां
हीनः । अयमाशौचसंकोचः स्वाध्यायदुर्मेधसो बहुतरसपि-
ण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । न तु सर्वकर्मसु ।
तथा च गौतमः—

‘ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाऽनिवृत्त्यर्थम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २१.)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे

१. D. G. and H. read पूर्वोक्ताग्निहोत्रादि-, and I. is mistaken here.
२. D. reads अहात् for त्र्यहात्. ३. Aparārka quotes this verse (see
A. P. F. E. 16) and reads निर्गुणो दशभिर्दिनैः. ४. The text inserts च
after ब्राह्मणस्य.

स्वाध्यायो निवर्त्तत तन्माभूदिति । स्वाध्यायानिवृत्तिग्रहणं
प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा अश्वस्तनिकादीनां
संकुचितवृत्तीनां सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न
स्यात् । एवं च सति एकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं त्र्यह-
विधानं त्र्याहिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहम्-इति
व्यवस्था । एवमुक्तरीत्या-

‘सद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।’

षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च’ ॥

(द. स्मृ. ६. २)

इति दक्षोक्ताः पक्षा व्यवस्थापनीयाः । वृत्तिसंकोचे-
नाऽऽशौचसंकोचमाह संग्रहकारः-

‘शिलोञ्छा-ऽयाचितैर्जीवन् सद्यः शुद्धयेद् द्विजोत्तमः’ ।

इति । ननु-विद्वद्विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौचसंकोचः सर्व-
कर्मसु किं नेष्यते? ‘यो ऽग्नि-वेदसमन्वितः’-इति विशेषण-
सामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ९. ९९)

इत्यविशेषेण दशाहाशौचविधानात् । न च-सामान्य-
प्राप्तस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः-इति शङ्कनीयम् ।
बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात् । यावत्प्रबाधिते ऽनुपपत्तिर्न शाम्यति

१. For the different readings of this verse see P, 207 L. 20. २. D. reads इति विशेषेण दशाहाशौचविधानात् and omits विशेषणसामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

इत्य- ३. D. omits न च सामान्यप्राप्तस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः-
इति शङ्कनीयम् । बाधस्याऽनुपपत्तिहेतुकत्वात्.

तावद्वाधनीयम् । अत्र चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्र एव । दशा-
हाशौचवाधेनैकाहाशौचविधानस्य चरितार्थत्वान्न सर्वत्र
दशाहाशौचबाधः । अग्नि-वेदसमन्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैका-
हाशौचविधिस्तुत्यर्थम् । न त्वेकाहाशौचविध्यधिकारिविशेष-
णम् । यत्तु—

‘उभयत्रे दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः* स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६२)

इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं तदसंकुचित-
वृत्तिविषयम् । यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा
नेयम् ॥ ९ ॥

यदि वृत्तिसंकोचा-ऽसंकोचावेवाशौचसंकोचा-ऽसंकोचयोः
कारणं तर्ह्यत्यन्ताऽसंकुचितवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नो-
तीत्याशङ्क्य आशौचावधिं दर्शयति—

जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ६ ॥

इति । जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः । स-
न्ध्योपासनवर्जितः सन्ध्योपासनादिनित्य-नैमित्तिककर्माण्यकु-

* ‘होमः स्मार्तिः’—इति सर्वज्ञनारायणः । अयं होमस्त्वन्यद्वारा
कार्यः । रामचन्द्रेण तु—‘यज्ञाहुतिं तत्र हावयेत् न तु हापयेत्’ इत्युक्तम् ।

१. For the different readings of this verse see P. 211, L. 19 of
this part. २. Except A. and I. all omit यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रा-
येण वा नेयम्. ३. D. reads आशौचविधिं for आशौचावधि. ४. D. omits
नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ १ ॥ इति । जन्मकर्मपरिभ्रष्टः गर्भा-
धानादिसंस्काररहितः । सन्ध्योपासनवर्जितः.

वर्णः अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति । तस्यापि दशाह-
मेवाशौचम् । नामधारकविप्रस्वरूपं दर्शयति व्यासः—

‘ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मवित् न वाग्धीते स भवेन्नामधारकः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । ननु—संस्काररहितस्य नामधारकविप्रस्य मरणान्ति-
कमाशौचं कूर्मपुराणे अभिहितम्—

‘क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्योद्गुर्मरणान्तमशौचकम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ९)

इति । दक्षो अपि—

‘व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्रद्धा-त्यागविहीनस्य भस्मान्त* सूतकं भवेत् ॥
नाऽसूतकं कदाचित्स्याद् यावज्जीवं तु सूतकम्’ ॥

(द. स्मृ. ६. ९-११)

* ‘भस्मान्त’ शरीरदाहपर्यन्तमित्यर्थः ।

१. The text substitutes ब्राह्मणः समः for नामधारकः and the following verse runs as follows :—

‘गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वैशोपनयनेन च ।

नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणश्रुवः’ ॥.

२. The text reads -स्येह for -स्याहुः. ३. Except A. and the text all read आहु-कर्मविहीनस्य for श्रद्धा-त्यागविहीनस्य. Aparārka, who quotes these verses, follows the text (See Â. P.). ४. The text and Aparārka read न सूतकं for नाऽसूतकम्.

तत् कथं दशाहाशौचम्?—इति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वा-
देतेषां वचनानां न यावज्जीवाशौचविधिपरत्वम् । अन्यथा—
'नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्' ॥

(प. स्मृ. ३. ६)

इत्येतद्वचनं विरुद्धयेत् ॥ ६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचमभिधाय अधुनोत्तमवर्णेन हीन-
वर्णासूत्पन्नानामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे चाशौचमाह—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ॥ ७ ॥

इति । एकः पिण्ड उत्तमवर्णदेहः उत्पादको येषां ते तथा ।
पृथग्दार-निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्तिस्था-
नानि येषां ते तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि
जनने मरणे च सति तत्सूतकमुत्तमवर्णसम्बन्ध्याशौचं भवेत् ।
तथा च मनुः—

'सर्वेषूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादृताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाशौचं तु स्वयोन्येषु' ॥

(म. स्मृ. ९. ८७.)

इति । अयमर्थः—सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां सम्बन्धिनि
जनने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दशरात्रादिकाशौचं कुर्युः ।
स्वयोन्येषु जातेषु मृतेषु च स्वाशौचं कुर्युः । कौर्मै अपि—

१. This line does not appear in D., and the following portion up to
निकेतनः is also omitted. २. D. reads नेहः. ३. D. omits उत्पत्तिस्थानानि.
४. B. C. and F. read सर्वेऽपि for सर्वेषु. ५. D. reads प्रतियोन्येषु.

‘शूद्र-विद्-क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः’ ॥

(कू. पू. १. २. २३. ४५)

इति । देवलो अपि—

‘सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते’ ॥

इति । एतच्चाशौचमाविभक्तविषयम् । तथा ऽऽचापस्तम्बः—

‘क्षत्र-विद्-शूद्र-जातीनां यदि स्तो मृत-मृतके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां त्वपैतृकम्’ ॥

इति । अपैतृकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्णसम्बन्धिनि

जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौचं तत् उक्तं कूर्मपुराणे—

‘षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रे चाशौचमेव हि’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ४२)

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-शूद्रेषु सपिण्डेषु

षड्रात्र-त्रिरात्रैकरात्रैः । (२२) क्षत्रियस्य

विद्-शूद्रेषु षड्रात्र-त्रिरात्राभ्याम् । (२३)

वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण’ । (२४)

(वि. स्मृ. २२. २२-२४)

इति । बृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह—

१. The text reads ब्राह्मणस्य तथैव च, and also in the second line कमलापतिः is substituted for कमलोद्भवः. २. B. C. and F. read -जातानां. ३. All, except A. and the text substitute वा for स्यात्. ४. All, except A. and the text read इष्यते for एव हि. ५. The text reads विद्-शूद्रयोः.

‘दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु क्षत्र-विद्-शूद्रयोनिषु’ ॥

इति । अत्र षड्रात्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः । स्नेहादिना
वा व्यवस्था ॥ ६ ॥

उक्तस्य भिन्नजातीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव
साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ तदवधिमाह—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।

इति । तत् सूतकं भिन्नजातीयसन्ततिविषयोक्तमाशौ-
चम् । तावत् यावत् त्रिपुरुषम् । चतुर्थपुरुषेण तु निवर्तते ।
तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः ।

‘सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु’ ॥

इति वृद्धपराशरवचनात् । शातातपो ऽपि—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु’ ॥

इति ॥

सजातीयेषु पञ्चमादिष्वाशौचतारतम्यं वक्तुं सापि-
ण्ड्यनिवृत्तिमाह—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वाऽऽत्मवंशजः ॥ ८ ॥

इति । दायशब्देन पिण्डो लक्ष्यते । तस्माद्विच्छेदैमवाप्नोति ।
आत्मवंशजः पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापि-
ण्ड्यं निवर्तते—इति । तदुक्तं गौतमेन—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read चतुर्थे पुरुषेण तु. २. Except A. and I. all read पृथग्जनाः. The word does not render good sense. This verse Medhātithi quotes under the name of Śaṅkha (see 5. 60). ३. B. C. E. F. and G. read च्छेदम् for विच्छेदम्. H. also reads the same, but corrects the reading in the margin. ४. I. reads आप्नोति.

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । वाशब्दात् षष्ठे ॥ ८ ॥

यदर्थं सापिण्ड्यनिवृत्तिरभिहिता तदिदानीमाह—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥

इति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्र-
माशौचम् । पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतूरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति ।
ननु—सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण
दशाहाशौचविधानादाशौचस्य संकोचविधानमनुपपन्नम् । सा-
पिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणे अभिहितम्—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तैरपौरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मनुरपि—

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे*विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६०)

* सप्तमः पुरुषो मर्यादा । षट्पुरुषाः सपिण्डाः । सप्तमे प्राप्ते
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति ज्ञेयम् । अत्र मेधातिथिः—‘यत एव भेदस्त-
मुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा—पितामहो येषा-
मेकः तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजत्वे
चोपलक्षणे जातिरेनाश्रयणात् विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणा-
दीनां सपिण्डा भवन्ति’—इति ।

१. Except A. and I. all substitute तु for च. २. Except A. and the
text all read चैषां for तेषां. ३. We follow here A. and the text. The
reading in others is साप्तपूरुषम्, and I. shortens the पू in साप्तपूरुषम्.

इति । सत्यम् । तथापि पञ्चमादिषु सापिण्डचनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतं च गौतमवचनम्—

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । पैठीनसिरपि—

‘त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः’ ।

इति । ननु—एवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन

‘त्र्यहात्तूदकदायिनः’ ।

इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् अतः षड्रात्रादिविधानमनुपपन्नमिति । सत्यम् । पञ्चमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषये-तरपरत्वस्य युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य क्वचिदपवादमाह—

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा ।

बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥ १० ॥

इति । भृगुः प्रपातः । अग्निः प्रसिद्धः । भृग्वग्निमरणं प्रमादादिना विना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तानुरोधात् । एतन्निमित्ते

१. I. reads -विषयत्वस्य for -विषयेतरपरत्वस्य; while E. -विषयेतरत्वस्य.
२. From this word to (P. 225; L. 10) गच्छतो मरणे ऽयमाशौचादि निषेधः the intermediate portion does not appear in D. Probably this omission has been effected through the copyist's mistake. ३. K. reads मृतेऽय वा for मृते तथा. ४. B. C. and F. omit विना, and in E. this word is struck off; while G. reads दुर्मरणानिमित्त- for दुर्मरणनिमित्त-. ५. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तानुरोधात्.

मरणे सति तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यःशौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘हतानां नृप-गो-विप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्’।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्रादीनां सर्वेषां तिरश्चामुपलक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलैक्षणार्थम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां च ये सम्बन्धिनः सपिण्डाः तेषामन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं न तु दशाहादिपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदकदानादिकमपि नास्ति । तथा च यमः—

‘चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् कटधारणम्’ ॥

इति । ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापः अभिचारो वा । कटशब्देन शववहनोपयोगिकटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि—

‘व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया’ ॥

१. This word is omitted by A. and I. २. I. omits तिरश्चाम्. ३. I. reads -लक्षकम् for -लक्षणार्थम्. ४. G. H. and I. omit च. ५. I. reads दशाहपर्यन्तम्. ६. In I. the following six lines have been quoted under the name of Manu, but none of them appears in that work. The ancient commentator Medhâtithi quotes them under the head तथान्यत्र and Kamalâkar Bhatta under the name of Angirah (see Nirṇaya-sindhu Vol. III. Â. P.), but these quotations however do not appear in the copies we have of Yama and Angirah. ७. B. C. and F. read स्वपयोऽग्न्युदकादिभिः; while E. G. and H. स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः.

इति । एतच्च बुद्धिपूर्वकमरणविषयम् । अत एव गौतमः—
 'गो-ब्राह्मणहतानामन्वक्षमै' । (६) राजक्रोधाच्च (७)
 युद्धे† । (८) प्रायो-ऽनाशक-शस्त्रा-ऽग्नि-विषोदको-
 द्वन्धन-प्रपतनैश्चेच्छताम्' । (९)

(गौ. स्मृ. १४. ६-९)

इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं
 भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वक्षमाशौच-
 मित्यर्थः । अतश्चैतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा
 विग्रहं कुर्वन् यस्तैर्हतः तस्यैवायं पिण्डदानादिनिषेधः । एवं
 दुष्टदंष्ट्रादीन् ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे ऽयमाशौचा-
 दिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं
 बाहुभ्यां नदीतरणे ऽपि । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् । अत एव
 ब्रह्मपुराणम्—

‘बुद्धि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-महाजलैः ।

सुदूरात्परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

* ‘अन्वक्षं’ अनु अक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शवः यावत् तावदेव । तत्संस्कारानन्तरं स्नात्वा शुद्धयेरन्नित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘अयुद्धे’ इति पाठमाश्रित्य—‘अयुद्धग्रहणं युद्ध-
 हतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम्’—इत्याह । नैतत् वृत्तिकृतो हरद-
 त्तस्य सम्मतम् । यथाह स एव—‘अप्रकृतं पाठान्तरम् । तत्त्वसम्भ्यं न
 रोचते । यदि वा स एव पाठः अयुद्धमायोधनं सङ्ग्राम इति’ ।

१. B. C. F. and G. substitute वा for च. The text substitutes चा- for च. २. I. inserts अन्व- before युद्धे, but the word अन्व is present neither in the text nor in any other MS. ३. I. reads अनाशनं here and there for अनाशकं. ४. D. and I. read परिहर्त्तव्यैः.

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् ॥
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न वाऽश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥

इति । ननु—अयं चण्डालादिहतानामग्निसंस्कारनिषेधोऽज्ञा-
 हिताग्निविषयः । आहिताग्निविषयत्वे—

‘आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्’ ।

इति श्रुतिविहिताग्नि-यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गादिति ।
 मैवम् । स्मृत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनामग्नीनां
 यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् ।

‘वैतानं प्राक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि तु दहेद्गमौ यजमाने वृथा मृते ॥

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्’ ॥

इति । तस्मात् सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहादिनिषेधः ।
 अयमाशौच-श्राद्धादिनिषेधो यावत्संवत्सरम् । पूर्णे तु संव-

त्सरे प्रेतस्य श्राद्धादिसम्प्रदानयोग्यतासिद्धयर्थं नारायणबलिं
कृत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘गो-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदैहिकम्’ ॥

इति । नारायणबलेश्च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा’ ॥

इति । सर्पहते त्वयं विशेषः—संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपू-
जां कृत्वा संवत्सरानन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं
दद्यात् प्रेत्यक्षां च गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे—

‘सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

विप्राय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात्’ ॥

इति । प्रमादमरणे त्वांशौचमस्त्येव । तथा चाङ्गिराः—

‘यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियते ऽन्युदकादिभिः ।

तस्यांशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ३.)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधिचोदितः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

१. I. reads प्रत्यक्षं. २. D. reads भविष्यपुराणे. ३. D. E. G. H. and I. substitute व्यासाय for विप्राय. ४. H. reads आसवान् for आप्नुयात्.
५. H. reads त्वसौ नास्त्येव । तथैवाङ्गिराः. ६. H. and I. read this line as follows :—

विहितं तस्य चांशौचं कार्या चैवोदकक्रिया ॥.

७. I. reads विप्र- for -विष-, but it does not give good sense.

चण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्रकुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः' ॥

इति । विधितो भृग्वग्निमरणे तु अस्ति विशेषः । तथा च
ज्ञातातपः—

‘ वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ॥

(आत्रे. स्मृ. २१६-२१८)

इति । अस्ति च भृग्वदौ विधिः । तथा चादित्यपुराणम्—

‘दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखायां *देहत्यागं करोति वा ।

उत्तमानामुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥

* एतच्च प्रयागमरणं मोक्षप्राप्तिरूपफलकथनद्वारा श्रुत्यापि विहितम् ।
तथाच मन्त्रवर्णः—

सितासिते सरिते यत्र सङ्गथे

तत्राप्नुतासो दिवमुत्पतन्ति ।

ये वै तन्वां १ विसृजन्ति धीरा-

स्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥

(ऋ. सं. परि. ८. ३. ७. १)

१. The following quotation appears in Aparârka A. P., but he gives it under the name of Angirah. However, the quotation appears neither in Sâtâtapa nor in Angirah. २. A. and Aparârka read शौचस्मृतेर्लुप्तः. ३. A. and Aparârka read तस्य. ४. D. reads चतुर्थी. ५. I. reads भृग्वग्नि- for भृग्वदौ. ६. B. C. and F. read आदिपुराणम्. E. also the same, but it gives आदित्य- in the margin as correction.

वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥

अविमुक्तोन्मुखस्तस्ये कर्णमूलगतो हरः ।

प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् ॥

इति । ब्रह्मगर्भः—

‘यो ऽनुष्ठातुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।

सो ऽग्नि-वारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति’ ॥

इति । ‘देशान्तरमृत’ इति असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः
शौचमित्यर्थः । तदाह मनुः—

‘बाले देशान्तरस्थे च पृथक्सपिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमापुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७८.)

इति । देशान्तरस्थत्वेन वा सपिण्डो विशिष्यते । देशा-
न्तरलक्षणं वृद्धमनुनोक्तम्—

‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभिन्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते’ ॥

इति । बृहस्पतिनाऽपि—

‘देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशद्वदन्त्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव च’ ॥

इति । योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे ऽभिहितम्—

‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्ध्वा वा त्रीहयस्त्रयः ।

१. I. reads अविमुक्तोन्मुखस्तस्य; while D. reads अविमुक्तो मुखस्तस्य.
२. H. and I. read मोहाद्याध्युप-. ३. G. reads च सपिण्डो विशेष्यते; while
H. reads देशान्तरत्वेन for देशान्तरस्थत्वेन. ४. I. reads पूर्वा for ऊर्ध्वा, but
it does not give any sense.

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्विगुणो अग्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशं तु योजनम् ॥

इति । बालोऽत्राकृतनामा । तस्मिन् मृते सति तत्सपि-
ण्डानां मरणनिमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः । तथा च शङ्खः—

‘प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिः’ ।

इति । कैत्यायनो ऽपि—

‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया’ ॥

इति । माता-पितृ-सहोदरव्यतिरिक्तविषयमेतत् । तथा
च व्याघ्रः—

‘बाले मृते सपिण्डानां सद्यःशौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च’ ॥

इति । जातेमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।
जन्मदिवसे शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः । दिवसा-
न्तरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः—

‘अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां

मैरणाशौचं तत् सूतकाहोभिः’ ।

१. The following quotation appears in Nirṇaya Sindhu A. P., under the name of विष्णुः. २. From this word G. omits 16 lines and reads कर्तव्यं सत्याशौचं विधीयते इति and inserts there after तदभिहोच-
यनुष्ठानार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम्.

इति । गच्छतीति शेषः । जनननिमित्तं त्वाशौचं सर्वेषा-
मस्त्येव । तथा च हारीतः—

‘जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहः’ ।

इति । बृहन्मनुरपि—

‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्’ ॥

इति । एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च
जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । नाभिच्छेदात् प्राग्बृहन्मनुराह—

‘जीवेन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्’ ॥

इति । यत्तु बृहत्पचेतोवचनम्—

‘मुहूर्त्तं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः’ ॥

इति तदेग्निहोत्रार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम् । तथा च शङ्खः—

‘अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्वोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ ।

इति । संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।

तथा च वामनपुराणम्—

‘बाले प्रेव्रजिते चैव देशान्तरमृते तथा ।
सद्यःशौचं समाख्यातं विद्युत्पातमृते तथा’ ॥

(वा. पु. १४. ९९-१००)

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।
न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया’ ॥

इति ॥ १० ॥

पूर्वमैसपिण्डस्य देशान्तरगतस्य मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां
सद्यःशौचमभिधाय अधुना देशान्तरगतस्य सपिण्डस्य
संवत्सरादूर्ध्वं मरणश्रवणे अपि तत्सपिण्डानां सद्यःशौचं
विदधाति—

देशान्तरमृतः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

इति ! सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्स-
रादूर्ध्वं मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां न त्रिरात्रमहोरात्रं वाऽऽशौचं
किं तु सद्यःशौचम् । दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं
षण्मासादर्वाक् पक्षिणी अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः ।
तथा च देवलः—

‘आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

१. The text reads प्रव्राजसंन्यासे. २. The text reads भवेद्दीरं तच्चाप्युक्तं
चतुर्विधम्. ३. D. E. and G. read सपिण्डस्य for असपिण्डस्य. ४. Kamalākara
Bhatta also quotes the following verse under the name of Vishnu, but
the quotation does not appear in the copy we have. A. has सुमन्तुरपि as
marginal correction, but we have not the book in our possession.

‘अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तरमृतेष्वपि’ ॥

इति । अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते—

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्वोदकं शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. ११)

इति । प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः । पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथा च मनुः—

‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वापो विशुद्ध्यति’ ।

(म. स्मृ. ६. ७६)

इति । यत्तु गौतमेनोक्तम्—

‘श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ११)

इति तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासाद्वेदितव्यम् ।

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

‘देशान्तरस्थे मृते ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा ऐकरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३६)

इति यच्च गद्यविष्णुवचनम्—

१. The text reads प्रेते for मृते. २. The text inserts आशौचम् after ऐकरात्रम्.

‘व्यतीते त्वौशौचे संवत्सरस्यान्तस्त्वेक-
रात्रेण । (४०) ततः परं स्नानेन’ (४१)

(वि. स्मृ. २२. ४०-४१)

इति तत् ऊर्ध्वं षण्मासादर्वाक् संवत्सराद्वेदितव्यम् ।

‘परमेकाहमा वर्षात्’ ।

इति स्मरणात् । यदपि शङ्खवचनम्—

‘अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १२)

इति तत् त्रिपक्षादर्वाग् द्रष्टव्यम् ।

‘अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रिणिशम्’ ।

(औ. स्मृ. ६. ११)

इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं
ज्ञातिमात्रविषयम् । पित्रादिविषये तु अस्ति विशेषः । तथा
च पैठीनसिः—

‘पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थौ अपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत्’ ॥

इति । दैक्षो अपि—

‘महागुरुनिपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ।

अतीते ऽब्दे अपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि’ ॥

इति । संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं न
पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यां मातृव्यतिरिक्तायां
विशेषो दक्षेण दर्शितः—

१. The text omits तु. २. We follow here A. and the text. All others read अतः for ततः. ३. The text reads सावदेवाशुचिर्भवेत्. ४. The following verse does not appear in the text we have.

‘पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते ऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् । तथा च व्याघ्रपात्—

‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्’ ॥

इति । अयमर्थः—षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं ‘आद-
न्तजन्मनः सद्यः’—इत्यादिवचनविहितं तैत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्याशौचं
यत् तत् सर्वेषां समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-पञ्च-
दश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अति-
कालजं अतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एव । नानु-
पनीतोपरमे—इति । जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति । तदाह
देवलः—

‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ ।

इति । मनुरपि—

‘निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमापुत्य शुद्धो भवति मानवः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७७)

इति । अत्र पुत्रग्रहणात् निर्देशे ऽपि पितुः स्नानेन शुद्धिः ।
सपिण्डानां त्वतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दशाहे तु
शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च शङ्खः—

देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

(शं. स्मृ. १५. ११)

इति । द्विविधो हि देशान्तरमृतः । कृतसंस्कारो ऽकृतसंस्कारश्च । तत्र कृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे संवत्सरादर्वागूर्ध्वं वाऽऽशौचं वचनद्वये व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे त्वाशौचग्रहणपिण्डदानादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारो अपि द्विविधः । मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदात् । यस्य हि मरणदिवसो विज्ञातः तस्य प्रत्याब्दिकादिश्राद्धं तद्विवस एव कर्तव्यम् । आशौचग्रहण-पिण्डोदकदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम् । शिष्टाचारस्य तथा प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

यस्य तु दिवसो न विज्ञातः तम्पत्येतदुच्यते—

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात् ।

देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥

कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।

उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥

तीर्थयात्राऽऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तरगतस्य विप्र-

१. The text reads this line as follows:—

देशान्तरगतः श्रुत्वा सत्त्वानां मरणोद्भवौ ।

२. B. C. and F. read वृत्तत्वात्. ३. M. omits the following three lines and substitutes for them—

आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् आ षण्मासाच्च पक्षिणी ।

अहः संवत्सरादर्वाक् सद्यःशौचं विधीयते ॥

but the author has quoted these lines with a slight difference under the name of Vishnu (P. 233; L. 1). ४. This and the following line do not appear in D.

स्य चिरकालबहुदेशपर्यटनादिसम्पादितादायासबाहुल्याद्यत्र
कापि देहनाशो भवति । अत एव तन्मरणतिथिर्न ज्ञायते ।
मरणवार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति । तत्र तदीयाशौच-
स्वीकारस्तिलोदक-पिण्डदानोपक्रमादिकं चेत्येतदुभयं कृष्णा-
ष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिष्विच्छया कस्यांचित्तिथौ कर्त्तव्यम् ।
तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धं च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौचस्वीकारः साक्षान्नोपात्तः तथा-
पि पूर्वोत्तरवचनयोरशौचविषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौचस्वी-
कारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाच्चाशौचस्वीकारो-
ऽप्यत्र विवक्षितः—इति गम्यते । उदकादिबहुकर्त्तव्योपन्या-
सेन श्राद्धप्रकरणस्य कृत्स्नस्याप्यत्र सङ्ग्रहो विवक्षितः ।
संगृहीतं च तत् प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः प्रपञ्चयि-
ष्यते ॥ १२-१३ ॥

पूर्वमकृतनाम्नो बालस्य मरणे सापिण्डानां सद्यःशुद्धिर-
भिहिता । इदानीं कृतनाम्नो ऽप्यजातदन्तस्य बालस्य मरणे
सह संस्कारेणाशौचं निषेधति—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥१४॥

अजातदन्ता अनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानो ये बाला मृताः ये
च गर्भाद्विनिःसृताः पतिताः तेषां तत्सपिण्डैर्नाग्निसंस्कारा-
दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

१. H. reads विनिश्च्युताः; while I. reads विनिःसृताः. Both the forms are correct. २. H. here does not read विनिश्च्युताः. I. has its former reading.

‘स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातोऽथ वा मृतः ।
 अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ॥
 वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा त्यक्तव्यस्तु स काष्ठवत् ।
 खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

इति । स्त्रीणां यो गर्भः पतितः यश्च जननक्षण एव मृतः
 यश्च षण्मासात् प्राक् मृतः यश्च षण्मासादूर्ध्वमप्यजातदन्तः
 सन् मृतः स काष्ठवद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्तव्यः । मात्रादिव्य-
 तिरिक्तैः सपिण्डैर्नाशौचादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि—

‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

नाग्निंसंस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७—२८)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्र गर्भपाते सपिण्डानां बन्धूनां सद्यःशुद्धिमभिधाया-
 धुना मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह—

यदि गर्भो विपद्येत स्त्रवते वाऽपि योषितः ।

यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनं तावत्तु सूतकम् ॥१५॥

यदि गर्भस्य स्त्राव-पातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
 स्थितस्तन्माससङ्ख्यासमदिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौ-
 चमित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

१. I. reads सद्यो यातो मृतोऽथ वा. This edition is published in Bengal and the Bengalis do not treat ज्ञ and य as different letters. D. reads सद्योजातस्तथा मृतः. २. D. E. and H. read भूषणम् for भूषितम्. ३. I. reads न्युप्तव्यः for त्यक्तव्यः. ४. The text of Vishnu inserts अस्व after न. ५. M. reads योषिताम्.

इति । 'मासतुल्या निशाः'—इति चतुर्थमासप्रभृत्या सप्तमा-
द्वेदितव्यम् । अर्वाक् तु यथावर्णं त्रिरात्रादयः । तथा च मरीचिः—

‘गर्भस्रुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे च्यहम् ।

राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता’ ।

इति । अचिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे च्यहम् ।
गौतमो अपि—

‘गर्भमाससमा रेत्रीः संस्रवे गर्भस्य । (१०)

च्यहं वा’ । (११)

(गौ. स्मृ. १४. १०—११)

इति । अत्र गर्भमाससमरात्रि-च्यहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।
मासत्रयं यावत् च्यहं ततः परं माससमा रात्रय इति ।
आदिपुराणे अपि—

‘षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते’ ॥

इति । एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पातनिमित्तं तु
पित्रादीनामप्यस्ति । तथा च मरीचिः—

‘स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

‘ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

१. D. and I. read रात्रिः. २. I. reads संसने. ३. D. and G. read आदि-
त्यपुराणे and E. reads आदिपुराणे but -स्य- is found in marginal correction.
I. omits अपि. ४. The text of Vaisishtha adds आशौचम् to त्रिरात्रम्.

इति । स्त्रावे पितुर्विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् ।

स्नानमात्रमेव पुरुषस्य’ ।

इति ॥ १५ ॥

ननु—स्त्राव-पातयोरप्राप्तप्रसवकालत्वाविशेषादनयोः को विशेष इत्यत आह—

आ चतुर्थाद्वेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

इति । चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चम-षष्ठ-योर्गर्भनाशः पातः । तत्र माससङ्ख्यया विहितमाशौचं मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः । तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवेदित्यर्थः । यत्तु चतुर्विंशतिमते—

‘अधस्तान्नवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम्? ।

मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्माससङ्ख्यया’ ॥

इति । अस्यायमर्थः—नवमान्मासादर्वाक् सप्तममासादार-भ्य प्रसवे सति तन्निमित्तमाशौचं सूतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्ख्यकैरहोभिर्विधीयत इति । सूतिकाविषयत्वे दशाहविधिविरोधः प्रसज्येत । ननु—एवं तर्हि—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्तदशाहाशौचविधायकव-

१. D. omits वृद्ध-. २. K. and L. read अतःपरः while J. reads इत ऊर्ध्वं. ३. D. G. and H. add इत्युक्तम् after चतुर्विंशतिमते, E. and I. उक्तम् only. ४. D. and H. read समसङ्ख्यया.

चनं विरुद्ध्येत । तत्र । तस्य नवम-दशममासप्रसवविषयत्वेनो-
पपत्तेः । अथवा एकविषयत्वेऽपि विकल्पेन व्यवस्था ऽस्तु ॥ १९ ॥

बालस्याग्निसंस्कारे सत्याशौचं दर्शयति—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ १६ ॥

इति । जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जा-
तो ऽनुजातः अनुत्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म
यस्यासौ कृतचूडः । तत्र जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजात-
स्य च सत्यग्निसंस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे च संस्थिते तेषां
सपिण्डस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः । तत्राकृतचूडस्य जातद-
न्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्—

‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।

आशौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते’ ॥

इति । यत्तु विष्णुवचनम्—

‘दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण’ ।

(वि. स्मृ. २२. २९)

१. Before this verse M. inserts the following lines:—

प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवेद्यदि योषिताम् ।

जीवापत्तेस्तु गोत्रस्य मृते मातुश्च सूतकम् ॥

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतको ।

पूर्वमेव दिनं ब्राह्मं यावच्चोदयते रविः ॥.

२. B. C. and F. read सुजाते for ऽनुजाते. ३. M. reads -संस्करणं

४. I. reads तत्र.

इति । तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृत-
चूडस्य दहने त्रिरात्राशौचं षट्त्रिंशन्मते ऽभिहितम्—

‘यद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अहं चाशौचमाचरेत्’॥

इति । यत्तु येमेनोक्तम्—

‘अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम्’॥

इति तदकृतचूडविषयम् । ननु—अजातदन्तस्य कृतचूडत्वं
कथं? तस्य तृतीये विहितत्वादिति चेत् । न ।

‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमे ऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्’॥

(म. स्मृ. २. ३९)

इति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । ‘अग्निसंस्करणे’—इत्ये-
तद्विकल्पेनाभिधानं जातदन्तानुजातयोरेव । न त्रिवर्षकृत-
चूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात् । इतरत्राग्निसंस्कार-
विकल्पो मनुना दर्शितः—

‘नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति’॥

(म. स्मृ. ९. ७०)

१. A. and D. read मनुनोक्तम् for येमेनोक्तम्. २. D. and H. read अननुजातस्य; while B. C. and F. read जातदन्तस्य. ३. B. C. and F. omit the following portion:—न त्रिवर्षकृतचूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात् । इतरत्राग्निसंस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः. ४. The text reads कुर्यान्नाग्निं and B. substitutes च for वा. This verse appears in Manu between ślokas 67 and 68 of chapter 5. The commentator Govindarāja quotes this verse under the name of Yājñyavalkya; Medhatithi quotes it under Smṛityantare.

इति । उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ॥ १६ ॥
वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति—

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमा व्रतोदेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ १७ ॥

इति । दन्तजननात् प्रागतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनां
सपिण्डानां सद्यःशौचम् । दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकर-
णादतीतस्य सम्बन्धिनां नैशिकी निशायां भक्ता अहोरात्रम-
शुद्धिः । व्रतोदेश उपनयनम् । ततो र्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वम-
तीतस्य सम्बन्धिनां त्रिरात्रमशुद्धिः । ततः परं दशरात्रमि-
त्यर्थः । तथा च संग्रहकारः—

‘नाम्नो दन्तोद्भवाच्चौडादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यः शौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः’ ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘अजातदन्ते तर्नये सद्यःशौचं विधीयते । (४)

अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्वकृतचूडके ॥

तथैवानुपनीते तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

(शं. स्मृ. १९. ४-५)

इति । यत्तु काश्यपवचनम्—

‘बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ ।

(का. स्मृ. ६. ८)

१. M. reads -जननात्. २. M. reads आ व्रतात्तेषां. ३. B. C. and F. insert सपिण्डानां after सम्बन्धिनां. ४. D. reads चूडात्. ५. The text substitutes बाले तु for तर्नये. ६. The text reads मानवाः.

इति तन्माता-पितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुद्धयति ।

बैजिकादेभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादप्यहम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६३)

इति । वैजिकसम्बन्धो जन्य-जनकभावः । यत्तु स्मृत्य-
न्तरम्—

‘प्राङ् नामकरणात्सद्य एकाहो दन्तजन्मनः’ ।

इति तद्वहने वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः ।

‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

नास्त्यग्निसंस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७—२८) ।

इति विष्णुस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

‘ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

इति तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्यवस्था—नामकरणात् प्राक् सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः । अन्यथा सद्यः शुद्धिः । तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे त्रिरात्रम् । दन्तजननादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकोहं खनने । अग्निसंस्कारे तु त्र्यहः । ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् त्र्यहः । उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणा-

१. D. E. G. and I. read अपि for अभि-. २. D. and I. read अनिरुन्ध्यात्. ३. The text inserts आशौचम् after त्रिरात्रम्. ४. B. C. and F. omit the following :—सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः । अन्यथा.

दीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या ।
व्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दर्शितः—

‘अप्रौढायां च कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु दत्तासु च च्यहं तथा’ ॥

इति । अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

‘अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते’ ।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अदत्तकन्यासु वाचाऽदत्तासु
अहोरात्रम् । दत्तासु वाग्दत्तासु च्यहम् । तथा च मरीचिः—

‘चूडाकरणे सद्यःशौचम् । प्राग् वाग्दानादेकाहः ।

दत्तानां प्राक् परिणयनात् च्यहम्’ ।

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘आ जन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्च्यहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा’ ।

इति । पुलस्त्यो अपि—

‘सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।

प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्’ ॥

१. D. and I. substitute तु for च. २. C. D. and F. read प्राग्दानात्.
for वाग्दानात्. ३. I. reads चौलान्तं. ४. A. reads -माशौचं.

इति । प्रदत्तायां प्रैक्रान्तदानायां वाचादत्तायामिति या-
वत् । वाग्दानानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम् । मनुरप्याह—

‘स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः’॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । बान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः ।
यथोक्तेन कल्पेन त्रिरात्रेण । अत एव मरीचिः—

‘अवारिपूर्वं प्रैत्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्’॥

इति । उभयोर्वर-पितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः—
शौचविधानं कृतचूडायां च यदेकाहविधानं तन्माता-पितृव्यति-
रिक्तविषयम् ।

‘प्रत्ता अप्रत्तासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि’॥

इति ।

‘अजातदन्तासु पित्रोरेकंरात्रम्’ ।

इति शङ्ख-काष्णीजिनिभ्यां विशेषस्मरणात् । अदत्तासु
त्रिरात्रविधानं जातदन्तविषयम् । अजातदन्तास्वेकाहविधा-
नात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यम् । तथा
च विष्णुः—

‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाऽशौचं पितृपक्षे । (३३)

१. B. C. and F. omit प्रक्रान्तदानायां. २. B. C. D. E. F. G. and H.
read कालेन. ३. B. C. and F. read कालेन. ४. D. reads प्रत्तासु. ५. I.
reads एकाहम् for एकरात्रम्.

तत्प्रसवमरणे च बन्धुवर्गस्यैकरात्रं
पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था' । (३४)

(वि. स्मृ. २२. ३१-३४)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयेताथ त्रियेत वा ।

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकास्त्रिभिः’ ॥

इति । पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथा च

वृद्धमनुः—

‘पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । पित्रोर्माता-पित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां
दुहितृणां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृ-
तयोः पक्षिण्याशौचम् संस्कृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः’ ॥

इति । दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणी-
मागामिवर्त्तमानाहर्द्वययुक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत् ।
उपनीते तु तस्मिन् मृते सति मातामहादीनां त्रिरात्रमाशौचं
भवेदित्यर्थः । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौ-
चम् । तथा च बृहस्पतिः—

‘अयं मातामहाचार्य-श्रोत्रियेऽवशुचिर्भवेत्’ ।

इति । आचार्यो ऽत्रासपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । श्रोत्रिय-

१. D. reads वाचा for नारी. The reading is correct and gives a quite different sense. २. I. substitutes च for वा. ३. D. reads उपशमे. ४. H. reads पक्षिणी रात्रिः.

स्त्वेकशाखाध्यायी मैत्री-प्रातिवैश्यत्वादिनोपसम्पन्नः । एतेषु
मातामहादिषु मृतेषु त्रिरात्रमिति । विष्णुरपि—

‘आचार्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण’ ।

(वि. स्मृ. २२. ४२)

इति । मनुरपि—

‘श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ।

(म. स्मृ. ९. ८१)

इति । एतत्त्रिरात्राशौचं परकर्तृकदहनादौ वेदितव्यम् ।

‘गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेतैहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६९)

इति स्वकर्तृकदाहादौ मनुना विशेषस्मरणात् । मातृष्व-
स्त्रादिषु त्रिरात्रमाशौचम् । तदाह प्रचेताः—

‘मातृष्वसा-मातुलयोः श्वश्रू-श्वशुरयोर्गुरोः ।

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

इति । गुरुराचार्यः । ऋत्विक् कुलपरम्पराज्यातः । याज्यो-
ऽपि तथाविधः । यत्तु याज्ञवल्क्यवचनम्—

‘गुर्वन्ते वास्यनूचान-मातुल-श्रोत्रियेषु च’ ।

(या. स्मृ. ३. २४)

इति । यच्च विष्णुवचनम्—

१. Except A. and the text all read प्रेताहारैः, but the reading seems to be incorrect. २. From this word to विशुद्ध्यति ॥ the intermediate portion does not appear in D. ३. I. reads मातृष्वस्-मातुलयोः. This reading is grammatically correct, but it procures an incorrect Chhanda.

‘आचार्य-पत्नी-पुत्रोपाध्याय-मातुल-श्वशुर-श्वश्रू-
श्वशुर्य-सहाध्यायि-शिष्येऽवतीतेष्वेकरात्रेण’ ।

(वि. स्मृ. २२. ४४)

इति । तत्र गुरुपाध्यायः । अन्तेवासी अन्योपनीतः
शिष्यः । स्वोपनीते तु—

‘ शिष्य-सतीर्थ्य-सत्रह्यचारिषु त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहः’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. ११. ३०)

इति बौधायनेन त्रिरात्रविधानात् । मातुलः अनुपकारी
विदेशस्थो वा । श्रोत्रियोऽनुपसम्पन्नः । श्वश्रू-श्वशुरावप्यनुपका-
रिणौ विदेशस्थौ वा । एकस्मिन् गुरुकुले जल्पकालं सहाध्यायी ।
एतेष्वेकरात्रमिति व्यवस्था । यत्तु मनुनोक्तम् —

‘मातुले पक्षिणी रात्रिः शिष्यैर्विग्वान्धवेषु च’ ।

(म. स्मृ. ५. ८१)

इति तस्यायमर्थः—स्वल्पोपकारके मातुले शिष्यो अन्योप-
नीतसाङ्गवेदाध्यायी ऋत्विक् आधानप्रभृति यावज्जीवमा-
र्विज्यकारी बान्धवाः मातृ-पितृबान्धवाः एतेषु पक्षिण्याशौच-
मिति । अनौरसपुत्रादिषु त्रिरात्रमाशौचम् । तदाह विष्णुः—

‘अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च’ ॥

(वि. स्मृ. २२. ४३)

इति । त्रिरात्रमित्यनुवर्तते । हारीतो अपि—

१. The text omits श्वश्रू-. २. The text reads एकाहं and adds इति कुर्वीत at the end. ३. Except A. D. and the text all read पक्षिणी रात्रिम्.

‘परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डतः’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १३.)

इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्य-
गताः स्वैरिष्यः । एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं
पुत्रत्वं च तस्यैवेदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । यत्त्वेकाहविधानम्—
‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डाना-
मेकाह एव । तथा च मरीचिः—

‘एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः’ ।

इति । यत्तु प्रजापतिनोक्तम्—

‘अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता’ ॥

इति स्नानदेव शुद्धिरिति तत्समानोदकविषयं असन्निधि-
विषयं वा । एकस्यां मातरि पितृद्वयोत्पादितयोर्भ्रात्रोरन्यतर-
स्मिन्मृते अन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः—

१. Except A. and the text all read स्वासु. २. The text reads त्र्यह-
च्छुद्धिरिष्यते. ३. B. C. and F. read यत्तु for यत्र. ४. I. inserts यत्
after इति.

‘मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः’ ॥

इति । असपिण्डयोनिस्त्वन्धिमरणे पक्षिण्याशौचम् ।

तदाह गौतमः—

‘पक्षिण्यसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि चै’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १२)

इति । अयमर्थः—असपिण्डः स्ववेदमनि मृतः । योनिसम्बन्धा मातृत्वस्त्रीय-पितृत्वस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी । चकाराहुर्वद्भनादयो ऽपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षपयेदिति । तथा च वृद्धमनुः—

‘मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वद्भनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्’ ॥

इति । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘असपिण्डे स्ववेदमनि मृते एकरात्रम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ४६)

इति तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

१. B. C. D. E. and F. read अन्यगोचरौ. H. also reads the same, but gives अन्यगोत्रजौ in the margin. I. reads -गोत्रकौ. २. Except A. and the text all read पक्षिणीमसपिण्डे. It seems from the following explanation that the author prefers पक्षिणीं to पक्षिणी, but the reading in the text is not similar to this. ३. I. reads वा for च. ४. D. omits गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी. ५. D. and G. omit ऽपि. ६. I. reads बृहन्मनुः. ७. H. and I. read श्वशुरयोर्भगिन्यां च. ८. B. C. D. E. F. and G. read स्ववेदममृते; while the text omits एकरात्रम् and inserts च after मृते.

‘गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः’ ॥

इति । तदसपिण्डश्चोत्रियविषयम् । यत्तु बृहन्मनुनोक्तम्—

‘भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति’ ।

इति तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृ-श्यालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्ध्यति । निवासराजन्यहनि मृते श्हराशौचं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘निवासराजानि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति । यस्मिन् देशे निवसति स निवासः स्वदेश उच्यते । तस्य राजनि मृते तद्देशनिवासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अत एव मनुः—

‘प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः’ ।

(म. स्मृ. ५. ८२)

इति । ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं तत् सज्योतिः । अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । ग्राममध्ये शवे स्थिते ग्रामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः—

१. D. reads यश्च for यस्य. २. G. H. and I. add एव to -मनुना. ३. I. does not insert the portion from तदाह to रात्रिमात्रमिति, both inclusive. H. also omits the same, but it appears in the marginal correction.

‘ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
 ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्’ ॥
 इति । ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह स एव—
 ‘ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
 शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्’ ॥
 इति । कुलपतिः समूहपतिः* । श्रोत्रियो देशान्तरस्थः ॥ १७ ॥
 उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोरपवादमाह—
 ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ॥
 सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ १८ ॥
 इति । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । येषां गृहे हुताश-

* पौराणिकास्तु कुलपतिशब्दनिर्वचनमेवमाहुः—

‘एको दशसहस्राणि विभूयादः कुटुम्बिनाम् ।
 अध्यापयेच्च वेदादीन् स वै कुलपतिः स्मृतः’ ॥
 इति । स्वकुलपोषक इत्यपि केचित् ।

१. D. omits:—

..... वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
 ग्रामस्य ता

and reads:—

ग्राममध्ये गतो यावदाशौचं निर्गते शुचिः ।

This reading is not incorrect and moreover gives a complete sense.

२. D. omits this line. ३. Before 2nd line there appears in M. the following:—

गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत् ।
 जीवज्जातो यदि प्रेतः सद्य एव विशुद्ध्यति ॥
 स्त्रीणां चूडान्न आदानात् संक्रमात्तदधः क्रमात् ।
 सद्यःशौचमथैकाहं चिरहः पितृवन्धुषु ॥

But I have no doubt in saying that these four lines do not belong to Parâsara. ४. J. K. L. and M. read हुताशने. ५. K. L. and M. read चैनं कुर्वन्ति न प्रेतं न च सूतकम्. This reading renders a good sense, but the author does not follow it. The commentator Dharaṇīdhara (L). does not define the word प्रेतम्. Also Nanda Paṇḍita does the same.

नो हूयते अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले ना-
स्त्याशौचं यदि ते सूतकिभिः सह संसर्गं न कुर्युः। तदुक्तं कौर्मै-

‘नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ७१)

इति । देवलो अपि-

‘नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके प्रोक्तं शात्रे वापि तथैव च’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि-

‘स्वाध्यायः क्रियते यत्र होमश्चोभयकालिकः ।

सायम्प्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्’ ॥

इति ॥ १८ ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्व-कर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्व-
य-व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-

सम्पर्काद्दुष्यते विप्रो जैनने मरणे तथा ।

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥१९॥

इति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ १९ ॥ किञ्च-

शिल्पिनः कौरुका वैद्या दासी-दासाश्च नापिताः ।

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥

सत्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

१. The text reads कीर्त्यते. २. M. reads नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे. This reading is better than what we follow. ३. K. and L. read कारवो for कारुकाः. ४. M. reads सत्रती मन्त्रपूतश्च.

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥२१॥

उद्यतो निधने दाने आर्त्तौ विप्रो निमन्त्रितः ।

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति ॥२२॥

इति । शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः ।
वैद्याश्चिकित्सकाः । श्रोत्रियाः सद्यःप्रक्षालिकाः । व्रतेन
चान्द्रायणादिनियमेन सह वर्त्तते इति सत्रतः । सत्रपूतो गवा-
मयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशौचाः । राज्ञः,
राजसम्बन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाद्ध्यम-
न्लाभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि तत्त-
त्कर्मणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्ग्रह-
मो लक्ष्यते । तत्र अन्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः आर्त्तः
आपदं प्राप्तः श्राद्धादौ निमन्त्रितो विप्रश्च तदैव सद्य एव शुद्ध्य-
तीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथाकालेन द्वादशरात्रादिना तथे-
त्यर्थः । तथा चादिपुराणे—

‘शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यापि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥
 राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।
 एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शे मृत-सूतके ॥
 यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।
 तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः' ॥

इति । विष्णुरपि—

‘आशौचम् । (४७) न राज्ञां राजकर्मणि ।
 (४८) न व्रतिनां व्रते । (४९) न सत्तिणां
 सत्ते । (५०) न कारूणां कारुकर्मणि । (५१)
 न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छायाम् । (५२)

(वि. स्मृ. २२. ४७—५२)

इति । प्रचेता अपि—

‘कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी-दासास्तथैव च ।
 राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

‘राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्तिणाम् ।
 दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥
 तपो-दानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृत-सूतके ’ ।

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य केस्यचित् ।
निमन्लितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि—

‘निमन्लितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विधीयते क्वचित् ॥
प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा ’ ।

इति । मनुरापि—

‘न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३-१४)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्त्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८-२९)

१. H. inserts after this word the following :—

मदनपारिजाते यमः—

‘शिव-विष्णुवर्चने दीक्षा यस्य वाऽग्निपरिमहः ।
ब्रह्मचारी यतिश्चैव शरीरे नास्ति सूतकम्’ ॥

इति । मन्त्रमुक्तावल्याम्—

‘जपो देवार्चनाविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।
नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्’ ॥

Though this portion is present in H. it has been struck off. २. Except A. and D. all omit इति । ब्रह्मपुराणे ऽपि. ३. H. reads -विरतस्य for -निरतस्य. ४. The text reads चात्र for तत्र. ५. The text substitutes हि for च.

इति । हारीतो अपि—

‘संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।
सत्त्वी च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।
श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्’ ॥

इति । अङ्गिरा अपि—

‘जनने मरणे चैव त्रिष्वशौचं न विद्यते ।
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च’ ॥

इति । अत्र विवाहादौ सद्यः शौचमुपक्रान्तविवाहादिवि-
षयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशौ-
चमस्त्येव । तथा च ब्राह्मे पुराणे—

‘राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।
प्रयौस्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥
मन्त्रादितर्पणैर्वाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।
गोमूत्रलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥
आशौचं न भवेद्धोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते’ ।

इति ॥ २०—२१—२२ ॥

१. D. omits this whole verse and also इति । पैठीनसिरपि. २. D. reads राज्यं for राज्ञा. ३. D. reads प्रायश्चित्तस्य.

किञ्च—

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि ।

दशाहाच्छुद्ध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२३॥

इति । प्रसवे जनने । गृहमेधी गृहस्थः । पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात् तदा स्नानेन शुद्धो भवति । माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्यादित्यत आह—

सर्वेषां शौचमाशौचं माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः ॥२४॥

इति । यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं तद्वत्पितुरपि । माता-पित्रोस्तु सूतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः—

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । अयमर्थः—जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः । माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति । दशाहं त्वस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः—

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजश्चात्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’॥

(व. स्मृ. ४. २३)

इति । संवर्त्तो अपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्धचेद्वशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः’॥

(सं. स्मृ. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जाताशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।
स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचैलिनः’॥

इति । गौतमो अपि—

‘माता-पित्रोस्तु सूतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २३.)

इति । आदिपुराणे अपि—

‘सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्’॥

इति ॥ २४ ॥

सूतिकया सह-संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहम-
स्तीत्याह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुस्ते द्विजः ।

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २५ ॥

इति । सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा

१. The text reads सूतके for विद्यते. २. The text reads रजस्तत्राशुचि for रजश्चात्राशुचि. ३. Except B. C. and F. all read शवाशौचं through mistake. ४. D. reads सचैलकम्. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे.

विद्या-कर्मयुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवेत्
किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः—

‘मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च । नेतरेषाम्’ ।

इति । सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं
भवति नान्येषामित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु-जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं
न स्यात्? अत आह—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः ॥ २६ ॥

इति । स्नानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तक एव दोषोऽस्पृश्य-
त्वापादको जायते न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति । तस्माद्विद्वान्
सम्पर्कं सहशयनासन-भोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च
बृहस्पतिः—

‘यस्तैः सह सपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमैश्री-

यात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषाम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ८)

इति । अत्रिरपि—

‘सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

१. M. reads ब्राह्मणे for द्विजे. २. I. reads सहा- for सह. ३. The text reads अस्माति. ४. Except A. all insert आशौचव्यपगमे for आशौचव्य-
पगमः after तेषाम्; but this renders the sentence incomplete and is of
no use here. ६.

इति ॥ २६ ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता । इदानीं कल्पितद्रव्य-
स्यापि शुद्धिरस्तीत्याह—

विवाहोत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरा मृत-सूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ २७ ॥

इति । अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कार-
कर्मोपलक्षणार्थम् । उत्सवो देवतोत्सवः । तेन च देवप्रतिष्ठादि-
कमुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा
मध्ये यदि मृत-सूतके मरण-जनने स्यातां तदा पूर्वसङ्कल्पितं
द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः ।
तथा च क्रतुः—

‘पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ’ ।

इति । पक्षे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

‘विवाहोत्सव-यज्ञादिष्वन्तरा मृत-सूतके ।

श्वेतमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ’ ॥

इति । कृतान्नमसूतकिभिर्देयम् । सूतकी तु दातृन् भोक्तृश्च
न स्पृशेदित्यर्थः । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि त्वशुचीनि च ।

स्वामिशुद्ध्यैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि ’ ॥

इति । तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पिता-
न्यपि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि । तथा च मरीचिः—

१. We follow here A. and I. All others read शेषमन्नं for श्वेतमन्नं.
The latter reading renders a better sense. २. D. reads स्वानि for स्वामि-.

‘लवणे मधु-मांसे च पुष्प-मूल-फलेषु च ।
 शाक-काष्ठ-तृणेष्वप्सु दधि-सर्पिः-पयःसु च ॥
 तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्ग्रहः ।
 ‘पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके’ ॥

इति । ॥ २७ ॥

अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ
 तां निवारयति—

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् ॥२८॥

इति । यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्प-
 स्य वाऽऽशौचस्य निमित्ते जनन-मरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तं
 तदाशौचं यावदनिर्दशमनिर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवा-
 शुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादिनिमित्तकदशाहाद्याशौ-
 चवानित्यर्थः । तथा च मनुः—

‘अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अन्तरा जन्म-मरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

इति । विष्णुरपि—

‘जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः (३५) मरणाशौ-
चमध्ये ज्ञातिमरणे ऽप्येवम्’ । (३८)

(वि. स्मृ. २२. ३५-३८)

इति । अपिशब्दाज्जनने ऽपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धि-
रित्यर्थः । यदा जनननिमित्तदशाहाशौचमध्ये मरणमापतति
तदा मरणादारभ्य दशाहं कार्यम् । तथा चाङ्गिराः—

‘सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते ऽपि—

‘शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि—

‘मृत-जातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते ।
मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु’ ॥

इति । अल्पाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्राप्तौ न पूर्वेण शुद्धिः ।

तदुक्तमुशनसा—

‘स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । यैमेनापि—

‘अधवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ॥

आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुद्ध्यति ।

इति । प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन
वृद्धिमदाशौचं यदि मध्ये समुत्पद्येत तदा पश्चिमेन स्वकाले-
नैव समापयेदित्यर्थः । शङ्खो अपि—

‘समौनाशौचसम्पाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १०)

इति । असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हारीतो अपि—

‘शावान्तःशाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

गुरुणा लघु शुद्ध्येत्तु लघुना नैव तदुरु ’ ॥

इति । कौर्मे अपि—

‘अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा ’ ।

(कू. पू. १. २. २३. २४)

इति । गुरु-लघुत्वे तु समानजातीययोः कालापेक्षया ।
विजातीययोः स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव—

‘मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ६)

इति । क्वचित् कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्त्तिनो गुर्वा-
शौचस्य पूर्वाशौचकालेनापगमो अस्ति । तदाह देवलः—

‘परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याच्चेत्तत्पञ्चमादह्नः पूर्वैर्नैवान्न शिष्यते’ ॥

१. I. reads विवृद्धाघवदाशौचं; while G. reads विवृद्धाघाशौचं and H. विवृद्धिमदाशौचं. २. The text reads समानं खल्वशौचं तु प्रथमे तु. ३. Except A. B. C. and F. others omit इति । कौर्मेऽपि. G. and H. have only इति. ४. G. reads तस्याच्चेत्पञ्चमात्; while H. and I. read स्याच्चेत्पञ्चतमात्.

इति । वर्तमानाशौचमध्यवर्त्तिनि जननादौ यदा ऽध्वृद्धि-
 दीर्घकालमाशौचं तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धि-
 विधीयते । तद्यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्य-
 नुवर्त्तत तदा पूर्वैव पूर्वाशौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि
 शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति—अन्तरा पति-
 तस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुत्त-
 राशौचकालादर्धाधिककालं स्यात् तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचका-
 लेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा—गर्भपातनिमित्तषडहा-
 शौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत् तदा षडहाशौचशेषेणैव
 दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्धाधिकका-
 लाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो
 गौतमेनोक्तः—

‘रात्रिशेषे^१ द्वाभ्याम् (७) प्रभाते तिसृभिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७-८)

इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषो यस्या-
 शौचस्य तस्मिन्विद्यमाने यदा ऽऽशौचान्तरमापतेत् तदा पूर्वा-
 शौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्या रात्रे-
 श्चरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभी रात्रिभिः
 शुद्धिः । न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति । तथा शङ्ख-लिखिताभ्या-
 मपि—

‘अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः
 शुद्ध्येत । अहःशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसृभिः’ ।

इति । शातातपेनापि—

‘रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः’ ।

इति । बौधायनेनापि—

‘अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यदाद्यं

दशरात्रसमाशौचमानवमादिवसात्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. ११. १८)

इति । अस्यार्थः—यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वा-
शौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपा-
न्त्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्त्यदिवसाशौ-
चसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् । देवेलेनापि—

‘पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽह्नि पतेद्यस्य द्वाहात्तु स विशुद्ध्यति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः’ ।

इति । दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्त्यदिवसोपलक्षकः ।
दशरात्रेष्वित्येतदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः
सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्केन दर्शितः—

‘मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ त्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्’ ।

(शं. स्मृ. १५. १४)

इति । मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमिताशौचमध्ये पिता
त्रियेत तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्राशौचकाले-
नैव शुद्धिः । तथा पूर्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि

प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्रा-
शौचं समाप्य पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बन्दि-गोग्रहणे तथा ।

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥ २९ ॥

इति । ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं बन्दिग्रहणे गोग्रहे च सति तद्वि-
मोचनार्थं हतानां आहवेष्वाभिमुख्येन हतानां ये सपिण्डा-
स्तेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यत्तु 'सद्यः-
शौचं' इत्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्—

'डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपः' ॥

(म. स्मृ. ९.९९)

इति तदसन्निधिविषयम् ॥ २९ ॥

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिश्चेतया नवभिः श्लो-
कैराहवे हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्य-
मण्डलभेदित्वं दर्शयन्नर्थाद्वह्निलोकप्राप्तिं दर्शयति—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ३० ॥

इति । योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजको र्ज्वरादिमा-
र्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्य-चन्द्राणां मण्ड-

१. G. reads बन्दिनो. २. M. reads एकरात्रं तु सूतकम्. ३. M. reads सूर्यमण्डलभेदकौ. ४. M. reads -मुखे. E. omits from रणेचाभि- to -ति-
संन्यस्तं ब्राह्मणं (P. 270, L. 11).

लानि क्रमेण भित्त्वा तत्र तेभ्य उत्तरोत्तराधिकेभ्यः छिद्रेभ्यो
निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान् सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति ।
छिद्रनिर्गमनं च वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम्—

‘स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते’ ।

(बृ. उ. ९. १०. १)

इति ॥ ३० ॥

तत्र—चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजके-
न सह समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तम् । तस्मादल्पकालप्रया-
सत्वादित्याशङ्क्य कालाल्पत्वे अपि धैर्यातिशयेन प्रयाससा-
म्यं सूचयितुमभिमुख इत्युक्तम् । तमेव सूचितमर्थं विशदीक-
रोति—

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भार्षते ॥३१॥

इति । लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जा-
यते । युद्धकाले तु प्रतिसैन्यगताः सर्वे अपि शत्रवः शस्त्रधारिणो

१. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. २. B. C. F. and I. read उडुम्बरस्य, But the reading is not correct. D. G. and H. substitute ड for ल, but there is no difference between ड. and ल.
३. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. ४. D. reads बाधते.

मारणोद्यता एनं परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानाया भीतेरिय-
 चैव नास्ति । तादृशीं भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुख्यं गच्छतः
 शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्याधिकम् । न हि योगिनो यम-नियमा-
 दिषु क्वचित्प्राणभीतिः सम्भाविता । ततो यथा जागरणे बहुषु व-
 त्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवर्तिनि स्वप्ने साकल्यं
 दृश्यते तथा चिरंभावियोगसाम्यं रणे धैर्यवतः किं न स्यात् ?
 धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं 'यदि क्लीबं
 न भाषते' इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकत्वं विकलता तत्सूचकं
 भीत्याविष्कारि वाक्यं यदि न भाषते तदानीं योगिसाम्यादक्ष-
 यान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ॥ ३१ ॥

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति—

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ३२ ॥

इति । यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिसमूहरूपत्वात्तद्भेदेषु
 नास्ति काचिदादित्यस्य वेदना तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे
 वर्त्तमानस्येदानीमुच्चपदप्राप्तिश्चित्ते शोहेतुर्भवति । अत एव
 भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यतीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यास
 आह—

‘क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम्’ ॥

१. I. adds -काल- to चिर-. २. I. reads भीत्याविष्कारक-. ३. Except
 A. and I. others read यास्यति for प्रयास्यति. ४. D. reads समावृतः.
 ५. D. G. and H. read मर्त्यै तु परिवर्तनम्.

इति । मुमुक्षुपरित्राजकदर्शनमात्रेण निष्पन्नस्य भास्करच-
लनस्योपन्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ॥ ३२ ॥

रणे चाभिमुखो हत इति दार्ष्टान्तिके अभिहितं तच्च हतत्वं
धैर्यातिशयस्योपलक्षणम् । असत्यापि स्ववधे परत्राणप्रवृत्तस्य
धीरस्य यथोक्तफलसद्भावादित्याह—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।

परित्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३३ ॥

इति । क्रतुरत्राश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्वमे-
धस्य च तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्युब्राह्मणे—

‘क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति?’।

(वृ. उ. ३. ३. २)

इत्यादिप्रश्न-प्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ॥ ३३ ॥

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तः तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तम् ।
प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावे अपि फलातिशयो अस्ती-
त्याह—

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरैर्-मुद्गर-यष्टिभिः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३४ ॥

इति । गात्रं शरीरम् । छेदक्षतं हस्त-पादाद्यवयवच्छेदे-
नोपद्रुतम् ॥ ३४ ॥

१. A. reads मुमुक्षोः परित्राजकस्य for मुमुक्षुपरित्राजक-. २. I. reads
परित्रातुं. ३. G. reads सदा for यदा. ४. Except A. and I. all read
प्रजापतिवचनयोः for प्रश्न-प्रतिवचनयोः. ५. B. C. and F. substitute यत्
for यः. ६. M. reads शर-शक्त्यष्टि-मुद्गरैः. ७. M. reads गायन्ति.

परित्राणाय प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्फलं ततो ऽप्यतिशयं
मरणे दर्शयति—

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३५ ॥

इति ॥ (३५) ॥

यद्यपि यज्ञसङ्घादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य
फलस्य समानं साधनं तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्य-
त्वेन वैकल्यासम्भवादुत्तमसाधनत्वमित्याह—

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥

इति । विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथा च स्वर्गैषिणो
वेति विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव
येन प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तो यान्ति
तत्र तेषु पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषं तेनैव प्रकारेण
युद्धहता वीराश्च यान्ति । क्षणेनेत्युक्तं तेन कालाल्पत्वमेतेष्व-
तिशयः ॥ ३६ ॥

१. I. reads देवाङ्गनाः; while M. वराङ्गना-. २. M. reads—

नागकन्याश्च धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥

३. M. reads विद्यया for विप्राः. ४. M. reads विप्राः for यान्ति. ५. M.
reads तथैव for क्षणेन, and also changes the place of this verse, which
appears as the 38th sloka. ६. D. substitutes ते for तेषु.

ननु—कालस्याल्पत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात् पूर्वोक्तं युद्धधैर्यं दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं विचारं दर्शयति—

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे^१ ॥३७॥

इति । जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । यतो जयेन लक्ष्मीलाभः । मरणेन सुराङ्गनालाभः ततो यदि कायजीवनलोभाल्लक्ष्मी-देवाङ्गनालाभौ न पर्यालोच्येते तदा लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमवशिष्यते । कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति । तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्तित्वेन क्षणप्रध्वंसिस्वभावत्वात् ॥३७॥

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते तत्र पुण्यलोकप्राप्तौ को विस्मयः? इत्याह—

ललाटदेशे रुधिरं स्ववच्च

यस्याहवे तुं प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किर्लास्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥

इति । संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहा-

१. M. reads लभते. २. M. reads क्षणविध्वंसिकेऽस्मिन्. ३. This couplet is the 36th Śloka in M. ४. Except A. and I. all read जय-भाजः for जयेन, and omit मरणेन सुराङ्गनालाभः. ५. I. reads अविशिष्यते. ६. M. reads.—

ललाटदेशेरुधिरं हि यस्य

तस्य जन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे ।

७. L. substitutes न for तु. ८. M. reads हि तस्य तुल्यम्. ९. L. substitutes -देशे for -यज्ञे.

रो वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवद्दृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा कृता । यस्माद्रणहतो ज्यन्तपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकमरण इवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा त एते नव श्लोकाः प्रकरणादुत्कृष्य राजधर्मेषु स्थापनीयाः । युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्य क्रत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थतयोपवर्णितस्तद्वत् ॥ ३८ ॥

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विदधाति—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदेपदे यज्ञफलमानुपूर्व्याल्लभन्ति ते ॥ ३९ ॥

न तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥

इति । अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजातयो वहन्ति स्पृशन्ति दहन्ति च ते पदेपदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवन्ति ।

तथा तेषामशुभादिकमपि नास्ति । तेषां स्नानादेव सद्यः-शुद्धिर्विधीयत इत्यर्थः । तथा च वृद्धपराशरः—

१. Between these two verses M. inserts the 41st verse, असगोत्रं &c. २. M. reads द्विजानां for पापं वा. ३. M. शुद्धिः स्मृतिभिरीरिता.

‘प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति’ ॥

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

‘प्रेतस्पृशो ग्रामं न विशेष्युरा नक्षत्रद-

र्शनात् । रात्रौ चेदादित्यस्य’ ।

इति । यच्च देवलेनोक्तम्—

‘अह्नि चेद्वहनं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाद्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेषिषो रात्रौ चेदुदयाद्रवेः’ ॥

इति तत् स्नेहादिनाऽकरणीयनिर्हारकरणे वेदितव्यम्

॥ ३९-४० ॥

नै केवलं स्नानं किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह—

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वैहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४१॥

इति । असगोत्रमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति च तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं

स्नान-प्राणायामौ । अग्निस्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमाङ्गिरसा—

‘यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथञ्चन ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा अग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वै शुचिः’ ॥

इति । स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कुर्वतोऽसपिण्डस्याशौ-

चमस्ति । तथा च मनुः—

१. I. reads प्रविशेयुः. २. I. reads -निर्हरणे for -निर्हारकरणे. ३. D. H. and I. omit न केवलं स्नानं. ४. M. reads च ब्राह्मणम् for द्विजोत्तमम्. ५. M. reads नीत्वा च दहित्वा च. ६. D. omits दहन्ति च. ७. I. reads असपिण्डः.

‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुद्धयति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्धयति ।
 अनदन्नन्नमह्वैव न चेतस्मिन् गुहे वसेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०१-१०२)

इति । यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नम-
 श्नाति तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमश्नाति
 तस्य दशरात्रम् । यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नं च
 परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । असवर्ण-
 शवनिर्हारे तु तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः—

‘अपरैश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वो वा-
 ऽपरं तच्छवोक्तमाशौचम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १६)

इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे
 मासमाशौचम् । शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं
 भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्यलोभादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य
 द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथा च व्याघ्रः—

‘अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वा ऽप्यवरं यदि ।

वहेच्छवं तदाशौचं वृत्त्यर्थे द्विगुणं भवेत्’ ॥

१. Except A. and the text, all read यः स दशाहेन for तु दशाहेनैव.
 २. Except A. and the text all read न च तस्मिन् for न चेतस्मिन्. ३. D.
 G. H. and the text read अवरः for अपरः. ४. D. G. H. and the text
 read ऽवरं for ऽपरं. ५. The text reads तत्र शवोक्तम्. ६. B. C. and
 F. read दशरात्रमित्यर्थः for दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः. ७. B. C. E. and F.
 read वृत्त्यर्थे, D. and G. वृद्धयर्थे.

इति । असवर्णप्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचम् । तत्र वेतनाश्र-
यणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे—

‘यो ऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव देहेन्नरः ।

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा’ ॥

इति तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभात्सवर्णशववहनादौ
स्वजात्युक्तमाशौचं कार्यम् । तथा च कौर्मै—

‘यदि निर्हरति प्रेतं प्रेलोभाक्रान्तमानसः ।

दशाहेन द्विजः शुद्धयेद्दशदशाहेन भूमिपः ॥

अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ४९-५०)

इति । यस्तु सपिण्ड एव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधि-
क्यम् । प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः—

‘विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते’ ॥

इति । आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेत-
निर्हरणे दशाहम् । तदाह स एव—

‘यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा ।

तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञा मुनयो विदुः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः—

१. H. and I. read वहेत् for दहेत्. २. All, except A. and H. read कूर्मै. ३. The text reads लोभादाक्रान्तमानसः. ४. B. and E. substitute अन्येषां तु ग्रहं for धर्मज्ञा मुनयो; while E. F. and G. read अन्येषां तु अहं for the same.

‘ब्रह्मचारी न कुर्वीत शैववाहादिकाः क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च’ ॥

इति । पित्रादिशववहने तु न दोषः । तथा च मनु-देवलौ-

‘आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९१)

इति । वसिष्ठो ऽपि-

‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मणौ व्रतनिवृत्तिः । (७)

अन्यत्र माता-पित्रोर्गुरोर्वा’ । (८)

(व. स्मृ. २३. ७-८)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘आचार्य-पित्रुपाध्यायान् निर्हृत्याऽपि व्रती व्रती ।

*संकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. १५)

इति । व्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कृत्वा
यद्याशौचिभिः सह वासं तदन्नं च परित्यजति तदा व्रती व्रत-
चर्याया न वियुज्यते इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणे ऽपि-

*‘कटशब्देनाशौचं लक्ष्यते । तत्सहचरितमन्नं संकटान्नम् । तत् ब्रह्म-
चारी नाश्नीयात्’-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. H. and I. read शववाहादिकाः, B. C. and F. शवयानादिकाः, and G. reads क्रियाम् for क्रियाः. २. D. reads न व्रतं न वियुज्यते. ३. The text reads शवकर्मणो. Vijnāneśvara reads शवकर्मिणो (see 3. 15 commentary). ४. The text and Vijnāneśvara (see 3. 15 commentary) omit गुरोर्वा. ५. I. reads स तदन्नं च.

‘आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
 कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।
 अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति’ ।

इति । ब्राह्मणशववहनादौ गूढ्रं न नियोजयेत् । तदाह मनुः—

‘न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं गूढ्रेण हारयेत् ।
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०४)

इति । अत्र स्वेषु* तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वदो-
 षश्रवणात् । विष्णुरपि—

‘मृतं द्विजं न गूढ्रेण निर्हारयेत् । (१) न शूद्रं द्विजेन’ ।

(वि. स्मृ. १९. १-२)

* गोविन्दराजो ऽप्येवमेव मन्यते । तथापि ‘अविवक्षितम्’ इत्येतन्न
 मेधातिथ्यादिसम्मतम् । कुल्लूकभट्टस्त्वेवमाह—‘सम्भवादर्थपदद्वयो-
 चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् उपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वात् ।
 गुणभूतशुद्धचनुरोधेन प्रधानभूताया जातेरुपेक्षायां ‘गुणलोपे च
 मुख्यस्य’ (पू. मी. १०. २. ६३) इत्यपि न्यायो बाध्येत । तस्मात्स्वेषु
 तिष्ठन्तु इति पदद्वितयं न विवक्षितं इतीमां गोविन्दराजस्य राजाज्ञां
 नाद्रियामहे’ इति ।

१. Except A. and I. all read च वा for तथा. २. E. and H. substi-
 tute नो for वै. ३. The text reads नाययेत् for हारयेत्. The commen-
 tator Medhātithi also follows the text. It cannot be ascertained what
 reading Sarva- in Nārāyaṇa, Nandana and Rāmachandra approve of.
 Kullūka and Govindarāja seem to choose हारयेत् and Rāghavānanda
 हापयेत्.

इति । येमो ऽपि—

‘न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्धेत् ।

यस्याऽऽनयति शूद्रो ऽग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ॥

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते’ ।

इति । ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्मियेमो दर्शितो मनुना—

‘दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तर-पूर्वेऽस्तु यथायोगं द्विजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९२)

इति । हारीतो ऽपि—

‘न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः’ ।

(हा. स्मृ. १९. १३)

इति ॥ ४१ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सैचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥४२॥

इति । ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुम् । सपिण्डानुगमनस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमबन्धुं वा समानोक्तकृज्जातिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सैचैलं स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुद्ध्यति इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. २६)

१. A. reads देवलोऽपि for यमोऽपि. २. C. and F. read समुद्धेत्. ३. C. and F. add अपि to -नियमो. ४. This verse appears in Manu. I. and the text of Manu substitute च for वा. ५. M. reads चैव तु for सैचैलं.

इति । कौर्मै ऽपि—

‘प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो यो ऽभुगच्छेत कामतः ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ५३)

इति । अत्र च विशेषः कौवषेयेणोक्तः—

‘अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति’ ॥

इति । न च—घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजन-
निवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् ।
प्राणायामैरिति बहुवचनस्य कपिञ्जलन्यायेन* त्रित्वे पर्यव-
सानात् त्रिभिः प्राणायामैः शुद्ध्यति— इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

* ‘कपिञ्जलानालभेत’ इत्यस्मिन् विधिवाक्ये ‘कपिञ्जलान्’ इति
बहुवचननिर्देशेन आलभनीयकपिञ्जलबहुत्वे स्पष्टेऽपि तेषां सङ्ख्या
नोक्ता अतस्तत्र ‘अनिर्धारितसंख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति’—
इति वाक्यशेषेण कपिञ्जलत्रयालभनं विधीयते तद्वदत्रापीति भावः ।

१. The text reads अनुगच्छेत. २. We follow here A. and D. The readings in others are quite different from one another. B. C. E. F. and G. read कवषेण, H. also reads the same, but there appears कण्वेन as marginal correction. I. reads कश्यपेन. We are unable to trace to what author this verse belongs. The names कवषेय, कवष, कण्व and कश्यप are found in some ancient works, but the name कवष is nowhere met with as that of the author of a smṛiti.

शवं च वैश्यमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति।

कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत्॥४४॥

प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥४६॥

इति । यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मौल्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति स एकाहमाशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ब्राह्मणो वैश्यशवानुगमनं कृत्वा द्विरात्राशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः शुद्ध्यति । शूद्रशवानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं समाप्य महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा घृतप्राशनेन शुद्ध्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिशवानुगमनेऽपि सचैलस्नानाग्निस्पर्श-घृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवं च सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं, शूद्रशवानुगमने द्व्यहं, वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाहमाशौचमित्यूहनीयम् । तथा च कौर्मै-

‘एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिवैश्ये स्याच्च ब्रह्मेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः’॥

(कू. पु. १. २. २३. ५४)

१. M. reads तद्वैश्यम् for च वैश्यम्, and K. and L. substitute तु for च.
 २. J. K. and L. read ह्यनु- for योऽनु-. ३. M. reads नयन्तमनुगच्छेत्.
 ४. D. G. and H. add इति to अनुगच्छति. ५. D. and G. add इति to शुद्ध्यति. ६. G. reads द्विरात्रमाशौचानन्तरं. ७. B. C. and F. read तु स्याद्ब्रह्मेन; D. वैश्यस्य द्वितयेन and I. reads वैश्ये स्यात्सा ब्रह्मेन.

इति ॥ ४३-४४-४५-४६ ॥

द्विजानां शूद्रशवानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या इत्यत आह—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।

द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥४७॥

इति । उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः तां निर्वर्त्य आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः तदा द्विजैरनुगन्तव्याः अनुसर्त्तव्याः इति । एवं ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवैश्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानुसरणमाशौचानन्तरमेवेत्यहनीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यञ्जने त्वाशौचमस्ति । तत्र ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः—

‘अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम्’॥

इति । विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरे अस्थिसञ्चयनादर्वाग् ब्राह्मणः क्षत्रियादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमाचमनमाचरेदिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने क्षत्रियादीनां वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने वैश्य-शूद्रयोश्च प्रागस्थिसञ्चयनात् सचैलं स्नानम् । तत ऊर्ध्वं स्नानमात्रमेव । एतत्सर्वं ब्रह्मपुराणे अभिहितम्’—

१. Aparārka reads विनिवृत्ताः. २. M. reads इति धर्मविशो विदुः for एष धर्मः सनातनः. ३. M. has the following verse after this couplet—

तस्मात् द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च दाहयेत् ।

इष्टे सूर्यावलोकनेन शुद्धिरेषा पुरातनी ॥.

However neither any one of the commentaries nor the MSS. contains this verse. ४. C. and F. insert तु after -मध्ये. ५. D. reads -अनुरञ्जने for -व्यञ्जने.

‘मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु ।
 तावद्यो आन्धवस्तत्र रौति तद्धान्धवैः सह ॥
 तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।
 सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ॥
 कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम्’ ।

इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने
 अस्थिसञ्चयनादर्वागिकाहमाशौचं सचैलं स्नानं च । तत ऊर्ध्व
 सचैलं स्नानमात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

‘अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्र-वैश्ययोः ।
 तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति ॥
 कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्’ ।

इति । क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषा-
 श्रवणे ऽपि ब्राह्मणस्य समनन्तरक्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
 यदाशौचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायतोऽवगम्यते । शूद्रमरण-
 विषयातुरव्यञ्जने ऽस्थिसञ्चयनात् प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमा-
 शौचम् । क्षत्रिय-वैश्ययोर्द्विरात्रम् । तत ऊर्ध्वं द्विजातीनामेक-
 रात्रमेव । शूद्रस्य स्पर्शं विनाऽऽतुरव्यञ्जने ऽस्थिसञ्चयनादर्वा-
 गेकरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं सज्ज्योतिराशौचमिति । तथा
 च पारस्करः—

‘अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रो ऽश्रु पातयेत् ।
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

१. H. reads ब्राह्मणसमनन्तर- २. E. omits -विषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं.
 ३. B. C. and E. read वा गम्यते, and for the same I. reads ऽत्रावगम्यते.
 ४. All, except A. B. and E., read शूद्रस्पर्शं.

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासो^१ यावद्विजातयः ।

अहोरात्रेण शुद्धयन्ति वासेसः क्षालनेन च ॥

संजातेर्दिवसेनैव व्यहात् क्षत्रिय-वैश्ययोः ।

स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो न क्तेन शुद्धयति' ॥

इति । अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादर्वाक् स्पर्शं विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण शुद्धिः । तत ऊर्ध्वं नक्तेन । रात्रौ चे-
द्रात्र्या अहनि चेदह्ना शुद्धिरिति । एतच्च शवनिर्हरणानुग-
मन-सहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसपिण्डानाम् । सपिण्डा-
नां तु विहितत्वात् नास्ति । तथा च हारीतः—

‘विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना’ ॥

इति । प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदाना-
दिकमुच्यते । अनुगमादिविधिस्तु याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ (१)

यमसूक्तं तथा गांथा जपद्विलौकिकाग्निना ।

सं दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृता^२र्थवत्’ ॥

(या. स्म. ३. १-२)

* आवृतिः प्रक्रिया । ‘आहिताग्न्यावृता आहिताग्नेर्दानप्रक्रियया’—इति
विज्ञानेश्वरः ।

१. I. reads मासं. २. A. reads वाससां. ३. B. reads स जातदिवसेनैव.
४. A. and D. omit इति. ५. I. reads एवं. ६. H. and I. read स्या-
स्वसपिण्डस्य. ७. I. reads तच्च. ८. I. omits तु. ९. Except A. and
the text all read गाथां. १०. I. reads this line as follows:—

सद्यःशौचा उपेतश्चेदाहिताग्नेर्यथार्थवत् ।

इति । ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपि-
ण्डैः श्मशानभूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा यमसूक्तं परेयुवांस-
मिति षोडशर्चं तथा यमदैवत्या गाथाश्च जपद्विलौकिकाग्निना
स दग्धव्यः । उपेत उपनीतश्चेन्मृतः तदा आहिताग्निसंस्कार-
प्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा भवति तथा दग्धव्यः । अयम-
भिप्रायः—येषां भूशोधन-प्रोक्षणादीनामाहिताग्निविहितसंस्का-
राणां कारणमर्थवत् द्वारकार्यरूपं प्रयोजनमस्ति तान्यननुष्ठे-
यानि । यानि तु लुप्तार्थानि पात्र-प्रयोजनादीनि तान्यनुष्ठे-
यानि । यथा कृष्णलेख्यतिदेशप्राप्तेष्ववघात-प्रोक्षणादिषु द्वारलो-
पादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकाग्निग्रहणं जातारणेभवे । तत्सद्भावे तु तन्मथितो
ग्निर्ग्राह्यः । न तु लौकिकाग्निः । तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थ-
त्वेनोपपत्तेः । लौकिकाग्निश्चण्डालाभ्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।
तेषां निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः’ ॥

इति । आहिताग्निस्तु श्रौताग्निना दग्धव्यः । अनाहिताग्नि-
र्गृह्याग्निना । इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः’ ॥

१. I. reads दैवत्यां गाथां च. २. B. C. E. F. G. and H. add च to दग्धव्यः. ३. B. C. and F. insert च after तथा. ४. Except A. and I. all omit कारणमर्थवत्. ५. B. C. E. F. G. and H. read द्वारं कार्यरूपं; while H. reads द्वारं कार्यरूपप्रयोजनम्. ६. H. reads पात्रयोजनादीनि. ७. I. reads तस्मिन् मथितो; while G. omits तत्. ८. D. G. and I. read सूतिकाग्निः. ९. D. reads वैतानाग्निना.

इति । एकेन गृह्याग्निना । दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्तव्यः ।

तथा च कात्यायनः—

‘दुर्बलं स्नापयित्वा च शुद्धचैलाभिसंवृतम् ।

दक्षिणाशिरसं भूमौ बार्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ (३)

घृतेनाभ्यक्तमाप्ताव्यं सवस्त्रं चोपैवीतिनम् ।

चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ (४)

हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्वा छिद्रेषु सप्तसु ।

मुखे वस्त्रं निधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः ॥ (५)

आमपात्रे ज्वमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।

एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ (६)

अर्धमादहनं प्राप्तमार्सीनो दक्षिणामुखः ।

सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ (७)

(का. स्मृ. ३. २१. ३-७)

इति । पिण्डदानविधिना आदहनं श्मशानपर्यन्तमानीतमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चित्तिमनवेक्षमाणा ज्ञातयो जल-
समीपं गत्वा स्नात्वोदकं सकृत् त्रिर्वा दद्याः । तथा च
कात्यायनः—

‘अथानवेक्षमेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः ।

स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥

गोत्रं-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणाग्नान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् सकृत् ॥

(का. स्मृ. ३. २२. १-२)

१. The text has तु for च. २. We follow here A. and the text. Others read आमुत्सृज्य. ३. The text omits च. ४. The text reads विभूषितम्. ५. The text reads मुखेष्वधायनिधायैनं. ६. The text reads -नामानुवादान्ते. ७. The text reads पृथक् for सकृत्.

इति । पैठीनसिरपि—

‘प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभि-
मुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्’ ।

इति । एतच्चायुग्मतिथिषु कार्यम् ।

‘प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रिया’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १९)

इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकारविशेषापेक्षया तु या-
वन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या । तथा च
प्रचेताः—

‘दिने दिने ऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावापिण्डः समाप्यते’ ॥

इति । यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते तावदञ्जलिवृद्धिः कार्ये-
त्यर्थः । अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥
सचैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्द्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम् ॥
ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत्’ ।

इति । अज्ञातिभिरपि कश्चित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्तीय-श्वशुरत्विजाम्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४)

इति । प्रत्ता परिणीतदुहितृभगिन्यादिः । स्वस्तीयो भागिनेयः । अत्र प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यम् । सख्यादीनां तु कामतः । न नित्यतया । अकरणे प्रत्यवायाभावादिति । उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम् । तथा च विष्णुः—

‘प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वा एकं च पिण्डं कुशेषु दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. ७)

इति । पिण्डोदकदानं च यावदाशौचं कार्यम् । तदाह स एव—

‘यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. १३)

इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्करेणोक्तः—

‘ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिताः’ ॥

इति । आशौचहासे ‘यावदाशौचम्’-इति विष्णुवचनात् पिण्डसङ्ख्याचप्राप्तौ शातातपः—

‘आशौचस्य च हासेऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु’ ।

इति । त्रिरात्राशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः—

१. The text omits च. H. inserts this च after पिण्डम्. २. Except A. and the text all omit एकं. H. omits the same with the following च. ३. I. reads स्युः for तु.

‘प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

त्रिंस्तु दद्यात् तृतीये ऽह्नि वस्त्रादीन् क्षालयेत् तथा’ ।

इति । उदकदानवपिण्डदानं न सर्वैः कर्त्तव्यम् । अपि तु पुत्रेणैव । तदभावे सन्निहितेन सपिण्डेन । तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः—

‘पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युः । (२५) तदभावे ऋत्विगाचार्यौ’ । (२६)

(गौ. स्मृ. १५. २५-२६)

इति । पुत्रेष्वपि ज्येष्ठ एव पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः—

‘सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्’ ॥

इति । यदा तु पुत्राऽसन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति तदा दशाहमध्ये पुत्रसन्निध्ये ऽपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

‘असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्’ ॥

इति । यथा दशाहं पिण्डदाने कर्त्तृनियमः तथा द्रव्यनियमो ऽपि । तदाह शुनःपुच्छः—

‘शालिना सक्तुभिर्वाऽपि शकैर्वाऽप्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमे ऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम्’ ॥

१. B. C. and F. read चाऽविभक्तेन; while H. reads द्रव्येणैवाऽविभक्तेन.
२. I. omits ८

इति । यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्श एवोत्तरं तन्त्रं
पिण्डोदकदानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—

‘आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात् सर्ववर्णिनः ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः’ ॥

इति । भविष्यपुराणे अपि—

‘प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘आद्येन्दावेव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते’ ॥

इति । माता-पितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः—

‘पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहात् परम्’ ॥

इति । पित्रोराशौचमध्ये तु त्रिरात्रात्परं यदि दर्शः समापतेत्
तदैवोत्तरं तन्त्रं दर्शं समापयेत् नार्वाग्दर्शपाते । यत्तु श्लोक-
गौतमेनोक्तम्—

‘अन्तर्दशाहे दर्शो तु तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु ग्रावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ८. ३०)

इति तत् त्रिरात्रादर्वाग्दर्शपाते वेदितव्यम् । त्र्यहात्परमिति
गालवेन विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातु-
राश्वासनं कार्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads भविष्यपुराणे अपि. २. H. reads दर्शः. ३. H. and I. read
पिण्डं. ४. D. and I. read दर्शपाते.

‘कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ७)

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः—

‘मानुष्ये कैदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरेत्यैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रख्यः कथं नाम मर्त्यलोको^१ न यास्याति’ ॥

(या. स्मृ. ३. ८-१०)

इति । कात्यायनी अपि—

‘एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
आपुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्ते ऽनुयायिनः ॥
मा शोकं कुरुताऽनित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।
धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सहगैमिष्यति’ ॥

(का. स्मृ. ३. १२. ३-४)

इति । शोके दोषोऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११)

१. I. reads कदलीस्तम्भे. २. D. reads मर्त्यलोके. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read मरिष्यति; while I. reads करिष्यति. ४. Except A. and the text all read प्रयत्नतः.

इति । आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेष्टमनः ॥

आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा श्मनि पदं शनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. १२-१३)

इति । अत्रापरो विशेषः शङ्केन दर्शितः—

‘दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहद्वारे

प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः’ ।

इति । आशौचनियमा मनुना दर्शिताः—

‘अक्षारलवणान्नाः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते न्यहम् ।

मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७३)

इति । मार्कण्डेयेनापि—

‘क्रीतलब्धाशनाश्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्नीयुर्ब्रजेयुर्न च योषितम्’ ॥

इति । गौतमेनापि—

‘अधःशय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन् । (२७)

मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात् । (२८) प्रथम-

१. D. substitutes निर्दिश्य for विदश्य. २. B. C. F. and I. read द्वारवे-
ष्टमनः. ३. D. and H. read -लवणान्वा स्युः, but H. has the marginal
reading लवणान्नाः स्युः. ४. We follow here A. and the text. All others
read ऽन्यहम् for न्यहम्. ५. D. omits इति. ६. D. reads मार्कण्डेयोऽपि.
७. The text reads अधःशय्यासनिनः. ८. The text reads न मार्जयेरन्.

तृतीयं-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदककर्म । (२९) नवमे
वाससां त्यागः । (३०) अन्त्ये त्वन्त्यानाम्' । (३१)

(गौ. स्मृ. १४. २७-३१)

इति । प्रदानं महैकोद्दिष्टाद्भम् । वाससां त्यागस्तु प्रक्षाल-
नार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे ऽहनि प्रेतमु-
द्दिश्य जलं क्षीरं चाकाशे शिक्त्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृण्मये’ ।

(या. स्मृ. ३. १७)

इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-
स्थिसञ्चयनं कार्यम् । तदाह संवर्तः—

‘प्रथमे ऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह’ ॥

(सं. स्मृ. १३९-४०)

१. Except A. and the text all omit -पञ्चम-, but this is a mistake. The word पञ्चम does not appear in four of the manuscripts of the text I am not able to say whether the commentator हरदत्त takes this word or not. His comment is quite doubtful, but विज्ञानेश्वर takes this word (see 3. 3 commentary of याज्ञवल्क्य). २. The text reads -नवमेषूदकक्रिया वाससां च त्यागः for नवमेषूदककर्म । नवमे वाससां त्यागः. D. omits-षूदककर्म । नवमे. ३. I. reads प्रेतैकोद्दिष्ट- ४. D. omits the following:— वाससां त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्यन्तपरित्याज्यानां. ५. The text substitutes च for वा. ६. F. omits the following:—

* * * * कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥

इति । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनम् ।

The text reads this line as follows:—

चतुर्थं सञ्चयं कुर्यात् सर्वैस्तु गोत्रजैः सह ॥

इति । चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

‘चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनं कुर्युः । (१०)

तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः । (११)

(वि. स्मृ. १९. १०-११)

इति । अस्थिसञ्चयने तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो यमेनोक्तः—

‘भौमार्क-मन्दवारैषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादक्षे द्विपादक्षे ऽस्थिसञ्चयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादक्षे विशेषतः ।’

इति । वृद्धमनुः—

‘वस्वन्तार्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ।

द्वि-त्रिपादक्षयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥

अजचरणादिद्वितीये ह्याषाढाद्वयमेव च ।

पुष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीद्वयमेव च ॥

भानु-भौमार्क-भृगुषु अयुग्मतिथि-सन्ध्ययोः ।

चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥

अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत् ।’

१. D. omits चतुर्थे दिवसे ऽस्थिसञ्चयनं कुर्युः. २. Except A. and I. all omit तिथि-. ३. Except A. D. E. and H. all read -ऽप्यनेनोक्तः for यमेनोक्तः. Kamalākara Bhatta quotes the following lines as from माधवीये श्रमः. (vide Nirṇaya Sindhu, Aurdhvadehikaprakaraṇam). ४. The following quotation appears only in A. and I., It does not appear even in Aparārka, Vijnāneśvara Kamalākara Bhatta &c.. ५. A. reads विशेषतः for विवर्जयेत्.

इति । वापनं दशमे ऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः—

‘दशमे ऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वाहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि कैश-श्मश्रु-नखानि च’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे तु एकादशाहादर्वागनियमैर्न वापनं
कार्यमित्युक्तम्—

‘द्वितीये ऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वा ऽऽप्रदानतः’ ॥

इति । प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धम् । अत्र ‘आप्रदानतः’—
इति वचनात् अनियमोऽवगम्यते । बौधायनेनापि—

‘अलुप्तकेशो यः पूर्वं सौऽत्र कैशान् प्रैवापयेत् ।

द्वितीये ऽह्नि तृतीये ऽह्नि पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्’ ।

इति । वापनं च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणां च । तथा चाप-
स्तम्बः—

‘अनुभाविनां च परिवापनम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ३. १०. ६)

इति । अनु पश्चाद्भवन्ति जायन्ते इति पुत्राः कनि-
ष्ठभ्रातरश्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते—

‘गद्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम्’ ॥

इत्यत्र 'माता-पित्रोर्मृतौ' इति विशेषेणोपादानात् । एवं हि नियतः सन् सर्वोऽपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे ऽह्नि कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

‘अशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः’ ॥

इति । आशौचान्तरमेकादशे ऽह्नि ब्राह्मणः एकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात् । एकोद्दिष्टमेकादशे ऽह्नि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः ।

ननु—आशौचसमाप्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं न स्यात् ? । एकादशे ऽह्नि अधिककालाशौचिनां क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावात् ।

‘शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्’ ।

इति शुद्धेः कर्माङ्गत्वेन विधानात् ।

‘अथैऽऽशौचापगमे’ ।

(वि. स्मृ. २१. १)

इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुनाऽभिहितत्वाच्च ।

‘आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशे ऽह्नि ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः’ ॥

इति शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशे ऽह्नि एकोद्दिष्टविधानामैवमिति चेत् । न । मातर्यग्रे प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि

१. D. G. and I. omit हि. २. B. C. and F. read यदेकोद्दिष्टं श्राद्धं तदेकादशेऽह्नि. ३. The text reads ऽऽशौचव्यपगमे for ऽऽशौचापगमे. ४. I. reads विहितत्वात् for अभिहितत्वात्. ५. B. C. and F. read नैवम् for मैवम्.

पिता म्रियेत ततो मातुरेकोद्दिष्टश्राद्धमेकादशे ऽह्नि अशुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु—

‘एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्’ ॥

इति पैठीनसिवचनं तस्यायमर्थः—आशौचानन्तरदिने यच्छ्राद्धं विहितं तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणम् । न ब्राह्मण-स्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिः? इति चेत् । न । लक्षणया तस्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अत्रोच्यते—एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्दिष्टश्राद्धं चतुर्णां वर्णानां विधीयते ।

‘न विधौ परः शब्दार्थः’ ।

इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचानन्तरदिन-परत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्य-त्वाच्च एकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टश्राद्धं कर्त्तव्यम् । ननु—एकादशे ऽह्नि क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावाच्छ्राद्धे ऽधिकारो नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न ।

‘कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः’ ।

इति वचनात्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्खव-चनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्दिष्टमेकादशे ऽह्नि अ-शुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयविशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तन्न । तत्रापि शुद्ध्यभावादित्यस्य चोद्यस्य समानत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शङ्खवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च । यत्तू-क्तं अथाशौचापगम—इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्दिष्टवि-

धानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । तत्र ।
विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-
देकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुष्ठूक्तम् ।

अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रपञ्च्यते ।

प्रेतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे-

‘देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्’ ॥

इति । तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषत्रय-
मुद्दिश्य यत् क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते
तदेकोद्दिष्टम् । एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम् । यथा
अमावास्यादौ चोदितम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् ।
यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथि-नक्ष-
त्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धचर्यमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं मतम्’ ॥

१. B. C. E. F. and H. read एकोद्देशेन यत्तदेकोद्दिष्टम् for एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टम्. २. G. substitutes तत् for एवं. ३. E. reads प्रत्येकं त्रिविधम् for नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते. ४. B. C. D. F. and H. omit भिद्यते. ५. E. reads अहरहः क्रियमाणं श्राद्धं नित्यम् for जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम्. ६. E. omits अमावास्यादौ चोदितम्. B. C. D. F. and H. read अमावास्यादौ श्राद्धम् and I. adds श्राद्धं to चोदितम्. G. reads एवं-विधमपि श्राद्धम् after चोदितम्.

इति तन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यावान्तरभेदविवक्षयैव । न तु ततः पार्थक्यविवक्षया । तथाहि-तत्र नित्यमित्यहरहः श्राद्ध-मुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम् । तदाह पारस्करः-

‘अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनं तु अशक्ताबुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ’ ॥

इति । काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । वृद्धिश्राद्धमिति पुत्रजन्म-विवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्व क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः-

‘अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ॥

नवानीतार्घपात्रं च पिण्डश्च परिकीर्येते ।

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ॥

प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणं तु तत् ।

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ॥

बहूनां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृतृप्तये ’ ।

इति । शुद्ध्यर्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रचेताः-

१. G. omits the following portion:-

क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् ।

गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः-

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ * * * * * ॥

२. D. reads वसिष्ठः for वृद्धवसिष्ठः. ३. D. reads -कीर्तयेत् for -कीर्येते.

‘क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।

शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् स्मृतम्’ ॥

इति । कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति देवानुद्दिश्य क्रियमाणम् । यात्राश्राद्धमिति प्रवेश-निर्गमयोः क्रियमाणम् । तदाह पारस्करः—

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः ॥

गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।

तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः’ ॥

इति । अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधानकेनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात् ॥

अर्थ देशकथनम् ।

श्राद्धं च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेऽपि वा ।

भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

(वि. ध. १. १४४. १३)

१. I. omits इति. २. Except A. and I. all omit the quotation appears
अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् ३. D. reads अति-
केनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात् ॥ पुष्कराणि च, but the
३. All except A. H. and I. omit अथ देशक

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः' ॥

इति । व्यासो अपि—

‘पुष्करे ऽप्यक्षयं श्राद्धं जप-होम-तपांसि च ।
महोदधौ प्रयागे च कार्यां च कुरुजाङ्गले’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पयोष्यमरकण्डके ।
नर्मदा-बाहुदातीरे भृगुतुङ्गे हिमालये ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १४. २-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नदी-समुद्रतीरे वा ह्रदे गोष्ठे ऽथ पर्वते ।
समुद्रगानदीतीरे सिन्धु-सागरसङ्गमे ॥
नद्योर्वा सङ्गमे शस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।
पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषे अपि वा ॥
शालग्रामे च गोकर्णे गयायां च विशेषतः ।

१. Except A. all read पुष्करेण्वक्षयम्. २. These verses appear in Sankha Samhitā, but the readings are quite different. They run as follows :—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे तीर्थे वा ऽमरकण्डके ।
नर्मदायां गयातीरे सर्वमानन्त्यमुच्यते ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये ।
सप्तारण्ये ऽसिकूपे च यत्तदक्षयमुच्यते’ ॥

३. I. reads पयोध्यमरकण्डके. ४. I. reads भृगुतुङ्ग-हिमालये. ५. D. and G. substitute नद्यां for शस्तं. H. reads शस्तं, but its marginal reading is राजन्.

क्षेत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धं पितृभक्तिसमान्वितः ॥
करोति विधिवन् मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘कांक्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाऽऽपातभीरवः ।
गयां यास्यति यः कश्चित् सो ऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
पालयिष्यति बृद्धत्वे श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥
गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।
गयाशीर्षे वटे चैव पितृणां दत्तमक्षयम्’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘गैयाशीर्षे । (४) वटे । (५) अमरकण्डकपर्वते ।
(६) यत्र कचन नर्मदातीरे । (७) यमुनातीरे । (८)
गङ्गायां विशेषतः । (१०) गङ्गाद्वारे । (११) प्रयागे ।
(१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३) कुशावर्त्ते । (१४)
बिन्वके । (१५) नीलपर्वते । (१६) कनखले ।
(१७) कुब्जाश्वे । (१८) भृगुतुङ्गे । (१९) केदारे ।

१. H. and I. read विधिना for विधिवत्. २. All, except A. and the text have rendered these Sūtrās into a line of poetry with some slight modifications. B. C. and F. read the line as follows—

गयातीर्थे वटे चैवाऽमरकण्डकपर्वते ।,

G. and H. have the same reading excepting -शीर्षे which they substitute for -तीर्थे, and D. differs only in reading अथ for चैव, and I. reads गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वाऽमरकण्डके ।

३. The text omits गङ्गाद्वारे । (११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३), This omitted portion appears, however, after the 2nd Sūtra. ४. The text reads बिन्वुके. for बिन्वके. ५. This Sūtrā is not found except A. and the text. ६. D. reads कुब्जाश्वे for कुब्जाश्वे.

(२०) महालये । (२१) नडेन्तिकायाम् । (२२) मुगन्धायाम् । (२३) शाकम्भर्याम् । (२४) फल्गुतीर्थे । (२५) महागङ्गायाम् । (२६) तन्दुलिकाश्रमे । (२७) कुमारधारायाम् । (२८) प्रभासे । (२९) यत्र कचन सरस्वत्यां । (३०) विशेषतो नैमिषारण्ये । (३१) वाराणस्याम् । (३२) अगस्त्याश्रमे । (३३) कण्वाश्रमे । (३४) कौशिक्याम् । (३५) शरयूतीरे । (३६) शोणस्य ज्योतीरध्यायाश्च सङ्गमे । (३७) श्रीपर्वते । (३८) कालोदके । (३९) उत्तरमानसे । (४०) वडवायाम् । (४१) मत्तङ्गवाण्याम् । (४२) सप्तार्धे । (४३) त्रिष्णुपदे । (४४) स्वर्गमार्गप्रदेशे । (४५) गोदावर्याम् । (४६) गोमत्याम् । (४७) वेत्रवत्याम् । (४८) त्रिपाशायाम् । (४९) वितस्तायाम् । (५०) शतद्रुतीरे । (५१) चन्द्रभागायाम् । (५२) इरावत्याम् । (५३)

१. B. C. E. F. G. H. and I. read ललिकायाम्; while D. reads ललितायाम्. २. The Calcutta edition of the text reads त्रिहलिकाश्रमे; while the Bombay edition reads त्रिहलिकाश्रमे. The commentator Nanda Pandita follows the former and also gives the Sûtrâ तन्दुलिकाश्रमे. ३. The text by adding the omitted portion shewn in footnote to these two Sûtrâs forms a couplet which runs as follows:—

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ।

सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

४. The text reads ज्योतिषायाः for ज्योतीरध्यायाः, Nanda Pandita follows the former, but also alludes to the latter. ५. This Sûtrâ appears only in A. and the text. ६. All except A. and the text read सप्तार्धे. H. compounds this with the following Sûtrâ and reads सप्तार्धविष्णुपदे. ७. The text reads -पदे for -प्रदेशे.

सिन्धोस्तीरे । (५४) दक्षिणे पञ्चनदे । (५५)
 औजसे । (५६) एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु ।
 (५७) सरिद्वरासु । (५८) सैद्धमेषु । (५९) प्रभवेषु ।
 (६०) पुलिनेषु । (६१) प्रस्रवणेषु । (६२) पर्व-
 तनिकुञ्जेषु । (६३) वनेषूपवनेषु च । (६४)
 गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु । (६५) मनोज्ञेषु च ।
 (६६) अत्रापि पितृगीर्ता गाथा भवन्ति । (६७)
 कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
 नदीषु ब्रह्मतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ (६८)
 अपि जायेत सो ऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ (६९)
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ (७०)

(वि. स्मृ. ८५. ४-७०)

इति । गयाशीर्षप्रमाणं चाँदिपुराणे अभिहितम्—
 'पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
 महानद्याः पश्चिमेन यावद्वृधेश्वरो गिरिः ॥

१. The text (Calcutta edition) reads औसजे. २. All, except A. insert च before एवमा-. ३. This Sûtrâ does not appear in the text. ४. The text reads सर्वेष्वपि स्वभावेषु in the place of प्रभवेषु. ५. The text divides this Sûtrâ into two पर्वतेषु and निकुञ्जेषु. ६. D. omits उपवनेषु and the text breaks this into two Sûtrâs, वनेषु and उपवनेषु, and omits the following च. ७. I. omits मनोज्ञेषु and adds इति to च. ८. Except A. and the text all omit -गीर्ताः; while the text reads अत्र च for अत्रापि. ९. The text reads नः कुर्यात् for नो दद्यात्. १०. D. and G. read आदित्यपुराणे. ११. E. H. and I. read क्रोशमानं.

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद्दक्षिणमानसम् ।
एतद्रयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्' ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकालाः ।

श्राद्धकालास्त्वमावास्याष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षो अयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

श्राद्धम्प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥

(या. स्मृ. १. २१७—२८)

इति । यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या ।
तत्र श्राद्धं नित्यम् । तथा च लौगाक्षिः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासिमासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च’ ॥

इति । अष्टकाश्चतस्रः मार्गशीर्षादिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः ।

‘हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः’ ॥

इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि श्राद्धं नित्यम् । तदाह
पितामहः—

‘अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः’ ॥

इति । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्य-
ते । कृष्णपक्षो अपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणं

च । द्रव्यं कसर-मांसादि । ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । तयोः
सम्पत्तिर्लाभो यस्मिन् काले स तथोक्तः । विषुवन्मेष-तुला-
संक्राती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरप्राप्तिः । सूर्यसं-
क्रमशब्देनैवायन-विषुवतोरुपादाने सिद्धे पृथगुपादानं फला-
तिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । महाव्यतीपातो वा ।

‘सिंहेस्थौ गुरु-भौमौ चेन्मेषस्थे च रवौ हि वा ।

द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महान्हि सः ॥

श्रवणाश्वि-धानिष्ठार्द्रा-नागदैवत-मस्तकैः* ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते’ ॥

इति वृद्धमनुवचनात् । नागदैवतमाश्लेषानक्षत्रम् । मस्तकं
मृगशिरः । यद्यमा अमावास्या रविवारेण श्रवणादीनामन्यत-
मेन नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं
स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करो स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता’ ॥

इति । पितृदैवत्यं मघानक्षत्रम् । हंसः सूर्यः । करो हस्तन-
क्षत्रम् । याम्या तिथिस्त्रयोदशी । पुराणे अपि—

*अपराकस्तु—‘नागदैवतमस्तके’ इति पठित्वा ‘नागदैवतं आश्लेषा ।
मस्तके प्रथमपादे यदि चन्द्र इत्यर्थः’—इति व्याचकार (अ. श्रा. प्रकरणं
द्रष्टव्यम्) ।

१. The first two lines of this quotation do not appear in all, except A. and I.; the last two lines are quoted by Aparārka under the name of Gārgya. २. H. reads श्रवणश्च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit वृद्धमनुवचनात्. ४. D. reads यथा for यद्वा.

‘हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिवैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु’ ॥

इति । ‘ग्रहणं चंद्र-सूर्ययोः’—इति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि कालविशेषः आद्वाद्भूत्वेन स्वीकार्यः । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

‘त्रिदशः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः’ ॥

इति । ‘आद्भूमतिरुचिः’—इति यदा आद्भं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति । चकारेणान्ये अपि आद्भकालाः संगृह्यन्ते । अत एव यमः—

‘आषाढचामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन्पञ्च वा द्विजान् ।

तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षयमुच्यते’ ॥

इति । देवलो अपि—

‘तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षय-गजच्छाया वैधृतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितॄणां प्रीतिवर्धनाः’ ।

इति । युगादयो अपि आद्भकालाः । ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः—

‘वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ४-५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमध्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाःसहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

(वि. पु. ३. १४. १२-१४)

इति । मन्वाद्यो अपि श्राद्धकालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

‘अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य सिता भार्गवदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैर्ता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ६-९)

इति । कृत्तिकादिनक्षत्राणि काम्यश्राद्धकालाः । तथाह
याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes तु for च. २. The text substitutes -शुद्ध- for -शुक्ल-. ३. The text reads तमिस्र- for च कृष्ण-. ४. The text reads द्वादशी कार्तिके तथा for कार्तिके द्वादशी सिता. ५. H. and I. read चैव माघस्य. ६. The text reads तथा for सिता. ७. The text reads तथा for सिता. ८. Except A. and the text all read चैते for चैताः.

‘स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
 पुत्रं श्रेष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
 प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनापि ।
 अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धनं वेदान् भिषकसिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान्’ ।

(या. स्मृ. १. २६५-६८)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘कृत्तिकासु पितृनर्च्यं स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
 अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वौजस्वितां लभेत् ॥
 आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रादि तु पुनर्वसौ ।
 पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन्नाश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
 मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
 प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ।
 रूपवन्ति च चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशखा पुत्रकामदा ।
 कुर्वतां चानुराधाश्च दद्युश्चक्रप्रवर्तनम् ॥

१. Except A. and the text all read पुत्रश्रेष्ठ्यं and the text substitutes स for च. २. D. G. and the text read शुभम्. ३. The text substitutes च for तु; while I. reads तेजस्वितां for त्वौजस्वितां. ४. The text reads शौर्यमाद्रासु च for आर्द्रायां शौर्यम्. ५. D. reads क्षेत्रादीनि for क्षेत्रादि तु; while the text substitutes च for तु. ६. The text reads सदा for पितृन्. ७. The text reads प्रयाति for प्राप्नोति and सत्यं for सत्सु. ८. The text reads रूपयुक्तश्च for रूपवन्ति च. ९. Some MSS. use the plural forms of वाणिज्यलाभदा स्वातिः &c. १०. A. and the text read—

कुर्वन्तश्चानुराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् ।

उयेष्टास्वर्योधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।
 आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥
 श्रवणे च शुभौल्लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।
 वेदविच्चामभिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे ॥
 अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्या तथोत्तरे ।
 रेवतीषु तथा रौप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
 श्राद्धं कुर्वस्तथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम् ।
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ॥

(मा. पु. ३३. ८—१६)

इति । सौम्यं सोमदैवत्यं मृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं
 सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजि-
 त्संज्ञकं नक्षत्रम् । तथा च श्रुतिः—

‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतच्च वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।
 वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं वपु-सीसादिकम् ।
 विष्णुरपि—

‘स्वर्गं कृत्तिकासु । (८) अपत्यं रोहिणीषु । (९)
 ब्रह्मवर्चसं सौम्ये । (१०) कर्मणां सिद्धिः रौद्रे ।
 (११) भुवं पुनर्वसौ । (१२) पुष्टिं पुष्ये ।
 (१३) श्रियं सर्पे । (१४) सर्वान् कामान्

१. The text reads आधिपत्यं च उयेष्टासु for उयेष्टास्वर्योधिपत्यं च.
 २. B, C, D, E, F. and G. read वेदविच्चाऽभिजिति तु; while H. and I.
 read वेदवेच्चाऽभिजिति तु. ३. The text reads कुप्यम् for रौप्यम्. ४. The
 following portion is found in all except A. and I. —

श्रुतिः— ‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतच्च वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।
 वारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं वपु-सीसादिकम् ।

पैत्र्ये (१५) सौभाग्यं फल्गुनीषु (१६)
 धनमार्यम्णे । (१७) ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हस्ते । (१८)
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे । (१९) वाणिज्यवृद्धिं
 स्वातौ । (२०) कनकं विशाखासु । (२१)
 मित्राणि मैत्रे । (२२) शाक्रे राज्यम् । (२३)
 कृषिं मूले । (२४) समुद्रयानसिद्धिमाप्ये । (२५)
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । (२६) श्रेष्ठयमभिजिति ।
 (२७) सर्वान् कामाञ्छ्वणे । (२८) बलं वास-
 वे । (२९) आरोग्यं वारुणे । (३०) कुप्यद्र-
 व्यमाजे । (३१) गृहमाहिर्बुध्न्ये । (३२) गाः
 पौष्णे । (३३) तुरङ्गममाश्विने । (३४) जीवितं
 याम्ये' । (३५)

(वि. स्मृ. ७८. ८-३५)

इति । आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः—

‘सततमादित्ये ऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । (१)
 सौभाग्यं चान्द्रे । (२) समरविजयं कौजे । (३)
 सर्वान् कामान् बौधे । (४) विद्यामभीष्टां जैवे । (५)
 धनं शौक्रे । (६) जीवितं शनैश्चरे' । (७)

(वि. स्मृ. ७८. १-७)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. We follow here A. and the text. All others read विज्ये.
 २. The text substitutes भाग्ये for फल्गुनीषु. ३. H. reads वृद्धि for
 वृद्धि, and the text reads सिद्धि for the same. ४. I. reads साप्ये for
 आप्ये. ५. The text reads लवणं for बलं.

‘आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
 विद्यां विशिष्टां च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्वरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम् ॥

(कू. पु. १. २. २०. १६-१७)

इति। विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पार्थिव ।(३०)
 आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ।
 सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ॥
 आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः ।
 क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा’ ॥

(वि. ध. १. १४२. ३०-३२)

इति। प्रतिपदादित्थयोऽपि काम्यश्राद्धकालाः।तदाह मनुः—
 ‘कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्विन्दते सुतान् ।
 कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥
 पञ्चान् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
 षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥
 अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।
 स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥

१. This and the following lines of Manu can be traced in Rāmachandra's commentary alone. The text reads स्वरूपां लभते प्रजान् for सुरूपान् विन्दते सुतान्. २. The text reads कन्यकाश्च for कन्यकां तु, and-वाजिनः for वन्दिनः. ३. We follow here A. and the text. All others read—

षष्ठ्यां द्यूतं कृषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः ।

४. The text substitutes नरः for सदा. ५. The text reads this line as follows :—

नवम्यां वै चैकशफान्दशम्यां द्विखुरान्वहन् ।

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपं तु रजतं कुप्यमेव च ॥
 ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः ॥
 आद्भदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समभुते' ।
 (म. स्मृ. ३. २८१-२८६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् क्षुद्रान् सुतानपि ।
 द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं तैथैक-द्विशफानपि ॥ (२६२)
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्ण-रूप्ये सकुप्यके ।
 ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति आद्भदः सदा ॥ (२६३)
 प्रतिपत्यभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशाम् ।
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ॥ (२६४)
 (या. स्मृ. १. २६२-६४)

इति । कन्यावेदिनो जामातारः । एतानि फलानि कृष्ण-
 पक्षप्रतिपत्यभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु आद्भदः क्रमेण
 प्राप्नोति । अत एव कात्यायनः—

‘स्त्रियो जतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म ।
 अश्वस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः । पुत्राः
 पञ्चम्याम् । द्यूतं षष्ठ्याम् । कृषिः सप्तम्याम् ।

१. All, except A. and the text read रूप्यम् for कुप्यम्. २. B. C. F. and the text read कुप्रजाः for सुप्रजाः. ३. The text reads पशून्वै सत्सुतानपि for पशून् क्षुद्रान् सुतानपि. Vijnānesvara follows the text. ४. The text reads द्विशफैकशफं तथा. ५. Except A. and the text all read -प्रभृति होकां for -प्रभृतिष्वेकां. ६. I. reads स्त्रियाः प्रतिरूपाः. ७. D E. G. H. and I. omit स्त्रीजन्म । अश्वः.

वाणिज्यमष्टम्याम् । एकशफं नवम्याम् । दश-
म्यां गावः । परिचारका एकादश्याम् । द्वादश्यां
धन-धान्य-रूप्यम् । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हिरण्यानि त्र-
योदश्याम् । युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहताश्च-
तुर्दश्याम् । अमावास्यायां सर्वम् ।

इति । अयं च कृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधिः सर्व-
ेष्वेवापरपक्षेषु । न भाद्रपदापरपक्ष एव । अत एव शौनकः—

‘प्रौष्ठपदापरपक्षे मासि मासि चैवम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्री-
णाति । कर्तुंस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः ।
(७) प्रथमे ञ्हनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये
जायते । (८) द्वितीये स्तेनाः । (९) तृतीये
ब्रह्मवर्चस्विनः । (१०) चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ।
(११) पञ्चमे पुमांसः । बह्वपत्यो न
चानपत्यः प्रमीयते । (१२) षष्ठेऽश्वशीलो
ऽक्षशीलश्च । (१३) सप्तमे कर्षे राद्धिः ।
(१४) अष्टमे पुष्टिः । (१५) नवमे एकगुराः ।
(१६) दशमे व्यवहारे राद्धिः । (१७)
एकादशे कृष्णायसं त्रपु-सीसम् । (१८)
द्वादशे पशुमान् । (१९) त्रयोदशे बहुपुत्रो

१. I. reads पुत्रास्तत्र for युवानस्तत्र. It is not necessary to repeat the word पुत्र. २. Except A. and the text all read कालनियमात् for कालाभिनियमात्. ३. All, except A. and the text read अपत्यं. ४. A. and the text read वर्चस्विनः. ५. Except A. and the text all omit क्षुद्र-

बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः युवमारिणस्तु भव-
न्ति । (२०) चतुर्दश आयुधराद्धिः । (२१)
पञ्चदशे पुष्टिः । (२२)

(आ. ध. सू. २. ७. १६. ७-२२)

इति । भाद्रपदापरपक्षविषये मार्कण्डेयः—

‘केन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयते ॥
प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
वरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदांस्तथा ऽऽमुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां हेमलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं वृद्धिमुत्तमाम् ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।
अवाप्नोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ॥
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीप्सता ॥

१. The first two lines do not appear in the text. २. H. reads विवि-
च्यते for विधीयते. ३. Except A. H. and the text all read हि प्रजा-
प्रदा for द्विपदप्रदा. ४. The text reads वरार्थिनी. ५. The text reads
वृद्धिम् for बुद्धिम्. ६. The text substitutes जय- for हेम-. ७. The text
substitutes प्रीतिम् for ऋद्धिम्.

श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वयं चानन्त्यमश्नुते' ॥

(मा. पु. ३३. १-८)

इति । नभस्यकृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिदश-पञ्चदिनानि कृ-
त्स्नोऽपि पक्षः सवितरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः।
तत्र पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः-

‘नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्रविः।

स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाऽऽह्वयस्तथा’ ॥

इति । यत्तु शाठ्यायनिनोक्तम्-

‘नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् ।

कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मणि’ ॥

इति तत्तिथिवृद्धावधिकदिवसे ऽपि श्राद्धं कुर्यान्न तु पञ्च-
दशदिनेष्वेवेत्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । आश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा
सह नभस्यापरपक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । तस्या अपि क्षीण-
चन्द्रत्वाविशेषेण परपक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः-

‘अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सा ऽपि दर्शात्मिका स्मृता’ ॥

इति । ननु-एतस्मिन्पक्षे-

‘दिनानि दश पञ्च च’ ।

इति वचनस्य का गतिः? । उच्यते । द्वादशसु कपालेष्व-
ष्टाकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदशदिनवचनमवयुत्यानु-

१. D. reads स्वयं चात्यन्तम्, E. and G. स्वर्गे चात्यन्तम् and H. and I. स्वर्गवासं समश्नुते. २. H. substitutes तेन तस्य for नभस्य-. ३. I. reads कृत्स्नोऽपर-. ४. B. C. D. E. F. and G. read-ऽन्विते. ५. I. reads -कर्मणः. ६. B. C. and F. read तस्य for नभस्य-.

वादो* भविष्यति । अथवा । पञ्चदशदिवस-शोडशदिवसविध्यो-
र्ब्रूहि-यववद्विकल्पोऽस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्यास्थार्का-
न्वितत्वेन प्रशस्ततरतोच्यते । तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।
तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥
पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।
प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथाऽपरान्’ ॥

* काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—

‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते’ ।

इति । अत्रेदमाप्नायते—

‘यदष्टाकपालो भवति गायत्रियै वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यन्नव-
कपालस्त्रिवृतैवास्मिंस्तेजो दधाति । यदशकपालो विराजैवास्मिन्न-
न्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ।
यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जात एतामिष्टिं
निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति’ ।

इति । अत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादि-
रूपत्वकल्पना । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वात् ताः
संख्या निमित्तीकृत्य अग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनाम-
धेयानि इत्येकः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।

अयमभिसन्धिः—यद्यप्यत्र वाक्यभेदभयात् अष्टाकपालोदर्विध्यन्त-
राणि न सन्ति तथापि द्वादशकपालान्तर्वर्तिनामष्टाकपालादीनां अवयु-
त्थानुवादेन फलकीर्तनद्वारेण प्रकृता द्वादशकपालेष्टिरेव स्तूयते इति ।

१. B. C. and F. read प्रशस्तता for प्रशस्ततरता. २. D. omits the following :—

—ऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् । तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः * * * ॥

इति । बृहन्मनुरपि—

‘आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥
तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।
आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥
तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा ।’

इति । अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वं
चादिपुराणे दर्शितम्—

‘पक्षान्तरे अपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।
कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्’ ॥

इति । श्लोकगौतमो अपि—

‘कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ८. १५.)

इति । शाठचायनिरपि—

‘पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।
कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते’ ॥

इति । आदिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्यार्कान्वितत्वेन
कृत्स्नः पक्षः पुण्य इत्यर्थः । अत एव कार्णार्जिनिः—

‘आदौ मध्ये स्वसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।
स पक्षः सकलः पुण्यः श्राद्धषोडशकम्प्रति’ ॥

इति । प्रतिपदादिदर्शान्तं श्राद्धं कर्तुमसमर्थश्चेत् पञ्च-

१. D. reads अन्नं तिलयुतं जलम् for अन्नमप्यन्वहं जलम्. २. D. and G. read आद्रिपुराणे and H. आद्रिपुराणे, but the marginal correction is वायुपुराणे.

म्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति श्राद्धं कुर्यात् ।
तदाह गौतमः—

‘अश्राद्धमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । (१)

पञ्चमीप्रभृतिषु वा ऽपरपक्षस्य । (२) यथाश्राद्धं

सर्वस्मिन् वा’ । (३)

(गौ. स्मृ. १५. १-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नभस्य कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।

त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा ’ ॥

इति । अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं
न वर्ज्यम् । तदाह काष्ठाजिनिः—

‘नभस्यस्याऽपरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।

नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी ’ ॥

इति । ननु—एतत्—

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ’ ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विरुद्धचेत—इति चेत् । न । तस्य
वचनस्य पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा काष्ठा-
जिनिवचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । अत एव कात्यायनः—

‘अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वति । ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः

१. We follow here A. and the text, all others read—

‘अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् ।

पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन् वा’ ।

यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्ध्वं यदहः सम्पद्यते
ऋते चतुर्दशीम् । शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामित् ।

इति । मनुरपि—

‘कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तियथो यथैता न तथेतराः’ ॥

इति । तत्राप्यसामर्थ्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तर-
पक्षपञ्चमीपर्यन्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यां तिथौ यथा-
सम्भवं गृही श्राद्धं कुर्यात् । तदाह यमः—

‘हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरेन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः’ ॥

इति । अशक्त्यादिना पञ्चमपक्षे श्राद्धाकरणे यावत् क-
न्याराशौ सूर्यस्तिष्ठति तौवच्छ्राद्धं दद्यात् । तत्राप्यकरणे यावद्
वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः—

‘कन्याराशौ महाराज यावत्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात्कालाद्भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतम्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

गूण्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

१. D. and G. read अन्तरं for अन्तरे. २. I. reads यावत्. ३. The first four lines of this quotation appear in Atrismṛiti. ४. D. reads धर्मः पुत्रः for धनं पुत्राः

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इति । आदिपुराणे अपि—

‘प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चाथ यमालयात् ।

विसर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥

प्रासमात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

आह्नं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ॥

इति । यमालयाद्विसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा
मनुष्यलोके पितृन् वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं
काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्याहारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः—

‘निन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु आह्नं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात्’ ॥

इति । त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः । वृद्ध-
गार्ग्यो अपि—

१. C. D. F. and G. read आदित्यपुराणे अपि. २. F. omits the following:—

* * * * कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं * *।

३. C. reads स्वकं for स्वयं. ४. D. reads भिक्षापत्रेण. ५. B. C. and F. read संवर्धयेत्. ६. D. omits this verse and इति । वृद्धगार्ग्यो अपि. ७. except H. all omit त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

‘प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्क्षं भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति’॥

इति । प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पित्र्यर्क्षं मघा ।

अङ्गिरा अपि—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति’ ।

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धनिषेधः केवलपितृवर्गो-
द्देशेन श्राद्धविषयः । न तु केवलश्राद्धनिषेधः । नैनु-केव-
लपितृवर्गोद्देशेन श्राद्धप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः—

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्’॥

इति धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्राद्धनिषेधात्प्राप्ति-
रेव नास्ति । अतो नैवं व्यवस्था-विवक्ष्यते—इति । मैवम् ।
सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्राद्धस्य
निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जभक्षणस्य—

‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ ।

इति निषेधस्तद्वत् । अत एव कार्णाजिनिः—

‘श्राद्धं तु नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अेतृप्तास्तत्र ये अस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते’॥

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

१. All except A. and E. read -पितृवर्गविषयः for -पितृवर्गोद्देशेन श्राद्धवि-
षयः, and omit केवलश्राद्धनिषेधः. २. H. substitutes न च for ननु. ३. I.
reads अतस्तत्र यस्य.

‘इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुताऽऽयुषोः।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेत्’ ॥

इति । यः पुत्रवान् सुताऽऽयुषोरभिवृद्धिमिच्छेत् स एकस्यै-
कवर्गस्यैव श्राद्धं नो दद्यात् । अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि
पार्वणं समाचरेदित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघात्रयो-
दद्यां श्राद्धनिषेधो न तु श्राद्धस्यैव । तत्र श्राद्धस्य प्रशस्त-
त्वात् । तथा च शङ्खः—

‘प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः’ ॥

(शं. स्मृ. १४. ६-७)

इति । महाभारते अपि—

‘ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

नावदयं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे’ ॥

इति । अत्र मघात्रयोदद्यां श्राद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात् ।
तस्यां युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथा च पुलस्त्यः—

‘अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते’ ॥

इति । कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघाश्वितत्वेनापि पिण्ड-
निर्वपणं नास्ति । तथा चादिपुराणे—

१. The text reads पुष्टिं तथा for इष्टं यशः २. The text reads प्राप्य सदा
प्रीतिं for श्राद्धे सदा प्रीताः. ३. D. reads उत्तरेच्छ्रेष्ठः for तु भवेच्छ्रेष्ठः, and for
the same G. H. and I. read उत्तरेच्छ्रेष्ठः. G. substitutes कुर्यात् for कुर्वन्.
४. D. G. and H. read आदित्यपुराणे.

‘संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति’ ॥

इति । चतुर्दश्यां श्राद्धनिषेधोऽप्यशस्त्रहतविषयः । अप-
मृत्युहतानां तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः—

‘विष-शस्त्र-श्रापदा-ऽहि-तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम्* ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता’ ॥

इति । प्रचेता अपि—

‘वृक्षारोहण-लोहादि-विद्युज्जल-विषादिभिः ।

नखि-दंष्ट्रिविपन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते’ ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति । अत्र चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते । न
पुनश्चतुर्दश्यामेवेति । एवं च सति दिनान्तरेऽपि पितामहादि-
तृप्तिसिद्ध्यर्थं महालयश्राद्धं कार्यम् । चतुर्दश्यां महालयश्रा-
द्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पितामहादितृप्तेरभावात् ।
तस्यैवैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह—

*‘ब्राह्मणघातिनां’ ब्राह्मणेन घातितानामित्यर्थः । ब्राह्मणादिहतानां
चतुर्दश्यां श्राद्धं कार्यमित्येतन्न विज्ञानेश्वरस्याभिमतमिति प्रतिभाति ।
यतः—‘ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना
श्राद्धं दद्यात् । यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति’—इति तेनोक्तत्वात् ।
(या. स्मृ. १. २६४ टीका द्रष्टव्या) ।

१. D. reads तिर्यक्-सर्प-विषादिभिः for विद्युज्जल-विषादिभिः, E. विप-
न्नानां विषादिभिः and G. तिर्यक्-सर्पवधादिभिः for the same. २. B. C.
and F. read तथैकोद्दिष्टत्वं for तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं, and for the same D.
reads ततश्चैकोद्दिष्टं रूपं and E. G. H. तस्यैकोद्दिष्टरूपं.

‘समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये’॥

इति । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितृ-
तुश्चतुर्दश्यां महालये सुतैरेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यस्य
पितामहोऽपि शस्त्रादिना हतः तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दि-
ष्टश्राद्धं कार्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः’।

इति । अयमर्थः—एकस्मिन् पितरि शस्त्रादिना हते द्वयो-
र्वा पितृ-पितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः
प्रत्येकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं कार्यमिति । यस्य पितृ-पितामह-प्र-
पितामहास्त्रयोऽपि शस्त्रहताः तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनैव विधिना
श्राद्धं कार्यम् । एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशेषोपा-
दानात् । इदं च चण्डिकाकारा-ऽपरार्कयोर्मतम् । त्रिष्वपि
पित्रादिषु शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्य-
मिति देवस्वामिमतम् । अत्र-त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राद्धस्य

* यथोक्तमपरार्के—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानम् । न तु त्रयाणाम् । तथा-
त्वे तत्र तु पार्वणमेव’—इति ।

१. D. reads समत्वावगतस्यापि. २. B. C. and F. read शस्त्रादिहताः.
३. I. reads चण्डिकाकाराऽपरार्कयोः through mistake. चण्डिका is not a
name of any Sanskrit work on Dharmasāstra. It is a name of a
portion of Mārkaṇḍeya Purāṇam.

साक्षाद्विधायकवचनाभावदेकस्मिन्द्रयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वे-
नाप्युपपत्तेरेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम्-इति देवस्वामिमतं युक्त-
मिति प्रतिभाति । शस्त्रादिहतानां दिनान्तरे पार्वणविधिनैव
श्राद्धं कार्यम् । अत एव प्रजापतिः—

‘संक्रान्तावुपरगे च वर्षोत्सव-महालये ।

निर्वपेदेव पिण्डांस्त्रीनिति ग्राह प्रजापतिः’॥

इति । भ्रातृ-भगिन्यादीनां महालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधा-
नेन कार्यम् । तथा च सुमन्तुः—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति । स्त्रियो भगिन्यादयः । पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्या-
यनोऽपि—

‘सम्बन्धि-बान्धवादीनामेकोद्दिष्टं तु सर्वदा’ ।

इति । यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि यथा
सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातूकर्ण्यः—

‘अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

१. I. reads दत्त. for अत्र. २. D. omits—

आपस्तम्बोऽपि—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

सपिण्डीकरणान्तं च तत्प्रोक्तमिति मुद्रलः ॥
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु सः ।
 च्यवते पितृलोकात्तु पृथक्पिण्डे नियोजितः ॥
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्त्वेनोपपद्यते ।
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । कार्णाजिनिरपि—

‘तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणान्तं च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।
 विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात् परम् ।
 तत्र पार्वणवत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेद्बुधः’ ॥

(ग. पु. २. २८. १६-१७)

इति । तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्ट-
 व्यानि । एतच्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौ-
 चापगमानन्तरकाल एव कार्यम् । तथा च ऋष्यशृङ्गः—

‘देये पितृणां श्राद्धे तु आशौचं जायते तदा ।
 आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते’ ॥

इति । यच्चत्रिवचनम्—

१. D. omits—

* * * * * पृथक्त्वं नोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । कार्णाजिनिरपि—

‘तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् * * * * ।

‘तदहश्चेत्पदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा’ ॥

इति । सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि तत्पक्षे तत्तिथौ वेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्राद्ये पक्षे विरोध एव नास्ति । पुनस्तदहरेव वेत्ययं पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे विहितैकोद्दिष्ट-मासिकश्राद्धविषय इति ऋष्यशृङ्गवचनाश्विरोधाय व्यवस्थाप्यते । अत एव देवलः—

‘एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्स्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

इति । अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि । तत्तिथौ मृततिथौ । यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमित्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनबलादनुष्ठेयम् । देवस्वामिना ऽप्येवमेव विषय-व्यवस्था कृता ।

‘एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं आशौचविघ्नविषयम् ।

निमित्तान्तरतस्तदहर्विघाते—

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम्’ ।

इति । यत्तु व्यासेनोक्तम्—

‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः’ ॥

इति । अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धयनन्तरं वा श्राद्धं प्रकुर्वीतेति । एतदनुमासिकसांवत्सरिकश्राद्धविषयम् । अत एवोक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘मासिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः’ ॥

इति । दर्शग्रहणं शुक्ल-कृष्णैकादशयोरुपलक्षणार्थम् । अत एव मरीचिः—

‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः’ ॥

इति । कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमिति योजना । पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विशेषतो ग्राह्यत्वात् । कृष्णैकादशीतोऽपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापूपन्याय-सिद्धम् । एतदुक्तं भवति—आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालसन्निकृष्टत्वाच्छ्रेष्ठतमः । दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यास-त्त्यभावात् ततो जघन्य इति । अत एव ऋष्यशृङ्गः—

‘शुचिर्भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन’ ॥

इति । शुचिना तावच्छ्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्राशौचवशान्मुख्यकाले शुद्धयभावे शुद्धयनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्मणोऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुप-पत्ते तु मुख्यकालो नालस्यादिनाऽतिक्रमणीयः । तदाह स एव—

१. H. reads मासिकाऽब्दे. २. H. reads मुख्यकालः. ३. B. C. F. and G. read श्रेयान् for श्रेष्ठतमः. ४. I. reads शुचिर्भूतेन दातव्यं and D. reads शुचिर्भूतेन कर्त्तव्यं. ५. H. has the following footnote—

अन्या आशौचदूषिता मुख्यतिथिः कदाचिदपि न स्वीकर्त्तव्या ।

‘तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डः श्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत्’ ॥

इति । चकारेणामौकरणं समुच्चिनोति । श्राद्धशब्देनात्र
ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितम् । पिण्डदानस्य पृथगुपात्तत्वात् ।
‘विच्छित्तिं नैव कारयेत्’-इति ब्राह्मणतर्पणं कर्त्तुमसमर्थ-
श्चेत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात् । सर्वथा पित्रर्चनस्य विच्छेदं न
कुर्यादित्यर्थः । अत एव निगमः-

‘आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव

ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्’ ।

इति । अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्म-
णतर्पणं पिण्डप्रदानं च कुर्यात् । तत्रासामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्र-
मिति । यत्तु हारीतेन श्राद्धविधौ समुत्पन्ने अमावास्यादिष्वाम-
मश्राद्धं विहितम्-

‘श्राद्धविधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सांवत्सरान्वृते’ ॥

(हा. स्मृ. २१. १३)

इति । मासं मासिकम् । सांवत्सरं सांवत्सरिकम् । तत् भार्या-
रजोदर्शनकृतविघ्नविषयम् । तथाऽऽहोशनाः-

‘अर्पत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्तेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते’ ॥

(उ. स्मृ. ५. ८२)

१. H. and I. read पिण्डं and D. G. पिण्डश्राद्धं. २. H. substitutes
-भोजनं for -तर्पणं; while I. omits both. ३. D. substitutes सर्वत्र for
सर्वथा. ४. B. C. and F. read अत एव. ५. The text (औशनसस्मृतिः)
substitutes the following lines for this couplet—

‘अनाग्निरध्वगो वापि तथैव व्यसनान्वितः ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद् वृषलस्तु सदैव हि’ ॥

६. I. reads सिद्धान्तं न प्रकुर्वीत.

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘आपच्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । व्याघ्रपादो ऽपि—

‘आर्त्तवे देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि’ ॥

इति । न च कात्यायन-व्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मा-
सिक-प्रत्याब्धिकयोरप्यामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् ।

‘मास-सांवत्सरादृते’ ।

इति विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वावग-
मात् । अत एव मरीचिः—

‘अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृते ऽहनि’ ॥

इति । तत् आमश्राद्धं मृते ऽहनि न कुर्यात् । किन्तु पक्वा-
न्नैव कुर्यादित्यर्थः । लौगाक्षिरपि—

‘पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थो ऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् हेन्ना नोऽऽमेन वा क्वचित्’ ॥

इति । यस्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृते ऽहनि
श्राद्धनिषेधः—

‘मृते ऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ऽहनि’ ॥

इति तस्यायं विषयः—अपुत्रायाः पत्न्या एव पत्युर्मृताह-
श्राद्धे अधिकाराद्यदा सा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृते ऽहनि
श्राद्धं न कर्तव्यम् । किन्तु पञ्चमे ऽहनीति । तथा च
श्लोकगौतमः—

‘अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे ऽहनि’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १४)

इति । प्रभासखण्डे अपि—

‘शुद्धा स्यात्तु चतुर्थे ऽह्नि क्षांता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमे ऽहनि शुद्धयति’ ॥

इति । अन्ये तु—

‘श्राद्धीये ऽहनि सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ऽहनि’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १९)

इति श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा श्राद्धादौ कर्मणि
भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधि-
कारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम्—
इति मन्यन्ते ।

ननु—अस्मिन्पाठे ऽमावास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमे ऽहन्यु-
त्कर्षः प्राप्नोति—इति । मैवम् ।

१. I. reads सा for स्यात्. २. H. and I. read स्नानात् for स्नाता. ३. H. omits the following:—

आह्नादौ कर्मणि भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्श-
नदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि,
and inserts ये before श्राद्धं.

‘श्राद्धविघ्ने द्विजातीनाम्’

इति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वामस्यान्नकार्ये सौमकार्ये
पूतीकवद्विहितत्वात् । श्राद्धीये ऽहनीत्यस्य वचनस्य मृताहव्य-
तिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्तु—इति चेत् । भवेदेतदेवं
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति । मृताहवि-
षयत्वं तु—

‘मृते ऽहनि तु सम्प्राप्ते’

इति स्मृत्यन्तरवचनादेवाऽवगम्यते । तस्मादेकभार्येण
मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविघ्नोपरमकाल एव कर्त्तव्यम् ।
भार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्त्त-
व्यमिति । यदत्र युक्तं तद्वाह्यम् ॥

अथ श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा ।

श्राद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र श्राद्धं
प्रकृत्य यमः—

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्काले न्नाऽवमानयेत्’ ॥

इति । पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवा
दोषाः कुष्ठापस्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीय-
ब्राह्मणपर्यन्तम् । तथा च छागलेयः—

१. B. C. D. and H. read पूतिकवत्, G. पुतीकवत् and H. पूतीकावत्.
२. D. omits कर्त्तव्या. ३. D. omits this line. ४. D. E. G. H. and
I. read नैव मानयेत्.

‘उक्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्या-शील-गुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अत एव मनुनाऽपि
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुरुषस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्—

‘अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ (१३६)

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता’ ।

(म. स्मृ. ३. १३६-१३७)

इति । श्राद्धे भोजनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा* त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ (२१९)

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः †पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृ-मातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे’ ॥ (२२१)

(या. स्मृ. १. २१९-२२१)

* ‘ज्येष्ठसामा’ ज्येष्ठसामग इत्यर्थः । ज्येष्ठसाम च—‘उदुत्यं चित्रम्’
इत्यस्यामुचि गीतं साम तलवकारैर्ज्येष्ठसामेत्यभिधीयते ।

† ‘पञ्चाग्निः’ पञ्च अग्नयो यस्य गृहे प्रदीप्यन्ते स पञ्चाग्निः ।
यदाह हारीतः—

‘पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पाङ्क्तिपावनः’ ॥

(हा. स्मृ. १३. २५)

इति । पचनः आवसभ्योऽग्निः । पावनः सभ्योऽग्निरित्यर्थः । मेधातिथिस्तु—

‘असौ वाव गौतमोऽग्निः’ ।

(छां. उ. ५. ४. १)

इत्यादिका पञ्चाग्निविदा यस्याश्च—

‘स्तेनो हिरण्यस्य मुरां पिबेत्’ ॥

(छां. उ. ५. १०. ९)

इत्यादि फलमुक्तं तदाभिसम्बन्धात् पुरुषोऽपि पञ्चाग्निः—इत्याह ।

१. H. reads वेदेषु for वेदेषु. २. Except A. and the text all read -सुपर्णिकः
for -सुपर्णिकः. ३. Except A. I. and the text all read -सम्पदेः for -सम्पदे.

इति । ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्वर्खलिताध्ययनक्रमाः । श्रोत्रियः
 श्रुताध्ययनसम्पन्नः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः ।
 युवत्वं च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्धर्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसा-
 मेति सामविशेषस्तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स
 ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः* तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन
 तदध्यायी त्रिमधुः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशः तद्व्रतं च ।
 तदाचरणेन येस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः ।
 उक्तलक्षणा एते ब्राह्मणाः श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः ।
 बृहस्पतिरपि—

‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
 ऋचो यजुंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥
 अष्टेत् पृथिवीं सर्वां सशैल-वनकाननाम् ।
 यदि लभ्येत पित्रर्थे साम्नामक्षरचिन्तकः ॥
 ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।
 पितुःपितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः’ ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘भोजयेद्यस्त्वथर्वाणं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः ॥

* प्रसिद्धमेतत्तैत्तिरीयशाखायां ‘ब्रह्मेतु मां’ इत्यादि ।

१. D. E. and G. read वेदेष्वस्य वर्णिताध्ययनक्रमाः; while I. reads -वेदेष्वय्या
 वर्णिताध्ययनक्रमाः. २. I. reads यत् for यः. ३. I. reads -पितामहाः. ४. All,
 except A. and I. read दानं तदक्षयं for अनन्तमक्षयं.

इति । यमो अपि—

‘वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयेत्’ ।

इति । मनुरपि—

‘श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नाऽमन्तज्ञान् बहून्पि ॥

(म. स्मृ. ३. १२८-२९)

इति । वसिष्ठो अपि—

‘यतीन् गृहस्थान् साधून् वा’ ।

(व. स्मृ. ११. १७)

इति । भोजयेदिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्’ ।

इति । शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्र-
धारिणो वानप्रस्थाः । त्रिदण्डिनो वाक्-काय-मनोदण्डैरुपेता
यतयः । अत्र परः परः श्रेष्ठः । अत एव नारदः—

‘यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानान् वसतो ग्रामे कव्यं तद्याति राक्षसान्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘अलाभे ध्यानि-भिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।
तदलाभे ऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्’ ॥

(वायुपु. २. १०. ७२)

इति । उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अत एवापस्तम्बः—

‘ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि-
गोत्र-मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ४)

इति । योनिसम्बन्धा मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डाः ।
मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः । अन्तेवासिसम्बन्धाः शिष्यै-
शास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्
गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । श्राद्धे श्रोत्रियादीनां पङ्क्तिपा-
वनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह—

‘अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत क्वात्स्न्येन द्विजाभ्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥
अभ्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥
त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

* त्रिणाचिकेतः—

‘उशनस् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ’ ।

(क. उ. १. १.)

इत्यादिर्योऽनुवाकः कठश्रुतौ पठ्यमानः नचिकेतनाम्नो मुनि-
पुत्रस्य प्रश्नत्रयविषये प्रोच्यत—इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतः । तत्पाठ-
तदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिणाचिकेत इत्युच्यते । येनाधीतं नाचि-
केतचरितं स त्रिणाचिकेत—इति केचन व्याचक्षते ।

१. The text inserts भोजयेत् before ब्राह्मणान्. २. Except A. & B. C. and F. all substitute शिल्प- for शिष्य-. ३. D. reads पावनान् शुभात् for पङ्क्तिपावनान्.

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥
 वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
 शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः' ॥

इति । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोढापुत्रः । सहस्रदः
 गवां सुवर्णस्य वा । यमो ऽपि—

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 त्रैतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 बहुचश्च त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाग्य यो भवेत् ॥
 त्रिणाचिकेतो विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
 अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
 मन्त्र-ब्राह्मणविचैव यश्च स्याद्दर्मपाठकः ॥
 ब्रह्मदेयासुतश्चैव भावशुद्धः सहस्रदः ।
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥
 निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।
 गुरु-वेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
 विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥
 स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पबलिप्रियः ।
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

१. Except A. and I. all read -देयानुसन्तानः for -देयात्मसन्तानः.

२. This and the following line are omitted by I., ३. I. reads ब्राह्मदेव-.

४. B. C. and F. read जाप्य- for जप्य-.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेद-विद्या-व्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

इति । पैठीनसिरपि-

‘अथातः पक्तिपावना भवन्ति । त्रिणाचिकेतस्त्रि-

मधुस्त्रिसुपर्णश्चीर्णव्रतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो

ब्रह्मदेयाऽनुसन्तानः सहस्रदो वेदाध्यायी चतु-

र्वेदः षडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-

र्वेदजापी चेति । तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिम् ।

नियुक्तो मूर्धनि सहस्रैरप्युपहताम् ।

इति । शङ्खो अपि-

‘ब्रह्मदेयानुसन्तानो^१ ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव^२ ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ऋग्यजुः पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ।

अथर्वशिरसो^३ ज्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः^४ ॥

(शं. स्मृ. १३. ६-८)

इति । बौधायनो अपि-

१. I. reads -सुसन्तानः for -ऽनुसन्तानः. २. I. reads चतुर्वैषडङ्गवित् for चतुर्वेदः षडङ्गवित्. ३. The text reads -सन्तानाः for -सन्तानः. ४. The text reads यश्च for चैव. ५. Except A. and the text all read यजुषां पारगो for ऋग्यजुः पारगो. ६. The text reads अथर्वशिरसो. ७. The text reads -रतः for -परः.

‘त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवि-
त्त्रिशीर्षको ज्येष्ठसामगा इति पङ्क्तिपावनाः’ ।

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. २)

इति । हारीतो अपि—

‘स्थितिरविच्छिन्नवेदेवेदिताऽयोनिसङ्करित्वमा-
र्षयत्वं चेति कुलगुणाः । (१५) वेदोद्गानि
धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं
श्रुतम् । (१६) ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता ।
(१७) समता सौम्यता परानुपतापिताऽन-
सूयता ऽनुद्धतता पारुष्यं मित्रता प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलम् । (१८)

क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च ॥ (१९)

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति

षोडशगुणं वृत्तम् । (२०) तस्मात् कुलीनाः

१. The text omits-त्रि- and substitutes ज्येष्ठसामकः for ज्येष्ठसामगाः. I. inserts अध्येता after त्रिशीर्षकः and omits ज्येष्ठ-. The text inserts स्वातकः after ज्येष्ठसामगाः. २. The text reads -विहिता for -वेदिता. ३. G. H. and I. read वेदोद्गानि; while the text reads धर्मोद्गानि वेदोऽध्यात्म- for वेदोऽध्यात्मनि धर्मोऽध्यात्म-. ४. H. and I. omit through mistake -वित्त्वं and read अध्यात्मविज्ञानं for अध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं. ५. We follow here A. D. and the text; while B. C. E. F. and H. read ब्राह्मण्यं and G. reads ब्राह्मण्यता. The latter reading is an incorrect one. ६. H. and I. read अपरोपतापिता for परानुपतापिता. ७. D. H. and I. read शीलं for शौचं. ८. I. reads -गुणाः for -गुणं.

श्रुत-शीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः
 पाङ्केयाः । (२१) द्वादशोभयतः श्रोत्रियस्त्रिणा-
 चिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशार्पको ज्येष्ठ-
 सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्रुद्रजाप्यूध्वरेताः
 ऋतुकालगामी तत्त्वविचेति पङ्क्तिपावना
 भवन्ति । (२२)

(हा. स्मृ. १३. १५-२२)

इति । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता अविच्छिन्नवेदवेदितेत्यत्र
 हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं यागं
 लक्षयति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्तिऋषिज्ञातृत्वम् । धर्मो धर्मशा-
 स्त्रम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्राभिज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्रा-
 विस्मरणम् । उपव्रतत्वं दशम्यादावेकभक्तता । अत्रानुकल्पो
 याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामातृ-याज्य-श्वशुर-मातुलाः ।

त्रिणाचिकेत-दौहित्र-शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवाः’ ॥

(या. स्मृ. १. २२०)

इति । अत एव मनुः—

‘अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ (१४७)

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विद्वपतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४७-४८)

इति । विद्वपतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना-

‘विद्वपतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति’ ।

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

गुणवदलाभे सौदर्योऽपि भोजयितव्यः ।

(५) एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः । (६)

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ५-६)

इति । बौधायनोऽपि—

‘तदभावे रहस्यवित् । (३) ऋचो-यजूंषि-सामा-
नीति आद्वस्य महिमा तस्मादेवंविधं सपिण्ड-
मप्याशयेत् । (४)

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. ३-४)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्त्रीय-मातुलान् ।
पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान् ।’ ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सौदर्य-सपिण्डा वैश्वदेवस्थाने
नियोक्तव्याः । न पित्रादिस्थाने । तथा चाञ्चिः—

‘पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।
न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्रौद्धं ऋत्विजस्तथा ॥
ऋत्विक्-पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।
वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः ।’ ॥

इति । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थान एव निवेशः । सौदर्यं
विहितस्यार्थस्य—

१. The text reads गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः for गुणवदलाभे- २. The text reads एवंविद्धं for एवंविधं. D. omits the following:—

* * * * सपिण्डमप्याशयेत् । (४)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्त्रीय-मातुलान् ।
पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान् ।’ ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सौदर्य-

and reads एवं विधसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने &c. ३. E. and I. read आद्धे for आद्धं.

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ६)

इत्यापस्तम्बेन शिष्ये ऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पा-
न्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण* । किन्त्वनुकल्पानुक-
ल्पाभिप्रायेण ।

‘न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति स्वेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य ‘काममर्चयेत्’—इति सानु-
शयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठो ऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह—

‘आनृशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदायते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्’ ॥

इति । आनृशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः । तेनाप्याचतः अयाचनशीलान्
अत एव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे

* ‘पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवो ऽयम्’—इति राघवानन्दः । पात्रा-
न्तरालाभे गुणवन्मित्रं भोजयेत् अभिरूपमप्यारिं न भोजयेदित्यर्थः ।

१. D. omits the following :—कल्पान्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण । किन्त्वनुकल्पानु- २. H. omits अनु-
कल्पाभिप्रायेण and reads साक्षात् । किन्त्वनुकल्पानु- &c.

सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रे-
येत् । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते
—इति एतदप्यनुकल्पो भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पे
नानुकल्पो ऽनुष्ठेयः । तथाऽऽह मनुः—

‘प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३०)

इति । साम्परायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति ।
भविष्यत्पुराणे अपि—

‘ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविर्वर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रूयते’ ॥

इति । वेदविर्वर्जिते—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अत
एवोक्तं तत्रैव—

‘व्यतिक्रान्तुर्न दोषोऽस्ति निर्गुणम्प्रति कर्हिचित् ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ॥

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः’ ।

इति । यत्तु पुराणान्तरे ऽभिहितम्—

‘यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् सम्पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्विततां खग ॥

१. I. reads निमन्त्रयेदिति. २. D. reads विन्दते for विद्यते. ३. D. reads
भविष्यपुराणे अपि. ४. I. reads व्यतिक्रान्तेः. and निर्गुणान्, for व्यतिक्रान्तुः
and निर्गुणम् respectively. ५. D. substitutes एव for एक-.

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तैजातिं प्रियंवदम् ।

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ॥

नातिक्रमेन्नरो विद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा' ।

इति तदौहित्र-जामात्रादिविषयम् । अत एव मनुः—

‘व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इति । व्रतस्थं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः ।
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे तु प्रत्यवायो ऽस्ति । तथा च पुराणम्—

‘सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।

अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥

तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।

नातिक्रमेन्नरश्चैतानमूर्खानपि गोपते ॥

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्' ।

इति । अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं व्रजेत् ।
न मूर्खानित्यभिप्रायः । श्राद्धे वर्जनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः—

‘रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्ड-गोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

१. B. C. and F. read युक्तैजातिप्रियं- २. I. reads ऽतिक्रमेद्विज्ञो. ३. I. reads अतिक्रमेन्नरश्चैतानमूर्खानपि and E. नरश्चैतान् मू-

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिर्शस्तकः ।
 मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
 माता-पितृ-गुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
 परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दिताः' ॥

(या. स्मृ. १. २२२-२४)

इति । रोगी उन्मादादिपैपरोगवान् । ते च देवलेन दर्शिताः—
 'उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो
 भगन्दरो महोदरो श्मरीत्यष्टौ पापरोगाः' ।

इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-
 रिक्ताङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पश्यति असौ काणः । तेन
 च बधिर-मूकादयो लक्ष्यन्ते । द्विरूढा पुनर्भूस्तस्यां जातः पौ-
 नर्भवः । अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टनखः । श्यावदन्तः
 स्वाभाविककृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृ-
 तकाध्यापकः । असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता कन्या-
 दूषी । महापातकाभिर्शस्तोऽभिर्शस्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता ।
 कुण्डस्यात्रं यो श्नाति स कुण्डाशी । कुण्डशब्दो गोलकस्या-
 प्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलः तत्सुतो वृषला-
 त्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः
 शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते आष्टौ निन्दिता वज्र्या इत्यर्थः ।
 मनुरपि—

१. I. reads अभिशस्तकः. २. H. and I. read निन्दितः. ३. D. E. G. H. and I. omit -पाप-. ४. Except A. and H. all read रोगाश्च for ते च. ५. H. reads उक्ताः, and I. वर्णिताः. ६. I. omits through mistake महोदरो. ७. I. reads बधिर-मूक-मूकादयो for बधिर-मूकादयो. ८. I. reads महापातका-भिर्शस्तकः for महापातकाभिर्शस्तोऽभिर्शस्तकः.

'ये स्तेन-पतित-क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्य-कव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ (१५०)
 जटिलं चाग्निधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगास्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ (१५१)
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रायिणस्तथा ।
 विपणनेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्य-कव्ययोः ॥ (१५२)
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्बार्धुषिस्तथा ॥ (१५३)
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विद् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ (१५४)
 कुशीलवोऽवकीर्णा च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ (१५५)
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्ड-गोलकौ ॥ (१५६)
 अकारणपरित्यक्ता माता-पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ (१५७)
 अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ (१५८)
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा' ।

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

१. D. and the text (Medhātithi) reads दुर्बलं for दुर्बलं. २. I. reads through mistake पूर्वान्. ३. I. omits this and the following two lines. ४. Except A. I. and the text all read -ध्यापकश्चैव. ५. B. C. D. E. F. and H. read कूटकारकः. ६. Kullūkabhatta reads कितवः for केकरः.

'पापरोग्यभिर्शेस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ (१५९)
 धनुः-शराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।
 मित्रधुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ (१६०)
 भ्रामरी गण्डमाली च श्विच्यथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ (१६१)
 हस्ति-गो-ऽश्वो-शूदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ (१६२)
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ।
 गृहसंवेशको दूतो वृक्षरोपक एव च ॥ (१६३)
 श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ (१६४)
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥ (१६५)
 औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ (१६६)
 एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विर्जाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत् ॥ (१६७)
 (म. स्मृ. ३. १५०-१६७)

इति । स्तेनोऽत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यार्पहारी विवक्षितः ।

१. I. reads अभिशप्तः. २. D. substitutes स्यात् for अग्ने-. ३. I. reads
 सुत- for द्यूत-. ४. Except A. and the text all read वृषलपुत्रश्च for
 वृषलवृत्तिश्च. ५. The text reads श्लिषी च for शिल्पजीवी. ६. Except A.
 and the text all read नराधमान् for द्विजाधमान्. ७. The text omits
 अपि and reads विवर्जयेत् for वर्जयेत्. ८. Except A. and I. all read
 व्यहारी for -उपहारी.

तद्रव्यापहारिणः पतितशब्देनोपात्तत्वात् । पारलौकिक-
फलदं कर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकाः । तेभ्यो वृत्तिर्जी-
विका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो ब्रह्मचारी । 'अन-
धीयानः'—इति जटिलविशेषणम् । अतश्चानधीयानो ब्रह्मचा-
री प्रतिषिद्ध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रम् । तस्य श्राद्धे 'पञ्चा-
ग्निर्ब्रह्मचारिणः'—इति पात्रत्वविधानात् । न च—अध्ययनर-
हितस्य ब्रह्मचारिणोऽश्रोत्रियत्वेन श्राद्धे प्रसक्त्यभावात् प्रति-
षेधोऽनुपपन्न—इति मन्तव्यम् । यतः—

‘व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनर-
हितोऽपि ब्रह्मचारी श्राद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्ध्यत
इति । दुर्वालः खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण—
‘खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चण्ड एव च’ ।

इति । कितवो द्यूतासक्तः । पूगयाजकाः गणयाजकाः । अत्र
श्राद्धे इति विशेषोपादानाद्दुर्वालादीनां श्राद्ध एव वर्ज्यत्वं न
दैव इत्यवगम्यते । अन्यथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमा-
द्विशेषोपादानमनर्थकं स्यात् । अत एव गौतमः—

‘हविःषु चैवं दुर्वालादीन् श्राद्ध एवैके’ ।

(गौ. स्मृ. १९. २७)

इति । हविःषु च दैवेऽपि । एवं पित्र्यवत् परीक्ष्य दुर्वालादी-

१. H. substitutes खण्डः for चण्डः. २. I. reads पूग- for पुर-, and all others omit गणयाजकाः. ३. H. omits च; while I. omits एवं. ४. B. and H. read दुर्वालादीनां.

न्वर्जयेत् । एके मन्वादयः । श्राद्ध एव न भोजयेत् दैवे तु
भोजयेदित्यभिप्रायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थं च
भेषजकारिणः ।

‘तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ।

अपूतो ह्येषो ऽग्नेधो यो भिषक्’ ।

इति अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सर-
त्रयं देवार्चको देवलैकः । तदुक्तं देवलेन—

‘देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः ॥

अपाङ्क्तयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा’ ।

इति । आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजी-
वित्वेनैव निषेधे सिद्धे ‘मांसविक्रयिण’—इति पुनर्विशेषोपादा-
नस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः ।
न त्वापद्यपि । तत्र—

‘क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३५)

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्या-
गकारणं विना श्रौत-स्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अ-
ल्पवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः ।
तथा च स्मृतिः—

‘समर्धं धनमुद्धृत्य महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः’ ॥

(व. स्मृ. २. ४१)

इति । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहि-
ते ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा सति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह
आहिताग्निर्वा भवेत् स परिवेत्ता । तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः ।
तथा च मनुः—

‘दारा-ग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १७१)

इति । अग्रजः सोदर्यौ विवक्षितः । तथा च गर्गः—

‘सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्’ ॥

इति । आवसथ्यमावसथ्याधानम् । आधानं गार्हपत्याद्या-
धानम् । असोदर्ये तु न दोषः । तथा च शातातपः—

‘पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराम्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । परनारीसुताः क्षेत्रजा भ्रातरः । यमोऽपि—

‘पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराम्निहोत्रधर्मेषु नाऽधर्मः परिवेदने’ ॥

इति । परपुत्रा दत्त-क्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि
कचिद्दोषो नास्ति । तथा च शातातपः—

‘कृत्रि देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । भिक्षुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः ।
कात्यायनोऽपि—

१. B. C. D. and F. read पितृव्यपुत्राः सापत्नाः. २. B. C. and F. read
-सुताः. ३. B. C. and F. read च for वा. ४. All, except A. D. and H.
omit भिक्षुकः प्रव्रजितः.

‘देशान्तरस्थ-क्रीवैकवृषणानसहोदरान् ।
 वेद्यातिसक्त-पतित-शूद्रतुल्या-ऽतिरोगिणः ॥
 जड-मूका-ऽन्ध-बधिर-कुब्ज-वामन-खोडकान् ।
 अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥
 धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
 कुहकोन्मत्त-चोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति’ ॥

इति । खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
 कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहान्निवृत्ताः । देशान्तरगतादिषु
 कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने दोषो ऽस्ति । तथा च वसिष्ठः—

‘अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनि-
 विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ ।

इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था—अदृष्टा-
 र्थमर्थार्थं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयम् ।
 अष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् ।
 तथा च स्मृतिः—

‘द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः’ ॥

इति । क्लीबादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथा च स्मृतिः—

‘उन्मत्तः किल्बिषी कुष्टी पतितः क्लीब एव वा ।

राज्यक्षम्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्’ ॥

१. H. omits this line. २. G. reads वृद्धवसिष्ठः for वसिष्ठः. ३. I. reads अनिविष्टम्; while G. reads अनिष्टमाणः for अप्रतीक्षमाणः. ४. I. reads अनिविष्टम्. ५. All, except A. read राज्यक्षमामयावी.

इति । विरक्त-वेद्यातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या
विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय । तत्र कालाव-
धेरश्रुतत्वात् । आधानविषये अपि ज्येष्ठानुमत्याऽधिवेदने न
दोषः । तथा च वृद्धवसिष्ठैः—

‘अग्रजश्च यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ? ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि’ ॥

इति । आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्त-
दनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु
द्रष्टव्यः । तथा चोशनाः—

‘पिता पितामहौ यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।

तपो-अग्निहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ’ ॥

इति यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽग्रजो वाऽऽहि-
ताग्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणे अपि न दोष इ-
त्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदने अपि दोष-तदपवादौ द्रष्टव्यौ ।
अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः । तथा च देवलः—

‘अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः’ ।

इति । नानाजातीया अनियतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्त्ती
गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रज-
स्वलायाः कन्यायाः पतिः । तदुक्तं देवलेन—

‘वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

१. D. reads अस्तुतत्वात् for अभुतत्वात्. २. D. reads वसिष्ठः for वृद्ध-
वसिष्ठः. ३. G. reads अधीति. ४. I. reads अनियमवृत्तयो.

यस्त्वेनामुद्वहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं विद्यादृषलीपतिम् ॥

इति । यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत् सोऽपि वर्ज्यः ।
तदुक्तं देवलेन—

‘परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे’ ॥

इति । वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः
सह ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैर्विद्या-योनि सम्बन्धैर्यः संयोगं गतः
सोऽत्र विवक्षितः । न तु साक्षात् संसर्गी । तस्य पतितशब्देनै-
वोपात्तत्वात् । केकरो ऽध्यर्धदृष्टिः । अग्नेदिधिष्वाः पतिरग्नेदि-
दिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा या साऽग्नेदिधिषुः ।
तदुक्तं देवलेन—

‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

सा चाऽग्नेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता’ ॥

इति । पुत्राचार्योऽक्षरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थ-
जकः । गृहसंवेशको वर्धकिवृत्त्या वर्तमानः । उरभ्रा अवयः ।
त एव वृत्त्यर्थं पालनीया यस्यासावौरभिकः । महिष्यः पाल्या
यस्यासौ माहिषकः । अथवा व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह
देवलः—

‘महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः’ ॥

इति । एतान् पूर्वोक्तानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयेदि-
त्यर्थः । यमोऽपि—

'काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
 राजभृत्या-ऽन्ध-बधिरा मूक-खल्वाट-पङ्गवः ।
 वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ॥
 कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।
 दण्डपूजाश्च ये विप्रा ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥
 अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥
 श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।
 वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ।
 सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
 समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये च बाधकाः ।
 अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
 धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रधुक् शस्त्रविक्रयी ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।

१. I. reads मूर्ख- for मूक-. २. B. C. and F. read विदूषकाः for च दूष-
 काः. ३. D. reads समर्थानां for समयानां. ४. B. C. F. and I. read
 माहिषकाः for माहिषिकाः.

तावुभौ ब्रह्मचणेडालावाह वैवस्वतो यम् ॥
 राज्ञः प्रेक्ष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
 गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
 दाम्भिको वर्धकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 गूढाचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
 इष्टवस्त्रदारकाचार्यो मानकृतैलिकस्तथा ॥
 चोरो वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च दूषकाः ।
 चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तास्तान् द्विजान्न नियोजयेत् ।

विद्यादिगुणयोगे ऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणे अभि-
 हितम्—

'श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि नैते ज्ञातु कथञ्चन ।
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सता' ॥
 इति ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम् ।

एवं ब्राह्मणान् प्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेषु निमन्त्रणीयान् ।
 तथा च हारीतः—

१. B. C. and F. read -चाण्डालौ for -चण्डालौ. २. I. reads भृत्याचार्यः
 for भृत्याचार्यः. ३. B. C. and F. read चोरवार्धुषिकाः for चोरा वार्धुषिकाः.

‘यत्नेनैवंविधान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्वैर्बुर्निमन्त्रयेत् ।

(हा. स्मृ. १३. २९)

इति । असम्भवे परेर्बुर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मै—

‘श्रो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वैर्बुरभिमूजयेत् ।

असम्भवे परेर्बुर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान्’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. २)

इति । देवलो अपि—

‘श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

निर्गमिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेर्बुर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।

इति । अत्र विशेषो मनुना दर्शितः—

‘पूर्वैर्बुरपरेर्बुर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत व्यव्रान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १८७)

इति । वराहपुराणे—

‘वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठं च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्’ ।

१. The text reads निमन्त्रयीत, for निमन्त्रयेत्; while D. reads अभिपूजयेत् for the same. २. B. C. F. G. and H. read कूर्मः and I. कूर्मै; while D. omits the following:—

‘असम्भवे परेर्बुर्निमन्त्रयीत । तथा च कौर्मै—

‘श्रो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वैर्बुरभिमूजयेत् ।

३. The text reads -पूज्य च for -पूजयेत्. ४. D. reads निर्वर्त्य for निश्चित्य. ५. D. omits this and the following line.

इति । श्राद्धभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं
कृत्वा विप्रान् रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘पूर्वेऽह्नि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्देव-पितृद्देशसमान्वितः’ ॥

इति । निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः—

‘रुतापसव्यः पूर्व्येद्युः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।
भेवद्भिः पितृकार्यं नः सम्पाद्यं च प्रसीदत ॥
सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्’ ।

इति । अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं गृह्यविषयम् । तथा
च पुराणम्—

‘दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादाय वैश्यो द्वौ गृह्यः प्रणतिपूर्वकम्’ ॥

इति । दक्षिणचरणस्पर्शो जानुप्रदेशे कर्तव्यः । तथा च
मत्स्यः—

‘दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्रे निमन्त्रितः’ ।

(म. पु. १६. १९)

इति । ‘पूर्वं निमन्त्रयेत्’ इत्यत्र पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं
निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः । अत एव बृहस्पतिः—

‘उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः’ ॥

इति ॥

१. B. C. and F. insert इति before भवद्भिः, and omit this and
the following line. २. D. reads -विषयः for -विषयम्, and omits
the following :— तथा च पुराणम्—

‘दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ गृह्यः प्रणतिपूर्वकम्’ ॥

इति । ३. The text reads तु for अत्र.

अथ ब्राह्मणसंख्या ।

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसङ्ख्यामाह पैठीनसिः—

‘ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ वे श्रोत्रियानामन्लयेत्’ ।

इति । यदा पञ्च ब्राह्मणाः तदा दैवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति विभागः ।

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन्’ ।

(म. स्मृ. ३. १२५)

इति मनुस्मरणात् । यदा सप्त तदा दैवे चत्वारः । पित्र्ये त्रयः ।

‘अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः’ ।

इति अङ्गिरसस्मरणात् । नन्वेतद्वचनं दैवे द्वौ पित्र्ये पञ्च इति विभागेऽप्युपपद्यते—इति चेत् । मैवम् । त्रिषु पञ्चानामयुग्मसङ्ख्या विभागानुपपत्तेः । नच—एकत्र त्रय इतरत्रैकैक इति विभाग उपपद्यत—इति वाच्यम् ।

‘समं* स्यादश्रुतत्वात्’ ।

(पू. मी. १०. ३. ५३)

इति न्यायेन विषमविभागस्याऽन्याय्यत्वात् । तस्मादयुग्म-

* विभागः समः स्यात् । कुतः—अश्रुतत्वात् वैषम्यहेतोर्विशेषस्य अश्रुतत्वात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम एव विभाग इत्येकः पक्षः । कर्म-करेषु प्रयासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापि—इति द्वितीयः पक्षः । तत्र अयुग्मविप्रसंख्ययैव पित्र्ये समविभागो भवतीत्यतोऽयुग्मसंख्यका एव विप्राः पित्र्ये निमन्त्रणीया इति राद्धान्तः ।

१. D. omits वा. २. From this word to विभागस्याऽन्याय्यत्वात् (both inclusive) the intermediate portion is omitted by I., and D. omits the portion between मनुस्मरणात् and नन्वेतद्वचनं. ३. D. omits the portion between मैवम् and समं स्यात्. ४. G. reads ननु for नच.

सङ्ख्यया समविभागार्थं पित्र्ये त्रय इति युक्तम् । यत्तु शौन-
केन पित्र्ये ऽपि युग्मविधानं कृतम्—

‘एकैकस्य द्वौ द्वौ’ ।

इति तद्वृद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये
एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथा च शौनकः—

‘एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्रीन्वा’ ।

इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्म-
णान् भोजयेत् । तथा च गौतमः—

‘नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्’ ।

(गौ. स्मृ. १९. ७)

इति । अस्यार्थः—यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु
प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । ननु—
अयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु
पर्यवसानम् ?

‘सामर्थ्ये ऽपि नवभ्योर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः’ ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनक-गौतमाभ्या-
मुक्तोऽयं श्राद्धविस्तरो मनुना नादृतः—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥

१. D. and G. read उक्तम् for युक्तम्. २. I. omits wrongly ननु—
अयुजो भोजयेदिति. ३. B. C. and F. read व्यावृत्तः for नादृतः; D. and G.
substitute दर्शितः for the same.

सत्क्रियां देश-कालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥

(म. स्मृ. ३. १२५-२६)

इति सकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अत एव बृद्धबृहस्प-
तिरपि—

‘एकैकमथवा द्वौ त्रीन् दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सत्क्रिया-काल-पात्रादि न सम्पद्येत विस्तरं’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि विस्तरं तु विवर्जयेत्’ ॥

(व. स्मृ. ११. २७)

इति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचपक्ष एव विहितः—

‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

इति । एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् ।

यत्तु शङ्केनोक्तम्—

‘भोजयेदथ वाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्’ ।

इति तदप्यलाभविषयम् । यदा त्वेक एव भोक्ता तदैव-

माह वसिष्ठः—

१. D. reads देशं for शौचं. २. D. and the text read -सम्पदः for सम्पदम्. ३. I. reads अकारण- for सकारण-. ४. D. E. G. and H. do not prefix बृद्ध- to -बृहस्पतिः. ५. The text reads न प्रसज्येत विस्तरे for विस्तरं तु विवर्जयेत्. ६. H. reads सङ्कोच एव पक्षे; while I. substitutes पक्षो for पक्षे, and G. omits पक्षे. ७. I. reads उत एकैकमेव for उदगेकै-कमेव.

‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ? ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधिवदर्चयेत् ।

प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

(व. स्मृ. ११. ३०—३१)

इति । निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मैस्यः—

‘एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥

(म. पु. १६. १९—२०)

इति ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणकर्तव्यम् ।

निमन्त्रितैर्यत्कर्तव्यं तदाहाजत्रिः—

‘ते तं तथेत्यविन्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् श्राद्धकालमतन्द्रिताः ॥

इति । ते निमन्त्रिता विप्रास्तं श्राद्धकर्तारमविघ्नपूर्वकं
तथाऽस्त्वित्युक्त्वा यथाश्रुतं विहितं नियमजातं श्राद्धकालं श्राद्धे
भुक्तं यावत् जीर्यति तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथा च प्रचेताः—

‘आ चान्नपरिणामात्तु ब्रह्मचर्यं द्वयोः स्मृतम्’ ।

इति । यमो ऽपि—

१. H. reads यथाविधि प्रवर्तते, I. यथाविधि प्रवर्तयेत् and the text ततः
श्राद्धं प्रवर्तयेत्. २. D. substitutes याज्ञवल्क्यः for मैस्यः, but the follow-
ing quotation does not appear in Yājñavalkya. ३. Except A. and
the text all read पठन् for एवं; while B. C. and F. read निर्मन्त्र्य for
निमन्त्र्य. ४. The text reads नियमं for नियमान् and बान्धवान् for पैतृकान्.
५. B. reads श्राद्धकर्मणि; while G. reads श्राद्धकारणे. ६. G. and H. read
अशनपरिणामात् for आ चान्नपरिणामात्, E. अशितान्नपरिणामात्, D. स्यादन्न-
परिणामात् and I. आऽशनपरिणामात् for the same.

‘आमन्त्रितास्तु ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे च गमनक्रिया ।

अभारोद्वहनं चेति श्राद्धस्योपासनाविधिः’ ॥

इति । तथा ऽस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दिताम-
न्त्रणविषयः । तथा च कात्यायनः—

‘अनिन्द्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्’ ।

इति । शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्र-
णमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारयति तस्य दोषो
ऽस्ति । तथा च मनुः—

‘केतितस्तु यथान्यायं हव्य-कव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९०)

इति । केतितो निमन्त्रितः । यमो ऽपि—

‘आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायो ऽस्ति । तथा च
नारायणः—

‘निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवामोति शूद्रयोनौ च जायते’ ॥

इति । यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहूतो ऽपि श्राद्धकालातिक्रमं
करोति तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणे अभिहितः—

१. D. reads आमन्त्रितो. २. D. and G. substitute आदित्यपुराणे for
आदिपुराणे.

‘आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।
 देवतानां पितृणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥
 चिरकारी भवेद्बोही पच्यते नरकाग्निना’ ।

इति । दातृ-भोक्तोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्रे-
 तन्नोक्तः । तत्र वृद्धमनुः—

‘ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
 तत्र गच्छन् समाप्नोति क्षनिष्टफलमेव तु’ ॥

इति । गौतमः—

‘सद्यःश्राद्धी शूद्रातल्पगतस्तत्पुत्रीषे मासं नयतिपितृन्’ ।

(गौ. स्मृ. १५. १८)

इति । श्राद्धी श्राद्धकर्ता । सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः । मनुः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मौदते ।
 दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९१)

इति । यमः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ।

श्राद्धे दिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्—

‘श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्वन्तधावनम् ।
श्राद्धकर्त्ता ने कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः’ ॥

इति । देवलो अपि—

‘तथैव येन्नितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरेन्नारम्भं स्वबान्धवैः ॥
तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरापहतं सर्वं तिलैः शुद्ध्यत्यजेन च ॥
ततो ऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।
चोष्य-पेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि ।

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह—

‘कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यव-शालयः ।
महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि’ ।

इति । यवाः सितशूकाः । शालयः कलमाद्याः । महायवा
व्रीहियवाश्च यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः
स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads तु for न, and G. न दन्तधावनं बुधः for दन्तानां धावनं बुधः.
D. reads दन्तधावनकं. for दन्तानां धावनं. २. D. reads आमन्त्रितो.
३. H. reads पाकारम्भं for अन्नारम्भं, and E. reads सम्भारं तं for the
same. ४. I. reads नैकभाजनभक्ष्यवत्.

‘यव-व्रीहि-सगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः’ ॥

(मा. पु. ३२. १०)

इति । अत्र गोधूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तम्—

‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्’ ।

इति । वायुपुराणे ऽपि—

‘बिल्वा-ऽऽमलक-मृद्वीका-पनसा-घ्रात-दाडिमम् ।

चव्यं पालेवता-ऽक्षोट-खर्जूराणां फलानि च ॥

कशेरु कोविदारश्च तालकन्दस्तथा बिसम् ।

कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥

कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कर्कन्धूग्रीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥

वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरुषकम् ।

पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥

सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च’ ।

इति । मृद्वीका द्राक्षा । आप्रातकः कपीतनः । चव्यं चविका ।

अक्षोटः शैलोद्भवः पीलुः । कशेरु भद्रमुस्ता । कालेयकं दा-

रुहरिद्रा । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् । कट्फलं श्रीपर्णिका ।

१. Except A. and the text all read सगोधूमास्तिलमुद्गाः. २. The text reads चाऽति- for चाऽव. ३. We follow here the majority of the manuscripts. I. alone reads किङ्किनी(णी). ४. D. H. and I. read कव-
न्धूग्रीवकं. ५. H. and I. omit पीलुः.

लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलम् । कर्कधूर्बदरी । तिन्दु-
कः शितिसारकः । गृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । बृहतफिलं
निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकं तुण्डिकेरीफलम् । बिल्वामल-
कादीनि प्रसिद्धानि । पालेवत-ग्रीवकै-परूषकादीन्यप्रसिद्धानि ।
शङ्खोऽपि—

‘आम्रान् पालेवतानिक्षून् मृद्वीकां चव्य-दाडिमम् ।
विदार्याश्च भक्षुण्डांश्च श्राद्धकाले ऽपि दापयेत् ॥
ब्राक्षां मधुयुतां दद्यात् सकून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन गृङ्गाटक-कशेरुकान्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. २१-२२)

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

‘मधूकं रामटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा’ ॥

इति । अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः—

‘गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः क्षीर्णकैश्चणकैरपि ।
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥
विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च विसैः गृङ्गाटकैस्तथा ।
केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु-बदरैरपि ॥
पालेवतैरातुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्याः क्षीरकाकोल्यास्तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

१. I. omits -ग्रीवक-. २. D. reads भक्षुण्डांश्च for भक्षुण्डांश्च. ३. G. and H. omit अपि. ४. B. C. and F. read चीणकैः. ५. D. E. G. and I. read भक्षुडैः. ६. B. C. and F. read -रारुकैः for -रातुकैः. ७. I. only reads काकोल्यः क्षीरकाकोल्यः.

लाजाभिश्च शलाभिश्च त्रपुषोर्वारु-चिर्भटैः ।
 सर्षपा-राजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥
 प्रियालामलकैर्मुख्यैः पीलुभिश्चातिलम्बकैः ।
 वेत्राङ्गुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥
 मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
 मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्य-भोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
 रागखाडव-चाट्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥

इति । विदारी कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलम् । केचुकः कचू-
 राख्यशाकम् । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुकर्कटी । चिर्भ-
 टस्तित्तककर्कटी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्ण-
 सर्षपः । इङ्गुदः तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चक्रिका
 चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् । रागखाडवाः पानविशेषाः ।
 त्रिजातकं लवङ्गैला-गन्धपत्राणि । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नं तु सदधि-क्षीरं गोघृतं शर्कराऽन्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः’ ॥

(म. पु. १७. ३०)

इति । मनुरपि—

‘तिलैर्ग्रीहि-यवैर्माषैरङ्गिर्मूल-फलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

१. B. C. F. H. and I. read wrongly; -चिर्भटैः. २. G. substi-
 tutes पशुभिः for पीलुभिः, for the same E. and I. read पशुभिः; while
 all except A. read च तिलम्बकैः for चा तिलम्बकैः and D. alone reads
 च तिलाम्बुभिः. ३. G. reads वेत्राङ्गुरैः. ४. B. C. E. F. and H. read
 बीजपूरकैः. ५. Except A. all read -खाडव- for -खाडव-. ६. I. reads
 उर्वारुः. ७. The text reads तृप्यन्ति for प्रीयन्ते.

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
 षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणस्यै मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
 दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
 वार्धीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्धिकी ॥
 कालशाकं महार्शल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः' ॥

(म. स्मृ. ३. २६७-७२)

इति । वार्धीणसो रक्तवर्णवृद्धच्छागः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तिरे-
 त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ।
 रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्धीणसं विदुः' ॥
 (वि. ध. १. ४१. १४९)

इति । पक्षिविशेषो वा-

‘कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
 स वै वार्धीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः’ ॥

इति निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महा-

१. The text substitutes अथ for इह. २. B. C. and F. substitute अथ for इह and the text reads च for the same. ३. Except A. I. and the text all read ऐणेय- for एणस्य, D. reads ऐणेन for the same. ४. The text alone reads महार्शल्का; while all Except A. and the text read खड्गं लोहामिषं. ५. The text reads कल्पन्ते. ६. I. and the text read त्रिपिबं.

शल्को मत्स्यविशेषः । खट्वः खट्वमृगः । लोहो लोहितवर्ण-
श्छागः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नानि । श्राद्धे कोद्रवादिधान्यानि
वर्जयेत् । तथा च व्यासः—

‘अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु काला-अनल-शुभास्तथा’ ॥

इति । कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः । छान्दसो अ-
जह्रस्वः । संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृ-
ष्णजीरकः । अनलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः ।
एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि । ननु—

‘मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्’ ।

इति आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य श्राद्धेयत्वमुक्तं तत्कथं
तस्याश्राद्धेयत्वमुच्यते—इति चेत् । सत्यम् ।

‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ।

नाअतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ ।

इतिवदत्रापि विधि-प्रतिषेधदर्शनाद्विकल्पो अस्तु । एवमेवा-
न्यत्रापि । भारद्वाजो अपि—

‘मुद्राढकी-माषवर्जं द्विदलानि दद्यात्’ ।

इति । मुद्रः कृष्णेतरः । आढकी तुवरी । माषो राजमाषः ।

१. H. has the marginal reading -शुभाशुभाः. २. B. C. and F. omit
संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् ।, and read कावः for कालः; and D. E.
G. H. and I. read कृष्णर्जकः for कृष्णजीरकः;— while B. C. and F. omit
the following :—

अनलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि ।

३. F. and I. read मधूदं for मधूकं. ४. D. and G. read आदित्यपुराणे
for आदिपुराणे. ५. D. and H. omit भारद्वाजोऽपि; while B. C. F. and
G. read भरद्वाजः for भारद्वाजोऽपि. ६. Except A. all read विदलानि for
द्विदलानि.

एतैर्विना द्विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलित्थादीनामु-
पलक्षणार्थम् । अत एव चतुर्विंशतिमतम्—

‘कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलित्थान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः’ ।

इति । वरकाः वनमुद्गाः । अन्यत् प्रसिद्धम् । अत्र निष्पा-
वनिषेधः कृष्णनिष्पावविषयः ।

‘कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि’ ।

इति स्मरणात् ।

‘निष्पावाश्चाऽत्र शोभनाः’ ।

(मा. पु. ३२. १०)

इति मार्कण्डेयपुराणं कृष्णेतरनिष्पावविषयतया व्यवस्था-
पितं भवति । मरीचिरपि—

‘कुलित्थाश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘श्राद्धे न देया पालङ्क्या तथा निष्पाव-कोद्रवाः ।

मसूर-क्षार-वास्तोक-कुलित्थ-शण-शिग्रवः’ ॥

इति । पालङ्क्या मुकुन्दः । मसुरो मङ्गल्यकः । क्षारो यवक्षा-
रादिः । विष्णुरपि—

१. The text reads अति-for अत्र. २. The following quotation does not appear in Vishnupurāṇam. ३. G. and I. read वास्तुक-.

‘भूतृण-शिशु-सर्षप-सुरसा-ऽर्जक-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक-
पालङ्क्या-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-महिषीक्षीरादि वर्जयेत्’ ।
(वि. स्मृ. ७९. १७)

इति । भूतृणो भूस्तृणः । छान्दसत्वात् सुडभावः । सर्षपो ञ्र
राजसर्षपः ।

‘कुसुम्भं राजसर्षपम्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डी । अर्ज-
कः श्वेतार्जकः । उशना अपि—

‘नालिका-शण-छत्राक-कुसुम्भा-ऽलाबु-विड्भवान् ।
कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारान्श्च वर्जयेत् ॥
वर्जयेद्भृञ्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् ।
करञ्जं ये अपि चान्ये वै रस-गन्धोत्कटास्तथा’ ॥

इति । नालिका दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा । छत्राकं शि-
लीन्ध्रः । कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं वृत्तालाबु । गृञ्जनो
हरिर्द्रक्तवर्णः पलाण्डुविशेषः । काञ्जिकं आरनालकम् । क-
रञ्जं चिरिबिल्वफलम् । पुराणे अपि—

१. The text reads this Sūtra as follows :—

‘पिप्पली-मुकुन्दक-भूस्तृण-शिशु-सर्षप-सुरसा-सर्जक-
सुवर्चल-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक-पालक्योपोक्ती-तण्डु-
लीयक-कुसुम्भ-पिण्डालुक-महिषीक्षीराणि वर्जयेत्’ ।

२. E. G. and I. read कुसुम्भान्म्बु- ३. Except A. and I. all read
दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा for दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा. ४. I. reads सिलिन्धुः
for शिलीन्ध्रः. ५. B. C. D. and F. read हरिद्रवर्णः. ६. Some MSS.
read काञ्चिकं for काञ्जिकं. ७. The author does not specify the name of
the Purāṇam to which the following quotation belongs. The quoted
lines appear in Vāyupurāṇam, but the first of these lines appears in
a portion which enumerates the materials that are prescribed for use
in a Śrāddha. The remaining two lines contain the names of unaccept-
able ones.

‘वांशं करीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ॥ (११)

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ।

श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥ (१५)

(वायुपु. २. १६. ११-१५)

इति । वांशं करीरं वंशाङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवे-
दोक्ता वेदनिषिद्धानिर्यासाः ब्रश्चनप्रभवादयः । औषराणि लव-
णानि कृतलवणानि । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः ।
भरद्वाजो ऽपि—

‘नक्तोद्धृतं तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च ।

स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दं च पिप्पली ॥

तण्डुलीयकशाकं च माहिषं च पयो दधि ।

शिम्बिकानि करीराणि कोविदार-गवेधुकम् ॥

कुलित्थ-शण-जम्बीर-करम्भाणि तथैव च ।

अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिशुः क्षारं तथैव च ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौष्ट्रं च सर्वमैकशफं च यत् ।

माहिषं चामरं चैव पयो वर्ज्यं विजानता ॥

इति । आविकमवीनां पयः । मार्गं मृगीणां पयः । औ-
ष्ट्रमुष्ट्रीणां पयः । ऐकशफं वडवापयः । माहिषं महिषीपयः ।
चामरं चमरीपयः । ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि—

१. The text reads वंशीकरीराः सुरसाः. २. The text reads अथ वेदो-
क्तनिर्यासान्. ३. B. C. F. and I. read कानि for यानि. ४. Except A.
and I. all omit from आविकम् to चमरीपयः (both inclusive).

'आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् ॥
 द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
 शर्करा-कौट-पाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपैद्भुतम् ॥
 पिण्याकं मथितं चैवं तथाऽतिलवणं च यत् ।
 दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णं चोषविर्वर्जितम् ॥
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा ।
 वाससा चोपैधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । द्विःस्विन्नं द्विःपक्रम् । परिदग्धमतिदग्धम् । अग्रा-
 वलेहितं पूर्वमेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोडितं निर्जलं
 दधि । सिद्धां भक्षा आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः ।
 शङ्खोष्पि-

'कृष्णाजार्जी विडं चैव शीतपाकीं तथैव च ।
 वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥
 अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत्' ।

(शं. स्मृ. १३. १८-१९)

१. This and the following line do not appear in I., H. also omits the first line, but inserts the second after the fifth line of this quotation.
 २. H. reads अस्विन्नं for द्विःस्विन्नं; while D. and E. omit this and the following four lines. ३. B. C. F. and G. read उपाहतम् for उपैद्भुतम्.
 ४. B. C. F. G. and H. omit this and the following line. ५. D. reads चोपधूतानि for चोपधूतानि. ६. H. and I. read आविदग्धम् for अतिदग्धम्.

इति । कृष्णाजाजी कृष्णजीरकः । विडं विडालाख्यम् ।
लवणं कृतलवणम् । श्राद्धे कूष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने
प्रत्यवायोऽस्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढक्यो राजसर्षपाः ।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धमसंशयम् ॥
पिण्डालुकं च तुण्डीरं करमर्दाश्च नालिकाम् ।
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा प्रयात्यधः’ ॥

इति । करमर्दः सुषेणः । बहुबीजानि बीजपूरादीनि ।
नित्यभोजने प्रतिषिद्धमपि श्राद्धे न देयम् । अत एवोक्तं षेदात्रि-
शन्मते—

‘क्षिरादि माहिषं वर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्’ ।

इति । नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि—

‘वृन्ताक-नालिका-पौत-कुसुम्भा-ऽश्म-
न्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च’ ।

इति । पौतं पौतिका । वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकवि-
षयः । अत एव देवलः—

‘कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्’ ।

इति । कण्डूरा प्रावृषायणी तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भ-
बुध्नवद्वर्तुलं वृत्तालाबुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यत्पुराणे अपि—

‘लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वृन्ताक-नालिका-ऽलाबुं जानीयाज्जातिदूषितम्’ ॥

१. D. G. and I. read शुण्ठीं च for च तुण्डीरं. २. I. reads wrongly
षड्द्विशन्मते. ३. D. E. G. H. and I. read महिषीवर्ज्यं for माहिषं वर्ज्यं.

इति । लग्नं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः ।

‘लग्नं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

कैरण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥

गृञ्जनं यैवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः’ ।

(सु. सं. २१. ६०-६१)

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं छत्राकम् । हारीतोऽपि-

‘न वट-प्लक्षोदुम्बुर-दधित्थ-नीप-

मातुलुङ्गानि वा भक्षयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २१.)

इति । मनुरपि-

‘लोहितान् वृक्षनिर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शोलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ६)

इति । लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितग्रह-
णात् निर्यासत्वेऽपि पाटल-श्वेतवर्ण-हिङ्गु-कर्पूरादेरप्रतिषेधः ।

शोलुः श्लेष्मातकः । पीयूषोऽभिनवं पयः । ब्रह्मपुराणेऽपि-

‘घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

संगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घं तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत्’ ।

इति । घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं
तदग्रं च न पेयम् । आर्द्रगोः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरजस्काया

१. B. C. and F. read करण्यश्च, and I. reads परण्यश्च. २. I. reads पवनेष्टश्च for यवनेष्टश्च. ३. The text reads पेयूषं for पीयूषं. ४. I. omits अपि. ५. I. reads न गुडं for संगुडं. ६. Except A. all read -स्वादं for -स्वादं.

गोः पीयूषं न पेयम् । गुड-मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च । दीर्घं
स्फुटितं तक्रं दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादं च फेनवच्च न पेयम् ।
प्राज्ञवल्क्यो अपि—

‘सन्धिन्यनिर्दशाऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं खैणमारण्यकमथाविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. १७०)

इति । या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी । अनिर्दशा अनि-
र्गतदशरात्रा । अवत्सा वत्सरहिता । एतासां गवां पयः परिव-
र्जयेत् । आरण्यकपयोनिषेधश्चाऽऽरण्यकमहिषीव्यतिरिक्तविष-
यः । तदाह मनुः—

‘अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना’ ।

(म. स्मृ. ५. ८-९)

इति । वसिष्ठो अपि—

‘गोमहिव्यजानामनिर्दशाहानां पयो न पेयम्’ ।

(व. स्मृ. १४. ३५)

इति । गौतमो अपि—

‘स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनां च’ ।

(गौ. स्मृ. १७. २३)

१. All, except A. read -स्वादु for -स्वादं. २. All, except A. and the text read -वत्सगोः पयः. ३. H. reads महिषीं विना, and the text reads माहिषं विना. ४. D. omits वसिष्ठो अपि and reads गो-महिव्यकीनाम् for गो-महिव्यजानाम्; while E. and I. substitute गो-महिव्यकानाम् for the same. ५. The text omits पयो न पेयम्.

इति । क्षीरं न पेयमिति शेषः । स्यन्दिनी स्वत एव स्न-
वत्पयःस्तनी । यमसूर्यमलप्रसूः । बौधायनो ऽपि—

‘क्षीरमपेयम् । (९) विवत्साया अन्यवत्सायाश्च’ । (१०)

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. ९-१०)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘क्षेत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रो ऽथ वा पुनः ।

यैत्पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततो ऽन्यो ऽस्त्यपुण्यकृत् ’ ॥

इति । जात्या विशुद्धमपि केश-कीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं सं-
वर्जयेत् । तथा च देवलः—

‘विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-कृमि-जन्तुभिः ।

केश-रोम-नखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्’ ॥

इति । अत्र मक्षिका-कृमि-जन्तवो मृता विवक्षिताः । एतैः
केश-रोमादिभिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत् । असम्भवे तु
केशादिकमुद्धृत्य सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीत । तथा
च सुमन्तुः—

‘केश-कीट-क्षुतवचोपहतं श्रभिराघ्रातं लेहितं

वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवे-

क्षितमभोज्यम् । अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा’ ।

इति । क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि आदि-
भिरवलीढं न भुञ्जीत । तथा च देवलः—

१. The text reads विवत्सा-ऽन्यवत्सयोश्च for विवत्साया अन्यवत्सायाश्च.
२. B. C. F. and H. read यः for यत्. ३. D. omits तथा च देवलः and
the following quotation together with इति १. ४. B. reads मनुः for
सुमन्तुः. ५. G. substitutes प्रोक्षितं for लेहितं.

‘अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुक्कुट-मूषकैः ।
भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः’ ।

इति । भविष्यत्पुराणे अपि—

‘सुरा-लशुन-संस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।
संसर्गाद्बुध्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत्’ ॥

इति । अत्रादिशब्देन छत्राकादि दुष्टद्रव्यं परिगृह्यते ।
स्मृत्यन्तरे वर्ज्यान्तरमुक्तम्—

‘नोऽस्पणीयमन्नमश्नीयात् । (१४) न
द्विःपक्वम् । (१५) न पर्युषितम्’ । (१६)

(आ. ध. सू. १. ५. १७. १४—१६)

इति ।

‘घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् नखच्युतम् ।
यमस्तदगुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्मृ. १४. ३०—३१)

‘एकेन पाणिना दत्तं शूद्रैर्दत्तं न भक्षयेत्’ ।

इति । आपणस्थानप्रतिषेधो ऽत्राऽपूपादिव्यतिरिक्तविषयः ।

१. H. and I. read नोपयुञ्जीत for नोपयुञ्जीत. २. These three Sûtrâs appear in the MS. Copy of Âpsastambiya Dharmasûtram. The printed copy has only the first. I. reads them together forming a line of poetry—

‘नापणीयं समश्नीयान्न द्विःपक्वं न पर्युषितम्’ ।

D. and G. read नापणस्थम् for नापणीयम्. This and the following three lines are alluded to in Vasishtha Smṛiti as belonging to Prajâpati.

३. B. C. and F. read शूद्रादन्नं, I. reads शूद्रादन्नं.

तदाह शङ्खः—

‘अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भण्डलेपि न चेद्भवेत्’ ॥

इति । पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तदाह यमः—

‘अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटक-सक्तवः ।

शाकं मांसमैपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥

यवागूः पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत्’ ॥

इति । देवलोऽपि—

‘अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।

अपूपा यव-गोधूमविकारा वटकादयः’ ॥

इति । वटका माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं
व्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थम् । कृसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुत-
मोदनम् । अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वाऽभिघा-
रितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं
बृहस्पतिनोक्तम्—

‘अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः’ ।

इति । अनम्लमीषदम्लं वा यद्वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्या-

१. D. omits from तदाह शङ्खः to व्यतिरिक्तविषयः (both inclusive).
२. B. C. D. E. F. G. and H. read भण्डलेपो; while I. reads भण्डलेहि.
३. A. and I. read अपूकं for अपूपं. The former i. e. अपूकम् is better
as it avoids repetition of the word अपूपं. However we use अपूपं to
render the meaning consistent with the following explanation. ४. I.
substitutes च for वा.

न्तरसंसर्गेण वाऽप्यम्लं भवति तच्छुक्तम् । न तु स्वभावतोऽप्य-
म्लम् । यदग्निपक्वं सद्राज्यन्तरितं तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रति-
षेधो दध्यादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः—

‘दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः’ ॥

इति । अनग्निक्क ऊष्मा ऋजीषं तेन पक्वम् । शुक्तं पर्युषितं
वाऽऽपदि प्रक्षालितं भोज्यम् । तदाह यमः—

‘शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो येथा भवेत् ॥

मसूर-माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिवारितम्’ ॥

इति । आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘कदर्य-बद्ध-चोराणां क्लीब-रङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिः शस्त-वार्धुष्य-गणिका-गण-दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रुद्ध-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।

क्रूरोऽग्र-पतित-व्रात्य-दांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्’ ।

शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥

नुशंस-राज-रजक-कृतघ्न-वधजीविनाम् ।

चैलधाव-सुराजीव-सहोपपति-वेद्मनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. १६१-१६५)

इति । कदर्यो लुब्धकः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः’ ॥

इति । बद्धः शृङ्खलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावाद-
नोपजीवी । दीक्षी* दीक्षासंस्कारदान् । तस्य चाभोज्यान्नत्व-
मग्नीषोमीयपशुवपाहोमपर्यन्तम् ।

‘असंस्थिते अग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्’ ।

इति श्रुतेः† । आतुरः पापरोगग्रस्तः । क्रुद्धो† दृढतरान्तर-
कोपः । मत्तो धनादिना गर्वितः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः
परदुःखकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः ।
एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्त-
व्यमित्यर्थः । यमो अपि—

‘चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च दूद्राध्यापक-याजकौ ॥

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी’ ।

इति । चक्रोपजीवी शकटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः ।
ध्वजी मद्यविक्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः ।

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘गणदीक्षी’त्येकं पदं कृत्वा ‘गणदीक्षी बहुया-
जकः’—इत्याह ।

† यथाहाऽऽपस्तम्बः—

‘हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । (२५) यज्ञार्थे वा
निर्दिष्टे शेषाद्बुञ्जीरन् इति हि ब्राह्मणं भवति’ । (२६)

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘क्रुद्धः कुपितः’ इत्युक्त्वा ‘क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः’
—इत्याह ।

आपस्तम्बोऽपि—

‘द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा’ ॥

इति । मुनिशब्देन यति-वानप्रस्थौ गृह्येते । लिङ्गिनः

पाशुपतादयः । अङ्गिरा अपि—

‘षेण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

(अं. स्मृ. ४८)

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याक्रमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसा कृतम्’ ॥

इति यच्च विष्णुपुराणेऽभिहितम्—

‘सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्’ ।

इति तदापद्विषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि’ ।

(या. स्मृ. १. १६०)

इति । अग्निहीनः शूद्रः* ।

* अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्य अन्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रति-
गृह्णीयाच्च । यदाह गौतमः—

‘तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां

ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च’ ।

इति ।

१. Our tract of Angirasa Smṛiti reads this couplet as follows:—

‘यो भुङ्क्ते हि च शूद्रान्नं मासमेकं निरंतरम् ।

इह जन्मानि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

अथ वज्र्यावड्यमांसानि ।

मांसेष्वपि यद्वज्र्यं तदाह मनुः—

‘क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशपांष्टिद्विभं चैव वर्जयेत् ॥

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राहं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुक्र-सारिके ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविधिरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेव च ॥

बकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः’ ॥

(म. स्मृ. ५. ११-१४)

इति । क्रव्यादाः शकुनयो गुभ्रादयः । ग्रामनिवासिनः
शकुनयः पारावतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा
मृग-पक्षिणः । एकशपा अश्वादयः । टिद्विभः निष्ठु-
रशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलविङ्कश्चटकः । प्लवो जलकुक्कुटः ।
चक्राहश्चक्रवाकः । सारसः पुष्कराहः । रज्जुवालको रज्जु-
वत्पुच्छकः । दात्यूहः कालकण्टकः । प्रतुदः श्येनः । जाल-
पादः जालाकारपादः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविधिराः
चकोरादयः । निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः
पक्षिविशेषाः । शौनं शुनोद्भवं मांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ।
काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः खञ्जनः । मत्स्यादा
अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विड्वराहा ग्राम-

१. The text reads च विवर्जयेत् for चैव वर्जयेत्. २. The text reads चक्राहं for चक्राहं. ३. Except A. I. and the text all read रज्जुवालं for रज्जुवालं. ४. The text reads खञ्जरीटकम् for खञ्जरीटकान्. ५. All, except A. I. and the text read सर्वशः for सर्वशः.

सूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एवोक्तं तेनैव—

‘राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः’ ।

(म. स्मृ. ९. १६)

इति । राजीवाः पद्मवर्णा मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंह-
मुखाः । शल्कैः शुक्त्याकारावयवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्तन्ते
इति सशल्काः । एते सर्वशः श्राद्धे नित्यभोजने च भक्ष्या
इत्यर्थः । देवलो अपि—

‘उलूक-कुरर-श्येन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ।

चकोरः कौकिलो रज्जुदालकश्चाप-महुकौ ॥

पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो-खरोष्ट्राश्च-कुञ्जराः ॥

सिंह-व्याघ्रक्ष-शरभाः सर्पा-ज्जगरकास्तथा ।

आखु-मूषक-मार्जार-नकुल-ग्रामसूकराः ॥

अ-शृगाल-वृक-द्वीपि-गोलाङ्गूलक-मर्कटाः’ ।

इति । कुररः उत्क्रोशः । महुर्जलकाकः । द्वीपिशब्दो
व्याघ्रविशेषपरः । गोलाङ्गूलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं
सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

‘सर्वान् पञ्चनखांस्तथा’ ।

(म. स्मृ. ९. ४७)

१. All, except A. and the text read राजीवाः सिंहतुण्डाः and सशल्काः
for राजीवान् सिंहतुण्डान् and सशल्कान् respectively. D. omits this line.
२. B. C. and F. read अभक्ष्याः for भक्ष्याः. ३. B. C. and F. omit this
and the following line. ४. Except A. all substitute -वृष- for -वृक-.
Here वृक gives a better sense.

इति । न भक्षयेदिति योजना ! अत्र पञ्चनखानां भक्ष्य-
त्व निषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः । तथा च देवलः—

‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधा कूर्मः शशाः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः’ ॥

इति । धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इ-
त्यर्थः । न चायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तत्वात्तद्भक्षणस्य । नापि
नियमः । पक्षप्राप्त्यभावात् । अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्य-
तिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव परिशिष्यते । एवं च
सति विशेषनिषेधबलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो नेतरत्रेत्यवग-
म्यते । अत एवोक्तं मनुना—

‘न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९६)

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘नाऽकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वध-बन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ४८—४९; वि. स्मृ. ९१. ७१—७२)

इति यच्च याज्ञवल्क्येनापि—

‘वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्’ ॥

(या. स्मृ. १. १८०)

इति तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयम् । न
तु क्रयादिप्राप्तमांसभक्षणविषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव
मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च मनुनैवोक्तम्—

‘फल-मूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ५४)

इति तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितादिव्य-
तिरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव—

‘प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये’ ॥

(म. स्मृ. ९. २७)

इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं ब्राह्मणानां काम्यया ब्राह्मण-
कामनया च । यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च ।
प्राणात्यये क्षुन्नमित्ते व्याधिनिमित्ते वा मांसं भक्षयेदित्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयानि ।

निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेयं तदाह कात्यायनः—

‘तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्यो ऽपरे ऽहनि’ ॥

इति । स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसा-
धनं काष्ठादि दद्यादित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथिवि-

१. D. reads उत्पन्नानां च for मुन्यन्नानां च. २. Except A. and the
text all read ब्राह्मणस्य. ३. The text substitutes तु for च. D. omits
this line and इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं. ४. H. and I. read प्रसक्त्यनु-
for प्रसक्तानु-

प्रयम् । निषिद्धतिथिषु तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं द-
द्यात् । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेष्वथ च तान् द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम् ॥

इति । आमलकोदकदानमप्यभावास्याव्यतिरिक्तविषयम् ।

‘धात्रीफलैरमावास्यायां न स्नायात्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने विशेषो देवलेन
दर्शितः—

‘तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।

पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥

इति । औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

‘आद्भुग्यो नख-इमश्चुच्छेदनं न तु कारयेत्’ ।

इति तन्निषिद्धतिथिविषयम् । आद्भुदेशे प्रकल्प्यानि द्र-
व्याणि पुराणे अभिहितानि—

‘उपमूलं सकृद्धूनान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।

यवांस्तिलान् वृत्तीः कांस्यमापः शुद्धैः समाहताः ॥

पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ।

पुष्प-धूप-सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम् ॥

इति । तिला जर्जिला ग्राह्याः । तदसम्भवे ग्राम्याः । जर्जि-
ललक्षणमुक्तं सत्यव्रतेन—

‘जर्जिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनेभवाः’ ।

१. I. reads च यतान् for अथ च तान्. For the same D. reads स्म
च तान्. २. E. reads आनेतुं for प्रत्येकं. ३. Aparārka quotes these
four lines under the name of Prachetâh. ४. I. reads व्रीहीः for वृत्तीः.
D. reads this line as follows:—

यवांस्तिलान् शुभान् व्रीहीन्माषान् शुद्धैः समाहतान् ॥

५. I. reads शुद्धैः ; while H. substitutes समाहिताः for समाहताः.

इति । तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह—

‘अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते जर्तिलाः स्मृताः’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं वृत्ति ।

तत्र विशेषो मनुनोक्तः—

‘कुतपं चासने दद्यात्’ ।

(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमेषादिरोमनिर्मितकम्बलः ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारणम् ।

अष्टवेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः’ ॥

इति । कांस्य-पर्ण-राजत-ताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यार्थं
चोपकल्प्यानि । अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्येवोपकल्प्या-
नि । न त्वन्यपर्णपात्राणि । तथा चाश्विः—

‘न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने दैव-पिच्ययोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने’ ॥

इति । अर्घ्यार्थं त्वन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अतएव वैज-
वापः—

‘खादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।

अप्यश्म-मृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा’ ॥

१ All, except A. read न तिलास्तिलाः for जर्तिलास्तिलाः २. I. reads
अर्घ्यार्थं for अर्घ्यार्थं.

इति । अत्रोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्—

‘शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्ध-रूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः’ ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्’ ॥

इति । यच्चाङ्गरसोक्तम्—

‘न जातीकुसुमानि । न कदलीपत्रम्’ ।

इति क्रतुरपि—

‘असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । तत्र वर्ज्यानि
कुसुमानि मत्स्येनोक्तानि—

‘पद्म-बिल्वा-शर्क-धत्तूर-पारिभद्राटरूषकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चैवाविकं तथा’ ॥

(म. पु. १५. ३७-३८)

इति । पारिभद्रो मन्दारः आटरूषो । वासकः । शङ्खोऽपि—

‘उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १४)

१. A. omits मार्कण्डेयपुराणेऽपि and the following quotation. The quoted lines are not also found in Mārkaṇḍeyapurāṇam. २. The text reads पयश्चाजाविकं for पयश्चैवाविकं. ३. The text reads:—

‘उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च’ ॥

इति । अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः ।
अत एवोक्तं तेनैव—

‘जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः’ ।

(शं. स्मृ. १३. १५)

इति । विष्णुरपि—

‘वर्जयेद्गुग्गुलुगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि
रक्तानि पुष्पाणि च । (५) सितानि सुग-
न्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्’ । (६)

(वि. स्मृ. ७९. ५-६)

इति । धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्—

‘धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वक् तथैव च’ ॥

(वि. ध. २. १४१. १४)

इति । तुरुष्कः शल्लकीवृक्षः । त्वक् लवङ्गत्वक् । मरीचिरपि—
‘चन्दनागरुणी चोभे तमालोशीरपद्मकम्’ ।

इति । वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह—

‘जीवैजं च सर्वं न धूपार्थम्’ । (९)

(वि. स्मृ. ७९. ९)

१. The text reads लोयोद्भवानि. २. The text omits वर्जयेत्, but it inserts the same in the immediately preceding Sūtra. ३. The text reads कण्टकि-
जानि for कण्टकिजातानि, and inserts the final च before पुष्पाणि. ४. The
text reads शुक्लानि for सितानि, and substitutes again कण्टकिजानि for
कण्टकिजातानि. It inserts जलजानि रक्तान्यपि before दद्यात्. The
omission of these words is made because that the author might have
thought them unnecessary here. ५. E. G. and I. read लवङ्गम् for लवङ्ग-
त्वक्, and for the same H. substitutes वचम्. ६. The text reads जीवजं
सर्वधूपार्थं न दद्यात्. H. reads अधूपार्थम् for न धूपार्थम्.

इति । जीवजं कस्तूर्यादि ।

‘चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-गुरु-पद्मकान्यनुलेपनार्थे’ ।

(वि. स्मृ. ७९. ११)

इति । दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः—

‘घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम्’ ।

इति । अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसा-मेदोरूपद्रव्यविषयो न पुनः कौसुम्भादितैलविषयः । अत एव शङ्खः—

‘घृतेन दीपो दातव्यस्त्वथ वाऽन्यौषधीरसैः ।

वसा-मेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १६)

इति । क्षौमसूत्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयम् । सति सम्भवे क्षौमं वस्त्रमुपकल्पनीयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानामोति पुष्कलान्’ ॥

(वायुपु. २. १८. ३७)

इति । कौशेयं कृमिकोशोत्थतन्तुजम् । क्षौममतसीत्व-
क्सम्भवतन्तुसम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम् । अहतम्—

१. All, except D. omit शङ्खः. However the following quotation appears in Śaṅkhaśmṛiti, and Vijnāneśvara too alludes to it as from Śaṅkha (*vide* commentary on Yājñavalkya, chapter 1, Śloka 232). Again Kamalākara Bhaṭṭa gives it under the name of Viṣṇu (*vide* Nirṇayasindhu, Śrāddha : Prakaraṇam, page 30), and it appears in Viṣṇu Dharmottaram (Kāṇḍam 1, chapter 141, Śloka 11). २. This quotation appears in Nirṇaya Sindhu under the name of Brahma-purāṇam (Śrāddha- prakaraṇam, page 30). ३. Except A. and I. all omit from this word to पावनम् (both inclusive).

ईषेद्धीतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्' ॥

इति ॥

अथ वासःपरिधानम् ।

एवं दर्भादिमेक्षणान्तं द्रव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वासः
परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः—

‘स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि’ ।

‘श्राद्धकृच्छ्रैर्वासाः स्यात्’ ।

इति ॥

अथ स्नानानन्तरकर्तव्यम् ।

स्नानानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः—

‘ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम्’ ॥

इति । कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वा अध्वकृतोपहृति-
शुद्ध्यर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चोदकं क्रमेण प्रयच्छे-
दित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणे मण्डलद्वयं कार्यम् । तथा
च मत्स्यः—

‘.....भवनस्याग्रतो भुवि । (२७)

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले’ ॥

(म. पु. १६. २७—२८)

१ Aparārka quotes this and the following line as from Prachetâh. २. This line appears in Aparārka as from Vishnu. ३. Aparārka quotes this line as from Prachetâh. ४. Except A. and I. all read निवृत्तो यः for निवृत्तेभ्यः. ५. I. substitutes भूमौ for भुवि and shows this Pâda to be the first, while it is actually the second.

इति । गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्ये इति शेषः ।
अत्र विशेषमाह शम्भुः—

‘उदक्प्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्लवम्’ ।

इति । उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्प्लवणम् । दक्षिणं
पिच्यं मण्डलं दक्षिणाप्लवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृ-
त्या श्राद्धपरिसमाप्तेवैश्वदैविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना
कार्यम् । पिच्यमपसव्यं प्राचीनावीतिना कार्यम् । तथा च मनुः—

‘प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमर्तेन्द्रिणा ।

पिच्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना’ ॥

(म. स्मृ. ३. २७९)

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः—

‘दक्षिणं पातयेत् जानुं देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरञ्जानु पितृन्परिचरन्नपि’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ५)

इति । शातातपो अपि—

‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः’ ।

इति । बौधायनो अपि—

‘प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां द्विगुणाः स्मृताः’ ॥

इति । मण्डलकरणानन्तरकर्तव्यमाह शम्भुः—

‘उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यपसव्यवत् ॥

विप्राणां क्षालयेत्पादावभिवन्द्य पुनः पुनः’ ।

(म. पु. १६. २८-२९)

इति । अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चाद्वक्षिणमण्डल-
मभ्यर्च्येत्यर्थः । दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् ।

अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम्—

‘पाद्यं चैव तथैवार्घ्यं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।

शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत्’ ॥

इति । पाद्यादिदानं नाम-गोत्रोच्चारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
मत्स्यपुराणे—

‘नाम-गोत्रं पितृणां तु प्रापकं हव्य-कव्ययोः’ ।

(म. पु. १९. ४)

इति । पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह सुमन्तुः—

‘दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शुचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्षेष्टूपवेशयेत्’ ॥

१. All, except A. G. and H. read पादानभिनन्द्य, and the text reads पादावभिनन्द्य. २. D. omits अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम् and the following quotation. H. and I. omit only च. ३. G. substitutes मनुः for सुमन्तुः. The following quoted lines are found in Manu, but the readings are quite different. ४. D. reads प्रसन्नात्मा for द्विराचम्य. ५. D. and G. read दक्षिणाप्रवणात्. ६. G. reads आचान्तः.

इति । विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेद्वित्यर्थः । मनुरापि—
 ‘आसनेषूपेक्ष्येषु बहिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।
 उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०८)

इति । उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः—

‘आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना
 दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समा-
 ध्वमिति चोक्त्वोपवेशयेत्’ ।

इति । धर्मे ऽपि—

‘जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् ।
 समस्ताभिव्यर्हतिभिरासनेषूपवेशयेत्’ ॥

(वि. ध. १. १४१. २०)

इति । आदिपुराणे अपि—

‘विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।
 शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥
 उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘द्वौ दैव प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा ।
 मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

१. B. C. F. and H. omit विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेद्वित्यर्थः, E. and G. omit this and also the following portion up to आदिपुराणेऽपि, and D. omits to the end up with and of the quotation from ādipurāṇe.
 २. B. C. F. and M. substitute च for उप-, and I. reads तु for the same.
 ३. B. and H. substitute यनोऽपि for धर्मेऽपि. C. and F. omit धर्मेऽपि and also the following quotation. ४. B. C. F. G. and H. omit this line.

इति । मातामहानामप्येवमिति संख्या-दिङ्नियमयोरति-
देशः । वैश्वदैविकं कर्म श्राद्धद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयम् तन्लेण
वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अत एव मरीचिः—

‘तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

इति । अत्र द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदैविककर्मणः तन्त्रावृ-
त्तिविधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्य-
त्वं च प्राप्तम् । ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारा-
पूर्वसाधकत्वं चावगम्यते ॥

अथ ब्राह्मणनियमाः ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

‘पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम्’ ॥

इति । मौनित्वं च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव यमः—

‘ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितम्’ ।

इति ॥

अथ यति-ब्रह्मचारिणोः भोजनीयत्वम् ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति
तदा सोऽपि श्राद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः—

‘भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तमपि भोजयेत्’ ॥

१. I. reads अधिकारपूर्वसाधनत्वं. २. I. reads अधिकारापूर्वसाधनत्वं,
D. omits भिन्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं.

इति । छागलेयो ऽपि—

‘पूजयेत् श्राद्धकाले ऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।
विप्रानुद्धरते पापात् पितृन्मातृगणानपि’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४३)

इति ॥

अथ ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यम् ।

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यं पुराणे ऽभिहितम्—

‘श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
ताभ्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्’ ॥

इति । श्राद्धं करिष्य-इत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत एवोक्तं तत्रैव—

‘उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।
सप्रश्रयश्चोपविष्टान्सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्’ ॥

इति । कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो ‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च’ इति मन्त्रं त्रिः पठेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्ये ऽवसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा’ ।

इति । अनन्तरं सर्वतस्तिलान्त्रिकिरेत् । तदुक्तं निगमे—

१. Except A. and I. all read सन्नह्यचारिणम् for च ब्रह्मचारिणम्.
२. I. reads पितृ-मातृगणानपि. ३. D. and G. read स्वाहायै स्वधायै for स्वधायै स्वाहायै.

‘अपहता इति तिलान्विकिरेत्’ ।

इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं पुराणे—

‘कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः’ ।

इति । दर्भासनदानं च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि’ ।

(या. स्मृ. १. २२९)

इति । विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे—

‘आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा’ ।

इति । वामे वा दक्षिणेऽपि वेत्ययं विकल्पः पित्रर्थ-देवार्थ-ब्राह्मणासनदानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अत एवोक्तं तत्रैव—

‘पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे’ ।

इति । दैवे कर्मण्यासनदाने विशेषः काठके अभिहितः—

‘देवानां सयवा दर्भाः’ ।

इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संग्रहकारः—

‘ततः पुनरपो दत्त्वा निमन्त्रयेत् । दैवे क्षणः

क्रियताम् । ततः ओम् तथेति विप्रो ब्रूयात् ।

प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्नुवानि

इति विप्रः पुनर्ब्रूयात्’ ।

इति । निमन्त्रणं च निरद्भुष्टं हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं पुराणे—

१. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for पुराणे. २. We follow here A. I. and the text, All others read कृत्वा for दत्त्वा. ३. The text reads विष्टरार्थ. ४. H. inserts ओम् after तथेति, and G. omits विप्रो.

‘निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्’ ।

इति । अङ्कुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान् देवान् समाह्वयेदित्यर्थः । आवाहनेतिकर्तव्यतामाह यमः—

‘यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्प्रति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्’ ॥

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतान् विकिरेत् आरोपयेदित्यर्थः । विश्वेदेवास्तु दश बृहस्पतिना दर्शिताः—

‘क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

धुनिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवा ॥

आर्द्रवैश्च दर्शते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । तेषां मध्ये पुरुरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावाह्याः । पार्वणश्राद्धत्वात् । अत एव शङ्कुः—

‘इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः संकीर्त्यौ वैश्वदैविके ।

नान्दीमुखे सत्य-वसू काम्ये च धुनि-रोचनौ ॥

पुरुरवा-ऽऽर्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके काल-कामावेवं सर्वत्र कीर्तयेत्’ ॥

इति । इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गश्राद्धम् । तच्च पारस्करेण दर्शितम्—

१. I. reads ओषधयेति, and H. inserts ओम् before ओषधयं इति.
२. E. and D. read रोचनः, and G. reads लोचनः. ३. I. reads आर्द्रवाश्च for आर्द्रवैश्च. ४. I. reads एव for एवं.

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्’ ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्य-
दिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् । तत्स्वरूपं वृद्धव-
सिष्ठ आह—

‘पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम्’ ।

इति । आदिशब्देनान्नप्राशन-चूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते ।
न तु गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि । तत्र क्रियमाणस्य
कर्माङ्गश्राद्धत्वात् । काम्यं फलकामनोपाधिकम् । पार्वणम-
मावास्याश्राद्धम् । नैमित्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु—

‘एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते’ ।

इति नैमित्तिकशब्द एकोद्दिष्टे रूढत्वात्कथं सपिण्डीक-
रणे प्रयुज्यते ?—इति । सत्यम् । तथापि—

‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’ ।

इत्येकोद्दिष्टस्य दैवहीनत्वेन काम-कालसंज्ञकानां विश्वेषां
देवानामन्वयानुपपत्तेः एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्ति-
कशब्देन लक्षणयोच्यते ॥

अथाध्यादिदानम् ।

विश्वान् देवानावाह्यार्घ्यपात्रासादनादि कुर्यात् । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

‘यवैरन्वकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

१. D. omits—

* * * * * कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्’ ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते । नान्दीमुखं
वृद्धिश्राद्धम्. २. I. inserts न after वृद्धिश्राद्धात्, but the insertion spoils
the sense. ३. I. reads -ऽर्च्ये for -ऽर्घ्ये-. ४. I. reads यवैरन्वपकीर्याथ for
यवैरन्ववकीर्याथ.

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. २३०)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यसिनपूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रकै’ ॥

(म. पु. १७. १४-१५)

इति । प्रचेता अपि—

‘एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिःक्षिपेत् ।

यवोऽसीति यवान् कीर्त्त्वा गन्ध-पुष्पैः सुपूजितम्’ ॥

इति । अर्घ्यपात्राणि सौवर्ण-राजतादीनि । तदाह कात्या-
यनः—

‘सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खट्व-मणिमयानां पात्राणा-

मन्यतमेषु । यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटके वा’ ।

इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि तेषु वेत्यर्थः ।
राजतं पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते । न दैवे । तदाह मत्स्यो राजतं
पात्रमधिकृत्य—

‘शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तद् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्’ ॥

(म. पु. १७. २३)

इति । अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं च-
तुर्विंशतिमते—

१. The text reads पवित्रकम् for पवित्रके. २. I. omits मत्स्यः and E. substitutes स एव for the same; while D. reads तदेवाह for तदाह मत्स्यः.

‘द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्’ ।
इति । पवित्रकरणेतिकर्त्तव्यतामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

अन्तर्दर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते’ ॥

इति । कुशच्छिन्न इति कुशमन्तरा कृत्वा छिन्ने । अत एव
यज्ञपार्श्वः—

‘औषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठा-ङ्गुलिपर्वणोः ।

छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदैवतम् ॥

नै नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्’ ।

इति । अनन्तरं ‘स्वाहाध्या’—इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मण-
समीपेऽर्घ्यपात्रं स्थापयेत् । तथा च गार्ग्यः—

‘स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्’ ।

इति । देवानां होमकर्मण्यर्घ्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं
स्थापयितुं ‘स्वाहाध्या’—इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणादेव ग-
म्यते । अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः—

‘दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु सम्पूज्यार्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

इति । हस्तेष्विति बहुवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधाद-

१. All, except A. B. C. and F. read याज्ञवल्क्यः for योगियाज्ञवल्क्यः, but The quotation is not found in Yājñavalkya. २. H. and I. read विष्णुरब्रवीत् for विष्णुदैवतम्. ३. H. reads येन केन च for न नखेन न. ४. B. C. and F. read प्रकरणादेवगम्यते for प्रकरणादेव गम्यते.

विवक्षितम् । तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

‘दत्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं प्रदीपकम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणम् । तदन्तर्गत-
त्वात् । एवमासनप्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं का-
ण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं प्राची-
नावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३२)

इति । ननु—दैवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदा-
र्थानामपि पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम् । न तु काण्डानुस-
मयेन । पदार्थानुसमये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवै-
षम्यं च । अन्यथा केषाञ्चित् प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चिन्नेति
वैषम्यमापद्येत्—इति । सत्यम् । आसनादिपदार्थेषु वचनब-
लात्काण्डानुसमय एव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वं च—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा’ ।

इति वैश्वदेविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं पित्रर्चनविधानात् ।
आसनादिदानप्रकारमाह स एव—

‘द्विगुणांस्तु कुशान् दत्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ॥ (२३३)

१. D. omits काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं.
२. G. reads सन्निधिः for प्रत्यासत्तिः. ३. Except A. and G. all omit इति.
४. The text reads पितॄन् for सह.

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् । (२३४)

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्त्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः' ॥ (२३५)

(या. स्मृ. १. २३३-३५)

इति । द्विगुणान् द्विगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं
दद्यात् । तदुक्तं काठके—

‘पितृणां द्विगुणांस्तिलैः’ ।

इति । आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चा-
श्वलायनः—

‘अपः प्रदाय । (५) दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं

प्रदाय । (६) आपः प्रदाय’ । (७) .

(अ. गृ. सू. ४. ७. ५-६)

इति । ‘आद्धे क्षणः क्रियताम्’—इति पूर्ववत् क्षणं दत्त्वा ।
‘पितृनावाहयिष्ये’—इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा ‘आवाहय’—इति तैर-
नुज्ञातः ‘उद्गन्तस्त्वा’—इति मन्त्रेणावाह्य ‘नमो वः पितर’—इति
तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्य ‘आयान्तु नः
पितर’—इति मन्त्रेणोपतिष्ठेत । तथा च प्रचेताः—

‘शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके’ ।

इति । उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे—

‘जपेदायान्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिःकृत्वः सर्वतोदिशम् ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति’ ॥

१. D. reads द्विगुणैः for द्विगुणान्. २. I. reads जलं for क्षणं. ३. I. reads स्पृष्ट्वा for पृष्ट्वा. ४. H. and I. read उपतिष्ठते for उपतिष्ठेत. ५. G. reads पैतृकम्.

इति । अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्रार्घ्यपा-
त्रासादनादौ विशेषो विष्णुना दर्शितः—

‘दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु
त्रिष्वप आसिञ्चेच्छत्रोदेवीरिति’ ।

(वि. स्मृ. ७३.१२)

इति । अयमर्थः—दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतया ऽऽसा-
दितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्घ्यपात्रेषु ‘शत्रोदेवीरभि-
ष्टय’—इति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिञ्चेदिति । शौनकोऽपि ।

‘पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शत्रो
देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानाव-
पति । ‘तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसेवे देव-
निर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृ-
निर्माँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नमः’ ।

इति । अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मण-
निमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्त्रणेऽपि त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ।
न तु ब्राह्मणसङ्ख्यया । अत एव वैजवापः—

‘स्तीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि’ ॥

इति । स्तीर्त्वा तिलानर्घ्योदकेषु क्षिप्वेत्यर्थः । अर्घ्यपवि-
त्रं चायुग्मसङ्ख्यया कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे’ ।

१. B. C. F. H. and I. read गोसवो for गोसवे. २. I. reads प्रत्नवद्भिः
प्रत्नस्वधया. ३. D. reads नीत्वा for स्तीर्त्वा. ४. D. reads नीत्वा for
स्तीर्त्वा.

इति । तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं
ब्रह्मपुराणे—

‘अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्’ ।

इति । या अर्घ्योर्हा आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः ।
अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः—

‘ताः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधाध्या इति’ ।

ता अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् ‘स्वधाध्या’—इति
मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेषूदकपूर्वकं ‘या
दिव्या’—इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—

‘ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्वं दर्भान्प्रदायोदकपूर्वक-
मर्घोदकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतत्ते
ऽर्घोदकमित्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः’ ।

इति । अत्र विशेषमाह धर्मः—

‘या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य
नाम गोत्रं च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात्’ ।

इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बहुवचनं तत्
त्रींस्तीनेकैकत्रेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्तेषूद-
कपूर्वं दर्भान्प्रदायेति पितृर्थाब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् ।

१. D. reads ब्रह्माण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणे. २. I. inserts ताः after अर्घ्योर्हाः. ३. D. reads तथा for स्वधा, and omits ताः which follows the Sūtra. ४. B. C. and F. omit the following:—

उदकपूर्वकं ‘या दिव्या’—इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—
‘ततो ब्राह्मणहस्तेषू-’

G. also omits this portion, but it appears in the marginal corrections.

अन्यथा एवमेवेतेरयोरिति पितामह-प्रपितामहार्थब्राह्मणार्च-
नस्य पृथग्विधानं न स्यात् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घोदकानां
संस्नवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पा-
त्रं न्युब्जमधोमुखम्—

‘पितृभ्यः स्थानमसि’ ।

इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः । न्युब्जकरणान-
न्तरकर्त्तव्यमाह वैजवापः—

‘तस्योपरि कुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्द्वैवपूर्वकम् ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीप-वस्त्रोपवीतकम्’ ॥

इति । दैवपूर्वकमित्ययं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तका-
ण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः ॥

अथाऽग्नौकरणम् ।

एवं गन्ध-पुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्यैग्नौकरणाख्यं कर्म
कुर्यात् । तदाह कात्यायनः—

‘गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभवानि च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण ऐग्नौकुर्यादितः परम्’ ॥

(का. स्मृ. २. १७. ११)

इति । अग्नौकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतपुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

१. Except A. all read एवमितरयोः, but these words are from the above
quoted Sūtra of Paithīnasi, which does not omit एव. २. H. reads कुश
for कुशान्. ३. D. reads ह्यग्नौकुर्याद्वनन्तरम् for अग्नौकुर्यादितः परम्.

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु सौख्येषु तु विशेषतः' ॥

(या. स्मृ. १. २३६-३७)

इति । अग्नौकरिष्यन् घृतप्लुतमन्नमादाय 'अग्नौ करिष्ये'—इति ब्राह्मणान् पृच्छेत् । घृतशब्देन शाकादिर्निरासः । ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः—

‘सन्निध्यमुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय सोमाय पितृ-

मते स्वधानमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः’ ।

इति पिण्डपितृतृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततो मेक्षणं हुत्वा हुतशेषं यथालाभोपपन्नेषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे—

‘अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदैविके’ ।

इति । अग्नौकरणं च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृतृयज्ञस्य दैविकत्व-पैतृकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पितोभयधर्मकत्वात् तद्विकृतिभूताग्नौकरण-होमेषुपि प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पो ऽवगम्यते । अत्र च यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । अग्नौकरणं च स्मार्त्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधानेनौपासनाग्निर्नास्ति तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । तदसन्निधाने लौकिकाग्नौ । तथा च वायुपुराणम्—

‘आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये’ ॥

(वायुपु. २. १३. ५२-५३)

१. The text reads च for तु. २. The text reads होमार्थं विप्रयत्नतः for होमार्थं वै प्रयत्नतः. ३. The text reads अस्वर्ग्यं for अग्न्यर्थं.

इति । अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धयर्थम् । दक्षिणा-
ग्न्यसन्निधाने पाणौ होमः कर्तव्यः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साम्निको द्विजः’ ।

इति । साम्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निः । दक्षिणाग्न्यसन्निधाने
हस्ते लौकिकेऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धा-
धानेनाहिताग्निरप्यनग्निमान् तदौपासनाग्नौकरणं कुर्यात् ।
तदभावे द्विजपाणावप्सु वा । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अनाहिताग्निस्त्वौपासनाग्न्यभावे द्विजे ऽप्सु चे’ ।

इति । चशब्देनार्धाधानेनानाहिताग्निर्गृह्यते । अप्सवग्नौक-
रणं जलसमीपे श्राद्धकरणे वेदितव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विष्णुधर्मोत्तरे* वाऽप्सु मार्कण्डेयेन यः स्मृतः ।

स यदाप्सां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदा’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २१२)

इति तद्ब्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे’ ।

* उक्तश्रायं श्राद्धविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे शतोपरि चत्वारिंश-
त्तममध्यायमारभ्य किञ्चिदधिकैः पञ्चभिरध्यायैः मार्कण्डेयेन वज्रम्प्रति ।
तस्यैवायमुल्लेख इति द्रष्टव्यम् ।

१. B. C. and F. read आहिताग्निरनाहिताग्निरप्यग्निमान्. २. B. C. and
F. substitute च for तु. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads
अनाहिताग्निशब्देन for चशब्देन. ५. B. C. D. E. G. and H. read
श्राद्धे for श्राद्धं.

अयभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति' ॥

इति । विद्यमाने ऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु श्राद्धेषु ब्राह्म-
णपाणावेव होमः । तदाहुर्गृह्यकाराः—

‘अन्वष्टक्यं च पूर्वद्युर्मासिमासि च पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्ष्वेष्टेषु साग्नीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' ॥

इति ।

‘हेमेन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः’ ।

इति विहितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामु-
त्तरदिने नवम्यां क्रियमाणं श्राद्धमन्वष्टक्यम् । पूर्वद्युः सप्तम्यां
क्रियमाणं श्राद्धं ‘पूर्वद्युः’—इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रति-
मासं क्रियमाणमापरपक्षिकं श्राद्धं ‘मासि मासि’—इत्यनेनो-
क्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतममावास्याश्राद्धम् । काम्यं
पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं श्राद्धम् । अभ्युदयिकश्राद्धं ‘अ-
भ्युदय’—इति पदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राद्धं ‘अष्टम्यां’—इतिपदे-
नोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तम् । सपि-
ण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । एषां मध्ये आद्येषु च-
तुर्षु साग्निकानामग्नौकरणहोमः । उत्तरेषु साग्नीनां पित्र्य-
ब्राह्मणहस्त एवेति । पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन
दर्शितः—

‘पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १७. १९)

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘दैवविप्रकरेऽग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः’ ।

इति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मण-
पाणौ होमपक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निःक्षिपेत् । अत
एव वायुपुराणम्—

‘हुत्वा दैवकरेऽग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणैः’ ॥

इति । पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह शौनकः—

‘अनाग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौ-

करणम्—इति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति’ ।

इति । अयमर्थः—आद्यं घृतक्षुतमन्नं गृहीत्वा—

‘भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये’ ।

इति पूर्ववत् पृष्ट्वा तथाऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्—

इति । यमोऽपि—

‘अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो हि सः’ ॥

इति । पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्या दर्भाः । दैवकरग्रह-
णेन पित्र्यब्राह्मणकरोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेना-
ग्नौकरणस्य विधानात् । पाणितले हुतस्यान्नस्य विनियोग-
माह गृह्यपरिशिष्टकारः—

‘यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्ध्ययः।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते' ॥

इति । यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृ-मातामहश्राद्ध-
द्वयार्थं सकृदेवानुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदे अपि तत्राधिकरणकार-
कस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । यदा पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा माता-
महब्राह्मणकरे अपि पृथगनुष्ठेयः । वैश्वदैविकतन्त्रत्वे अपि तत्राधि-
करणकारकस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । तथा च कात्यायनः—

‘मातामहस्य भेदे अपि कुर्यात्तत्रैव सामिकः’ ।

इति । वैश्वदैविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहा-
र्थब्राह्मणस्यापि पाणौ होमं सामिकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि
द्विः प्रक्षालयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्घ्रिर्विधानवत् ।

प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ’ ॥

इति । हस्तेन निर्मृष्टं पात्रादीति मध्यमपदलोपी समासः ।
आदिशब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते ॥

अथ परिवेषणम् ।

एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु हुतशेषं प्राचीनावीती पितृपात्रेषु
निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् । तथा च शौनकः—

‘हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्’ ॥

१. A. reads तन्त्रेण for तत्रैव, and for the same I. reads तन्त्रे च.
२. I. reads द्विधा भवत् for विधानवत्. ३. Except A. and I. all omit
this line; while I. reads प्रक्षालनं जलं for प्रक्षालनजलं.

इति । अपसव्येनेति हुतशेषनिवेदेनैनाऽन्वेति । नतु परिवेषणेन । अत एव काष्ठाजिनिः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि’ ॥

इति । परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः—

‘पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिःक्षिपेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २२४)

इति । अन्नस्य वर्धितमन्नेन पूर्ण परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थपात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् । अत एव वायुपुराणम्—

‘फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणे’ ।

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृतृप्तये ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्रीसहाये यतः स्मृते’ ॥

इति तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सवर्णयैव* परिवेषणं कार्यम् । तथा च नारायणः—

‘यद्भव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते’ ॥

* ‘सवर्णयैव’—इति युगान्तरविषयम् ।

‘द्विजानामसवर्णानां कन्यासूपयमस्तथा’ ।

इत्यादिना असवर्णस्त्रीविवाहस्यैव कलौ निषिद्धत्वात् ।

१. H. omits -नाऽन्वेति and reads हुतशेषनिवेदेनैव त्वन्नपरिवेषणे. २. The text inserts तु after पाणिभ्याम्. ३. I. reads परिवेषणात् for परिवेषणे. ४. G. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृते, and I. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतः.

इति । हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

(म. पु. १७. २८)

इति । हस्तेनापि न साक्षाद्देयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा ।

अत एव वृद्धशातातपः—

‘हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनादयः ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्मृ. १४. ३१)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘नाऽपवित्रेण हस्तेन नैकेन न विनाकुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण श्राद्धेषु परिवेषयेत्’ ॥

इति । आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परिवेषणे कानि पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः—

‘घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि ।

१. All, except A. and I. omit—

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

In I. this portion appears thus—

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद्देयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा ।
अत एव वृद्धशातातपः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

इति । मत्स्येनोक्तम्.— २. Except A. and I. all omit this ऽपि. ३. These two lines are found in Vasishtha Smriti. ४. B. C. D. F. G. and H. substitute पुराणे ऽपि, for विष्णुपुराणे ऽपि, and for the same E. reads वायुपुराणे ऽपि, But the quotation appears neither in Vishṇupurāṇam nor in Vāyupurāṇam. ५. Except A. and the text all omit खड्गपात्राणि and च, and insert वा before and after कल्गपात्राणि.

फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि । (२२)

अत्र च पितृगार्था भवति । (२३)

सौवर्ण-राजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वाऽप्यथ' ॥

(वि. स्मृ. ७९. २२-२४)

इति । खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फल्गुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः-

‘भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान्* सर्वान् प्रचोदयन्' ॥

(म. स्मृ. ३. २२७-२८)

इति । शौनको अपि-

‘पाकं सर्वमुपानीय निवेद्यं च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्' ॥

* अत्र ‘गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्’-इत्यनेन इदं क्षारमिदं मधुरमिदमाग्नमित्यादिनिवेदनपूर्वकं परिवेषणीयमित्यर्थो विवक्षितः । न तु पदा-र्थस्तुतिः । तथा सति-

‘अश्नन्ति पितरस्तावदावन्नेका हविर्गुणाः’ ।

इत्यादि निषेधात् अन्नदानं विफलं स्यात् ।

१. The text substitutes श्लोको भवति for पितृगार्था भवति. २. I. reads यान्ति. ३. All, except A. and I. omit खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फल्गुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । ४. I. reads उपनीय. ५. The text reads परिवेषयेत् for परिवेषयेत्तु. ६. I. reads शाकं for पाकं. ७. B. C. and F. read संवेद्य for निवेद्य; while G. reads निवेद्यं.

इति । सम्पादितं सर्वं पात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह प्रचेताः—

‘सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत्’ ।

इति । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं विष्णुरित्येन्ने द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. २३८)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाहाश्रितः—

‘हस्तेन मुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्ताविनिवर्त्तनम् ॥

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्नं ततः स्वधा ।

पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तरमिदमन्नमित्युच्चारयेत् । ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चारयेत् । ततो न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिक्रमात् सम्बन्ध-गोत्र-नामोच्चारणपूर्वकं* देवतोद्देशं कृत्वेदमन्न-

* दैवे-विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नं स्वाहा न मम-इति स्वत्वत्यागः । पित्र्ये तु सम्बन्धनाम-गोत्रोच्चारणानन्तरं-इदमन्नं स्वधा न मम-इति त्यागः । इदानीन्तनाशिष्टास्तु-‘परिविष्टं परिवेष्ट्यमाणं’ अथवा ‘दत्तं च दास्यमानं च आतृप्तेस्तृप्तिपर्यन्तं’ इत्यादि किञ्चिदधिकं पठन्ति ।

१. G. H and I. read सर्वपात्रेषु for सर्वं पात्रेषु. D substitutes निःक्षिप्य for प्रक्षिप्य. २. Except A. I. and the text all read इत्येतत् for इत्येन्ने; while B. C. D. F. and H. substitute निवेदयेत् for निवेशयेत्. ३. I. reads स्वसत्तादि निवर्त्तयेत् for स्वसत्ताविनिवर्त्तनम्. ४. H. and I. read पितृन् क्रमात्. ५. Except A. and I. all read देवताशब्दोच्चारणानन्तरम्.

मिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य स्वधेति कव्यदानप्रकाशकं
मन्त्रमुच्चार्य न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अनन्तरकृत्य-
माह लघुयमः—

‘अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्भवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा तैतो यत्नेन भोजयेत्’ ॥

इति । ‘अच्छिद्रं जायताम्’—इत्युक्त्यनन्तरकर्त्तव्यमाह
प्रचेताः—

‘आपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा’ ॥

इति । मैधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
सावित्रीं सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेष्वपि वाग्यताः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३९)

इति । यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अत एव
व्यासः—

‘जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विधृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्नीयुरपोशानादनन्तरम्’ ॥

इति । श्राद्धभोक्ता बलिं न दद्यात् । अत एवाश्विः—

‘दत्ते वाऽप्यथवादत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्वलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्’ ॥

१. B. C. and F. read नतो for ततो. २. D. and I. read इत्युक्त्वा ।
अनन्तर- ३. Except A. and I. all omit—

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।

४. Except A. and I. all omit यथासुखमित्यत्र.

इति । भोजनोपक्रमान्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अश्वत्सु जपेद्याहतिपूर्वा गायत्रीं सप्रणवां
सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसू-
क्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि’ ।

इति । मनुरपि—

‘स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३२)

इति । अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अत एव
जमदग्निः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विसर्जनम्’ ॥

इति ॥

अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ।

दातृ-भोक्तृनियममाह वृद्धशातातपः—

‘अपेक्षितं यो न दद्यात् श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ॥
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः’ ॥

इति । ननु—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read अखिलानि for खिलानि. २. I. reads -नियमानाह. ३. B. C. and F. omit this and the following line.
४. D. substitutes मनुः for ननु.

‘याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।
पितरस्तस्य कुप्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः’ ॥

इति ।

‘कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते ऋकर्मणस्ततः ।

तस्माद्विद्वानैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्’ ॥

इति वायुपुराण-स्मृती विरुद्धयेयातामिति चेत् । मैवम् ।
तयोरनुपकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्य-
त्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह निगमः-

‘नास्त्र-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।

अनिष्टत्वाद्वहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया’ ॥

इति । वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतो याचने
मौनभङ्गाविशेषात् । अपेक्षितं वस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम् ।
तथा च यमः-

‘यावद्विषयं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नाऽऽह ददाम्यहम्’ ॥

इति । भोजनकाले दातृनियमा ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः-

१. D. reads याचयेत् for याचते. २. I. substitutes ज्ञानदुर्बलः for ज्ञानव-
र्जितः. ३. D. E. and G. read कुप्यन्ति for कुप्यन्ति. H. reads the same,
but has कृच्छ्रयन्ति as marginal correction; while I. reads दुप्यन्ति. ४. D.
reads तयोरनुपरिकल्पित- for तयोरनुपकल्पित-, and omits- उपकल्पितवस्तुनो-
ऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । ५. D. reads उपकल्पित- for अनपेक्षित- and यमः for निगमः. ६. H.
reads अनपेक्षितं for अपेक्षितं. ७. D. substitutes नाहं for नाहं and
for the same B. C. F. and H. read नाहं.

‘न चाश्रु पातयेत् जातु नायुक्तां गिरमीरयेत् ।
 न चोद्वीक्षेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ॥
 न दीनो नापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः’ ॥

इति । भोक्तृनियममाह सुमन्तुः—

‘अक्रोधनो रसान् सम्यगद्याद्यस्य रोचते ।
 आ तृप्तेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणम्’ ॥

इति । निगमेष्वपि—

‘तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमाना अनुद्धृत्य पात्रम्’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
 नैवासौ भोजयेत् श्राद्धे निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति । प्रचेता अपि—

‘पीत्वाऽऽपोशानमश्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
 सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणि-पादयोः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंश्चैव वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३६)

इति । अश्रीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात् परस्परसंस्पर्शेऽपि भो-
 जनानिवृत्त्यर्थः । अत एव शङ्कः—

१. I. reads कर्ता for जातु, D. and H. substitute नासक्तां for नायुक्तां, and H. has the marginal reading न शुष्कां for the same. E. and G. read अनभुक्तां and I. नाशुद्धां. २. I. reads भुज्यते for भोजयेत्. ३. The text reads ते च for चैव.

‘श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्’ ॥
इति । पुनः स एव—

हुङ्कारेणापि यो ब्रूयाद्ब्रह्माद्वाऽपि गुणान्वदेत् ।
भूतलाच्चोद्गरेत्पात्रं मुञ्चेद्ब्रह्मेन वाऽपि तत् ॥
प्रौढपादो बहिःकक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादितार्धं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्वाजने ऽपि वा ।
इत्थमश्वन् द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति । प्रौढपादः आसनाद्यारूढपादः । बहिःकक्ष उत्तर-
बासोबहिर्भूतकक्षद्वितयः । दातृनियममाह शङ्खः—

‘श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेद्ववणादिषु ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ॥
दातुः पतति बाहुवै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते’ ।

इति । अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः—

‘न स्पृशेद्ब्रह्महस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात् सक्तुभ्य एव च’ ॥

१. Except I. all substitute शङ्खोऽपि for पुनः स एव. २. B. C. F. G. and H. read इत्थमश्वन् द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा for इत्थमश्वन् द्विजः श्राद्धं हत्वा. D. also has the same reading, but it reads श्राद्धे for श्राद्धं. ३. All, except A. and I., omit from प्रौढपादः to कक्षद्वितयः (both inclusive).

इति । न च—

‘न निन्देयुर्नावशेषयेयुः’।

इति जमदग्निवचनविरोधः—इति वाच्यम् । तस्याधिकाव-
शेषणविषयत्वात् । अत एवोक्तं तेनैव—

‘अल्पं पुनरुल्लेख्यं तस्यासंस्कृत-

प्रमीतानां भागधेयत्वात्’ ।

इति । उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वं च मनुराह—

‘असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरश्च यः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४५)

इति । एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यं तदाह
प्रचेताः—

‘तृप्तान् बुध्वाञ्जमादाय सत्तिलं पूर्ववज्जपेत्’ ।

इति । पूर्ववत्सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीं च जपेत्—

इति । तदाह कात्यायनः—

‘गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च

जप्त्वा तृप्ताः स्थेति पृच्छति’ ।

इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः—

‘तृप्ताः स्थेति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ’ ।

इति ॥

अथ ब्राह्मणभोजनानन्तरकर्त्तव्यम् ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

१. B. C. F. and I. read उच्छिष्टभागधेयं. २. Except A. and I. all read मधुवातां for मधुमतीं.

‘सर्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्तजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४४)

इति । सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिंस्तत्सार्ववर्णिकम् ।
अत्र विशेषमाह प्रचेताः—

‘ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्’ ।

इति । भुवि दर्भास्तृतायामिति । अत एव मनुना—

‘दर्भेषु विकिरश्च यः’ ।

(म. स्मृ. ३. २४५)

इत्युक्तम् । विकिरं दत्वा आचामेत् । अत एव मरीचिः—

‘श्राद्धेषु विकिरं दत्वा यो नाचामेन्मतिक्षयोत् ।

पितरस्तस्य षण्मासं भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः’ ॥

इति । अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथा च मदा-
लसावाक्यम्—

‘तैद्वदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत्’ ।

(मा. पु. ३१. ५३)

इति । पित्र्यब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं द-
द्यात् । तदाह विष्णुः—

‘उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः

१. H. and I. read -अमात् for -क्षयात्. २. Except A. and the text all read ततस्तु for तद्वत् and insert च before आपः. ३. The text reads दत्त्वा for दद्यात्.

प्राङ्मुखेषु । ततश्च 'मुप्रोक्षितम्'— इति श्राद्ध-
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

(वि. स्मृ. ७३. २५)

इति । पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं
उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदैविकब्राह्मणेषु दत्त्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति
मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं
कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ पिण्डनिर्वपणम् ।

ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् पितृत्यज्ञवत् ॥

(या. स्मृ. १. २४२)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणार्थपक्वं तिलमिश्रं सर्वमन्नमु-
पादाय पिण्डान् कृत्वा उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपितृत्यज्ञकल्पेन
पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा

१. After this word the text inserts दत्त्वा. २. All, except A. and the
text, substitute तु for च and omit सु-. I. reads प्रोक्षणम् for प्रोक्षितम्. All,
except A., terminate this quotation of Vishnu at प्रोक्षितम् through
mistake and omit the following—पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्व-
कमाचमनार्थं उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदैविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति
मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ।

३. The text substitutes वै for तु; while D. reads उच्छिष्टयज्ञवत् for पि-
तृत्यज्ञवत्. ४. D. and E. read ब्राह्मणार्थं पक्वतिलमिश्रं. ५. B. C. F.
and I. omit पिण्ड-. ६. E. omits एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा तु
चरुश्रपणसद्भावः तदाऽमौकरणादिचरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादाय अभिसन्निधौ
पिण्डान् दद्यात्.

तु चरुश्रपणसद्भावस्तदाऽग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्व-
मन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदाह मनुः—

‘त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

औदेकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१५)

इति । उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाहाऽग्निः—

‘पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरत्निषु ।

उच्छिष्टसन्निधानं तु नोच्छिष्टासनसन्निधौ’ ॥

इति । त्रिष्वरत्निष्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपल-
क्षणार्थम् । अत एव व्यासः—

‘अरत्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः’ ॥

इति । पिण्डदाने कालमाह मनुः—

‘पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते’ ।

(म. स्मृ. ३. २६१)

इति । भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरं अग्नौकरणानन्तरं
वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमा-
चमनादर्वागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनि-
र्वपणं कचिदिच्छन्तीति केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात्
पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्वहितेष्वप्रशस्तेषु
श्राद्धेषु । सपिण्डीकरणादिप्रशस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्व-
पणम् । तदाह लौगाक्षिः—

१. D. and G. read उदकेनैव for औदेकेनैव. २. B. C. and F. read तत्तु
for तु. ३. D. reads तत्र for यत्र.

‘अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्’ ॥

इति । आचमनात् प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा
पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम् ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विकक्षणः’ ॥

इति । तत्राऽऽश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूर्ध्वं वेति प-
क्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाऽऽश्वलायनः—

‘भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् ।

(१२) आचान्तेष्वेकै’ । (१३)

(आ. गृ. सू. ४. ८. १२-१३)

इति । यस्यां शाखायां कालविशेषो न श्रुतः तत्र प्रयो-
गसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्ष एव ग्रहीतव्यः ।
पिण्डनिर्वपणेति कर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे अभिहिता—

‘सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मण्यतन्द्रितः॥

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाऽथ कुशैर्वापि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः’ ॥

इति । खण्डनं कुशादेश्छेदनम् । पेषणं भूघर्षणम् । वज्र-
शब्देन स्फुर्य उच्यते । उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः—

‘उल्लिख्यापहता इति’ ।

इति । अनन्तरं प्रोक्षयेत् ।

१. D. substitutes तन्त्रं for यत्र . २. We follow here A. D. and the text; while others substitute वा for एकै. ३. D. substitutes अपि for ऽथ. ४. I. reads स्पृशः for स्म्य. The former is meaningless.

‘तामभ्युक्ष्य’

इति आश्वलायनस्मरणात् । तत्र कुशानास्तृणयात् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्’ ।

इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

‘असाववनेनिङ्क्ष्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिखिरेकेन हस्तेन विदधीताऽवनेजनम्’ ॥

इति । असाविति पित्रादीन् नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन
दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिखिरवनेजनमुदकनिर्वपणं कुर्यादि-
त्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेनाऽवनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम्—

‘प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः’ ।

इत्यादि तदविरुद्धम् । शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः ।

पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः—

‘असावेतत्त इति ये चत्वा मत्रान्विति चैके’ ।

इति । असावित्यमुकगोत्रामुकशर्मन्निति सम्बोध्य एतत्ते
इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके ये च त्वामत्रान्विति मन्त्रेण
पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च सव्यंजौन्वाच्य
कर्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

‘मधु-सर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः’ ॥

(वायुपु. २. १३. २२)

१. I. reads -निङ्क्ष्व for -निङ्क्ष्व. २. D. omits चैके and I. has only च. ३. I. reads जौन्वाच्य, D. omits the portion between कर्तव्यम् and भूमौ पितृपरायणः (both exclusive). ४. The text reads सश.

इति । पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

‘न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१६)

इति । तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः—

‘अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा-

यध्वमिति दर्भमूलेषु करावघर्षणम्’ ।

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आत्मना-

दावृत्याऽमीमदन्त पितर इति जपति’ ।

(वि. स्मृ. ७. २२)

इति । आत्मनात् प्राणायामोत्थवायुपीडावधि उदङ्मुख
आसीत् । ततोऽनुच्छ्वसन्नेव पर्यावृत्यामीमदन्तेति मनसा जपि-
त्वोच्छ्वसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः—

‘वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सैव्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥

आवृत्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ।

जपंस्तेनैव चाऽऽवृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १७. २१-२२)

इति । अमीमदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः—

१. The text reads ततस्तांस्तु for पितृभ्यस्तु. २. Except A. and the text all omit यथाभागमावृषायध्वम्. ३. D. and the text read दर्भमूलेषु. ४. H. has the marginal reading प्राणायामोच्छ्वास-. ५. Except A. and the text all omit this line. ६. The following quotation of Vishṇu cannot be traced in any of the printed copies we have, while it appears in the MS.

‘अमीमदन्तेत्यनुमन्थ्य शेषावघ्राणं कृत्वा
 शुन्धतां पितर इति पूर्ववदुदकनिनयनं
 पिण्डोपरि ततोऽसौवभ्यङ्क्ष्वेत्यभ्यञ्जनं
 दद्यादसावङ्क्ष्वेत्यञ्जनं अथ वस्त्रमभावे
 दशामूर्णां वा एतद्वः पितरो वासो मानो-
 तोन्यत्पितरो युङ्ध्वम्’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २६)

इति । तदनन्तरं व्याघ्रः—

‘गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् ।
 एतद्वः पितरो वासो दशां दत्वा पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अर्चनानन्तरं मत्स्यः—

‘यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगार्हितम् ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन’ ॥

(म. पु. १७. ३६)

इति । तदनन्तरं बृहस्पतिः—

‘अनभ्यर्च्योदपात्रं तु तेषामुपरि निःक्षिपेव’ ।

इति । अनन्तरं विष्णुः—

‘अथैतानुपतिष्ठेत् नभो वः पितर इत्यादिना
 मनोन्वाहुवा मह इति तृचान्तेनाथैतान्
 पिण्डांश्चालयेत् परेतन पितर इति’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २७)

१. I. reads अभ्यङ्क्ष्व for अभ्यङ्क्ष्व. २. I. reads मानोत् प्रेत्य पितरो युङ्ध्वम्. This reading does not give any sense. ३. The following quotation appears only in the MS. we have.

इति ॥

अथ पिण्डदानानन्तरकृत्यम् ।

अनन्तरकृत्यमाहाऽऽश्वलायनः—

‘अग्निं प्रत्येयादग्ने तमधाश्चन्न स्तोमैरिति अग्नि-
मग्नौकरणाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीम्’ ।

इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्स्यः—

‘अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्’ ।

(म. पु. १७. ४९)

इति । ब्राह्मणहस्तेषु सकृत्सकृदपो दद्यादित्यर्थः । एत-
दाचमनात् प्राक् पिण्डदानपक्षे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु
पिण्डदानपक्षे आचम्य पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तेषूदकं
सकृत् सकृदद्यात् । कुशाश्च देयाः । पद्मपुराणे अपि—

‘आचान्तेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च’ ।

इति । अत्र यवग्रहणं तिलोपलक्षणार्थम् । च शब्दः पु-
नरप्युदकदानसमुच्चयार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादिषु
कुत्रचित् शुचौ देशे विसृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च
मत्स्यः—

‘आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पा-ऽक्षतोदकम्’ ।

(म. पु. १६. ४७)

इति । अनन्तरकर्तव्यमाह स एव—

‘दत्त्वाऽऽग्नीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ।

अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ॥ (५३)

गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ (५४)

१. The text reads विश्वेभ्यः for द्विजेभ्यः. २. The text reads इति
चैवमुदीरयेत् for वेदाः सन्ततिरेव च, and omits the following line.

अद्वा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नो ऽस्त्विति । (५०)
 'एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्तश्च तैः पुनः' ।

(म. पु. १७. ५३-५५)

इति ॥

अथ स्वस्तिवाचनकम् ।

अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अत
 एव नारायणः—

‘अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतम्’ ॥

इति । पात्रचालने विशेषमाह जातूकर्ण्यः—

‘पात्राणि चालयेत् श्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नाऽसंजात्या कथञ्चन’ ॥

इति । स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः—

‘स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्’ ।

इति । यज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्वा पुरुरवा-ऽऽर्द्र-
 वसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति
 कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मण-
 हस्तेष्वप्येवमेव । अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च’ ।

(या. स्मृ. १. २४३)

१. I. reads ऽसंजात्या for ऽसंजात्या. २. Except A. and I. all omit this portion:—

यज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्वा पुरुरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्येवमेव ।

इति । अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि—

‘पितृणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति’ ॥

इति । हस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना ॥

अथ दक्षिणादानम् ।

अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः—

‘स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अक्षय्योदकमेव च ।

सतिलं नाम-गोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥

गो-भू-हिरण्य-वासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव च ॥

वित्तशाठ्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह पारस्करः—

‘हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ।

अन्यच्च गो-कृष्णाजिनं यावच्छक्यं दद्यात् ।

एकपंकत्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुसारतः’ ॥

इति । अनुसारत इति निमन्त्रितब्राह्मणविद्या-गुणतारतम्य-
नेत्यर्थः । पितृद्देशेन दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम् । अतः
एव जमदग्निः—

१. Nirṇayasindhu alludes to this quotation as from Vriddha
Sātātapa (Vide Śrāddhaparakaraṇam). २. I. alone inserts मनुः, But
the following quotation cannot be traced in any one of the copies we
have of Manusmṛiti. All others omit मनु and do not show to what
particular work the following quotation belongs.

‘अपसव्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे’ मनः’ ।
इति । तत्रापि दक्षिणादानेऽपीति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्’ ।

इति तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । स च
पक्षो देवलेन दर्शितः—

‘आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदथ दक्षिणाम्’ ।

इति । ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह स एव—

‘दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः’ ।

इति । वैश्वदैविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति
समभिव्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्तं इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. २४४-४७)

इति ॥

१. Except I. all read मेनः for मे मनः. २. I. reads चैव for अथ; while D. omits this line. ३. Except A. and I. all read पितृभ्यः for पितृविप्रेभ्यः. ४. D. E. G. H. and I. read उदाहरन्. ५. The text reads उक्ताम् for उक्तः. ६. The text omits इति. ७. The text reads विसर्जनम् for विसर्जयेत्.

अथ मध्यमपिण्डाशनम् ।

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायुपुराणम्—

‘पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्’ ।

(वायुपु. २. १४. ३१)

इति । मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तैत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

‘अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन-
मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः—

‘आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम्’ ।

(म. पु. १६. ५४)

इति । मनुरपि—

‘पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् यशो-मेधासमन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा’ ।

(म. स्मृ. ३. २६२-६३)

१. I. reads -पुराणे for -पुराणम्. २. The text reads for this line प्रजार्थी पतये दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकम् ।.

३ All, except A. and I. omit—

तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

‘अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन- ४. G. reads मन्त्र-सन्तान- and the text अत्र सन्तान- for अन्तः-सन्तान- . ५. The text reads सुते for विन्देत्. ६. D. and H. read साधिकं for सात्विकं.

इति । पिण्डप्रेदानस्याऽयोग्यत्वमाह स एव—

‘अप्राप्तयौवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे ।

बालपुत्रकलत्रेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ’ ॥

इति । पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः—

‘अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः छागो वा भोक्तुमर्हति’ ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि प्रैतिपत्यन्तरमाह—

‘यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ? ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च’ ॥

इति । यत्तु देवैलेनोक्तम्—

‘ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्’ ॥

इति तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानाम-
प्सवेव प्रक्षेपः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

‘तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता’ ॥

(वि. ध. १. १४१. ८)

इति ॥

१. This line and the following quotations do not appear in all except A. and I., In the text too the quotation cannot be traced.

२. All, except B. C. and F. read पिण्डानां प्रतिपत्यन्तरम् for पिण्डप्रति-
पत्तिम्. ३. D. omits प्रतिपत्यन्तरमाह. ४. D. substitutes गालवेन for
देवलेन.

अथोच्छिष्टमार्जनम् ।

अनन्तरमुच्छिष्टं सम्मार्जयेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘ * * सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २५७)

इति । अयमर्थः—विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेत् । अपि तु तेषु विसर्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्—

‘उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः’ ।

इति यच्च वसिष्ठेनोक्तम्—

‘श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्या दिनक्षयात् ।

द्योतन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः’ ॥

(व. स्मृ. ११. २१)

इति तद्ब्रह्मान्तरसम्भवविषयम् । अत एव प्रचेताः—

‘भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः ।

आसायं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्’ ॥

इति ॥

अथ यजमानः स्वयं भुञ्जीत ।

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमन्नं ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्—

१. G. and H. omit सत्सु, and the former inserts अविच्छेदेषु and the latter उपविष्टेषु before विप्रेषु and completes the first half of the couplet. I. retains सत्सु and inserts तत्रैव before it. The text reads प्रक्षिपेत् सत्सु, But प्रक्षिपेत् is omitted by the author, it having no connection with the quoted line. २. Except A. and H. all read पिबन्तः कृतोदकाः. ३. I. reads प्रासायां for आसायं. For the same D. reads अन्यस्यां. ४. B. C. and F. read भृत्यादिभिः सह for ब्राह्मणैः सह.

‘ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यै-सुत-बान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्’ ॥

(म. पु. १६. ५५)

इति । यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते तदा तच्छेषादेव तत्कार्यम् । तदाह पैठीनसिः—

‘श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्विक्षां ततो दद्याद्भन्तकारादिकं तथा’ ॥

इति । आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति पितृपाकशेषादित्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन वा कार्यम् । अत एव तदधिकृत्य मार्कण्डेयः—

‘पृथक्पाकेन वैत्यन्ये’ ।

इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्यनियतम् । तदाह स एव—

‘नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

१. D. reads सह सर्वैश्च बान्धवैः; while the text reads the whole verse as follows:—

‘वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्ते पितृक्रमणि ।

इष्टैः सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसेवितम्’ ॥

२. Except A. and I. all omit इत्यर्थः. ३. H. and I. omit वा, and D. and G. substitute व for वा. ४. All, except A. and I. substitute न for वा, but thereby the meaning becomes quite contrary to the context.

५. D. omits the following:—

‘नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

‘पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

‘पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदैविकम् ॥

इति तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयम् । आहिताग्नेः श्राद्धा-
त्प्रागेव वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः’ ॥

इति । पक्षान्तं कर्माऽग्न्याधानम् । अन्वाहार्यकं दर्श-
श्राद्धम् । यत्तु पुराणवचनम्—

‘प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा’ ॥

इति तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अत एव
पैठीनसिः—

‘पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । यदाग्नौकरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविकं
कर्म क्रियते तदापि पृथक्पाकादेव तत् कार्यम् । तच्छेषाद्वै-
श्वदेवकरणे दोषस्यात्रापि समानत्वात् । अग्नौकरणानन्तरं
वैश्वदेवकरणं च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘वैश्वदेवाहुतीरमावर्गाग्ं ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः स्मृतम्’ ॥

इति । यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरात्
उभयथाऽपि पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. D. reads तदार्शं for न दार्शं. २. D. reads प्रतिवासरिकोऽन्वाहः for
प्रतिवासरिको होमः.

‘प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्’ ।

(या. स्मृ. १. २४९)

इति । असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्य-
मेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते ऽथ कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा’ ॥

इति । यतः पितृशेषभोजनं नित्यम् । अत एवैकादश्यादौ
नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याघ्नायः स्मर्यते—

‘उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्’ ॥

इति । पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञापक्ष एव । अत एव
शातातपः—

‘शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धं तु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः’ ॥

इति । भोजनानन्तरं दातृ-भोक्तोर्नियममाह बृहस्पतिः—

‘तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्विकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ’ ॥

इति । मत्स्यपुराणेऽपि—

‘पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।

श्राद्धकृच्छ्राद्भुक् चैव सर्वमेतद् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया’ ।

(म. पु. १६. ९६-९७)

१. D. reads मानम् for यानम्, for the same H. substitutes पानम्.

२. D. reads वर्जयेत्, and the text सर्वदा for स्वेच्छया.

इति । श्राद्धभोजिनो विशेषमाह यमः—

‘पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्’ ॥

इति । सन्ध्या-होमयोः प्रतिषेधस्त्वकृतप्रायश्चित्तस्य । कृते तु प्रायश्चित्ते कुर्यादेव । अत एव भविष्यत्पुराणम्—

‘दशकृत्वः पिबेच्चापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि’ ॥

इति । एवमुक्तरीत्या पार्वणं कर्तुमसमर्थः संकल्पविधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्यात् ।

संकल्पश्राद्धमेवाऽसौ कुर्यादर्घ्यादिर्विजितम्’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—आलस्येन योऽग्निं त्यजति स त्यक्ताग्निः । न तस्य श्राद्धे अधिकारः । किं तु त्यक्ताग्निव्यतिरिक्तस्य साग्निकस्य । विधुरादेश्च पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽपि अधिकार उक्तः । यस्मादत्यक्ताग्निनाऽधिकारिणा श्राद्धमवश्यं कर्तव्यं तस्माद्विस्तृते पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह—

१. D. and G. read भाराध्ययन- for भारमायास-. २. Except A. and I. all omit एव. ३. D. and G. substitute विष्णुपुराणम् for भविष्यत्पुराणम्. ४. B. C. and E. read ऽऽसौ for ऽसौ. ५. I. reads विस्तृते.

‘संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
नोवाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
विकिरश्च न दातव्यः * * * *’ ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ॥

अथ प्रत्याब्दिकश्राद्धम् ।

एवं दर्शं कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तम् । अथ तद्विकृतिभूतं
प्रत्याब्दिकं निरूप्यते । तत्र लौगाक्षिः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकः स्वयम् ।
इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च’ ॥

इति । तत्रेतिकर्त्तव्यतामाह जातूकर्ण्यः—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरि-
कमनुमासिकं च श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि—

‘आसाद्य सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।
कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं माता-पित्रोर्मृते ऽहनि’ ॥

१. The following lines are not found in D.—

नावाहनाऽग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

२. D. omits the following lines :—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिर्ज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरिकमनुमासिकं च श्राद्धं
पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि—

इति । ननु-दर्शातिदेशान्मातामहानामपि श्राद्धं प्रसज्येत ।
नायं दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात् । तथा च
कात्यायनः—

‘कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः’ ॥

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।

माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि’ ॥

इति । यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्—

‘एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः’ ॥

इति । तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचारतो
व्यवस्था । अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणं नियतम् ।

तदाह शङ्खः—

‘अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन’ ॥

इति । यतेस्तु न काप्येकोद्दिष्टम् । किंतु सर्वत्र पार्वणमेव ।

तथा च प्रचेताः—

‘दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा’ ॥

इति । अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः—

‘प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश’ ॥

इति जातूकर्ण्यवचनात् । तदयुक्तम् ।

‘एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृते ऽहनि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-पित्रोस्तु पार्वणम्’ ॥

इति पैठीनसिवचनविरोधात् । जातूकर्ण्यवचनं तु क्षयाह-
व्यतिरिक्तप्रत्यब्दकर्त्तव्याक्षय्यतृतीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘कुर्याच्चै विधिवच्छ्राद्धं पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

पित्रोरनग्निमान् धीर एकोद्दिष्टं मृते ऽहनि’ ॥

इति तदयुक्तम् ।

‘बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाम्नय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे साम्प्रिकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात् । ए-
कोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयस्तेऽभिरतास्म ह’ ॥

(या. स्मृ. १. २५१-५२)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्घ्य एकः पिण्डः

नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः

१. B. C. and F. substitute तु for च. २. The text omits इति. ३. D. G. and I. read -विसर्जनम् for -विसर्जने.

स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमित्ये-
नुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेश्भिरभ्य-
तामिति विसर्गे अभिरतास्मेत्यपरे' ।

इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधम् नवं नवमिश्रं पुराणं चेति ।
अत्र प्रथमाहाद्येकादशाहान्तविहितं नवश्राद्धम् । तथा चा-
ङ्गिराः—

‘प्रथमेश्हि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेष्वपि वा ।
नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘सप्तमेश्हि तृतीयेऽह्नि प्रथमे नवमे तथा ।
एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥
केचित्पञ्चैव नवमं भवेदन्तरितं यदि ।
एकादशेश्हि तत् कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः' ॥

इति । अत्र पक्षद्वयस्य व्यवस्था शिवस्वामिना दर्शिता—

‘नवश्राद्धानि पञ्चाहुराश्वलायनशाखिनः ।
आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषा तैत्तिरीयिणाम्' ॥

इति । वैश्यादीनां विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः—

‘नव सप्त विशां राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।
आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः ॥

१. B. C. E. F. and G. read अनुज्ञा for अनुज्ञानम्. २. H. substi-
tutes अथ for अत्र. ३. D. substitutes च for अह्नि; while G. omits—

‘प्रथमेश्हि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमेष्वपि वा ।

नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

and thus shows the next quotation to be from Angirâh. ४. B.

C. and F. read ऐतरेयिणः and I. नैतरेयिणाम् for तैत्तिरीयिणाम्.

इति । षण्णां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नव-
मिश्रम् । तथा चाऽऽश्वलायनः—

‘नवमिश्रं षडुत्तरम्’ ।

इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं प्रत्याब्दिकादि पुराणम् ।
अत एव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण नवमासिकयोः प्राय-
श्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राद्धं पुराणशब्देन व्यवहृत्य प्रा-
यश्चित्तं विहितम्—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

(हा. स्मृ. २१. १७)

इति ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ।

इत्थं पार्वणैकोद्दिष्टे अभिहिते । अथोभयात्मकं सपि-
ण्डीकरणमुच्यते । तत्र लौगाक्षिः—

‘श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्’ ।

इति । षोडश श्राद्धानि जातूकर्ण्येन दर्शितानि—

‘द्वादश प्रतिमास्यानि आद्य-षाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिका-ऽऽब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश’ ॥

इति । अत्राद्य-षाण्मासिका-ऽऽब्दिकशब्दाः ऊनमासिको-
नषाण्मासिकोनाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञ-
वल्क्येन दर्शितः—

‘मृते ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे ऽहनि’ ॥

(या. स्मृ. १. २५६)

इति । वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृते ऽहनि श्राद्धं कर्तव्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते ऽहनि कर्तव्यम् । आद्यं तु मासिकमेकादशेऽहनि कर्तव्यम् । ऊनषाण्मासिकादीनां कालमाह गालवः—

‘ऊनषाण्मासिकं षष्ठे मासार्धे ह्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा’ ॥

इति । श्लोकगौतमो ऽपि—

‘एक-द्वि-त्रिदिनैरूने त्रिभागेनो न एव वा ।

श्राद्धान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ३. २७)

इति । ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः—

‘मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वीनमासिकम्’ ।

इति । ऊनानां वर्ज्यं कालमाह गार्ग्यः—

‘नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

ऊनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात्’ ॥

इति । मरीचिरपि—

‘द्विपुष्करे च नन्दासु सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यां च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे’ ॥

इति । तिथि-वार-नक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां मेलनं त्रिपुष्करम् ।

द्वयोर्मेलनं द्विपुष्करम् । के ते^१ विशेषाः ? द्वितीया-सप्तमी-
द्वादश्यो भद्रातिथयः, भानु-भौम-शनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफ-
ल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि ।

एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विद-
धीत । तस्य कालमाहाश्रितः—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा ।’

इति । कात्यायनोऽपि—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे

त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते ।’

इति । बौधायनोऽपि—

‘अथ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा

तृतीये मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा ।’

इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपक्ष-तृतीयमास-षष्ठमा-
सैकादशमास-संवत्सरान्त-शुभागमाः—इत्यष्टौ कालाः प्रकी-
र्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह हारीतः—

‘या तु पूर्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ।’

(हा. स्मृ. २०. १९)

इति । मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । कार्णार्जिनिरपि—

१. B. C. and F. omit के ते विशेषाः. २. E. omits the following :—

—भौमशनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वा-
भाद्रपदानक्षत्राणि । एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्ड-.

३. Except A. and H. all omit this :—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा ।’

इति । कात्यायनोऽपि and thus show that the next quotation belongs
to Atri. D. has mixed up the present quotation with the preceding
one of Kātyāyana.

‘सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुट्टरब्दोपरीतेरे’ ॥

इति । आहिताग्निनाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवाच्चैकादशेश्चि
दर्शागमे सपिण्डीकरणं कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु
श्रूयते—

‘अमावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ ।

इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञस्याऽसम्भवो गाल-
वेन दर्शितः—

‘सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते’ ॥

इति । दर्शानागमे तु साग्निर्द्वादशेश्चि सपिण्डनं कुर्यात् ।
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

‘यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । गोभिलो ऽपि—

‘साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।
तदाह सुमन्तुः—

‘प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके’ ॥

१. I. reads इतरः and G. स्थितः for इतरे. २. B. C. and F. omit तु.
३. H. reads भविष्यपुराणे.

इति । उभयोः साग्निकत्वे द्वादशौहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—

‘साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः’ ॥

इति । उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया
विकल्प्यन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

‘सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिके ।

एकादशेऽपि वा मासि मद्गलं स्यादुपस्थितम्’ ॥

इति । एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह
व्याघ्रः—

‘आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते’ ॥

इति । एतत्सर्वं त्रैवर्णिकविषयम् । शूद्रस्य तु द्वादशाह-
एव प्रतिनियतः । अत एव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ
विष्णुः—

‘मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितम्’ ।

इति । यदा संवत्सरपूर्त्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडश-
श्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते तदा पुनरपि स्वस्व-
काले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः—

१. D. omits the following:—

द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—

‘साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः’ ॥

‘यस्य संवत्सरादर्वाग्विहिता तु सपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश’ ॥

इति । विधिवदिति यथायोगमेकोद्दिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः । तदाह पैठीनसिः—

‘सपिण्डीकरणादर्वाक्कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः’ ॥

इति । आवर्तनं चोर्ध्वभाविनामेव नाधोभाविनाम् । तदाह काष्णजिनिः—

‘अर्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः’ ॥

इति । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमासिकादीनां वृद्धिप्राप्तौ पुनरपकर्षः कर्तव्यः । तदाह शाठ्यायनिः—

‘सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्धयुत्तरनिषेधनात्’ ॥

इति । निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः—

‘निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत्’ ।

इति । सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यगृङ्गः—

‘सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतम् ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्’ ॥

इति । सपिण्डीकरणेति कर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रैसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २५६-२५४)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि

सतिल-गन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि

पितृणाम् । एकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं

पितृपात्रेष्वसिञ्चति । ये समाना

इति द्वाभ्याम् । एतेन पिण्डो व्याख्यातः’ ।

इति । यदा पिता म्रियते पितामहस्तिष्ठति तदा प्रपिता-
महादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः’ ॥

इति । केचित्त्वत्र सापिण्ड्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति ।

‘व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता’ ।

इति वचनात् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृ-पितृ-भर्तृव्य-
तिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराण-
वचनम्—

‘व्युत्क्रमेण मृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता चैष विधिः स्मृतः’ ॥

१. D. and the text read प्रसिञ्चयेत् for प्रैसेचयेत्. २. B. C. F. and G. substitute अथ for च; while D. E. and H. read विद्यते प्रपितामहः for विद्यते च पितामहः; but the reading is meaningless. ३. B. C. D. E. F. and G. read अक्रमेण for व्युत्क्रमेण. ४. D. reads नैव and E. G. H. and I. नैष for चैष.

इति । अत्र वृद्धाचाराद्यवस्था द्रष्टव्या । मातुः सापिण्ड्यं
पितामह्यादिभिः सह कर्त्तव्यम् । तदाह शङ्खः—

‘मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ? ।

पितामह्यादिभिः सार्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः—

‘जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याथ वा सुतः’ ॥

इति । पुत्रिकासुतो मातृसपिण्डनं मातामह्यादिभिः सह
कुर्यात् । तथा च बौधायनः—

‘आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्’ ॥

इति । अन्वारोहणे तु भर्त्रैव सापिण्ड्यं नियतम् । त-
दाह शातातपः—

‘मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवासे अपि यावदाभूतसंप्लवम्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽमृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुति-व्रतैः’ ॥

इति । अत्रैक्यशब्दः पितामह्यादिविकल्पव्यावृत्त्यर्थः । न
त्रिपुरुषव्यावृत्त्यर्थः । सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वात् ।
एतत्सर्वं ब्राह्मादिविवाहेषु द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे तु
चतुर्धा विकल्पः । तत्र पक्षत्रयमाह शातातपः—

१. I. reads चितारोहणे for अन्वारोहणे. २. Except A. H. and I. all
substitute तत्र for अत्र; while H. and I. read एक- for ऐक्य-. ३. D.
reads पितामह्यादि- for पितामह्यादि-. ४. I. reads -निवृत्त्यर्थः for -व्यावृत्त्यर्थः.

‘तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्र्वा वा सपिण्डनम् ।

आसुरादिविवाहेषु वर्णानां योषितां भवेत्’ ॥

इति । चतुर्थं पक्षमाह सुमन्तुः—

‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः’ ॥

इति । मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनियममाह मार्कण्डेयः—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्’ ।

(ग. पु. २. २६. २१-२२)

इति । लौगाक्षिरपि—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः—

१. D. reads -स्वज्ञा for -श्वश्र्वा. २. The following quotation cannot be traced in Mārkaṇḍeya-purāṇam. However it appears in Garuḍa-purāṇam. ३. H. and I. read गौलाक्षिः for लौगाक्षिः, but this is a mistake. D. omits the following six lines:—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥

इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः—

‘सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्लकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च’ ॥

इति । सुमन्तुरपि—

‘अपुत्रे प्रस्थिते कर्त्ता नास्ति चेच्छाद्भकर्माणि ।
तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।
आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम् । य-
तीनां सापिण्ड्यं निषेधैत्युशनाः—

‘सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥
एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।
अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते’ ॥

(औ. स्मृ. ७. १९-२०)

इति । इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ॥

अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्राद्धं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् ।
यजेत दधि-कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रिया’ ॥

(या. स्मृ. १. २५०)

१. B. C. F. and G. read स्त्रियोऽपि वा for तथा स्त्रियः. २. H. omits उशनाः and reads सापिण्ड्यनिषेधवचनम्. D. also reads the same, but it does not omit उशनाः. ३. D. and I read -वृत्तो and G. -वृक्तः for -वृत्को.

इति । एवं पार्वणवदित्यर्थः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—
 'वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन् ।
 सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत्' ॥

(वि. ध. १. १४२. १५)

इति । पार्वणवदित्यनेनावाहन-त्रिपुरुषोद्देशादयोऽतिदिश्य-
 न्ते । अयं तु विशेषः सम्पादितः नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः—
 इति । एतच्च प्रदक्षिणावृद् बदर-दध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्ता-
 नामितरेषां च विशेषाणामुपलक्षणम् । ते च विशेषाः का-
 त्यायनेन दर्शिताः—

'आभ्युदयिके श्राद्धे प्रदक्षिणमुपचारः । पित्र्यमन्त्रवर्ज-
 नम् । ऋजवो दर्भाः । यवैस्तिलैर्धः । सुसम्पन्नमिति
 तृप्तिप्रश्नः । सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा । दधि-बदरा-ऽक्षतमिश्राः
 पिण्डाः । नान्दीमुखान् पितॄन्वाहयिष्ये—इति पृच्छति ।
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दी-
 मुखान् पितॄन्चयिष्ये—इति पृच्छति । नान्दीमुखाः
 पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्यनेन
 स्वधां कुर्यात् । युग्मानाशयेत्' ।

इति । प्रचेता अपि—

'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ।
 ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

१. G. and H. omit श्राद्धे, and H. reads प्रदक्षिणब्राह्मणमुपचारः. G. omits प्रदक्षिण-. २. D. G. and I. read तिलार्थम् and B. C. F. तिलार्थाः for तिलार्थः. ३. G. and H. read अनुज्ञातः for अनुज्ञा.

ने जपेत् पैतृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।
प्राङ्मुखो देवतीर्थेन क्षिप्रं देशविमार्जनम् ॥

इति । प्राङ्मुखः पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः ।
अत एव प्रचेताः—

‘अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम् ।
यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ॥
प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सव्येन वाग्यतः’ ।

इति । पिण्डदाने विशेषमाह वसिष्ठः—
‘प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राङ्मुखेषु कुशेषु च ।
दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

इति । पिण्डदानं न चोच्छिष्टसन्निधौ प्रदद्यात्—
‘नावाङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाऽऽवाह्य ददति’ ।

इति शातातपस्मरणात् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्ड एव ।
न द्वितीये । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्’ ।
इति । एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ । तत्राद्यं नाम्ना द्वितीयं तूष्णीं
दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च
भविष्यत्पुराणम्—

१. D. reads न यजेत् पैतृकं यज्ञं; while H. reads संयजन् पैतृकं यज्यं.
२. We follow here A. and H.; while B. C. and F. omit प्र in प्रदद्यात्,
and read the following quotation thus:—

प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना स बाह्यतः ।.

E. also reads the same, but substitutes प्रदद्यात् तत्रावाङ्मुखः for दद्यात्
प्राङ्मुखः. G. differs from B. C. and F. in reading तत्र प्राङ्मुखः for प्राङ्मुखः.

‘पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु’ ॥

इति । वृद्धिश्राद्धनिमित्तान्याह लौगाक्षिः—

‘नवान्न-चौल-गोदाने सोमोपायन-पुंसवे ।

स्नानो-ऽऽधान-विवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते’ ॥

इति । काष्णाजिनिरपि—

‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेष्टमनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृगणान् पूजयेत् प्रयतो गृही’ ॥

इति । वृद्धाग्योऽपि—

‘अग्न्याधाना-ऽभिषेकादाविष्टापूर्त्ते स्त्रिया ऋतौ ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ।

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

‘प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

ज्ञाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्य-पुरोहितैः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः ।

१. H. substitutes स्थान- for स्नान-. २. All, except A. and I. omit अधुना. ३. The text reads बन्धुर्वा for तद्वद्वा.

सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियार्हा नृप जायते ॥

(वि. पु. ३. १३. ३०)

इति । तत्र मुख्यानुकल्पौ विविनक्ति शङ्खः—

‘ पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इति । स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

‘ पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्सुतः ॥

भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्सुतः ।

ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तत्सुतः’ ॥

इति । पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अत एव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तम्—

‘ पौत्रो ऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्तितौ ॥

इति । न चैतावता तयोः समविकल्पः शङ्कनीयः—

‘ नैव पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः’ ।

इति कात्यायनस्मरणात् ।

‘ पत्न्यभावे तु सोदरः’ ।

इत्थयं क्रमः पत्न्या दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः स एव कुर्यात् । अत एव विष्णवापस्तम्बौ—

१. B. C. F. G. and H. omit -अनुकल्पौ and read तत्र मुख्यादि विविन-
क्ति. २. H. reads च for तु. ३. H. omits एतावता and reads एतयोः.

‘यश्चार्थहेरः स पिण्डदायी’ ।

(वि. स्मृ. १९. ४०)

इति । पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे स-
पिण्डो दद्यात् सपिण्डाभावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च
मार्कण्डेयपुराणम्—

‘पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।

मातुः सपिण्डा ये वा स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥ (१९)

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य सुतासुतः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥ (२०)

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः ॥ (२२)

तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः’ ॥

(मा. पु. ३०. १९-२३)

इति । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोऽस्त्री-
विषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन सहाजविरोधः ।
तस्याः पत्नीत्वाभावात् । अत एव शातातपः तस्याः पत्नीत्वं
निषेधति—

‘क्रयक्रीता* तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः’ ॥

१. H. reads अंशहरः for अर्थहरः. २. The text substitutes च for वा.
३. B. C. E. F. G. and H. read सुताः स्मृताः for सुतासुतः. For the
same D. and I. substitute श्रुताः स्मृताः. ४. All, except A. I. and the
text omit this line:—

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥

५. The text reads स्वकुटुम्बिना for तस्य रिक्थतः, and for रिक्थतः E.
reads विभुतः. ६. E. H. and I. read तत्स्थानीयैः for तज्जातीयैः.

इति । पूर्व-मध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति पराशरो विष्णुपुराणे—

‘पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवोत्तरसंज्ञिताः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥ (३४)

आ दाहादा दशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मताः ।

ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥ (३५)

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादेन ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥ (३६)

पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ (३७)

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा’ ॥ (३८)

(वि. पु. ३. १३. ३४-३८)

इति । सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्याः । पुत्राद्यैरेव भ्रातृसन्तत्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तव्याः । न सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोऽपि दाहादिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

‘आहं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको हि यः ।

व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि’ ॥

इति । अव्रतस्थोऽनुपनीतः । तदाह वृद्धमनुः—

१. The text reads this line as follows:—

आदाहवायार्थुधादिस्पर्शान्तास्तु याः क्रियाः ।

२. The text reads—क्रमणादिषु for—करणादिषु. ३. D. reads तत्सङ्घातांतर्गतश्च.

४. B. C. and F. read आद्यद्वयाश्च कर्त्तव्याः and I. पूर्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः for पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च. ५. Except A, and I. all substitute नृपति- for अवनीपति-.

‘कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्वाह्यस्य च’ ॥

इति । अत्र विशेषः प्रचेतसा दर्शितः—

‘कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्’ ॥

इति । माता-पित्रोरुभयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च

स्मृत्यन्तरम्—

‘कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदा मौञ्जिबन्धनात् ॥ (१७१)

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते’ ॥ (१७२)

(म. स्मृ. २. १७१-७२)

इति तत् वर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः—

‘अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः’ ॥

इति ॥

अथ मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः ।

तत्र व्यासः—

‘पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।

अनृणः स्यात् पितॄणां तु ब्रह्मलोकं च गच्छति’ ॥

१. D. and H. substitute वा for च, and for the same I. reads सः. २. D. reads व्रतकृतचूडाविषयम्, and B. C. F. and G. read त्रिवर्ष-कृतचूडाविषयम्. ३. H. reads अनृणत्वात् and I. अनृणं स्यात् for अनृणः स्यात्.

इति । मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपि-
तामहयोरपि संग्रहार्थम् । तथा च पुलस्त्यः—

‘मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः’ ॥

इति । पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यम् । अकरणे
प्रत्यवायस्मरणात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

‘पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामहं न कुरुते पितृहा स प्रजायते’ ॥

इति । ऋष्यशृङ्गो ऽपि—

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाच्चरकं व्रजेत्’ ॥

इति । मातामहश्राद्धं कचिदपवदति कात्यायनः—

‘कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राद्धं च षोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः’ ॥

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । षोडशग्रहण-
मेकोद्दिष्टोपलक्षणार्थम् । सङ्घातमरणे श्राद्धक्रममाह ऋष्यशृङ्गः—

‘भवेद्यादि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत्’ ॥

इति । अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्या—
पति-पत्न्योः सम्बन्धः प्रत्यासन्नः । एकप्रतियोगिकत्वादव्यव-

१. H. reads कुर्यात् विस्तरतस्तु सः for कुर्युर्दुहितृसूनवः. २. D. reads सम्बन्धादि समालोच्य.

धानाच्च । पुत्रस्य तु माता-पितृद्वयनिरूप्यत्वेन विलम्बितप्रति-
पत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भ्रातृस्तु पितृजत्वव्यवधानेन ततो ऽपि
विप्रकृष्टः । एवमन्यत्रोहनीयम् । पत्न्यादीनां पित्रोश्च स-
ङ्घातमरणे ऋष्यशृङ्गः—

‘पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र-भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्नुषा-श्चभ्रात्रोश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृ-पितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत्’ ।

इति । तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यत्तु दे-
वलेनोक्तम्—

‘प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णो न वत्सरः’ ॥

इति तत्पूर्वोक्तपत्न्यादिव्यतिरिक्तसपिण्डविषयम् । अत
एव लौगाक्षिः—

‘अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्’ ।

इति । प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि ।

‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि’ ।

इति विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः । पित्रोः
सङ्घातमरणे देवलः—

१. D. and G. read मातृस्तु for भ्रातृस्तु ; while all except A. and I. read -पितृव्यवधानेन for -पितृजत्वव्यवधानेन. २. A. reads उदाहरणीयम् for ऊहनीयम्. ३. D. reads -मरणे सति for -मरणं यदि. ४. All, except D. read पितरौ प्रमितौ and B. C. E. and F. read पितरौ प्रभृतौ. ५. H. reads -सापिण्ड्य- for -सपिण्ड- and D. omits -सपिण्ड-.

‘पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियाः कुर्युर्द्वयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्घातमरणेषपि वा’ ॥

इति । सहगमनेन पित्रोः सङ्घातमरणे मातुरनुगमनेन दिनान्तरमरणेषपि तत्तद्वादशाहे क्रियां कुर्युः । अन्येषां पित्रोश्च सङ्घातमरणे यथाकालं न कुर्युः । किन्तु त्रिपक्ष एव । तदाह लौगाक्षिः—

‘पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो माता तत्पुत्रका अपि ।

पितरौ च यदैकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा ॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्’ ।

इति । पित्रोरनुगमनं विना सङ्घातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्तरमरणेषपि मातुस्त्रिपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवलः—

‘एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना’ ॥

इति । मातृ-पितृश्राद्धद्वयस्य दैवात्कालैक्येऽपि पितृश्राद्धं पूर्वं कुर्यात् । तदाह कार्णार्जिनिः—

‘पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासत्तियोग्यतः’ ॥

इति । अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासत्तियोग्यतः कुर्यादित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

१. Except A. and G. all read क्रियां for क्रियाः. २. All, except A. and I. read च for वा. ३. Except A. all read अनुगमनेन for सहगमनेन. ४. D. reads तद्वत् for तत्तत्. ५. G. reads लौगाक्षिः for लौगाक्षिः. ६. G. reads असत्ति- for आसत्ति-.

‘नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्’ ॥

इति तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् अन्यस्य प्रसङ्गात् यत्र सिद्धिस्तद्विषयम् । यथा नित्यश्राद्धमावास्या-
श्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्गिकी । यथा
वा दार्शिकयुगादिश्राद्धयोर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः ।
पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारोहणविषये लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—

‘मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु’ ॥

इति । पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथग-
सपत्नीकं कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । स्मृत्यन्त-
रमपि—

‘एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादौदनं नै पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन
प्रथमं पितुस्तदनन्तरं साक्षान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण
कुर्यात् । तदाह भृगुः—

‘एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमैः’ ॥

इति । पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः । द्वितीयस्य ततो जघन्या-
या जनन्याः । तृतीयस्य ततोऽपि जघन्यतया परमातुरित्यर्थः ।
पार्वणैकोद्दिष्टयोः सन्निपाते जाबालिः—

१. I. reads यद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धिः. २. All, except A. and I. read च for न. ३. D. reads विधिः for क्रमः. ४. I. reads जघन्यया मातुरित्यर्थः ; while D. reads जघन्यमातुः, and G. and H. जघन्याया मातुः for the same.

‘यद्येकत्र भवेतां चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्’ ॥

इति । अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण श्राद्धं कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—

‘द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्’ ॥

इति । यद्यप्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्तं एकानुष्ठानेनेतरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः तथापि नैमित्तिकानि वचनबलादनेकान्यप्यनुष्ठेयानि । तथा च जाबालिः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्’ ॥

इति । नित्य-काम्ययोरेकदेवताकयोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

‘काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिद्ध्यति’ ।

इति ॥

यत्राशौचविधानजातमजहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा

प्रोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समृद्धये पदम् ।

अध्यायं तदबाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिच्छिदं

सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरो माधवः ॥

१. I. reads तत्र for त्वभि-. २. I. reads निमित्तानुक्रमादिति. ३. D. reads सङ्ग्रहे for स्मृतिसङ्ग्रहे. ४. This and the following three lines are not found in all except A. and I.

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्त-
क-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्य-
स्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां तृतीयो
ऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

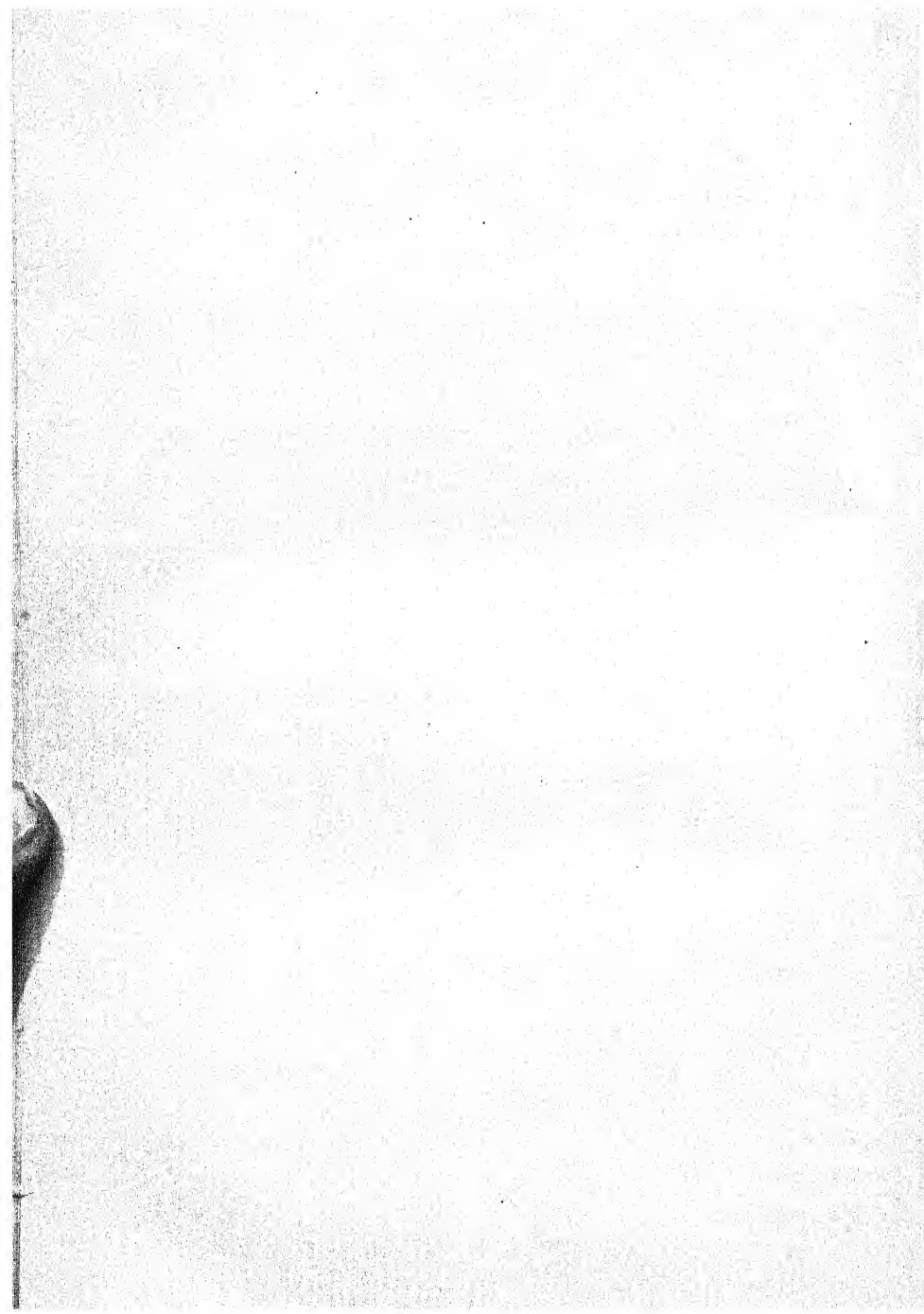
॥ समाप्तमिदमाचारकाण्डम् ॥

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

ADHYÂYÂS. II & III.

१. पराशरः 1, 15. 204, 10.	७. स्वर्गः 272, 10.
२. ऋषयः 255, 3.	८. लक्ष्मीः 273, 4.
३. सूर्यमण्डलम् 268, 17.	९. सुराङ्गनाः 273, 4.
४. भास्करः 270, 12.	१०. नदीः 282, 5.
५. देवकन्याः 271, 17.	११. समुद्रः 282, 5.
६. देवाङ्गनाः 272, 3.	

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchāryā's Commentary on the
Parāśara Sāṃhitā, Adhyāyās
II. and III.

<p>१ अगस्त्यः 71, 12. 71, 16.
72, 1.</p> <p>२ अङ्गिरसः 29, 1. 71, 9.</p> <p>३ अङ्गिराः 41, 2. 41, 5. 71, 1.
149, 10. 212, 7. 215, 3.
227, 13. 241, 11. 251, 18.
258, 10. 264, 7. 275, 16.
325, 4. 362, 10. 386, 5.
393, 7. 448, 4.</p> <p>४ अत्रयः 28, 19.</p> <p>५ अत्रिः 71, 15. 71, 18. 165, 7.
172, 13. 181, 9. 189, 19.
193, 12. 261, 19. 330, 29.
345, 13. 365, 13. 369, 4.
392, 16. 420, 8. 421, 19.
429, 6. 451, 5.</p> <p>६ अपरार्कः 328, 13.</p> <p>७ अम्बरीषः 71, 9.</p> <p>८ अष्टावक्रोपाख्यानम् 81, 22.</p> <p>९ आचार्यः 247, 22.</p> <p>१० आचार्याः 2, 2. 136, 12.</p> <p>११ आथर्वणी श्रुतिः 99, 15.</p> <p>१२ आदित्यपुराणम् 23, 11.
91, 11. 228, 10. 370, 11.</p> | <p>१३ आदिपुराणम् 23, 15. 239, 13.
255, 14. 260, 14. 303, 9.
307, 15. 321, 8. 324, 3.
326, 21. 366, 22. 373, 11.
399, 13.</p> <p>१४ आनुशासनिकम् (Mahābhā-
ratam Bk. XIII.) 81, 22.
97, 17.</p> <p>१५ आपस्तम्बः 10, 14. 21, 4.
31, 19. 33, 4. 46, 14. 58, 4.
72, 15. 140, 12. 220, 7.
224, 18. 296, 13. 317, 9.
329, 12. 340, 4. 344, 24.
346, 3. 381, 5. 386, 1.
392, 1. 439, 7. 462, 21.</p> <p>१६ आरुणिश्रुतिः 166, 20.</p> <p>१७ आश्वमेधिकम् (Mahābhāra-
tam Bk. XIV.) 6, 16. 96, 22.
178, 20.</p> <p>१८ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्
20, 13.</p> <p>१९ आश्वलायनगृह्यम् 56, 7.</p> <p>२० आश्वलायनः 408, 9. 430, 8.
430, 9. 431, 10. 434, 2.
449, 2.</p> |
|--|--|

- २१ ईश्वरः ३७, ८.
 २२ उमामहेश्वरसंवादः ८२, ६.
 २३ उशनाः १८८, ७. २६४, १७.
 ३३३, १८. ३५६, ९. ३७५, ८.
 ४५८, १२.
 २४ ऋष्यशृङ्गः ३६, ५. २९१, २.
 ३३०, १८. ३३१, ७. ३३१, १४.
 ३३२, १६. ४५४, १९. ४६६, ९.
 ४६६, १७. ४६७, ४.
 २५ कण्वः १८२, १५.
 २६ कपिलमतम् १६०, १.
 २७ कर्मप्रदीपः ४३२, १४.
 २८ कश्यपः ७१, १५. ७२, १. ८७, १३.
 २९ काठकम् ४०२, १५. ४०८, ६.
 ३० कात्यायनः ३६, १०. ३७, १०.
 ३९, १८. ७२, ७. ७७, १. ९०, १२.
 ९१, ३. ९३, ६. ९३, १८.
 ९४, २. ११६, १२. ११७, ९.
 ११८, ४. १३२, १५. १५६, १७.
 १५९, १९. २०१, ६. २३०, ७.
 २८७, २. २८७, १७. २९२, १२.
 ३१६, १७. ३२२, १९. ३२९, १५.
 ३३४, १. ३३४, २३. ३६६, ६.
 ३९०, १७. ३९७, ११. ४०५, १०.
 ४११, १४. ४१३, १०. ४१४, २०.
 ४१६, ७. ४२२, १. ४२६, ४५.
 ४३०, २१. ४३१, १३. ४३२, ८.
 ४४६, ३. ४४७, १९. ४५१, ७.
 ४५४, १७. ४५५, ५. ४५९, ८.
 ४६६, १२. ४७०, ४.
 ३१ कात्यायनस्मृतिः १९७, ३.
 ४६२, १८.
 ३२ कार्णाजिनिः १३१, ५. २४६, १७.
 ३२१, १९. ३२२, ११. ३२२, १८.
 ३२५, १८. ३३०, ६. ४१७, २.
 ४५१, १९. ४५४, १०. ४६१, ६.
 ४६८, १६.
 ३३ कालिकापुराणम् १७८, ४.
 ३४ कावषेयः २८१, ५.
 ३५ काश्यपः ५७, ७. २४३, १८.
 ३६ काश्यपाः २८, १९.
 ३७ कुरुनन्दनः ४१, १.
 ३८ कूर्मपुराणम् ४, १४. ९, ७. १५, ७.
 ४६, १०. ५३, १६. ५४, ४.
 १०४, १५. १२७, १४. १३२, ८.
 १३३, १. १४४, ८. १४६, १४.
 १५४, १७. १५५, १५. १९३, ५.
 २०५, १२. २०९, ६. २१२, १०.
 २१८, ९. २१९, २०. २२०, ११.
 २५४, २. २६५, १२. २७७, ६.
 २८१, १. २८२, १६. ३१४, २०.
 ३६०, ३.
 ३९ कौषीतकिब्राह्मणम् १७१, १३.
 ४० कौषीतकिः १०६, ११.
 ४१ क्रतुः २६२, ११. ३९३, ९.
 ४२ गद्यविष्णुः २३३, २१.
 ४३ गर्गः ७२, ८. ३५४, ८.
 ४४ गार्ग्यः १२८, ५. १२९, ५.
 ३२४, १६. ४०६, ११. ४०६, १९.
 ४५०, १६.
 ४५ गालवः २९१, ११. ४५०, ७.
 ४५२, ८.
 ४६ गृह्यकाराः ४१४, ३.
 ४७ गृह्यपरिशिष्टम् २५, ४. ८९, ३.
 २९०, १५.
 ४८ गृह्यपरिशिष्टकारः ४१५, २०.

- ४९ गोमिलः 128, 2. 210, 9.
450, 14. 452, 16. 453, 20.
- ५० गौतमः 11, 3. 18, 6. 29, 5.
30, 4. 35, 4. 35, 11. 42,
18. 43, 14. 60, 5. 62, 6.
70, 3. 71, 14. 71, 18. 75, 5.
90, 9. 135, 7. 181, 9.
215, 17. 221, 22. 223, 3.
225, 1. 233, 13. 239, 7.
251, 4. 260, 11. 266, 13.
276, 10. 288, 7. 290, 6.
291, 4. 293, 17. 322, 2.
352, 18. 363, 8. 363, 17.
367, 8. 380, 18.
- ५१ चतुर्विंशतिमत् 240, 13.
264, 13. 374, 2. 405, 20.
409, 20. 460, 14.
- ५२ चन्द्रिकाकारः 328, 13.
- ५३ छन्दोगश्रुतिः 52, 16.
- ५४ छन्दोगाः 106, 11. 137, 5.
- ५५ छागलेयः 138, 2. 336, 21.
401, 1.
- ५६ जनकः 166, 14.
- ५७ जनार्दनः 30, 12.
- ५८ जमदग्निः 71, 14. 71, 18.
422, 10. 426, 3. 436, 20.
445, 16.
- ५९ जातूकर्ण्यः 211, 6. 211, 15.
329, 19. 413, 16. 435, 10.
445, 12. 447, 1. 447, 4.
449, 16.
- ६० जाबालश्रुतिः 148, 14. 151, 4.
165, 15.
- ६१ जाबालः 149, 3. 211, 8.
- ६२ जाबालाः 136, 15. 147, 17.
- ६३ जाबालिः 50, 20. 320, 4.
469, 23. 470, 9.
- ६४ जैमिनिः 23, 2. 231, 8.
- ६५ ज्योतिःशास्त्रम् 20, 12.
- ६६ तापनीयश्रुतिः 52, 20.
- ६७ दक्षः 148, 2. 172, 1. 173, 17.
177, 1. 180, 5. 195, 1.
196, 15. 204, 12. 207, 9.
209, 6. 216, 10. 218, 13.
234, 17. 234, 22.
- ६८ दत्तात्रेयः 172, 9.
- ६९ देवलः 21, 16. 36, 2. 36, 8.
36, 17. 37, 17. 38, 6. 38, 14.
68, 5. 88, 15. 88, 20.
100, 4. 109, 4. 109, 10.
118, 20. 120, 13. 120, 19.
121, 9. 122, 2. 204, 16.
206, 2. 206, 15. 220, 4.
232, 18. 233, 18. 235, 14.
254, 6. 265, 20. 267, 10.
275, 6. 277, 12. 277, 19.
278, 3. 286, 14. 296, 1.
303, 16. 310, 12. 319, 15.
331, 8. 349, 6. 353, 7.
356, 15. 356, 19. 357, 4.
357, 12. 357, 19. 360, 7.
368, 3. 378, 16. 381, 9.
381, 20. 383, 10. 388, 8.
389, 2. 391, 7. 437, 5.
439, 12. 443, 4. 467, 7.
467, 18. 468, 12.
- ७० देवस्वामिः 328, 15. 329, 2.
331, 14. 344, 22.

७१ धर्मः 410, 13.

७२ धौम्यः 325, 13.

७३ धौम्यस्मृतिः 325, 15.

७४ नारदः 5, 2, 10, 3, 12, 8.
57, 17, 75, 18, 79, 16.
80, 12, 82, 3, 85, 8, 89, 20.
91, 16, 92, 1, 92, 10.
93, 9, 95, 8, 153, 3.
339, 18.

७५ नारायणः 366, 18, 417, 17.
435, 7.

७६ निगमः 333, 7, 372, 19.
401, 22, 423, 10, 424, 8.

७७ नृसिंहपुराणम् 149, 6, 156, 4.
192, 5.

७८ न्यायः 362, 16.

७९ पद्मपुराणम् 165, 11, 434, 11.

८० परमहंसोपनिषद् 174, 14.
177, 13.

८१ पराशरः 3, 5, 3, 7, 3, 12.

८२ पाण्डुनन्दनः 7, 11.

८३ पारस्करः 20, 8, 32, 20.
95, 14, 283, 11, 284, 19.
289, 14, 289, 20, 300, 3.
301, 5, 403, 19, 435, 13.
436, 13.

८४ पितामहः 160, 20, 163, 3.
163, 18, 172, 9, 174, 1.
308, 13.

८५ पिप्पलादशाखा 168, 9.

८६ पिप्पलादश्रुतिः 171, 21.

८७ पुराणम् 27, 2, 73, 17.
108, 12, 161, 4, 241, 14.
309, 17, 323, 16, 330, 12.
348, 8, 361, 10, 375, 16.
391, 14, 401, 10, 402, 2.
402, 9, 402, 23, 408, 19.
412, 11, 442, 8.

८८ पुराणान्तरम् 347, 17.

८९ पुलस्त्यः 210, 13, 245, 19.
326, 17, 466, 2.

९० पैठीनसिः 33, 18, 61, 10.
62, 2, 63, 22, 95, 19, 98, 13.
210, 18, 212, 13, 223, 6.
234, 14, 258, 4, 259, 14.
283, 1, 291, 8, 298, 5.
342, 4, 362, 2, 378, 12.
410, 9, 410, 16, 441, 5.
442, 12, 447, 4, 454, 4.

९१ प्रचेताः 248, 13, 256, 12.
288, 9, 300, 19, 327, 7.
361, 5, 365, 18, 367, 20.
368, 12, 391, 11, 405, 7.
408, 17, 420, 2, 421, 7.
424, 13, 425, 17, 426, 12.
427, 5, 440, 13, 446, 19.
459, 18, 460, 4, 465, 3.
468, 20.

९२ प्रजापतिः 161, 10, 250, 15.
329, 4.

९३ प्रभासखण्डम् 335, 8.

९४ प्रवरग्रन्थः 72, 8.

९५ बृहत्त्राहाणम् 177, 8.

९६ बृहत्प्रचेताः 231, 14.

९७ बृहन्मनुः 231, 4, 231, 11.
252, 3, 321, 1.

९८ बृहस्पतिः 5, 5. 69, 8. 71, 1.
101, 10. 104, 10. 129, 14.
195, 5. 205, 15. 209, 14.
211, 12. 220, 21. 229, 17.
247, 20. 254, 9. 260, 8.
261, 13. 305, 3. 338, 9.
361, 18. 364, 4. 383, 17.
403, 9. 433, 15. 439, 4.
443, 15. 461, 17. 462, 13.

९९ वैजवापः 20. 6. 21, 6. 25, 18.
28, 10. 39, 13. 392, 19.
409, 16. 411, 7.

१०० बौधायनधर्मः 159, 12.

१०१ बौधायनः 57, 13. 67, 11.
68, 15. 71, 13. 72, 4. 72, 7.
72, 10. 77, 12. 78, 5.
80, 19. 87, 7. 89, 7. 100, 7.
116, 9. 127, 18. 131, 9.
155, 2. 156, 13. 157, 4.
160, 5. 162, 8. 163, 23.
164, 17. 170, 10.
178, 12. 179, 8. 187, 5.
189, 9. 190, 10. 191, 2.
191, 14. 214, 6. 249, 8.
267, 3. 296, 9. 342, 19.
345, 4. 381, 2. 397, 17.
424, 10. 451, 10. 456, 9.

१०२ ब्रह्मगर्भः 229, 15.

१०३ ब्रह्मनिरुक्तम् 398, 7.

१०४ ब्रह्मपुराणम् 113, 15.
225, 13. 227, 17. 237, 21.
245, 11. 247, 4. 257, 3.
258, 7. 258, 15. 278, 17.
283, 19. 284, 8. 299, 5.
379, 16. 410, 2.

१०५ ब्रह्ममीमांसा 195, 15.

१०६ ब्रह्मा 37, 8.

१०७ ब्रह्माण्डपुराणम् 304, 12.
322, 7. 339, 14. 339, 21.
359, 15. 361, 2. 362, 17.
376, 21. 393, 1. 401, 18.
416, 11. 423, 18. 430, 5.
431, 3. 455, 12.

१०८ ब्राह्मणम् 151, 1.

१०९ भगवान् 176, 15.

११० भरद्वाजः 71, 1. 71, 14.
71, 18. 373, 16. 376, 8.

१११ भविष्यपुराणम् 24, 20.
40, 20. 51, 16. 347, 9.
378, 19. 382, 3. 444, 5.
448, 17. 452, 13. 453, 5.
460, 18.

११२ भविष्यपुराणम् 291, 5.

११३ भविष्योत्तरपुराणम् 227,
10.

११४ भार्गवः 71, 6.

११५ भास्करः 39, 7.

११६ भृगवः 29, 1.

११७ भृगुः 38, 2. 38, 8. 68, 8.
469, 16.

११८ मत्स्यपुराणम् 58, 11.
182, 7. 182, 18. 222, 11.
310, 18. 311, 11. 371, 14.
398, 1. 398, 11. 405, 3.
440, 19. 443, 18.

११९ मत्स्यः 361, 14. 365, 6.
393, 13. 396, 17. 405, 15.

418, 1. 433, 11. 434, 5.
434, 16. 437, 1. 438, 10.

१२० मद्दालसावाक्यम् 427, 13.

१२१ मनुः 4, 2. 4, 9. 8, 6. 10, 10.

11, 6. 11, 16. 12, 1.

12, 17. 17, 9. 19, 15.

22, 19. 24, 9. 25, 7. 26, 9.

31, 7. 32, 10. 33, 14. 34, 9.

34, 13. 34, 19. 35, 7.

35, 14. 38, 18. 39, 2. 39, 8.

41, 7. 41, 13. 42, 13.

43, 17. 44, 16. 45, 17.

46, 17. 47, 11. 47, 18.

48, 6. 50, 15. 52, 9. 54, 16.

55, 6. 60, 15. 62, 19.

64, 10. 69, 4. 69, 16. 70, 7.

72, 19. 73, 20. 74, 7.

77, 4. 81, 5. 84, 5. 85, 13.

86, 13. 87, 17. 89, 16.

91, 7. 92, 6. 92, 15.

93, 14. 94, 11. 95, 4. 96, 10.

97, 8. 98, 4. 98, 18.

100, 19. 101, 15. 105, 9.

109, 2. 110, 4. 111, 15.

113, 11. 114, 1. 115, 3.

115, 10. 118, 15. 118, 23.

119, 14. 120, 19. 120, 20.

127, 8. 131, 18. 132, 4.

133, 14. 134, 17. 139, 6.

139, 17. 140, 22. 141, 9.

142, 10. 145, 17. 147, 1.

150, 1. 152, 8. 152, 18.

155, 6. 165, 4. 173, 11.

179, 17. 186, 5. 189, 15.

190, 5. 191, 5. 193, 17.

204, 2. 205, 5. 205, 12.

209, 6. 211, 2. 213, 13.

217, 9. 219, 14. 222, 15.

229, 9. 233, 10. 235, 16.

242, 13. 242, 16. 244, 1.

246, 2. 248, 5. 248, 12.

249, 11. 252, 15. 257, 7.

263, 14. 268, 9. 275, 20.

278, 3. 279, 6. 280, 5.

293, 10. 302, 9. 315, 13.

323, 3. 337, 3. 339, 5.

344, 17. 346, 3. 347, 4.

348, 4. 349, 20. 353, 1.

354, 4. 360, 11. 362, 8.

363, 18. 366, 10. 367, 11.

371, 18. 379, 10. 380, 10.

337, 2. 388, 18. 389, 10.

390, 3. 392, 5. 397, 7.

399, 1. 401, 4. 413, 13.

417, 5. 419, 8. 422, 5.

424, 16. 426, 7. 426, 22.

427, 7. 429, 2. 429, 13.

432, 1. 436, 7. 438, 13.

465, 10.

१२२ मन्त्रवर्णः 17, 16. 65, 14.

105, 4. 150, 18.

१२३ मन्त्राः 109, 1.

१२४ मरीचिः 1, 10. 77, 9. 79, 6.

239, 2. 239, 17. 245, 8.

246, 7. 250, 13. 250, 20.

262, 20. 290, 10. 297, 3.

327, 4. 332, 8. 334, 11.

374, 13. 394, 14. 395, 4.

400, 3. 427, 10. 450, 19.

१२५ महाभारतम् 106, 17.

149, 16. 196, 24. 326, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 14. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 134, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणश्रुतिः 168, 4.
 १३२ मौकः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्थ्वः 406, 6.
 १३५ यमः 12, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 44, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 139, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 403, 3. 415, 1. 415, 14.

- 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

- १३८ यौवनाश्रः 71, 9.
 १३९ लक्ष्मीः 30, 16.
 १४० लघुयमः 421, 3.
 १४१ लिङ्गपुराणम् 110, 8.
 181, 21.
 १४२ लौगाक्षिः 21, 2. 26, 15.
 27, 12. 28, 14. 28, 18.
 70, 18. 304, 12. 334, 15.
 429, 22. 441, 16. 445, 9.
 449, 14. 457, 11. 457, 17.
 461, 3. 467, 12. 468, 6.
 469, 6.
 १४३ वत्सः 86, 10.
 १४४ वराहपुराणम् 360, 15.
 १४५ वरुणः 31, 1.
 १४६ वसिष्ठः 10, 18. 11, 12.
 29, 17. 32, 16. 33, 9. 49, 1.
 51, 10. 70, 12. 71, 15.
 72, 1. 78, 11. 89, 6. 93, 2.
 95, 14. 116, 4. 124, 3.
 124, 8. 127, 4. 138, 5.
 140, 7. 204, 19. 206, 2.
 212, 18. 233, 18. 239, 20.
 244, 12. 259, 20. 278, 7.
 339, 11. 346, 13. 355, 9.
 364, 8. 364, 20. 380, 15.
 440, 9. 448, 8. 460, 8.
 १४७ वाजसनेयकब्राह्मणम् 152,
 13.
 १४८ वाजसनेयकम् 66, 6.
 १४९ वाजसनेयिब्राह्मणम् 107, 8.
 175, 11. 269, 3.
 १५० वाजसनेयिशाखा 271, 9.
 १५१ वाधूलः 71, 6.
 १५२ वामनपुराणम् 153, 10,
 231, 20.
 १५३ वायुपुराणम् 40, 4. 78, 20.
 369, 6. 412, 20. 415, 5.
 417, 11. 423, 6. 431, 18.
 433, 3.
 १५४ वासिष्ठाः 23, 19.
 १५५ विश्वामित्रः 45, 10. 71, 14.
 71, 18. 72, 8. 170, 5.
 299, 14.
 १५६ विष्णुधर्मोत्तरम् 23, 5.
 301, 17. 315, 6. 372, 12.
 394, 10. 399, 9. 413, 11.
 439, 16. 459, 1.
 १५७ विष्णुपुराणम् 24, 16. 29, 9.
 55, 17. 60, 19. 69, 11.
 101, 20. 277, 2. 311, 1.
 345, 9. 374, 16. 386, 12.
 418, 9. 461, 20. 464, 2.
 १५८ विष्णुः 21, 19. 22, 13. 51, 5.
 81, 12. 96, 3. 117, 2.
 117, 6. 118, 7. 119, 20.
 142, 7. 144, 3. 163, 15.
 178, 12. 209, 17. 220, 15.
 232, 21. 234, 12. 238, 8.
 241, 17. 244, 12. 246, 20.
 248, 2. 248, 20. 249, 17.
 251, 15. 256, 6. 261, 16.
 263, 21. 279, 11. 289, 8.
 289, 17. 295, 1. 297, 16.
 298, 23. 299, 2. 305, 10.
 313, 16. 314, 14. 374, 20.
 394, 5. 394, 16. 409, 2.
 418, 13. 427, 18. 432, 5.

- 432, 20. 433, 453, 17.
16, 462, 21.
- १५९ वीतहव्यः 71, 6.
- १६० वृद्धगार्ग्यः 324, 20.
461, 11.
- १६१ वृद्धपराशरः 161, 14.
162, 17. 206, 6. 221, 13.
256, 15. 274, 20.
- १६२ वृद्धमनुः 229, 14. 245, 2.
247, 8. 247, 13. 251, 10.
252, 21. 295, 9. 309, 10.
319, 6. 367, 5. 464, 20.
- १६३ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 214, 1.
286, 18.
- १६४ वृद्धशातातपः 418, 5.
422, 15.
- १६५ वृद्धवीसष्ठः 240, 1. 300, 11.
310, 4. 356, 4. 404, 4.
- १६६ वैखानससूत्रम् 138, 4.
139, 4.
- १६७ व्याघ्रपात् 235, 4. 334, 4.
- १६८ व्याघ्रः 230, 11. 230, 16.
276, 17. 433, 8. 453, 11.
- १६९ व्यासः 1, 7. 17, 2. 23, 8.
40, 17. 45, 3. 64, 7.
109, 18. 111, 7. 128, 12.
173, 5. 178, 14. 214, 12.
218, 2. 227, 5. 270, 17.
304, 3. 331, 20. 373, 3.
421, 16. 426, 18. 429, 10.
440, 7. 444, 12. 446, 10.
465, 19.
- १७० व्यासस्मृतिः 169, 12.
- १७१ शङ्ख-लिखितौ 26, 4.
49, 15. 98, 10. 99, 19.

- 139, 21. 213, 17. 213, 17.
266, 20. 423, 8.
- १७२ शङ्खः 21, 10. 23, 19.
24, 17. 27, 10. 28, 12.
32, 14. 61, 15. 120, 5.
230, 5. 231, 17. 234, 6.
235, 22. 243, 13. 246, 17.
250, 3. 265, 5. 267, 16.
293, 7. 298, 18. 298, 22.
303, 4. 304, 6. 326, 7.
342, 11. 364, 17. 370, 5.
377, 14. 383, 1. 384, 3.
393, 17. 395, 7. 403, 14.
424, 21. 425, 13. 446, 15.
456, 2. 462, 3.
- १७३ शम्भुः 397, 2. 397, 20.
- १७४ शल्यपर्व 82, 3.
- १७५ शाठ्यायनिः 319, 9.
321, 15. 8514, 14.
- १७६ शातातपः 63, 19. 72, 12.
90, 16. 206, 3. 221, 13.
228, 4. 267, 1. 221, 18.
338, 16. 354, 12.
354, 19. 397, 15. 443, 12.
456, 13. 456, 22. 460, 13.
463, 17.
- १७७ शिवस्वामिः 448, 13.
- १७८ शुनःपुच्छः 290, 19.
- १७९ शैवपुराणम् 14, 13.
- १८० शौनकः 28, 16. 130, 9.
178, 17. 180, 18. 308, 17.
317, 7. 363, 5. 363, 17.
409, 8. 410, 5. 415, 8.
416, 18. 419, 14.
- १८१ भृतिः 60, 3. 66, 16. 68, 12.
100, 14. 103, 6. 104, 18.

- 105, 15. 132, 15. 136, 4.
 136, 15. 137, 11. 141, 7.
 150, 10. 151, 11. 155, 10.
 166, 14. 171, 8. 171, 12.
 173, 3. 174, 15. 176, 6.
 180, 15. 195, 15. 226, 14.
 313, 12. 385, 8. 452, 6.
- १८२ श्लोक गौतमः 291, 15.
 321, 11. 335, 4. 335, 15.
 450, 10.
- १८३ षट्त्रिंशन्मतम् 227, 2.
 242, 2. 264, 11. 332, 4.
 378, 9.
- १८४ सङ्ग्रहकारः 36, 13. 79, 3.
 216, 11. 243, 10. 352, 13.
 402, 17.
- १८५ सत्यव्रतः 22, 4. 391, 20.
- १८६ सरस्वतिः 30, 16.
- १८७ संवर्तः 22, 16. 78, 14.
 79, 9. 213, 1. 260, 4.
 294, 12.
- १८८ साङ्ख्यायनगृह्यम् 21, 8.
- १८९ सावेतसः 71, 6.
- १९० सुमन्तुः 44, 20. 64, 3.
 261, 2. 323, 13. 327, 17.
 329, 8. 381, 15. 386, 9.
 398, 14. 424, 5. 431, 5.
 447, 6. 452, 20. 457, 3.
 458, 3. 464, 17. 465, 14.
- १९१ सुश्रुतः 379, 6.
- १९२ सूत्रकाराः 30, 17.
- १९३ स्कन्दपुराणम् 17, 6.
 162, 3. 163, 10. 164, 5.
 455, 18. 466, 6.
- १९४ स्कन्दः 162, 11.
- १९५ स्मृतिः 170, 18. 171, 5.
 177, 19. 203, 8. 353, 20.
 355, 15. 355, 18. 374, 9.
 396, 6. 423, 6. 443, 8.
 467, 17.
- १९६ स्मृतिसङ्ग्रहः 462, 6.
 470, 13.
- १९७ स्मृत्यन्तरम् 29, 14. 62, 11.
 71, 17. 86, 6. 114, 12.
 125, 15. 129, 11. 152, 4.
 154, 13. 164, 21. 170, 14.
 177, 5. 190, 17. 201, 10.
 208, 13. 226, 15. 229, 20.
 230, 19. 232, 4. 244, 5.
 256, 19. 262, 12. 262, 16.
 296, 4. 309, 13. 325, 21.
 328, 6. 331, 19. 334, 18.
 336, 8. 375, 7. 378, 3.
 382, 7. 385, 1. 391, 7.
 392, 9. 395, 12. 400, 11.
 413, 2. 430, 5. 442, 18.
 444, 9. 445, 6. 447, 12.
 458, 6. 465, 7. 469, 10.
- १९८ हरिः 30, 16. 37, 8.
- १९९ हारीतः 5, 15. 6, 13. 14, 2.
 17, 18. 21, 14. 40, 7.
 43, 9. 49, 15. 53, 11. 73, 17.
 82, 11. 109, 15. 160, 14.
 164, 13. 172, 9. 172, 20.
 173, 3. 208, 17. 231, 2.
 249, 21. 278, 1. 265, 9.
 275, 3. 280, 9. 285, 10.
 333, 12. 336, 2. 343, 4.
 359, 22. 379, 6. 449, 5.
 451, 15.
- २०० हारीतस्मृतिः 53, 3.

* Index of Quotations, Vol. I., Part II.

१. अङ्गिराः—

- अयुजो भोजयेच्छास्त्रे 362, 9.
 आममेवाददीतान्त्यात् 41, 3.
 आमं पूयति संसारे 41, 4.
 गृहे यस्य मृतः कश्चित् 252, 1.
 जनने मरणे चैव 258, 11.
 तत्राधिकृत्य मृतकम् 264, 9.
 तस्मादामं गृहीतव्यम् 41, 5.
 तस्याप्यशौचं विज्ञेयम् 252, 2.
 तस्याशौचं विधातव्यम् 227, 15.
 त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे 325, 5.
 दाहयित्वा तथाप्येनम् 241, 13.
 न कदलीपत्रम् 393, 8.
 न जातीकुसुमानि 393, 8.
 नवमैकादशे चैव 448, 8.
 नाशौचं सूतके प्रोक्तम् 215, 4.
 पञ्चत्वं तस्य जानीयात् 325, 6.
 प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि 448, 7.
 पत्रजत्यकृतोद्वाहः 149, 12.
 पत्रजेत् ब्रह्मचर्येण 149, 13.

* This index as well as that to the first part of this work presents a quotation under that name only, under which the author quotes it, notwithstanding its occurrence in works of other names.

- मघासु कुर्वतः श्राद्धम् 325, 7.
 यज्ञे विवाहकाले च 258, 12.
 यदि कश्चित् प्रमादेन 227, 14.
 यद्यप्यकृतचूडो वै 241, 12.
 यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतम् 275, 17.
 वनाद्वा प्रवजेद्विज्ञान् 149, 14.
 षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते 386, 6.
 स तु जीवन् भवेच्छूद्रो 386, 7.
 संसारमेव निःसारम् 149, 11.
 संस्पर्शं सूतिकायास्तु 212, 9.
 सूतके मृतकं चेत्स्यात् 264, 8.
 सूतके सूतिकावर्जम् 212, 8.
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम् 275, 18.

२. अत्रिः—

- अगोधूमं च यच्छ्राद्धम् 369, 5.
 अतः परं प्रवक्ष्यामि 193, 13.
 अथ सपिण्डीकरणम् 451, 6.
 अनौद्धत्यमदीनत्वम् 181, 13.
 अभ्युत्थान-प्रियालपैः 199, 14.
 अहिंसा सत्यमस्तेयम् 181, 10.
 आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः 181, 12.
 उच्छिष्टसन्निधानं तु 429, 8.
 उदक्या चोदितं चान्नम् 190, 1.
 उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये 181, 15.
 ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते 345, 16.

एष स्वधर्मो विख्यातः 181, 19.
 गोत्र-सम्बन्ध-नामानि 420, 11.
 चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः 172, 15.
 तदन्नं निष्फलं याति 421, 22.
 तद्वर्जनात् पितुरपि 299, 22.
 ते तं तथेत्यविज्ञेन 365, 14.
 दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते 421, 19.
 धातुः प्रकुप्यते येन 189, 21.
 न परस्परमर्ष्याः स्युः 345, 15.
 न मृण्मयानि कुर्वीत 392, 17.
 परित्यजन्ति ये मोहात् 165, 9.
 पालाशेभ्यो विना न स्युः 392, 18.
 पिता पितामहो भ्राता 355, 14.
 पितृक्रमादुदीर्यति 420, 12.
 पितृणामासनस्थानात् 429, 7.
 पित्रथं कल्पितं पूर्वम् 190, 3.
 प्राण्यङ्गे वाऽऽस्यसे कृपम् 190, 2.
 भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः 181, 11.
 भिक्षाटनं जपः सन्ध्या 181, 18.
 यज्ञोपवीतं सर्वेषाम् 165, 8.
 यतीनां व्रतवृद्धानाम् 163, 15.
 यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् 365, 15.
 वर्जयेत्तादृशीं भिक्षाम् 160, 4.
 विष्णुरूपेण वै कुर्यात् 193, 16.
 वैश्वदेवे नियोक्तव्याः 345, 17.
 शिखिनस्तु श्रुताः कोचित् 172, 14.
 सम्पर्काज्जायते दोषः 261, 21.
 संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा 451, 6.
 स्नानं सुरार्चनं ध्यानम् 181, 17.

स्वस्नेहो गुरुशुभ्रुषा 187, 14.
 स्वाहेति च ततः कुर्यात् 430, 10.
 हस्तेन मुक्तमन्नाद्यम् 420, 9.
 हितं मितं सदा ऽश्रीयताम् 189, 20.
 ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने 181, 16.

३. आचार्याः—

वस्तूच्यमानमेत्यन्तः 2, 4.
 संक्षेप-विस्तराभ्यां हि 2, 3.

४. *आथर्वणीश्रुतिः—

प्राणं वा एते 99, 16.
 ये दिवा रत्या 99, 16.

५. आदित्यपुराणम्—

अगाधतोयराशिं वा 228, 13.
 अविमुक्तोन्मुखस्तस्य 229, 3.
 उत्तमानामुयाल्लोकान् 228, 16.
 ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 91, 13.
 कलौ पञ्च न कुर्वीत 91, 14.
 काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो 229, 2.
 गच्छेन्महापथं वाऽपि 228, 14.
 जातश्राद्धे न दद्यात् 23, 12.
 दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः 228, 11.
 प्रणवं तारकं ब्रूते 229, 4.
 प्रयाग-वटशाखायाम् 228, 15.
 प्रविशेज्ज्वलनं दीपम् 228, 12.
 मधूकं रामढं चैव 370, 12.
 यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिः 23, 13.
 वाराणस्यां मृतो यस्तु 229, 1.
 श्राद्धकर्मणि शस्तानि 370, 13.

* The quotations under this heading appear in Praśnopanishad.

६. आदिपुराणम्—

अटवी पर्वताः पुण्याः 303, 10.
 आमन्त्रितश्चिरं नैव 267, 1.
 आयान्ति तस्मात्तदहः 23, 17.
 उत्तराभिमुखान् विप्रान् 399, 16.
 उत्तरे ब्रह्मयूपस्य 308, 1.
 एतद्वयाशिरो नाम 308, 2.
 एवं सति नृपः शुद्धः 256, 3.
 कन्यागते पञ्चमे तु 321, 10.
 काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः 324, 7.
 कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु 260, 16.
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च 324, 6.
 यासमात्रं परगृहात् 324, 10.
 चिकित्सको यत्कुरुते 255, 19.
 चिरकारी भवेद् द्रोही 367, 3.
 तत्कर्म नान्यो जानाति 255, 16.
 तत्र दद्यात् सुवर्णं तु 23, 18.
 तदन्यो न क्षमः कर्तुम् 256, 1.
 तदन्यो नैव जानाति 255, 18.
 तदा माससमैस्तासाम् 239, 15.
 तच्चास्ति यस्मादन्यस्य 256, 5.
 तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे 255, 20.
 तस्मात्तांस्तत्र विधिना 324, 8.
 दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् 255, 21.
 देवखाताश्च गर्ताश्च 303, 13.
 देवतानां पितॄणां च 367, 2.
 देवाश्च पितरश्चैव 23, 16.
 पक्षान्तरे ऽपि कन्यास्थे 321, 9.
 पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रम् 307, 16.
 प्रावृद्धौ यमः प्रेतान् 324, 4.

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् 324, 11.
 मवायां पिण्डदानेन 327, 2.
 मध्वाज्य-तिलमिश्रेण 324, 9.
 महानद्याः पश्चिमेन 307, 17.
 यत्कर्म राजभृत्यानाम् 256, 4.
 यो वा संवर्धते देहम् 324, 12.
 राजा करोति यत्कर्म 256, 2.
 वनानि गिरयो नद्यः 303, 12.
 विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो 399, 14.
 विसर्जयित्वा मानुष्ये 324, 5.
 शन्नो देवीति मन्त्रेण 399, 15.
 शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः 255, 15.
 श्राद्धं तेनापि कर्तव्यम् 324, 13.
 षण्मासाभ्यन्तरं यावत् 239, 14.
 सङ्क्रान्तावुपवासेन 327, 1.
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुः 303, 11.
 सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा 260, 15.
 सूपकारेण यत् कर्म 255, 17.

७. *आनुशासनिकम्—

अपत्यजन्म शूद्रायाम् 97, 13.

* In the first part of the present volume the quotations from the different Parvās of Mahābhārata are given under the general heading महाभारतम्, but in the present part the arrangement is changed for convenience of the reader, and the quotations are placed under the names of their respective Parvās. However, in the case of such quotations, as have their Parvās not specified by the author, the former order has been retained.

कौमार्यं ब्रह्मचर्यं मे 82, 1.
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यात् 97, 19.

८. आपस्तम्बः—

अचूडायां तु कन्यायां 242, 6.
अटव्यां ये समुत्पन्नाः 392, 2.
अनुभावानां च परिवापनम् 296, 15.
अन्नेन चान्नस्य 10, 15.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 329, 13.
अष्टमे पुष्टिः 317, 18.
आकाशं गमयेत्पिण्डम् 439, 10.
एकादशे कृष्णायसम् 317, 20.
एतेनाऽन्तेवासिनो 345, 2, 346, 1.
कर्तुस्तु कालाभिनिर्णयमात् 317, 11.
काषायं चैके 33, 5.
क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनाम् 220, 8.
क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो 381, 6.
गुणवदलाभे सोदर्यो 345, 1.
चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् 317, 14.
चतुर्दश आयुधराद्धिः 318, 2.
चत्वार आश्रमाः 140, 13.
तस्यामुत्पाद्य चण्डालम् 72, 17.
तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः 317, 14.
तेषां तु पैतृकाशौचम् 220, 9.
ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु 392, 3.
तेषामपि च देयं स्यात् 329, 14.
त्रयोदशे बहुपुत्रो 317, 21.
दशमे व्यवहारे राद्धिः 317, 19.
दुरात्मा नानुकूला च 439, 9.
द्वादशे पशुमान् 317, 21.

द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ 386, 2.
द्वितीये स्तेनाः 317, 13.
नवम एकसुराः 317, 18.
पञ्चदशे पुष्टिः 318, 3.
पञ्चमे पुमांसः 317, 15.
पितुर्ज्येष्ठस्य 46, 15.
पितृणां स्थानमाकाशम् 439, 11.
प्रथमे गर्भे 21, 5.
प्रथमे ज्ञानि 317, 12.
बह्वपत्यो न 317, 15.
ब्राह्मणान् भोजयेत् 340, 5.
माज्जिष्ठं राजन्यस्य 33, 6.
मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् 386, 3.
यत्कामयेत् 140, 16.
यत् पिबेत्कापिलं क्षीरम् 381, 7.
यदि पत्नी विदेशस्था 339, 8.
यश्चार्थहरः स पिण्डदायी 463, 1.
यस्यां मनश्चक्षुषोः 58, 5.
वसन्ते ब्राह्मणम् 32, 7.
वासः 33, 5.
विहितं तस्य नाशौचम् 224, 20.
व्यापादयेद्य आत्मानम् 224, 19.
शाण-क्षौमाजिनानि 33, 5.
षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलः 317, 17.
सप्तमे कर्षे राद्धिः 317, 17.
सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् 32, 1.
समानगोत्र-प्रवराम् 72, 16.
सर्वेष्वेवापरपक्षस्य 317, 10.
हारिद्रं वैश्यस्य 33, 7.

९. *आरुणिश्रुतिः—

अत ऊर्ध्वम् 167, 14.
 आरुणिः प्रजापतेः 167, 1.
 उपवीतं भूमौ 167, 11.
 कुटीचको ब्रह्मचारी 167, 12.
 गायत्रीं च 167, 10.
 तं गत्वोवाच 167, 1.
 तव पुत्रान् भ्रातृव्य- 167, 3.
 दण्डमाच्छादनम् 167, 8.
 दण्डान् लोकाग्नीन् 167, 13.
 पात्रं विसृजेत् 167, 13.
 ब्रह्मचारी गृहस्थो 167, 9.
 शेषं विसृजेत् 167, 9.
 सन्धिं समाधौ 167, 15.
 सर्वेषु वेदेषु 168, 1.

१०. †आश्वमेधिकम्—

अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रम् 97, 4.
 अन्यथा वाहयन् राजन् 7, 9.
 अहः पूर्वं द्वियामं वा 7, 5.
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा 179, 1.
 काषायमात्रसारो ऽपि 179, 2.
 कृत्वा पुरीषगर्तेषु 97, 2.
 न क्षुत्तृष्णा-श्रमश्रान्तम् 7, 3.
 न दण्डेन न यष्ट्या वा 7, 2.
 भ्रूणहत्यासमं पापम् 7, 11.

* The quotations under this heading appear in *Āruṇeyôpanishad*.

† *Vide* footnote on page 3 of this Index

मामधः पातयन्नेष 97, 3.
 यत्र वा त्वरया कृत्यम् 7, 7.
 रुधिरं वाहयेत्तेषाम् 7, 10.
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु 7, 8.
 वाहयेद्बुद्धतेनैव 7, 1.
 विश्राम्येन्मध्यमे भागे 7, 6.
 शूद्रायोनौ पतद्बीजम् 97, 1.
 सुतृप्तेषु च भुञ्जीयात् 7, 4.

११. *आश्वलायनगृह्यम्—

अष्टौ पिण्डान् कृत्वा 56, 8.
 क्षेत्राच्चेदुभयतः 56, 12.
 दुर्विज्ञेयानि लक्षणानि 56, 8.

१२. †आश्वलायनः—

अग्निं प्रत्येयात् 434, 3.
 अपः प्रदाय 408, 10.
 आचान्तेष्वेके 430, 10.
 आपः प्रदाय 408, 11.
 दर्भान् द्विगुणमुमानासनम् 408, 10.
 नवमिश्रं षडुत्तरम् 449, 3.
 प्राचीनावीती लेखाम् 431, 11.
 भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु 430, 10.

१३. †उमा-महेश्वरसंवादः—

ऋतुस्नाता तु या शुद्धा 82, 7.

१४. उशानाः—

अपत्नीकः प्रवासी च 333, 19.

* Full name आश्वलायनगृह्यसूत्रम्.

† Possibly आश्वलायनस्मृतिः.

‡ *Vide* footnote on page 5 of the List of the Names of Authors, Works, &c., given at the end of the first part.

अयाचितं हि तद्वैश्यम् 188, 15.
 अहन्येकादशे तेषाम् 458, 16.
 उपपन्नं तदित्याहुः 188, 19.
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तम् 183, 16.
 एकोद्दिष्टं न कुर्वीत 458, 15.
 करज्जं येऽपि चान्ये वै 375, 13.
 कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक- 375, 10.
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह 188, 13.
 तपो-ऽग्निहोत्रमन्त्रेषु 356, 11.
 तात्कालिकमिति ख्यातम् 188, 17.
 तात्कालिकोपपन्नं च 188, 9.
 त्रिदण्डग्रहणादेव 458, 14.
 न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् 264, 19.
 नालिका-शण-छत्राक- 375, 9.
 पिता पितामहो यस्य 356, 10.
 भिक्षाटनसमुद्योगात् 188, 14.
 मधुवदाहरणं यत्तु 188, 11.
 मनःसङ्कल्परहितान् 188, 10.
 माधूकरमसङ्कल्पम् 188, 18.
 वर्जयेद्दृञ्जनं श्राद्धे 375, 12.
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् 188, 12.
 सपिण्डीकरणं तेषाम् 458, 13.
 सिद्धमन्नं भक्तजनैः 188, 18.
 सिद्धान्नेन न कुर्वीत 333, 20.
 स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु 264, 18.

१६. ऋष्यशृङ्गः—

अपि वा वाससी 36, 6.
 अर्वागब्दान्मातृ-पितृ- 467, 7.
 अविशेषेण कर्तव्यम् 466, 11.

आशौचमन्तरा दर्शो 291, 3.
 आशौचे तु व्यतिक्रान्ते 330, 20.
 देये पितृणां श्राद्धे तु 330, 19.
 पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र- 467, 5.
 पितरो यत्र पूज्यन्ते 466, 10.
 भवेद्यदि सपिण्डानाम् 466, 18.
 रौद्रे हस्ते च रोहिण्याम् 454, 21.
 शुचिभूतेन दातव्यम् 332, 17.
 सपिण्डीकरणश्राद्धम् 454, 20.
 समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य 291, 4.
 सम्बन्धासत्तिमालोच्य 466, 19.
 सा तिथिस्तस्य कर्तव्या 332, 18.
 स्नुषा-श्चभ्रोश्च पित्रोश्च 467, 6.

१६. कण्वः—

एकरात्रं वसेत् ग्रामे 182, 16.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु 182, 17.

१७. कपिलमतम्—

अभयं सर्वभूतेभ्यो 160, 3.
 निनीषन् दण्ड-शिक्षादि 160, 4.
 विधिवत् प्रैषमुच्चार्य 160, 2.

१८. *कर्मप्रदीपः—

आवृत्य प्राणमायम्य 432, 17.
 जपस्तेनैव चाऽऽवृत्य 432, 18.
 वामेनावर्तनं केचित् 432, 15.
 सव्यं गौतम-शाण्डिल्यौ 432, 16.

१९. †कड्यपः—

क्रयक्रीता तु या नारी 87, 14.
 न सा दैवे न सा पित्र्ये 87, 15.

*Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 21

† कड्यपः and काड्यपः denote one and the same author.

२०. *काठकम्—

देवानां सयवा दर्भाः 402, 16.

पितृणां द्विगुणांस्तिलैः 408, 7.

२१. †कात्यायनस्मृतिः—

अथ वा चतुर्विंशति वर्षाणि 197, 13.

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी 197, 14.

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि 197, 9.

आ प्रायणात् 193, 1.

उपनयनादूर्ध्वम् 197, 7.

औदुम्बराः 199, 2.

कुटीचका बहूदकाः 199, 16.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु 200, 1.

गायत्रो ब्राह्मः 197, 6.

गृहस्था अपि 198, 4.

घोरसंन्यासिकाः 198, 15.

तत्र ब्रह्मचारिणः 197, 5.

तत्र वार्ताकवृत्तयः 198, 6.

तत्र वैखानसाः 198, 22.

नैव पौत्रेण कर्तव्यम् 462, 17.

परमहंसा न दण्डधराः 200, 10.

परिव्राजका अपि 199, 15.

फेनपा उन्मत्तकाः 199, 10.

बहूदकास्त्रिदण्ड-200, 2.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ-197, 4.

यायावराः 198, 12.

वानप्रस्था अपि 198, 20.

वार्ताकवृत्तयः 198, 4.

वालखिल्याः 199, 5.

वैखानसा औदुम्बराः 198, 20.

शालीनवृत्तयः 198, 9.

स्वदारनिरतः 197, 11.

हंसा एकदण्डधराः 200, 6.

२२. कात्यायनः—

अकृतं तद्विजानीयात् 116, 14.

अग्निहोत्रादिशुश्रूषाम् 117, 10.

अतिवृद्धानभार्यैश्च 355, 4.

अत्र पितरः 432, 9.

अथ सपिण्डीकरणम् 451, 8.

अथागच्छत वोढायाम् 93, 5.

अथानवेक्षमेत्यापः 287, 18.

अथैकोद्दिष्टमेकम् 447, 20.

अर्धमादहनं प्राप्तम् 287, 11.

अनिन्द्येनामन्त्रिते 366, 7.

अनिवृत्ते दशाहे तु 230, 8.

अनेकेभ्यो हि दत्तायाम् 94, 3.

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत 322, 20.

अभ्युदयिके श्राद्धे 459, 10.

अमावास्यायां सर्वम् 317, 5.

अयातयामैश्छन्दोभिः 132, 18.

अश्वस्तु जपेद्वाहतिपूर्वाम् 422, 2.

अश्वस्तृतीयायाम् 316, 19.

असावेतत्त इति ये 431, 14.

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 159, 20.

आमपात्रे ऽन्नमादाय 287, 9.

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत 334, 3.

* Probably काठकगृहसूत्रम्.

† Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 21

आपद्यनग्नौ तीर्थे च 334, 2.
 आप्नुतान् पुनराचान्तान् 292, 14.
 आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रम् 157, 2.
 उन्मत्तः पतितः कुष्ठी 90, 13.
 उल्लिख्यापहता इति 430, 22.
 ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै 91, 6.
 ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः 322, 20.
 ऋजवो दर्भाः 459, 11.
 ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य 93, 8.
 एकशफं नवम्याम् 317, 1.
 एकं प्रेतस्य 455, 8.
 एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धम् 287, 10.
 एतेन पिण्डो व्याख्यातः 455, 10.
 एवं कृतोदकान् सम्यक् 292, 13.
 कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा 446, 4.
 466, 13.
 कारयेत्तद्गृह्णत्वे च 117, 11.
 कुहकोन्मत्त-चोरांश्च 355, 6.
 कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा 157, 1.
 कृत्तराम-नखेभ्यस्तु 390, 19.
 कृषिः सप्तम्याम् 316, 20.
 क्रियते छन्दसां तेन 132, 17.
 क्रीडमानैरपि सदा 132, 19.
 गन्धान् ब्राह्मणसात्कृत्वा 411, 15.
 गायत्रीं मधुमतीम् 426, 16.
 गोत्र-नामपदान्ते च 287, 20.
 घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य 287, 5.
 चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च 90, 14.
 चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः 316, 19.

चन्दनोक्षितसर्वाङ्गम् 287, 6.
 जड-मूका-ऽन्ध-बधिर- 355, 3.
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हिरण्यानि 317, 3.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 455, 6.
 तद्धार्यमुपवीतं स्यात् 37, 15.
 तेषामुपशमो धर्मो 201, 7.
 तैलमुद्वर्तनं स्नानम् 390, 18.
 त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् 37, 11.
 त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यम् 36, 11.
 दक्षा प्रियंवदा शुद्धा 117, 13.
 दक्षिणं पातयेज्जानुम् 397, 12.
 दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा 287, 21.
 दक्षिणाशिरसं भूमौ 287, 4.
 दधि-वदराऽक्षतमिश्राः 459, 12.
 दशम्यां गावः 317, 1.
 दानमेकं गृहस्थानाम् 201, 8.
 दिनक्रमेण वा कर्म 117, 14.
 दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा 40, 2.
 दुर्बलं स्नापयित्वा च 287, 3.
 दूरस्थानामविद्यानाम् 77, 2.
 दृष्टमेव फलं तत्र 118, 6.
 देशान्तरस्थ-क्षौद्रैक- 355, 1.
 द्यूतं षष्ठ्याम् 316, 20.
 द्वादश्यां धन-धान्य- 317, 2.
 द्वितीयायां स्त्रीजन्म 316, 18.
 द्वे बहूनि निमित्तानि 470, 5.
 धनवृद्धिप्रसक्तान्श्च 355, 5.
 धर्मं कुरुत यत्नेन 292, 16.
 धार्या सा वर्षमेकं तु 93, 20.

धूपं चैवानुपूर्व्येण 411, 16.
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो 159, 21.
 न वियुक्ता त्वचा चैव 39, 20.
 न सपर्णा नातियामा 39, 22.
 नाङ्गुष्ठादधिका कार्या 39, 19.
 नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये 456, 14.
 नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये
 459, 13.
 नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः
 459, 15.
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्
 459, 14.
 निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु 454, 18.
 नैकयाऽपि विना कार्यम् 116, 13.
 नैमित्तिकानि कार्याणि 470, 6.
 पत्रपुटके वा 405, 14.
 परिचारका एकादश्याम् 317, 2.
 पातयेदितरज्जानु 397, 13.
 पित्र्यमन्त्रवर्जनम् 459, 10.
 पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यः 414, 21.
 पुत्राः पञ्चम्याम् 316, 19.
 पुराऽऽगतश्च सर्वेषाम् 94, 4.
 पृष्ठवंशे च नाभ्यां च 37, 14.
 प्रत्यब्दं यदुपाकर्म 132, 16.
 प्रत्याब्दिकं च शेषेषु 446, 7.
 466, 14.
 प्रथमा धर्मपत्नी स्यात् 118, 5.
 प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः 93, 19.
 प्रादेशान्नाऽधिका न्यूना 39, 21.

प्रेतपात्रम् 455, 8.
 मातामहस्य भेदे ऽपि 416, 8.
 मा शोकं कुरुताऽनित्ये 292, 15.
 मुखे वस्त्रं निधायैनम् 287, 8.
 यवैस्तिलार्थः 459, 11.
 यानि वा विद्यन्ते 405, 13.
 या वा स्यात् वीरसूरासाम्
 117, 12.
 युग्मानाशयेत् 459, 17.
 युवानस्तत्र म्रियन्ते 317, 4.
 ये समाना इति द्वाभ्याम् 455, 9.
 वरदोषास्तथैवैते 90, 15.
 वरयित्वा तु यः कश्चित् 93, 7.
 वाणिज्यमष्टम्याम् 317, 1.
 विकर्मस्थः सगोत्रो वा 91, 5.
 विभज्य सह वा कुर्युः 117, 15.
 विशीर्णा विमला ऋस्वा 40, 1.
 विष्णुधर्मोत्तरे वाऽष्टु 413, 11.
 वेद्यातिसक्त-पतित-355, 2.
 शाकेनाप्यपरपक्षम् 323, 2.
 शूराणां निर्धनानां च 77, 3.
 स तु यदन्यजातीयः 91, 4.
 सद्य एव विशुद्धिः स्यात् 230, 9.
 सम्बन्धि-बान्धवादीनाम् 329, 17.
 स यदा ऽप्रां समीपे स्यात् 413, 12.
 सव्यं जान्वाच्य शनकैः 287, 12.
 संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे 451, 18.
 सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः 459, 11.
 सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा 459, 12.

सौवर्ण-राजतौदुम्बर- 405, 12.
स्त्रियोऽतिरूपाः प्रतिपदि 316, 18.
स्नात्वा सचैलमाचम्य 287, 19.
हिरण्यशकलान्यस्य 287, 7.
हुत्वा मन्त्रवदन्येषाम् 414, 22.

२३. कार्णाजिनिः—

अजातदन्तासु 246, 16.
अनृतास्तत्र येऽस्य स्युः 325, 20.
अन्नदानादृते सर्वम् 417, 4.
अपसव्येन कर्तव्यम् 417, 3.
अर्वागव्दाद्यत्र यत्र 454, 11.
आदौ मध्ये ऽवसाने वा 321, 20.
उपाकर्मणि चोत्सर्गे 131, 7.
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा 131, 8.
कन्या-पुत्रविवाहेषु 461, 7.
तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 330, 7.
तदूर्ध्वं मासिकानां स्यात् 454, 12.
नभस्यस्याऽपरे पक्षे 322, 12.
नान्दीमुखान् पितृगणान् 461, 10.
नामकर्मणि बालानाम् 461, 8.
नैव नन्दा ऽऽदिवर्ज्यं स्यात्
322, 13.
परतो दशरात्राच्चेत् 452, 2.
पितृपूर्वं सुतः कुर्यात् 468, 18.
पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते 468, 17.
श्राद्धं तु नैकवर्गस्य 325, 19.
स पक्षः सकलः पुण्यः 321, 21.
सपिण्डीकरणं कुर्यात् 452, 1.
सपिण्डीकरणान्तं च 330, 8.

सीमन्तोन्नयने चैव 461, 9.

२४. कालिकापुराणम्—

कायजा ये बुधैर्नित्यम् 178, 8.
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः 178, 9.
लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते 178, 7.
वैणवा ये स्मृता दण्डाः 178, 6.

२५. *काश्यपः—

अग्निं परिगता या च 57, 11.
इत्येताः काश्यपेनोक्ताः 57, 12.
उदकस्पर्शिता या च 57, 10.
बालानामजातदन्तानाम् 243, 19.
वाचा दत्ता मनोदत्ता 57, 9.
सप्तपौनर्भवाः कन्याः 57, 8.

२६. कूर्मपुराणम्—

अग्निप्रवेशमन्यद्वा 146, 16.
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य 154, 18.
अघानां यौगपद्ये तु 265, 13.
अथर्वशिरसो ऽध्येता 144, 13.
अधीत्य चाधिगम्यार्थम् 54, 2.
अन्तः पक्वकषायोऽसौ 155, 17.
अर्धमासेन वैद्यस्तु 277, 9.
असम्भवे परेऽनुर्वा 360, 5.
आचम्य देवं ब्रह्माणम् 193, 8.
आदित्यवारे त्वारोग्यम् 315, 1.
आदित्ये दर्शयित्वा ऽन्नम् 193, 6.
आषाढ्यां शौष्ठ्रपद्यां वा 127, 19.
ऋतुकालाभिगामी स्यात् 104, 16.

* Vide the second footnote on page 6 of this Index.

एकपादेन तिष्ठेत 144, 9.
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः 282, 17.
 कष्टा पापीयसी वृत्तिः 4, 16.
 कुजे सर्वत्र विजयम् 315, 2.
 कुण्डो वा यत्र चरति 133, 6.
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 10.
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थम् 46, 12.
 चतुर्थकालिको वा स्यात् 145, 6.
 चान्द्रायणविधानैर्वा 145, 7.
 छत्रं चोष्णीषममलम् 54, 7.
 छन्दांस्यूर्ध्वमतो ऽभ्यस्येत् 132, 9.
 जिनेन्द्रियो जितक्रोधः 145, 1.
 तद्वतं तस्य लुप्येत 145, 4.
 तापहन्तृ पदमैश्वरं परम् 146, 19.
 ते तृप्तास्तस्य तद्दोषम् 9, 10.
 त्रिशङ्कां तु विप्राणाम् 15, 9.
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यात् 220, 12.
 दशाहमाह्वराशौचम् 205, 13.
 दशाहेन द्विजः शुद्ध्येत् 277, 8.
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च 15, 8.
 नक्तं चात्रं समश्नीयात् 145, 5.
 न जीर्ण-मलवद्वासाः 54, 11.
 न देवायतनं गच्छेत् 133, 9.
 न निन्देत् योगिनः सिद्धान्
 133, 12.
 न रक्तमुलबणं चान्य- 54, 12.
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण 133, 10.
 न शूद्रराज्ये निवसेत् 133, 3.
 नादर्शं वै समीक्षेत 46, 11.

ना ऽधार्मिकैर्वृते ग्रामे 133, 2.
 नाशौचं कीर्तितं सद्भिः 254, 4.
 नैकोध्वानं प्रपद्येत 133, 11.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 3.
 पक्षे पक्षे समश्नीयात् 145, 8.
 पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यात् 144, 10.
 पयः पिबेच्छुक्लपक्षे 144, 11.
 परस्त्रियं न भाषेत 133, 8.
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यः 133, 7.
 पुष्प-मूल-फलैर्वापि 145, 9.
 प्राग्वात्रे स्पररात्रे च 193, 9.
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम् 155, 16.
 प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो 281, 2.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 145, 2.
 मरणोत्पत्तियोगे तु 265, 17.
 महाप्रस्थानिकं वाऽसौ 146, 15.
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशम् 133, 5.
 यज्ञोपवीतद्वितयम् 54, 6.
 यथेष्टाचरणस्याहुः 218, 11.
 यदि निर्हरति प्रेतम् 277, 7.
 यमान् सेवेत सततम् 144, 14.
 यस्तु पत्न्या वनं गत्वा 145, 3.
 यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवम्
 146, 17.
 योगाभ्यासरतः शान्तो 154, 19.
 रौक्मे च कुण्डले वेदम् 58, 8.
 लब्धलाभः पितृन् देवान् 9, 9.
 विद्यां विशिष्टां च गुरौ 315, 3.
 वेदं वेदौ तथा वेदान् 54, 1.

वेदाङ्गानि पुराणानि 132, 10.
 वैद्य-क्षत्रिय-विप्राणाम् 220, 13.
 वैद्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 शनैश्चरे भवेदायुः 315, 4.
 शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् 144, 12.
 शुक्लाम्बरधरो नित्यम् 54, 10.
 शुद्धचेद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शूद्र-विद्-क्षत्रियाणां तु 220, 1.
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तम् 282, 18.
 श्रावणस्य तु मासस्य 127, 15.
 श्रो भविष्यति मे आहुम् 360, 4.
 षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यात् 220, 12.
 सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण 193, 10.
 सूतके तु सपिण्डानाम् 212, 11.
 स्नात्वा सत्रैलं स्पृष्ट्वाग्निम् 281, 3.
 स्वयं वा कर्षणं कुर्यात् 4, 15.
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् 54, 9.
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः 145, 10.
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम् 133, 4.
 हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च 193, 7.

२७. कौषीतकिब्राह्मणम्—

इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतम् 171, 18.
 किमस्य यज्ञोपवीतम् 171, 14.

२८. क्रतुः—

असुराणां कुले जाता 393, 10.
 तस्या दर्शनमात्रेण 393, 11.
 पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यम् 262, 12.

२९. गद्यविष्णुः—

ततः परं स्नानेन 234, 2.
 व्यतीते त्वाशौचे 234, 1.

३०. गार्ग्यः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् 129, 6.
 उपाकर्म न कुर्वीत 129, 7.
 ऊनश्राद्धं न कुर्वीत 450, 18.
 एषु श्राद्धं न कुर्वीत 324, 18.
 तदा त्वौदयिकी ग्राह्या 128, 11.
 दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु 406, 20.
 नन्दायां भार्गवदिने चतुर्द-
 श्याम् 450, 17.
 नन्दायां भार्गवदिने त्रयोद-
 श्याम् 324, 1.
 नोपाकर्म तदा कुर्यात् 129, 9.
 पर्वण्यौदयिके कुर्युः 128, 6.
 बहूचाः भवणे कुर्युः 128, 7.
 यत्नार्धरात्रादर्वाक् चेत् 129, 8.
 श्रावणी पौर्णमासी तु 128, 10.
 स्वाहेति चैव देवानाम् 406, 12.

३१. गालवः—

आहिताग्नेः सिनीवाल्याम् 452, 11.
 ऊनषाण्मासिकं षष्ठे 450, 8.
 तावदेवोत्तरं तन्त्रम् 291, 13.
 त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यात् 450, 9.
 पित्रोराशौचमध्ये तु 291, 12.
 सपिण्डीकरणात् प्रेते 452, 10.

३२. *गृह्यकाराः—

अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः 414, 4.

* Every Śākhā of the Vedās has its own Grihyam or Grihya-sūtram, and so it is an extremely laborious task to decide to what particular Grihyam the quotations given below belong.

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्याम् 414, 5.

चतुर्ष्वद्वेषु सामीनाम् 414, 6.

पिच्यब्राह्मणहस्ते स्यात् 414, 7.

३३. *गृह्यपरिशिष्टकारः—

अन्नं पाणितले दत्तम् 416, 1.

एकीभावेन भोक्तव्यम् 415, 22.

पितरस्तेन तृप्यन्ति 416, 2.

यच्च पाणितले दत्तम् 415, 21.

३४. *गृह्यपरिशिष्टम्—

असगोत्रः सगोत्रो वा 290, 16.

गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचाः 89, 4.

जननाद्दशरात्रे 25, 5.

पूर्वं परिग्रहस्तेषु 89, 5.

प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् 290, 17.

३५. गोभिलः—

अग्निहोत्रादिहोमार्थम् 210, 9.

द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 18.

पञ्चयज्ञान् कुर्वीत 210, 10.

पर्वण्यौदयिके कुर्युः 128, 3.

बहुत्राः श्रवणक्षे तु 128, 4.

मरणाद्द्वादशाहे स्यात् 450, 15.

यस्य संवत्सरादर्वाक् 454, 1.

त्रिधिवत्तानि कुर्वीत 454, 2.

सामिकस्तु यदा कर्ता 452, 17.

३६. गौतमः—

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः 18, 15.

अग्न्याधेयो ऽग्निहोत्रम् 18, 12.

अधःशय्यासनाः 293, 18.

अन्त्ये त्वन्त्यानाम् 294, 2.

अपरध्वर्णः 276, 11.

अपीडिता यूपवक्त्राः 35, 12.

अभिसन्धिमात्रात् 70, 4.

अथ श्राद्धममावास्यायाम् 322, 3.

अष्टका-पार्वणश्राद्धम् 18, 11.

असन्निधौ तद्भार्या- 43, 2.

इत्येते चत्वारिंशत् 18, 18.

ऊर्ध्वं सप्तमात् 62, 7.

ऐकाश्रम्यम् 135, 9.

गर्भमाससमा रात्रीः 239, 8.

गर्भाधान-पुंसवन- 18, 7.

गो-ब्राह्मणहतानाम् 225, 2.

चत्वारि वेदव्रतानि 18, 9.

तत्संशयान्नोपयच्छेत् 70, 5.

तदभावे ऋत्विगाचार्यौ 290, 8.

त्र्यहं वा 239, 9.

न ब्रह्माभिव्याहरेत् 30, 6.

नवमे वाससां त्यागः 294, 1.

नवावरान् भोजयेत् 363, 9.

नास्याचमनकल्पः 30, 5.

निवेद्य गुरवे 43, 1.

पक्षिण्यसपिण्डे 251, 5.

पञ्चमीप्रभृतिषु 322, 4.

पिण्डनिवृत्तिः 60, 6. 2, 1.

223, 4.

पुत्राभावे सपिण्डाः 90, 9. 222, 1.

293, 19.

* Every Grihyam has its own Parisishtam or appendix, and so the particular Parisishtam cannot be specified here.

प्रतिश्रुत्याऽप्यधर्म- 90, 10.
 प्रथम-तृतीय-पञ्चम- 288, 5.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 14.
 प्रागुपनयनात् 29, 6.
 प्रायो-नाशक- 225, 3.
 बीजिनश्च 62, 7.
 ब्राह्मणस्य 215, 18.
 माता-पित्रोस्तु सूतकम् 260, 12.
 मातृबन्धुभ्यः 62, 8.
 मांसं न भक्षयेयुः 293, 19.
 मूर्ध-ललाट- 35, 5.
 यथाश्रद्धं सर्वस्मिन् वा 322, 5.
 यथोपपादमूत्र-पुरीषः 30, 5.
 युद्धे 225, 3.
 राजक्रोधाच्च 225, 2.
 रात्रिशेषे द्वाभ्याम् 266, 14.
 विद्या-चारित्र-बन्धु- 75, 6.
 श्रुत्वा चोर्ध्वम् 233, 14.
 सद्यः आदौ 367, 9.
 सायंप्रातस्त्वन्नम् 43, 15.
 स्नानं सहधर्म-18, 9.
 स्यन्दिनी-यमसू-380, 19.
 हविषु चैवं दुर्वालादीन् 352, 19.
 हिंसा-ऽनुग्रहयोः 181, 7.

३७. चतुर्विंशतिमतम्—

अधस्तान्नवमान्मासात् 240, 14.
 एकं नाम्ना परं तूष्णीम् 460, 15.
 कौद्रवान् राजमाषांश्च 374, 3.
 तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः 409, 21.

द्वे द्वे शलाके देवानाम् 406, 1.
 निष्पात्रांस्तु विशेषेण 374, 4.
 मृत-जातकयोर्योगे 264, 14.
 मृते जीवति वा तस्मिन् 240, 15.
 मृतेन शुद्धयते जातम् 264, 15.
 यावनालानपि तथा 374, 5.

३८. *छन्दोगश्रुतिः—

यद्यप्यस्मा इमामग्निः 52, 18.

३९. *छन्दोगाः—

एतमु एवाहम् 106, 7.
 तृतीयो ज्यन्तम् 137, 8.
 ब्रह्मचारी— 137, 6.
 रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो 106, 8.

४०. छागलेयः—

अपत्नीकः समारोप्य 138, 3.
 उक्तलक्षणसम्पन्नैः 337, 1.
 पुरुषत्रयविख्यातैः 337, 2.
 पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि 401, 2.
 विप्रानुद्धरते पापात् 401, 3.

४१. जमदग्निः—

अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 अपसव्येन कर्तव्यम् 422, 11.
 अल्पं पुनरुत्सृष्टव्यम् 426, 5.
 आसाद्य सहपिण्डत्व-445, 17.
 कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धम् 445, 13.
 सर्वं कर्माऽपसव्येन 437, 3.
 सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा 422, 12.

* The quotations appear in Chhândogyaopaniṣad.

४२. जातूकर्ण्यः—

अग्न्यभावः स्मृतस्तावत् 414, 1.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य 413, 17.
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 329, 20.
 एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यम् 447, 2.
 कुर्यातामितरे कुर्युः 446, 24.
 च्यवते पितृलोकात् 330, 3.
 त्रैपक्षिकाऽऽब्धिके चेति 449, 18.
 द्वादश प्रतिमास्यानि 449, 17.
 न स्त्रीभिर्न च बालेन 435, 12.
 पञ्चयज्ञविधानं च 211, 7.
 पात्राणि चालयेच्छूद्धे 435, 11.
 पिण्डयज्ञं चरुं होमम् 211, 17.
 पितुः पितृगणस्थस्य 445, 13.
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् 330, 5.
 प्रत्यब्दं पार्वणेनैव 446, 23.
 प्रत्यब्दं प्रतिमासं च 445, 14.
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः 330, 2.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक् 330, 4.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-
 पित्रोः 447, 3.
 सपिण्डीकरणान्तं च 330, 1.
 सूतके तु समुत्पन्ने 211, 16.
 ४३. *जाबालश्रुतिः—
 इदमेवास्य 166, 18.
 एतत् सर्वं भूः 176, 3.
 तत्र परमहंसा नाम 165, 16.

दण्डं कमण्डलुम् 166, 1.
 पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य 166, 16.
 यथाजातरूपधरो 166, 3.
 यदहरेव विरजेत् 151, 5.
 यदि वेतरथा 149, 1.
 शिखां यज्ञोपवीतम् 166, 1.
 सहोवाच याज्ञवल्क्यः 166, 17.

४४. *जाबालः—

तन्मध्ये हापयेदेव 211, 10.
 सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् 211, 9.
 ४५. जाबालाः—
 गृही भूत्वा 136, 16.
 147, 19.
 ब्रह्मचर्यं समाप्य 136, 16. 147, 19.
 वनी भूत्वा 136, 17.
 147, 20.

४६. *जाबालिः—

अगतेऽपि रवौ कन्याम् 320, 5.
 आषाढाद्याः पञ्चमः पक्षः 320, 6.
 नैमित्तिकं तु कर्तव्यम् 470, 11.
 पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य 470, 2.
 पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यम् 320, 7.
 प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा 320, 8.
 यदि गृहमेव कामयेत् 51, 1.
 यद्येकत्र भवेतां चेत् 470, 1.
 श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव 470, 10.

* Jābālah and Jābālih may be one and the same author, and the quotations may appear in Jābālasmr̥iti.

* The quotations appear in Jābālopanishad.

४७. जैमिनिः—

छिन्ने नाले ततः पश्चात् 23, 4.

231, 10.

यावन्न छिद्यते नालम् 23, 3.

231, 9.

४८. *तापनीयश्रुतिः—

सप्तद्वीपवती भूमिः 53, 1.

४९. दक्षः—

अतीतान्न स्मरेद्भोगान् 196, 11.

अतीतेऽपि कर्तव्यम् 234, 19.

अन्धवन्मूकवत् पङ्क्तुः 196, 13.

अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च 208, 5.

आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्तः 196, 6.

आकिञ्चन्यमदम्भश्च 196, 8.

आस्ते व्रजति यो नित्यम् 196, 14.

उपन्यासक्रमेणैव 207, 14.

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो 208, 1.

एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु 180, 6.

एतन्नयं प्रकुर्वाणः 180, 9.

एतैः सर्वेषु निष्णातो 177, 3.

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो 195, 3.

एवंविधस्य विप्रस्य 208, 6.

एष मे मण्डलं भित्त्वा 196, 19.

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 15.

ग्रन्थार्थतो विजानाति 207, 15.

तथा हीनतमे चैव 203, 3.

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् 148, 3.

त्रयो ग्रामः समाख्यातः 180, 7.

त्रिदण्डेन यतिश्चैव 172, 3.

नगरं न हि कर्तव्यम् 180, 8.

न यतिर्न वनस्थश्च 148, 6.

न वक्तारं पुनर्यान्ति 196, 2.

नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न

श्रोतव्यं कथञ्चन 195, 2.

नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न

श्रोतव्यं कदाचन 177, 2.

नान्यविद्याऽभियुक्तश्च 196, 10.

नाऽसूतकं कदाचित्स्यात् 218, 18.

निर्दहिष्यति तत्सर्वम् 196, 17.

पितृपत्न्यामतीतायाम् 235, 1.

प्रातिलोम्येन यो याति 148, 4.

प्राप्तांश्च नाभिनन्देत 196, 12.

मरणान्तं तथा चान्यत् 207, 13.

महागुरुनिपाते तु 234, 18.

मानसस्य तु दण्डस्य 173, 22.

यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति 196, 3.

यस्मिन् क्रोधः शमं याति 196, 5.

यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचम्

196, 7.

यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः 196, 1.

यस्यैतल्लक्षणं नास्ति 172, 7.

यस्यैते नियता दण्डाः 173, 19.

ये दशाहादयः प्रोक्ताः 208, 4.

यो गृहाश्रममास्थाय 148, 5.

राजर्त्विग्दीक्षितानां च 207, 17.

राजवार्ता हि तेषां च 180, 10.

* The quoted line appears in Nṛsiṃhatāpanīyopaniṣad.

बाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 18.

बाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता 173, 21.

विषयान्न पुनर्यान्ति 196, 4.

वृथा प्रलापी यो न स्यात् 196, 9.

वैश्यः पञ्चदशहेन 204, 14.

209, 8.

व्यसनासक्ताचित्तस्य 218, 16.

व्याधितस्य कदर्यस्य 218, 14.

व्रतिनां सत्रिणां चैव 207, 18.

शुद्धचेद्विप्रो दशहेन 204, 13.

209, 7.

श्रद्धा-त्यागविहीनस्य 218, 17.

षड्-दश-द्वादशहं च 207, 12.

216, 8.

सकल्पं सरहस्यं च 207, 16.

सञ्चितं यद्वहस्यस्य 196, 16.

सद्यः शौचं तथैकाहम् 207, 11.

216, 7.

संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा 196, 18.

संवत्सरे व्यतीते तु 235, 2.

स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यम् 180, 11.

हीने हीनतरे वाऽपि 203, 2.

५०. दत्तात्रेयः—

लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.

174, 5.

वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च 172, 11.

174, 11.

५१. देवलः—

अधीत्य विस्मृते वेदे 356, 16.

अनुवृत्तौ च नान्येषाम् 468, 2.

3

अन्तराला बहिर्वर्णाः 122, 4.

अन्यस्मिन्स्तत्तिथौ तस्मिन् 331, 10.

अन्हि चेद्वहनं कुर्यात् 275, 7.

अपरा वृषली ज्ञेया 356, 21.

अपाङ्गेयः स विज्ञेयः 353, 10.

अपूपा यव-गोधूम- 383, 12.

अभक्ष्याः पशुजातीनाम् 388, 12.

अभिमन्वयाथ भूरग्निः 37, 7.

अभोज्यं प्राहुराहारम् 383, 11.

अर्धमासं तु शुश्रूषोः 207, 5.

अवलीढं श्व-मार्जार- 382, 1.

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च 88, 17.

असम्भवे परेर्दुर्वा 360, 10.

अक्षुरापहतं सर्वम् 368, 7.

असौ देवलको नाम 353, 9.

अहःषोडशकं यत्तु 319, 16.

आखु-मूषक-मार्जार- 388, 14.

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु 437, 6.

आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.

आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् 232, 19.

आरभेत नवैः पात्रैः 368, 5.

इन्दुक्षय-गजच्छाया- 310, 16.

उन्मादस्त्वग्दोषो 349, 7.

उलूक-कुरर-इयेन- 388, 9.

एकाहमरणे पित्रोः 468, 13.

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 9.

एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य 407, 1.

एते कालाः समुद्दिष्टाः 310, 17.

एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु 207, 3.

एतैः साकं कर्मयुक्तः 207, 2.
 एवं क्षत्रिय-विट्-शूद्राः 118, 22.
 कण्डूरं श्वेतवृन्ताकम् 378, 17.
 कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः 89, 2.
 कार्पास-क्षौम-गोवालं- 36, 3.
 कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च 303, 18.
 केश-रोम-नखैर्वाजपि 381, 11.
 क्षत्रियाच्चैव वैदयायाम् 120, 15.
 गान्धर्वादिविवाहेषु 89, 1.
 गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् 389, 4.
 ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय 36, 18.
 चकोरः कोकिलो रज्जु- 388, 10.
 चण्डालाग्निरमेध्याग्निः 286, 15.
 चत्वार्यधीतवेदानाम् 206, 17.
 चोष्य-पेयसमृद्धं च 368, 9.
 ज्येष्ठायां यद्यनूढायाम् 357, 13.
 ततः कर्मणि निर्वृत्ते 439, 13.
 ततोऽन्नं बहुसंस्कारम् 368, 8.
 तत्र त्याज्यानि वासांसि 296, 2.
 तथा शतभिषग्युक्ता 310, 15.
 तथैव मागधो वैदयात् 121, 12.
 तथैव यन्त्रितो दाता 368, 4.
 तस्यां यो जायते गर्भः 357, 21.
 तस्याशौचं दशाहं तु 277, 18.
 तावच्चिगुणितं सूत्रम् 36, 19.
 तिलानवकिरेत्तत्र 368, 6.
 तृतीया रोहिणीयुक्ता 310, 13.
 तेषां करोति यः कश्चित् 277, 14.
 तेषां दशाहमाशौचम् 220, 6.

तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठाः 122, 3.
 तैलमुद्धर्तनं स्नानम् 391, 9.
 त्रिस्ताडयेत् करतलम् 37, 4.
 त्रिंशद्रात्रं तु वैदयानाम् 204, 18.
 दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो 437, 8.
 दशमेऽह्नि पतेद्यस्य 267, 12.
 दशमेऽह्नि सम्प्राप्ते 296, 1.
 दशाष्टौ षट् च शेषाणाम् 109, 12.
 दशाहं ब्राह्मणानां तु 204, 17.
 देवागारेऽथ वा गोष्ठे 36, 20.
 देवार्चनपरो नित्यम् 353, 8.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 443, 6.
 नदीतटेषु तीर्थेषु 304, 1.
 न दैवं नापि पित्र्यं च 467, 11.
 नाऽशुद्धिः प्रसवाशौचे 235, 15.
 नाऽशौचं सूतके प्रोक्तम् 254, 8.
 निरामिषं सकृद्भुक्त्वा 360, 9.
 निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 7.
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः 389, 3.
 पतिताग्निश्चिताग्निश्च 286, 16.
 पत्रं पुष्पं फलं वाजपे 37, 6.
 परतः परतोऽशुद्धिः 265, 21.
 परदाराभिगो मोहात् 357, 5.
 परमेकाहमावर्षात् 232, 20.
 पात्रैरौदुम्बरैर्दद्यात् 391, 10.
 पारावत-कपोतौ च 388, 11.
 पित्रोरुपरमे पुत्राः 468, 1.
 पुनः पाते दशाहात्याक् 267, 11.

पूर्वे विवाहाश्चत्वारः 88, 16.
 प्रभाते तु त्रिरात्रेण 267, 13.
 प्रमीतौ पितरौ यस्य 467, 10.
 प्राकृतानां तु सर्वेषाम् 207, 8.
 बध्नीयात्तत्सजीवं तु 37, 2.
 बहूनि चायुःकामस्य 38, 7.
 बिल्वा-ऽश्वत्थादियज्ञीय- 37, 1.
 ब्रह्मचारी न कुर्वीत 278, 1.
 ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु 120, 14.
 ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्या 439, 14.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः 12, 13.
 ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्यात् 109, 11.
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः 118, 21.
 भोजने नोपयुञ्जीत 382, 2.
 भ्रूणहत्यामवाप्नोति 100, 6.
 महिषीत्युच्यते भार्या 357, 20.
 यज्ञोपवीतं कुर्वीत 36, 9.
 यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रम् 278, 2.
 यस्मिन् देशे य आचारो 68, 6.
 यः समानोदकं प्रेतम् 277, 17.
 या सकृत् संस्कृता नारी 21, 17.
 यौगपद्ये तु तीर्थानाम् 109, 5.
 रक्षणार्थमपुत्रां वा 109, 6.
 वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया 356, 20.
 विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातम् 38, 17.
 विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति 304, 2.
 विशुद्धमपि चाहारम् 381, 10.
 विहितं तु सपिण्डानाम् 277, 13.
 वेदाभियुक्तविप्रस्य 206, 18.

वैश्यस्यैवं पञ्चदश 207, 4.
 वैश्यायां क्षत्रियायां च 121, 11.
 व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् 37, 3.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 10.
 आहं कृत्वा तु यो विप्रो 443, 5.
 आहस्य पूजितो देशो 303, 17.
 श्व-शृगाल-वृक-ह्रीपि- 388, 15.
 श्वः कर्ता ऽस्मीति निश्चित्य 360, 8.
 षण्मासात् पि. णी 233, 17.
 स एवोपपत्तिर्ज्ञेयो 357, 6.
 स तस्मिन्नेव कर्तव्यो 68, 7.
 सदा सम्भवतः कार्यम् 36, 4.
 सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यात् 468, 14.
 सर्ववर्णेषु दायदाः 220, 5.
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् 37, 5.
 सा चाग्नेदिधिषूर्जेया 357, 14.
 सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यात् 36, 21.
 सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिः 38, 16.
 सिंह-व्याघ्रर्क्ष-शरभाः 388, 13.
 सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात् 38, 15.
 स्तनादूर्ध्वमधो नाभेः 38, 1.
 स्नात्वा गृहं विशेषिषो 275, 8.
 स्याच्चेत्तत् पञ्चमादह्नः 265, 22.
 स्वयं दारान्तुस्नातान् 100, 5.
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च 37, 8.

५२.* देवस्वामिः—

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम् 331, 19.

* Devaswāmi is the author of Smṛiti-Chandrikā, Gṛihyasūtra-bhāṣya, &c.

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतद्व्यशृङ्गवचनम् 331, 16.
 निमित्तान्तर- 331, 17.
 विट्पतिरितिथिरित्यन्ये वदन्ति
 344, 23.

५३. *धर्मः—

यादिव्या आप इति पात्रम् 410, 14.

५४. नारदः—

अदुष्टधेद्वरो राज्ञा 90, 2.
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः 76, 18.
 अभिशापादुरो रोगात् 76, 4.
 अशक्तौ भेषजस्यार्थे 10, 4.
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च 76, 6.
 आपत्स्वपि च कष्टास्तु 5, 3.
 आर्षधैवाथ दैवश्च 45, 10.
 ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च 76, 5.
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या 57, 18.
 क्षेत्रं बीजवते देयम् 76, 19.
 चतुर्दशविधः शास्त्रे 76, 1.
 चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च 76, 2.
 तस्य कुर्याच्चपो दण्डम् 91, 18.
 तस्यामप्रकृतिस्थायाम् 80, 2.
 चीनृतून् समतिक्रम्य 93, 11.
 दत्त्वा न्यायेन यः कन्याम् 90, 1.
 दीर्घ-कुत्सितरोगार्ता 92, 2.
 दृष्टाऽन्यगतभावा च 92, 3.
 दोषे सति न दोषः स्यात् 92, 21.
 द्वे भार्ये क्षत्रियस्याऽन्ये 95, 11.

* Possibly Dharmasmiti.

नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्याम् 92, 11.
 निसर्गषण्डो वध्निश्च 76, 3.
 पिता दद्यात्स्वयं कन्याम् 79, 17.
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 57, 19.
 पुमान् स्यादक्षणेरेतैः 75, 20.
 प्रतिगृह्य तु यः कन्याम् 93, 10.
 प्रथमादाश्रमाद्वापि 153, 4.
 ब्राह्मणस्य तु विक्रेयम् 12, 9.
 ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन 95, 9.
 ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् 153, 5.
 ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम् 85, 9.
 माता त्वभावे सर्वेषाम् 80, 1.
 मातामहो मातुलश्च 79, 18.
 यदा तु नैव कश्चित् स्यात् 80, 3.
 यद्यवदयं तु विक्रेयाः 10, 5.
 यस्तु दोषवर्ती कन्याम् 91, 17.
 यस्यास्तु प्लवते वीर्यम् 75, 19.
 यो वै यतीननादृत्य 339, 19.
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् 85, 11.
 विजानन् वसतो ग्रामे 339, 20.
 वैद्याया द्वौ पती ज्ञेयौ 95, 12.
 शुद्रायाः प्रातिलोम्येन 95, 10.
 सवर्णमनुरूपं च 80, 13.
 सहधर्मं चरेत्तेन 80, 14.

५५. नारायणः—

अचालयित्वा तत्पात्रम् 435, 8.
 द्विजातिभ्यः सवर्णायाः 417, 19.
 निकेतनं कारयित्वा 366, 19.
 निराशाः पितरस्तेषाम् 435, 9.

ब्रह्महत्यामवाप्नोति 366, 20.

यद्द्रव्यं यत्पवित्रं च 417, 18.

५६. निगमः—

अनिष्टत्वाद्ब्रह्मत्वाद्वा 423, 12.

अपहता इति तिलान् विकिरेत्
402, 1.

आहिताग्नेः पित्रर्चनम् 383, 8.

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः 372, 20.

तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमानाः
424, 9.

नाक्षपानादिकं श्राद्धे 423, 11.

स वैवार्ध्वाणसः प्रोक्तः 372, 21.

५७. नृसिंहपुराणम्—

अग्निं स्वात्मानि संस्थाप्य 156, 11.

अथाऽऽचम्य निरुद्धासुः 192, 13.

इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा 156, 10.

एवं वनाश्रमे तिष्ठन् 156, 6.

कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिम् 192, 15.

चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य 192, 14.

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् 156, 7.

जप-ध्यानविशेषेण 192, 7.

ततो निवृत्य तत् पात्रम् 192, 6.

दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च 156, 9.

देयं पितृभ्यो देवेभ्यः 156, 8.

न दुष्येत् तस्य तत् पात्रम् 192, 12.

प्राप्नोति परमं स्थानम् 193, 3.

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यम् 192, 11.

भुञ्जीत पर्णपुटके 192, 10.

यतिर्धर्मरतः शान्तः 193, 2.

यस्यैतानि सुगुप्तानि 149, 7.

संन्यसेदकृतोद्वाहो 149, 8.

सर्वव्यञ्जनसंयुक्तम् 192, 8.

सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो 192, 9.

हृत्पुण्डरीकनिलये 193, 1.

५८. *न्यायः—

समं स्यादश्रुतत्वात् 362, 14.

५९. पञ्चपुराणम्—

आचान्तेषूदकं दद्यात् 434, 12.

शिखायज्ञोपवीतेन 165, 12.

६०. परमहंसोपनिषद्—

काष्ठदण्डो धृतो येन 177, 14.

को मुख्यः 175, 1.

कौपीनं दण्डमाच्छादनम् 174, 16.

ज्ञानदण्डो धृतो येन 175, 7.

तच्च न मुख्यम् 174, 17.

स याति नरकान् घोरान् 177, 15.

६१. पारस्करः—

अन्तर्दशाहे विप्रस्य 283, 13.

अन्यच्च गो-कृष्णाजिनम् 436, 15.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यादि 284, 20.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा—

283, 12.

अहन्यहनि यच्छ्राद्धम् 300, 4.

आजं गव्यं वा 33, 1.

एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् 436, 16.

एका वैश्यस्य 95, 16.

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धम् 300, 6.

ऐगेयमजिनम् 32, 21.
 गच्छन् देशान्तरं यद्धि 301, 10.
 ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धम् 301, 7. 404, 2.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 300, 7.
 तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तम् 301, 11.
 तन्नित्यश्राद्धवत् कुर्यात् 301, 9.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 त्रींस्तु दद्यात्तृतीये 290, 3.
 देवानुद्दिश्य क्रियते 301, 8.
 द्वितीये चतुरो दद्यात् 290, 2.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 निषेककाले सोमे च 301, 6. 404, 1.
 प्रथमे दिवसे देयाः 290, 1.
 ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु 289, 15.
 भक्ष्यं भोज्यं समं ज्ञेयम् 436, 17.
 मासे द्वितीये 20, 9.
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा 284, 21.
 यदहः पुंसा 20, 9.
 रौरवं राजन्यस्य 33, 1.
 वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः 289, 16.
 वैश्वदेवविहीनं तु 300, 5.
 सर्वेषां वा गव्यम् 33, 2.
 सर्वेषां वा शूद्राम् 95, 17.
 स्वस्तीति भगवन् 435, 14.
 हिरण्यं विश्वेभ्यो 436, 14.

६२. पितामहः—

अमावास्या व्यतीपात—308, 19.
 कुटीचको बहूदको 161, 2.
 चतुर्थः परहंसश्च 161, 3.

चतुर्विधा भिक्षवस्तु 161, 1.
 चान्द्रायणेन वर्तेत 163, 21.
 न कुट्यां नोदके सङ्गम् 163, 7.
 नाङ्गारे नाऽऽसने नाऽङ्गे 163, 8.
 नित्यं त्रिषवणस्नायी 163, 20.
 निश्चलः स्थाणुभूतश्च 163, 6.
 परः परमहंसस्तु 174, 2.
 बन्धुवर्गे न भिक्षेत 163, 5.
 बहूदकः स विज्ञेयः 163, 4.
 यमैश्च नियमैर्युक्तो 174, 3.
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 13.
 174, 5.
 विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः 303, 20.
 वृक्षमूले वसेन्नित्यम् 163, 22.
 वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च 172, 11.
 174, 11.

स्वमात्रायां न कुर्याद्वै 163, 9.
 हंसस्तृतीयो विज्ञेयः 163, 19.

६३. *पिप्पलादशाखा—

अग्नेरिव शिखा नाऽन्या 169, 4.
 इदं यज्ञोपवीतं तु 169, 10.
 एभिर्धार्मिदं सूत्रम् 169, 7.
 कर्मण्यधिकृता ये तु 169, 6.
 ज्ञानमेव परं तेषाम् 169, 3.
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठाः 169, 2.
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी 168, 15.
 तत्सूत्रं विदितं येन 163, 13.
 ते वै सूत्रविदो लोके 169, 1.

* Possibly this is an Upanishad.

धारणादस्य सूत्रस्य 168, 18.
 बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् 168, 16.
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रम् 168, 17.
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य 169, 9.
 यदक्षरं परं ब्रह्म 168, 11.
 येन सर्वमिदं प्रोतम् 168, 14.
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् 169, 11.
 शिखा ज्ञानमयी यस्य 169, 8.
 सशिखं वपनं कृत्वा 168, 10.
 स शिखीत्युच्यते विद्वान् 169, 5.
 सूचनात् सूत्रमित्याहुः 168, 12.
 सूत्रमन्तर्गतं येषाम् 168, 19.

६४. *पुराणम्—

अग्नौकरणशेषं तु 412, 12.
 अतिक्रम्य द्विजवरान् 348, 10.
 अतिक्रम्य महारौद्रम् 363, 15.
 अनतीतद्विवर्षस्तु 241, 15.
 अत्रेदोक्ताश्च निर्यासाः 376, 2.
 आशौचं बान्धवानां तु 241, 16.
 आसने चासनं दद्यात् 402, 10.
 उपमूलं सकृच्छ्रान् 391, 15.
 एष्टव्या बहवः पुत्राः 108, 13.
 कन्यागते सवितरि 323, 17.
 कुरुष्वेति स तैरुक्तो 402, 3.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 23, 4.
 जपेदायान्तु न इति 408, 20.
 ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ 323, 19.
 तत्र पार्वणवच्छ्राद्धम् 330, 14.

तस्मान्नातिक्रमेत्प्राज्ञो 348, 11.
 ताभ्यां चैव नमस्कृत्य 401, 12.
 तिथिर्वैवस्वती नाम 310, 2.
 तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रम् 408, 22.
 दक्षिणं चरणं विप्रः 361, 11.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 442, 10.
 द्वादशेऽहनि राजेन्द्र 27, 3.
 धनं पुत्राः कुतस्तस्य 323, 22.
 नातिक्रामेन्नरश्चैतान् 348, 14.
 निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु 403, 1.
 निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति 324, 2.
 पादावादाय वैद्यो द्वौ 361, 12.
 पार्ण-राजत-ताम्राणि 391, 15.
 पुनः स्वभुवनं यान्ति 323, 20.
 पुष्प-धूप-सुगन्धादि 391, 18.
 प्रतिवासरिको होमः 442, 9.
 प्रदानं यत्र यत्रैषाम् 330, 13.
 भागिनेयं विशेषेण 348, 13.
 मातुलान् भजते पुत्रः 73, 14.
 मुमुक्षुः परमे हंसे 161, 8.
 यथाशीला भवेन्माता 73, 19.
 यवांस्तिलान् वृसीः कांस्यम्
 391, 19.
 रक्षार्थं पितृसत्रस्य 408, 21.
 वांशं करीरं सुरसम् 376, 1.
 विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता 161, 5.
 वृश्चिके समतिक्रान्ते 324, 1.
 शक्तो बहूदके तीव्र- 161, 7.
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा 323, 18.
 श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि 376, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

आद्धभूमौ गयां ध्यात्वा 401, 11.
 सत्यामेव तु तीत्रायाम् 161, 6.
 सप्त पूर्वान् सप्त परान् 348, 9.
 सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् 348, 12.
 सूर्ये कन्यागते श्राद्धम् 323, 21.

६५. *पुराणान्तरम्—

केवलं चिन्तयेज्जातिम् 347, 21.
 तस्मात्सम्पूजयेदेनम् 347, 20.
 दूरस्थं भोजयेन्मूढो 347, 19.
 नातिक्रामेन्नरो विद्वान् 348, 3.
 मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि 348, 2.
 यस्त्वासन्नमतिक्रम्य 347, 18.
 सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु 348, 1.

६६. पुलस्त्यः—

अयनद्वितये श्राद्धम् 326, 18.
 तेषां तु पितृवच्छ्राद्धम् 466, 4.
 न त्यजेत् सूतके वाऽपि 210, 15.
 प्रदत्तायां त्रिरात्रेण 245, 21.
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् 210, 17.
 मातुः पितरमारभ्य 466, 3.
 युगादिषु च सर्वासु 326, 19.
 सद्यस्त्वधौढकन्यायाम् 245, 20.
 सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमम् 210, 14.
 सूतके मृतके चैव 210, 16.

६७. पैठीनसिः—

अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति 342, 5.
 अपि वा क्षत्रियायाम् 96, 1.

अलाभे कन्यायाः 96, 1.
 आद्येन्दावेव कर्तव्या 291, 9.
 आविकं वैश्यस्य 35, 20.
 आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धम् 442, 14.
 एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धम् 298, 3.
 एकोद्दिष्टविधानेन 454, 6.
 कार्पासमुपवीतम् 35, 19.
 कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यात् 441, 7.
 क्षत्रिया शरम् 98, 14.
 क्षौमेयं राजन्यस्य 35, 19.
 चतुर्गामपि वर्णानाम् 298, 4.
 जनौ सपिण्डाः शुचयः 212, 1.
 259, 15.
 ततो ब्राह्मणहस्तेषु 410, 10.
 तत्र सूतकं तद्भत् 258, 6.
 ता वर्जयेदिति 64, 2.
 तेषामेकैकः 342, 9.
 त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुः 342, 5.
 त्रीनतीत्य मातृतः 223, 7.
 त्रीन् मातृतः 61, 13. 62, 1.
 द्विरैन्दवं तु कुर्वाणः 291, 10.
 नियुक्तो मूर्धनि 342, 10.
 पञ्चमीं मातृतः 61, 12.
 परिक्रमो ब्राह्मणस्य 98, 16.
 पितरौ चेन्मृतौ स्याताम् 234, 15.
 पितृपाकात्समुद्भूत्य 442, 13.
 पितृ-मातृष्वसृ 64, 1.
 प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् 454, 8.
 प्रेतं मनसा ध्यायन् 288, 2.
 ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ 362, 3.

* The quotations belong to different *Purāṇas*.

विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु 258, 5.
 वृन्ताक-नालिका-पौत- 378, 13.
 वैद्या प्रतोदम् 98, 15.
 शूद्रायां वा 96, 2.
 शूद्रा वल्लदशाम् 98, 15.
 आर्द्धं निर्वर्त्य विधिवत् 441, 6.
 श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य 234, 16.
 सपिण्डीकरणादूर्वाक् 454, 5.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 454, 7.
 साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः 98, 14.
 सूतकं मातुरेव स्यात् 212, 15.
 259, 16.
 सूतके सावित्र्या 210, 19.
६८. प्रचेताः—
 अतः सुतेन कर्तव्यम् 446, 21.
 अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा 425, 21.
 अपसव्यं न कुर्वीत 460, 5.
 आ चान्नपरिणामात् 365, 19.
 आपोशानं प्रदायाथ 421, 8.
 आसायं आर्द्धशालायाम् 440, 15.
 एकैकस्य तु विप्रस्य 405, 8.
 कारवः शिल्पिनो वैद्याः 256, 13.
 कृतचूडस्तु कुर्वीत 465, 4.
 कृतापसव्यः पूर्वेषुः 361, 6.
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव 368, 13.
 कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च 368, 15.
 क्रियते शुद्धये यत्तु 301, 1.
 ततो मातामहानां च 459, 20.
 तावद्दृष्टिश्च कर्तव्या 288, 11.

तृप्तान् बुद्ध्याञ्जमादाय 426, 13.
 दण्डग्रहणमात्रेण 446, 20.
 दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् 288, 10.
 नखि-दंष्ट्रि-विपन्नानाम् 327, 9.
 न जपेत् पैतृकं जप्यम् 460, 1.
 न पादौ न शिरो बस्तिम् 425, 19.
 न स्पृशेद्ग्रामहस्तेन 425, 18.
 नैकः आर्द्धद्वयं कुर्यात् 469, 1.
 पीत्वाऽऽपोशानमभियात् 424, 14.
 प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् 460, 7.
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 2.
 भवद्भिः पितृकार्यं नः 361, 7.
 भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते 440, 14.
 भोजनं तु न निःशेषम् 445, 20.
 मधुवाता इति तृचम् 421, 9.
 महायवा त्रीहियवाः 368, 14.
 मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् 459, 19.
 मातृध्वसा-मातुलयोः 248, 14.
 मृते चर्त्विजि याज्ये च 248, 15.
 यथा चोपचरेद्देवान् 460, 6.
 यत्रोऽसीति यवान् कीर्त्वा 405, 9.
 ये अग्नीति भुवि क्षिपेत् 427, 6.
 राजानो राजभृत्याश्च 256, 14.
 वृक्षारोहण-लोहादि- 327, 8.
 शिरःप्रभृति पादान्तम् 408, 18.
 शुद्धचर्थमिति तत् प्रोक्तम् 301, 2.
 आर्द्धकर्ता न कुर्वीत 368, 2.
 आर्द्धभुक् प्रातरुत्थाय 368, 1.
 आर्द्धभुग्यो नख-श्मश्रु- 391, 12.

सर्वं प्रकृतं दत्त्वा 420, 3.
 सर्वेन्द्रियाणां चापल्यम् 424, 15.
 सव्येन वैश्वदेवार्थम् 361, 8.
 स्वधाकारं प्रयुञ्जीत 465, 5.

६९. प्रजापतिः—

अन्याश्रितेषु दारेषु 250, 16.
 कुटीचको नाम 161, 11.
 गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः
 250, 17.

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन् 329, 6.
 संक्रान्तावुपरागे च 329, 5.

७०. *प्रभासखण्डम्—

दैवे कर्मणि पित्र्ये च 335, 10.
 शुद्धं स्यात्तु चतुर्थे ऽह्नि 335, 9.

७१. बृहच्चद्राक्ष्णम्—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसः 177, 9.

७२. बृहत्प्रचेताः—

मातुः शौचं दशाहेन 231, 16.
 मुहूर्तं जीवितो बालः 231, 15.

७३. बृहन्मनुः—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमम्
 321, 2.

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः
 321, 5.

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टाः 321, 3.
 जीवन् जातो यदि ततो 231, 12.
 तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत 321, 6.
 तस्मात्तत्रैव दातव्यम् 321, 4.
 दशाहाभ्यन्तरे बाले 231, 5.

भगिन्यां संस्थितायां तु 252, 4.

मित्रे जामातरि प्रेते 252, 5.

शावाशौचं न कर्तव्यम् 231, 5.

दयालके तत्सुते चैव 252, 6.

सूतकं सकलं मातुः 231, 13.

७४. बृहस्पतिः—

अटेत पृथिवीं सर्वाम् 338, 12.

अत्यम्लं शुक्तमाख्यातम् 338, 18.

अनभ्यर्च्योदपात्रं तु 433, 16.

अन्यथा वर्तमानौ तौ 443, 17.

अन्यदेशगता पत्नी 439, 5.

अपसव्येन पित्र्ये च 361, 20.

आपत्काले स्वयं कुर्वन् 5, 7.

आर्द्रवश्च दशैते तु 403, 12.

उपवीती ततो भूत्वा 361, 19.

ऋचा तु तृप्यति पिता 338, 14.

ऋचो यजुषि सामानि 338, 11.

ऋतुकालाभिगमनम् 104, 11.

एकविंशतिवर्षो वा 69, 10.

एकैकमथ दा द्वौ त्रीन् 364, 6.

करिष्यति वृषोत्सर्गम् 305, 6.

कर्कटे संस्थिते भानौ 129, 16.

काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान् 305, 4.

कुसीद-कुषि-वाणिज्यम् 5, 6.

ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः 403, 10.

क्षत्रियो द्वादशाहेन 209, 15.

गयां यास्यति यः कश्चित् 305, 5.

गंयायां धर्मपृष्ठे च 305, 8.

गयाशीर्षे वटे चैव 305, 9.

चत्वारिंशदन्त्येके 229, 19.
 जाताशौचं तु सर्वेषाम् 260, 9.
 ज्ञाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यैः 461, 19.
 तदा तं जीर्णवृषभः 439, 6.
 तस्माच्छुक्रविवृद्धयम् 101, 13.
 तां निशां ब्रह्मचारी स्यात् 443, 16.
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु 205, 17.
 त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु 69, 9.
 व्यहं मातामहाऽऽचार्य- 247, 21.
 दशाहाच्छुद्धयेति विप्रो 221, 1.
 दशाहेन सपिण्डास्तु 205, 16.
 देशान्तरं वदन्त्येके 229, 18.
 धुनिश्च रोचनश्चैव 403, 11.
 न किञ्चिद्वैजादन्यत् 195, 6.
 न चाध्ययनशीलः स्यात् 195, 11.
 न तीर्थवासी नित्यं स्यात् 195, 10.
 नर्मदोत्तरभागे तु 129, 15.
 नैवाददीत पाथेयम् 195, 8.
 पक्रमापल्लु गृहीयात् 195, 9.
 पालयिष्यति वृद्धत्वे 305, 7.
 पितुः पितामहः साप्ता 338, 15.
 पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः 462, 14.
 प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः 461, 18.
 प्रवासादिनिमित्तेषु 211, 14.
 बान्धवो वा परो वाऽपि 261, 15.
 यदि लभ्येत पित्रर्थे 338, 13.
 यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे 338, 10.
 यस्तैः सह सपिण्डोऽपि 261, 14.
 रिक्थे च पिण्डदाने च 462, 15.
 लब्धाहारां स्त्रियं कुर्यात् 101, 14.

विना भोजनकालं तु 195, 7.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 16.
 सत्क्रिया-काल-पात्रादि 364, 7.
 सदैव वा पर्ववर्जम् 104, 12.
 सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु 221, 2.
 सायं-प्रातर्वैश्वदेवम् 254, 11.
 सूतके मृतके चैव 211, 13.
 स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्
 101, 12.
 स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता 260, 10.
 स्वाध्यायः क्रियते यत्र 254, 10.
 ७५. वैजवापः—
 अथ सीमन्तोन्नयनम् 21, 7.
 अप्यदम-मृग्मयानि 392, 22.
 एकस्मिन् वा बहुषु वा 409, 18.
 खादिरोदुम्बराण्यर्घ्य- 392, 21.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 411, 9.
 तस्योपरि कुशान् दत्त्वा 411, 8.
 तृतीये वर्षे 28, 11.
 पिता नाम करोति 25, 19.
 पुरास्तमयात् 39, 14.
 मासि द्वितीये वा 20, 7.
 शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः 39, 15.
 स्तीर्त्वा पितृणां त्रीण्येव 409, 17.
 ७६. *बौधायनधर्मः—
 ओं भूः सावित्रीम् 159, 13.
 ७७. बौधायनः—
 अग्निहोत्रं स्वकाले च 159, 9.

* Ordinarily called Baudhā-
 yanadharmaśūtram.

अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतम् 170, 11.
 अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपः 71, 15.
 अथ यदि दशरात्र-267, 4.
 अथ संवत्सरे पूर्णे 451, 11.
 अथादित्यस्यास्तमयात् 158, 17.
 अथोत्तरतः 67, 15.
 अनागतां तु ये पूर्वाम् 164, 18.
 अनुपनीतेन 67, 13.
 अनुष्ठितं तु यद्देवैः 68, 16.
 अन्यस्मै विधिवद्देया 89, 9.
 अपि वा गुणहीनाय 77, 14. 78, 3.
 अभिगम्य गृहाङ्गिक्षाम् 187, 21.
 अलुप्तकेशो यः पूर्वम् 296, 10.
 अविद्यमाने सदृशे 81, 3.
 असम्भवे तु पूर्वस्य 189, 11.
 आज्यं च गार्हपत्ये तु 159, 1.
 आज्यं पयो दधीत्येतत् 158, 14.
 आदिशेत् प्रथमे पिण्डे 456, 10.
 आपद्यपि न कांस्ये तु 191, 18.
 इतरदितरस्मिन् 67, 17.
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् 159, 10.
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रम् 187, 12.
 उत्तरेषामुत्तरोत्तरः 87, 10.
 उत्पादयेच्च कवचम् 188, 4.
 उदये विधिवत् सन्ध्याम् 179, 14.
 उद्वयं तमसस्परीति 192, 2.
 उपतिष्ठेत् सूर्यं तु 187, 11.
 उषःकाले समुत्थाय 179, 9.
 ऊनपञ्चाशदेतेषाम् 72, 6.

ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः 187, 8.
 ऋचो-यजुषि-सामानीति 345, 5.
 ऋतौ नोपैति यो भार्याम् 100, 10.
 एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः 190, 3.
 एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
 एकादश-नव-द्वि-त्रि- 157, 8.
 एकैकमेव 116, 10.
 एको वा तादृशो दण्डो 157, 11.
 एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य 160, 11.
 एतामवस्थां सम्प्राप्य 159, 8.
 एतावतैव विधिना 153, 16.
 ओं भूरित्यादिना प्रादय 158, 15.
 काले ष्वराण्भूयिष्ठे 187, 7.
 कुटीचकाः परित्रज्य 162, 9.
 कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि 191, 17.
 कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा 157, 12.
 कुशलैर्यथितं शिष्यम् 157, 13.
 कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च 164, 4.
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च 187, 13.
 कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि 157, 5.
 कौपीनाच्छादनं वासः 158, 6.
 क्षीरमपेयम् 381, 3.
 गुड-तैल-हिरण्यानाम् 214, 7.
 गृहीतं मन्त्रवत्तच्चेत् 158, 2.
 गृहीत्वेमा अथागत्य 118, 2.
 गोत्राणां च सहस्राणि 172, 5.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च 188, 1.
 गौतमादीनृषीन् सप्त 131, 10.
 ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च 164, 2.

ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते 158, 18.
 चण्डालाद्यहतं चैतत् 158, 1.
 चतुरस्रं वर्तुलं वा 158, 1.
 छत्रं पवित्रं सौत्रीं च 158, 8.
 जागृयात् रात्रिमेतां तु 159, 5.
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु 81, 2.
 ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दम् 187, 17.
 तत्र तत्र देशग्रामाण्यम् 67, 18.
 तदभावे रहस्यवित् 341, 5.
 तद्वत् पवित्रे गोवालैः 179, 13.
 तस्मिन्नहनि दानं च 214, 8.
 तासां पञ्चादिका नित्याः 158, 11.
 तुल्यमाहुस्तयोः पापम् 100, 11.
 तेषां चत्वारः 87, 8.
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे 188, 3.
 त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतः 343, 1.
 त्रि-षड्रात्रोपवासाश्च 164, 3.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमती 81, 1.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीम् 100, 8.
 त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् 157, 7.
 दद्याद्गुणवते कन्याम् 77, 13.
 दन्तान्विधाव्य चाक्रम्य 179, 10.
 दशरात्रसमाशौचम् 267, 5.
 दाता स्वर्गमवाप्नोति 191, 4.
 दारवं वैणवं वाऽपि 158, 3.
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूताम् 188, 2.
 देवानामुजवो दर्भाः 397, 19.
 दैवमार्षं तथा दिव्यम् 156, 14.
 द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि 157, 16.

द्वितीयमान्तरं वासः 187, 9.
 द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि 296, 11.
 द्वितीये पितरं तस्याः 456, 11.
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्तः 187, 18.
 नानुष्ठेयं मनुष्यैस्त- 68, 17.
 निस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव 160, 12.
 नैवासौ भोजयेच्छ्राद्धे 424, 12.
 नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् 78, 9.
 पञ्चधा विप्रतिपत्तिः 97, 12.
 पद्मानि चाक्षसूत्रं च 158, 9.
 पातु मां सर्वतो रामो 187, 20.
 पात्रं वामकरे क्षिप्वा 188, 5.
 पात्रं शिलामयं तान्नम् 158, 4.
 पात्राणि सादयित्वाऽथ 159, 5.
 पादुके चापि शौचार्थम् 158, 7.
 पादेन पादमाक्रम्य 424, 11.
 पूजयित्वा यथाशक्ति 181, 11.
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु 159, 2.
 पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ 179, 16.
 प्रदक्षिणं तु देवानाम् 397, 18.
 प्राङ्नाभिच्छेदनात् ग्राह्या 214, 9.
 प्राणयात्रिकमच्चं तु 188, 6.
 प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्म- 157, 17.
 बलादपहता कन्या 89, 8.
 विभ्रज्जलपवित्रं वा 179, 12.
 ब्रह्मजज्ञानम् 192, 1.
 ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यात् 159, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 189, 10.
 ब्राह्मणानामयं धर्मो 155, 3.

भिक्षापात्रादिशुद्धचर्यम् 187, 16.
 भिक्षां न दद्युः पञ्चाहम् 190, 11.
 भिक्षां बन्धुभ्य आदाय 162, 10.
 भुञ्जीत 192, 3.
 भुञ्जीत न वटाश्वत्थ- 191, 16.
 भैक्षवर्यादुपावृत्य 191, 21.
 भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यम् 189, 13.
 भौतिकं चात्मनश्चान्ते 156, 15.
 मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः 179, 15.
 यदस्य पारे रजसः 160, 8.
 यस्मिन् गृहे जना मौख्यात् 190, 12.
 यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत 296, 12.
 युवा सुवासा इत्येवम् 160, 10.
 येन देवाः पवित्रेण 160, 7.
 योगपट्टं बहिर्वासः 158, 10.
 योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये
 187, 14.
 राजन्य-वैद्ययोर्नैति 155, 4.
 वाग्दत्ता मनोदत्ता 57, 14.
 वापयित्वा च केशादीन् 157, 6.
 विकेशं सितमस्पष्टम् 157, 15.
 विधूमे सन्नमुसले 187, 6.
 विवत्साया अन्यवत्सायाश्च 381, 3.
 विश्वामित्रो जमदग्निः 71, 14.
 विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे 187, 19.
 वेष्टितान् कृष्णगोवाल- 157, 10.
 व्याहृतिभिस्तथा पात्रम् 160, 9.
 शिष्य-सतीर्थ- 249, 6.
 श्रावणपौर्णमास्याम् 127, 19.
 षट्पादं पञ्चपादं वा 157, 14.

सखा मेत्यादिना दण्डम् 160, 6.
 सगोत्रां चेदमत्या 72, 11.
 स तस्य सुकृतं दत्त्वा 190, 15.
 स तुल्यं भृणहत्यायाः 100, 9.
 सत्वक्कानव्रगान् सौम्यान् 157, 9.
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः 164, 19.
 सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानाम् 71, 16.
 सर्वेषामप्यभावे तु 189, 12.
 सव्ये चादाय पात्रं तु 187, 10.
 साधुं चाऽपतितं विप्रम् 190, 14.
 सोऽहं नारायणो देवः 187, 15.
 सौवर्णे राजते ताम्र- 191, 19.
 स्तीर्णेषु दर्भेष्वासीत 159, 6.
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य 159, 4.
 स्नात्वा चात्रम्य विधिवत् 179, 11.
 स्वयमाहृतपर्णेषु 191, 15.
 हंसाः कमण्डलुं शिष्यम् 164, 1.

७८. ब्रह्मगर्भः—

योऽनुष्ठितुं न शक्नोति 229, 6.
 सोऽग्निं वारिमहायात्राम् 229, 7.

७९. ब्रह्मनिरुक्तम्—

पाद्यं चैव तथैवार्थम् 398, 8.
 शन्नो देवीति मन्त्रेण 398, 9.

८०. ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासैर्वा 238, 2.
 अथ देवप्रतिष्ठायाम् 258, 8.
 अन्यत्र भोजनं कुर्यात् 279, 4.
 अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च 410, 3.
 असमानैश्च सङ्कीर्णैः 226, 4.

अस्थिसञ्चयने विप्रो 284, 9.
 आचार्यं वा ऽप्युपाध्यायम् 279, 1.
 आ जन्मनस्तु चौलान्तम् 245, 12.
 आशौचं न भवेद्धोके 258, 20.
 एकाहमशुचिर्भूत्वा 279, 5.
 कृत्वा पतति वै तस्मात् 279, 3.
 कृते तु केवलं स्नानम् 284, 5.
 कृते तु सञ्चये विप्रः 284, 11.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् 226, 5.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निम् 226, 6.
 खनित्वा तु शनैर्भूमिम् 238, 4.
 गिरि-वृक्षप्रपातं च 226, 7.
 गोमङ्गलादौ वैश्यानाम् 258, 19.
 घृतात्फेनं घृतान्मण्डम् 379, 17.
 चण्डालैरथ वा चौरैः 228, 1.
 ततः परं प्रवृद्धायाम् 245, 15.
 ततो वाग्दानपर्यन्तम् 245, 14.
 तदा स्नातः सचैलस्तु 284, 10.
 तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन 247, 6.
 तस्य दाहादिकं कार्यम् 228, 2.
 तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिः 284, 3.
 तावद्यो ऽवान्धवस्तत्र 284, 2.
 त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थम् 113, 17.
 दत्ता नारी पितुर्गहे 247, 5.
 दीर्णं तक्रमपेयं च 379, 19.
 देशे काले च पात्रे च 299, 6.
 देहे पितृषु तिष्ठन्तु 257, 5.
 धर्मविघ्नकरीं भार्याम् 113, 16.
 न वाऽश्रुपातः पिण्डो वा 226, 10.

नागानां विप्रियं कुर्वन् 226, 1.
 निगृहीताश्च ये राज्ञा 226, 2.
 निमन्त्रितस्य विप्रस्य 257, 4.
 पतितानां न दाहः स्यात् 226, 9.
 परदारान् हरन्तश्च 226, 3.
 पितुर्वरस्य च ततो 245, 17.
 पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो 299, 7.
 प्रमादादथ निःशङ्कम् 227, 18.
 प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे 258, 17.
 प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम् 257, 6.
 मन्त्रादितर्पणैर्वापि 258, 18.
 महापातकिनो ये च 226, 8.
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा 279, 2.
 मृतस्य यावदस्थीनि 284, 1.
 राज्यनाशस्तु येन स्यात् 258, 16.
 वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा 238, 3.
 वाक्प्रदाने कृते तत्र 245, 16.
 श्राद्धादौ पितृयज्ञे च 258, 9.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 वह्नि 225, 14.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 विद्युत्-227, 19.
 सगुह मरिचाक्तं तु 379, 18.
 सचैलं स्नानमन्येषाम् 284, 4.
 सद्यःशौचं भवेत्तत्र 245, 13.
 सुदूरात् परिहर्तव्यैः 225, 15.
 स्त्रीणां तु पतितो गर्भः 238, 1.
 स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् 245, 18.
 ८१. ब्रह्माण्डपुराणम्—
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टम् 377, 2.

अलाभे ध्यानि-भिक्षूणाम् 340, 1.
 आद्येऽवसाने श्राद्धस्य 401, 21.
 आसनारूढमन्त्राद्यम् 377, 1.
 एकाग्रमाधाय मनः 424, 24.
 करोति विधिवन्मर्त्यः 305, 2.
 क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्
 431, 4.
 क्षेत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धम् 305, 1.
 खण्डनं पेषणं चैव 430, 18.
 गत्वा निमन्त्रयेद्देव- 361, 4.
 गन्ध-रूपोपपन्नानि 393, 3.
 तदलाभे ऽप्युदासीनम् 340, 2.
 तेन देयास्त्रयः पिण्डाः 455, 14.
 त्रिभागहीनपक्षं वा 322, 9.
 दधि-शाकं तथा भक्ष्यम् 377, 6.
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च 401, 19.
 द्विः स्विन्नं परिदग्धं च 377, 3.
 न चाश्रु पातयेत् जातु 424, 1.
 न चोद्वीक्षेत भुञ्जानान् 424, 2.
 न दीनो नापि वा कुद्धो 424, 3.
 नदी-समुद्रतीरे वा 304, 13.
 नद्योर्वा सङ्गमे शस्तम् 304, 15.
 नभस्यकृष्णपक्षे तु 322, 8.
 नमः स्वधायै स्वाहायै 401, 20.
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु 359, 17.
 पिण्याकं मथितं चैव 377, 5.
 पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे 304, 16.
 पूर्वैर्जह्नि रात्रौ विप्राभ्यान् 361, 3.
 प्रक्षालनजलं दर्भैः 416, 13.

प्रक्षाल्य हस्त-पादादि 416, 13.
 प्रघर्षणं ततः कुर्यात् 430, 17.
 मृते पितरि यस्याथ 455, 13.
 वज्रेणाऽयं कुशैर्वाऽग्नि 430, 19.
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् 377, 7.
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा 377, 9.
 वाससां चोपधूतानि 377, 10.
 शर्करा-कीट-पाषाणैः 377, 4.
 शालग्रामे च गोकर्णे 304, 17.
 शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः 339, 15.
 शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः 393, 2.
 श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि 359, 16.
 समुद्रगानदीतीरे 304, 14.
 सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् 430, 16.
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्ताः 377, 8.

८२. *ब्राह्मणम्—

सर्वान् लोकान् 151, 2.

८३. †भगवान्—

आत्मन्येव च सन्तुष्टः 176, 17.
 यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् 176, 16.

८४. भरद्वाजः—

अञ्जादन्यद्रक्तपुष्पम् 376, 14.
 आविकं मार्गमौष्टं च 376, 17.
 एतानि नैव देयानि 376, 16.
 कुलित्थ-शण-जम्बीर- 376, 13.
 तण्डुलीयकशाकं च 376, 11.
 नक्तोद्धृतं तु यत्तोयम् 376, 9.

* The quotations belong to different Brāhmaṇa of the Vedās.

† Bhagavadgītā.

नीरसान्यपि सर्वाणि 376, 15.
 माहिष चामरं चैव 376, 18.
 मुद्राढकी-माषवर्जम् 373, 17.
 शिम्बिकानि करीराणि 376, 12.

८५. भविष्यपुराणम्—

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य 453, 7.
 अष्टादशेश्मनि तथा 25, 3.
 आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु 448, 19.
 एकादशेशपि वा मासि 453, 9.
 गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल 51, 17.
 चतुर्वर्णी चरेद्भैक्ष्यम् 41, 1.
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य 347, 11.
 ततः सन्ध्यामुपासीत 444, 7.
 दशकृत्वः पिबेच्चापो 444, 6.
 द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 15.
 द्वादशेश्मनि पष्ठे वा 453, 8.
 द्वादश्यामथ वा रात्रौ 25, 2.
 नव सप्त विशां राज्ञाम् 448, 18.
 नामधेयं दशम्यां च 25, 1.
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् 461, 1.
 ब्रह्मचर्येण वा कालम् 51, 18.
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति 347, 10.
 यजमानोऽग्निमान् राजन् 452, 14.
 लशुनं गृज्जनं चैव 378, 20.
 वृद्धिश्चाद्धे महाबाहो 461, 2.
 वृन्ताक -नालिका -श्लाबुम्

378, 21.

वैखानसो वाजपि भवेत् 51, 19.
 सपिण्डीकरणं कुर्यात् 453, 6.

संसर्गाद्दुष्यते तद्धि 382, 5.
 सुरा-लशुनसंस्पृष्टम् 382, 4.

८६. भविष्यपुराणम्—

प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु 291, 6.
 समाप्य चोदकं पिण्डान् 291, 7.

८७. भविष्योत्तरपुराणम्—

विप्राय दत्त्वा विधिवत् 227, 12.
 सुवर्णाकारनिष्पन्नम् 227, 11.

८८. भृगुः—

उपवीतं बटोरैकम् 38, 3.
 एककाले गतासूनाम् 469, 17.
 एकमेव यतीनां स्यात् 38, 4.
 तन्त्रेण श्रवणं कुर्यात् 469, 18.
 तृतीयस्य ततः कुर्यात् 469, 10.
 नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो 38, 12.
 पूर्वकस्य मृतस्यादौ 469, 19.
 मन्त्रपूतं स्थितं काये 38, 11.
 यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे 68, 9.
 यो यत्र विहितो धर्मः 68, 10.
 विशिखो व्युपवीतश्च 38, 10.
 सकृच्चोद्धरणान्तस्य 38, 13.
 सदोपवीतिना भाव्यम् 38, 9.

८९. मत्स्यः—

अक्रोधनैः शौचपरैः 365, 8.
 अथाचान्तेषु चाचम्य 434, 6.
 अनिवेद्य न भोक्तव्यम् 433, 13.
 अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 अमङ्गलं तद्यज्ञेन 405, 18.
 आचान्तेषु पुनर्दद्यात् 434, 17.

आधत्त पितरो गर्भम् 438, 11.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 418, 2.
 एवं निमन्त्र्य नियमान् 365, 7.
 गोमयेनानुलिप्तायाम् 396, 19.
 दक्षिणं जानुमालभ्य 361, 15.
 न देयाः पितृकार्येषु 393, 15.
 पद्म-बिल्वा-र्क-धत्तूर- 393, 14.
 भवनस्याग्रतो भुवि 396, 18.
 भवितव्यं भवद्भिश्च 365, 9.
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे 433, 12.
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात् 405, 18.

९०. *मत्स्यपुराणम्—

अक्षताभिः सपुष्पाभिः 398, 2.
 अन्नं तु सदधि-क्षिरम् 371, 15.
 अविमुक्ते प्रविष्टानाम् 183, 2.
 अविरोधेन धर्मस्य 182, 11.
 अश्वयुक्शुक्लनवमी 311, 12.
 अष्टौ मासान् विहारः स्यात्
 182, 19.
 आषाढस्यापि दशमी 311, 15.
 एकत्र चतुरो मासान् 183, 1.
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 311, 17.
 गुरोरभिहिते युक्तः 182, 8.
 ततश्च वैश्वदेवान्ते 441, 1.
 तृतीया चैत्रमासस्य 311, 13.
 न देहो भविता तत्र 183, 3.
 नाम-गोत्रं पितृणां तु 398, 12.
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु 182, 9.

* Matsyah and Matsyapurāṇam denote the same work.

पिण्डदः सप्तमस्तेषाम् 58, 18.
 222, 13.

पुनर्भोजनमध्वानम् 443, 19.
 पूरयेत् पात्रयुग्मं तु 405, 5.
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव 182, 10.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 311, 14.
 भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः 441, 2.
 मन्वन्तरादयश्चैताः 311, 18.
 माघे पञ्चदशी चैव 310, 21.
 मासं प्रीणाति सर्वान् वै 371, 16.
 युगादयः स्मृता ह्येताः 310, 22.
 लेपभाजश्चतुर्थाद्याः 58, 12.
 222, 2.

विप्राणां क्षालयेत् पादान् 398, 3.
 विश्वान् देवान् यवैः 405, 4.
 वैशाखस्य तृतीया तु 310, 20.
 श्राद्धकृच्छ्रादमुक् चैव 443, 20.
 भावणस्याष्टमी कृष्णा 311, 16.
 स्वाध्यायं कलहं चैव 443, 21.

९१. *महालसावाक्यम्—

तद्ददाचमनार्थाय 427, 15.

९२. मन्त्रवर्णः—

अनृणा अथो 150, 19.
 आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः
 65, 15.
 ऋणमस्मिन् सन्नयति 105, 5.
 तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा 65, 17.

* The quoted line is taken from a dialogue in Mārkaṇḍeya-purāṇam between Mādālasā and her son Alaka.

दशास्यां पुत्रानां हे 108, 16.

पिता पुत्रस्य जातस्य 105, 6.

ब्रह्मचर्यमागामुप 17, 15.

ये देवयानाः 150, 21.

९३. मनुः—

अकारणपरित्यक्ता 350, 15.

अकृत्वा भैक्ष्यचरणम् 44, 7.

अक्रोधनाः क्षुप्रसादाः 74, 17.

अक्षार-लवणाक्षाः स्युः 293, 11.

अगारदाही गरदः 350, 17.

अग्नीनात्मनि वैतानान् 145, 18.

अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्या 44, 17.

अभ्यभावे तु विप्रस्य 413, 14.

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते 31, 14.

अतः परं तु बन्दांसि 132, 5.

अतिवादांस्तिक्षेत् 194, 7.

अतैजसानि पात्राणि 191, 6.

अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात् 424, 17.

अदीयमाना भर्तारम् 81, 8.

अधार्मिकं तस्करं च 134, 8.

अधिविज्ञा तु या नारी 115, 5.

अधीत्य विधिवद्भेदान् 150, 1.

अध्यात्मरतिरासीनो 194, 11.

अनग्निरनिकेतः स्यात् 145, 19.

अनदन्नन्नमद्वैव 276, 4.

अनधीत्य गुरोर्वेदान् 150, 7.

अनपाकृत्य मोक्षं तु 150, 4.

अनातुरः सप्ररात्रम् 44, 8.

अनिर्दशाया गोः क्षीरम् 380, 11.

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् 387, 4.

अनिष्टा चैव यज्ञैश्च 150, 8.

अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः 344, 18.

अनुद्देशकरा नृणाम् 35, 9.

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् 263, 15.

अपत्यस्यैव चापत्यम् 139, 19.

अपुत्रोऽनेन विधिना 70, 8.

अप्रजा येषु वंशेषु 75, 3.

अप्रयत्नः सुखार्थेषु 145, 20.

अप्राप्तामपि तां तस्मै 77, 6.

अप्सु प्रास्य विनष्टानि 38, 20.

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोः 46, 1.

अभ्यञ्जनं स्नापनं च 47, 8.

अमावास्यामष्टमीं च 100, 20.

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे 362, 9.

अर्हत्तमाय विप्राय 339, 7.

अलंकृत्य सुतादानम् 84, 15.

अलाबुं दारुपात्रं वा 191, 8.

अलाभे त्वन्यगेहानाम् 41, 19.

अलाभे न विषादी स्यात् 186, 10.

अल्पाक्षाभ्यवहारेण 194, 15.

अल्पो वाऽपि महान्वाऽपि 83, 7.

अविष्णुतब्रह्मचर्यः 74, 13.

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीम् 55, 7.

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे 204, 4.

अश्रोत्रियः पिता यस्य 337, 5.

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् 337, 6.

अष्टम्यामपि वाणिज्यम् 315, 18.

अष्टाविमान् समासेन 34, 7.

अष्टावेणस्य मांसेन 372, 4.
 असपिण्डं द्विजं प्रेतम् 276, 1.
 असपिण्डा च या मातुः 62, 20.
 असवर्णास्वयं ज्ञेयो 98, 6.
 असंस्कृतप्रमीतानाम् 426, 8.
 अस्वर्या ह्याहुतिः सा स्यात् 279, 8.
 अहिंसया च भूतानाम् 194, 18.
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैः 190, 7.
 आख्यानानीतिहासांश्च 422, 7.
 आचारहीनः क्रीवश्च 351, 12.
 आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.
 आचार्ये तु खलु प्रेते 48, 9.
 आच्छाद्य चार्चयित्वा च 84, 12.
 आत्मनैव सहायेन 194, 12.
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 152, 19.
 155, 8.
 आ द्वाविंशत् क्षत्रवन्धोः 31, 13.
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते 372, 10.
 आनुलोम्येन सम्भूताः 118, 17.
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 12.
 आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेत् 133, 14.
 आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् 438, 16.
 आयोगवश्च क्षत्ता च 121, 5.
 आरण्यानां च सर्वेषाम् 380, 13.
 आविकं सन्धिनीक्षीरम् 380, 12.
 आर्षे गोमिथुनं शुल्कम् 88, 6.
 आर्षोद्वाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् 86, 17.
 आ षोडशान् ब्राह्मणस्य 31, 12.
 आसनेषूपकृषु 399, 2.

आ समाप्तेः शरीरस्य 50, 16.
 आ समावर्तनात् कुर्यात् 44, 18.
 आसां महर्षिचर्याणाम् 146, 4.
 आहूय दानं कन्यायाः 84, 13.
 इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः 85, 1.
 इतरेष्ववशिष्टेषु 87, 3.
 इन्द्रियाणां निरोधेन 194, 17.
 इष्टा च शक्तितो यज्ञैः 150, 6.
 उच्छिष्टभागधेयं स्यात् 426, 9.
 उत्कृष्टायाऽभिरूपाय 77, 5.
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम् 74, 8.
 उत्सादनं च गात्राणाम् 47, 1.
 उद्वहेत द्विजो भार्याम् 54, 18.
 उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युः 351, 5.
 उपनीय तु तत्सर्वम् 419, 11.
 उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् 399, 3.
 उभयत्र दशाहानि 211, 3. 217, 6.
 उभाभ्यामप्यजीवंस्तु 4, 11.
 ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात् 81, 7.
 ऋक्षेष्टचाग्रयणं चैव 141, 12.
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युः 35, 8.
 ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य 150, 3.
 ऋतुकालाभिगामी स्यात् 99, 1.
 ऋतुमत्यपि तिष्ठेत् 78, 6.
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणाम् 19, 16.
 एककालं चरेद्भैक्ष्यम् 186, 6.
 एकं गोमिथुनं द्वे वा 84, 16.
 एकः शर्यात् सर्वत्र 46, 5.
 एकादशे स्त्रीजननी 114, 3.

एकादश्यां तथा रूप्यम् 316, 1.
 एकैकमपि विद्वांसम् 339, 8.
 एतान् विगर्हिताचारान् 351, 16.
 एतानि यतिपात्राणि 191, 9.
 एताश्चान्याश्च सेवेत 146, 3.
 एतास्तिस्त्रस्तु भार्यार्थे 64, 13.
 एते गृहस्थप्रभवाः 17, 11.
 एतेष्वविद्यमानेषु 48, 11.
 एतैरेव महायज्ञान् 141, 2.
 एष वोऽभिहितो धर्मो 153, 1.
 ऐन्द्रं स्थानमुपासीनाः 257, 9.
 औदकेनैव विधिना 429, 4.
 औरधिको माहिषिकः 351, 14.
 औरभ्रेणाथ चतुरः 373, 2.
 कथञ्चिदप्यतिक्रामन् 366, 12.
 कन्यकां तु द्वितीयायाम् 315, 15.
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य 84, 19.
 कन्याप्रदानं विधिवत् 84, 17.
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यात् 84, 21.
 कन्यायां दत्तशुल्कायाम् 93, 15.
 कपालं वृक्षमूलानि 194, 1.
 कलविङ्कं प्लवं हंसम् 387, 5.
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते 96, 12.
 काम-क्रोधौ च संयम्य 173, 15.
 कामतस्तु प्रवृत्तानाम् 94, 13.
 काममभ्यर्थितोऽश्रीयत् 44, 4.
 काममुत्पाद्य कृष्यां तु 11, 7.
 कामं क्रोधं च लोभं च 46, 2.
 कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रम् 346, 3.

कार्पासमुपवीतं स्यात् 35, 15.
 कार्ष्ण-रौरव-बास्तानि 32, 11.
 कालमेव प्रतीक्षेत 194, 4.
 कालशाकं महाशल्कम् 372, 9.
 कुतपं चासने दद्यात् 392, 6.
 कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धम् 315, 14.
 कुलान्येव नयन्त्याशु 96, 14.
 कुशीलवोऽवकीर्णा च 350, 11.
 कृताञ्च चाऽकृताञ्चैन 10, 12.
 कृत्तकेश-नख-दमश्रुः 193, 18.
 कृमिभूतः श्वविष्टायाम् 12, 4.
 कृषि-गोरक्षमास्थाय 4, 12.
 कृषिजीवी शिल्पजीवी 351, 13.
 कृषिं साध्विति मन्यन्ते 4, 6.
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ 323, 4.
 केतितस्तु यथान्यायम् 366, 11.
 केशान्तः षोडशे वर्षे 47, 12.
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य 35, 1.
 क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् 387, 1.
 कुड्यन्तं न प्रतिकुड्यचेत् 194, 9.
 क्षत्रियं चैव सर्पं च 133, 17.
 क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या 34, 2.
 क्षत्रियात् विप्रकन्यायाम् 121, 1.
 क्षय्यामयाव्यपस्मारि- 73, 2.
 क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम् 52, 12.
 गर्भादेकादशे राज्ञो 31, 9.
 गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत 31, 8.
 गान्धर्वः स च विज्ञेयः 85, 2.

गान्धर्वो राक्षसश्चैव 84, 9.
 गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा 54, 17.
 गुरुदारे सपिण्डे वा 48, 10.
 गुरुपत्न्या च कार्याणि 47, 4.
 गुरोः कुले न भिक्षेत 41, 18.
 गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु 248, 9.
 गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थम् 8, 8.
 गृहमेधिषु चान्येषु 145, 21.
 गृहसन्देशको दूतो 351, 9.
 गृहस्थस्तु यदा पश्येत् 139, 18.
 गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे 268, 11.
 गो-भू-हिरण्य-वासांसि 436, 10.
 मामादाहत्य वाऽश्रीयात् 146, 1.
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् 86, 3.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 84, 6.
 चतुर्थमायुषो भागम् 147, 3.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 10.
 चतुर्भिरितरे सार्धम् 19, 17.
 चिकित्सकान् देवलकान् 350, 5.
 चूडाकर्म द्विजातीनाम् 242, 10.
 जटिलं चाऽनधीयानम् 350, 3.
 जनयित्वा सुतं तस्याम् 96, 18.
 जातदन्तस्य वा कुर्यात् 242, 19.
 जाते कुमारे तदहः 213, 14.
 जामयो यानि गेहानि 112, 3.
 जायन्ते दुर्विवाहे तु 87, 4.
 जीर्णानि चैव वासांसि 142, 12.
 ज्यायांसमनयोर्विद्यात् 337, 7.
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण 105, 10.

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा 84, 20.
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्याम् 316, 3.
 डिम्भाहवहतानां च 268, 10.
 तत् प्रयत्नेन कुर्वीत 135, 2.
 तदार्धिकं पादिकं वा 47, 19.
 तद्वर्णविधिदृष्टेन 219, 16.
 तनुलोम-केश-दशनाम् 55, 8.
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्याः 112, 5.
 तस्मात्तुग्मास्तु पुत्रार्थी 19, 21.
 तस्यां चैव प्रसूतस्य 96, 20.
 तानि कृत्याहतानीव 112, 4.
 तान् हव्य-कव्ययोर्विभान् 350, 2.
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो 263, 16.
 ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः 97, 6.
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु 19, 18.
 101, 4.

तासां वर्णक्रमेण स्यात् 115, 12.
 तिलैर्व्रीहि-यवैर्मषैः 371, 19.
 तुरायणं च क्रमशो 141, 13.
 ते च सा चैव राज्ञः स्युः 95, 6.
 तेन यायात् सतां मार्गम् 134, 19.
 तेषामङ्गिः स्मृतं शौचम् 191, 7.
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया 92, 17.
 तेषु दर्भेषु तं हस्तम् 432, 3.
 त्यजेदाश्वयुजे मासे 142, 11.
 त्रयोदशी च शेषाः स्युः 19, 19.

101, 5.
 त्रिदण्डमेकं निःक्षिप्य 173, 14.
 त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन 34, 11.
 त्रिशद्वर्षोद्धेतु कन्याम् 69, 5.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत 81, 6.
 त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात् 429, 3.
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा 69, 6.
 त्र्यहात्तूदकदायिनः 205, 6.
 दक्षिणाप्रवर्णं चैव 302, 11.
 दक्षिणेन मृतं शूद्रम् 280, 6.
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते 371, 20.
 दद्याद्यदिष्टं विप्राणाम् 436, 11.
 दन्तजातेऽनुजाते च 204, 3.
 दर्भेषु विकिरश्च यः 427, 8.
 दर्शमस्कन्दयन् पर्व 141, 11.
 दश पूर्वान् परान् वंदयान् 86, 14.
 दश मासांस्तु तृप्यन्ति 372, 5.
 दशाहं शावमाशौचम् 205, 10.
 दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् 367, 13.
 दानं प्रतिग्रहं होमः 211, 4.
 217, 7.
 दारा-ग्निहोत्रसंयोगम् 354, 5.
 दूरादाहत्य समिधः 39, 9.
 दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् 194, 5.
 देवतानां गुरो राराजः 133, 15.
 देवराय प्रदातव्या 93, 16.
 दैवोढाजः सुतश्चैव 86, 16.
 दौहित्रं विट्पतिं बन्धुम् 344, 20.
 द्यूतं च जनवादं च 46, 3.
 द्वादश्यां जातरूपं तु 316, 2.
 द्विजातिप्रवरो विद्वान् 351, 17.
 द्विषता हि हविर्भुक्तम् 346, 6.
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् 363, 19.
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन 372, 1.

धनवन्तं प्रजावन्तम् 438, 17.
 धनुःशराणां कर्त्ता च 351, 2.
 धान्यं वासांसि शाकं वा 52, 13.
 न कथञ्चन दुर्योनिः 73, 22.
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य 47, 2.
 न ग्रामजातान्यार्तोऽपि 143, 2.
 न च द्विजातयो ब्रूयुः 424, 18.
 न चेमं देहमाश्रित्य 194, 8.
 न चोत्पात-निमित्ताभ्याम् 189, 16.
 न तत्फलमवाप्नोति 390, 5.
 न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा 190, 6.
 न पश्यहि-प्रेष्यनाम्नीम् 55, 14.
 न पूर्वं गुरवे किञ्चित् 52, 10.
 न फालकृष्टमभीयात् 143, 1.
 न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः 96, 11.
 97, 9.
 न मांसभक्षणे दोषो 389, 11.
 न राज्ञामघदोषोऽस्ति 257, 8.
 नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीम् 55, 13.
 न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु 279, 7.
 न शोचन्ति तु यत्रैताः 112, 2.
 नष्टे मृते प्रव्रजिते 91, 8.
 न साम्परायिकं तस्य 347, 6.
 न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म 465, 11.
 नाऽऽक्रामेत् कामतदज्ञायाम्
 133, 16.
 नाऽज्ञातेन समं गच्छेत् 134, 4.
 नागति कर्त्तव्यं नागतिसायम् 134, 3.
 नागत्रिवर्षस्य कर्त्तव्या 242, 18.
 नाऽनुशासन-वादाभ्याम् 189, 17.

नाज्जाह्नणेगुरौ शिष्यो 48, 16.
 नाजभिनन्देत मरणम् 194, 3.
 नाजभिव्याहारयेद्ब्रह्म 465, 12.
 नामधेयं दशम्यां तु 24, 10.
 नाजलोमिकां नाजतिलोमाम् 55, 12.
 नाजवमन्येत वै भूष्णुः 133, 18.
 निनीषुः कुलमुत्कर्षम् 74, 9.
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् 387, 8.
 निमन्त्रयीत ज्यवरान् 360, 13.
 नियम्य प्रयतो वाचम् 42, 2.
 निरस्य तु पुमान् शुक्रम् 244, 21.
 निर्देशं ज्ञातिमरणम् 235, 17.
 निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 निवेद्य गुरवेऽश्वीयात् 42, 15.
 नैतैरपूतैर्विधिवत् 31, 16.
 नैनः किञ्चिद्वाप्नोति 81, 9.
 नोद्वहेत् कपिलां कन्याम् 55, 12.
 नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः 67, 18.
 न्युप्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु 432, 2.
 पक्षिणां पोषको यश्च 351, 7.
 पञ्चस्वापत्सु नारीणाम् 91, 9.
 पञ्चानां तु त्रयो धर्म्याः 87, 18.
 पञ्चैतान् विस्तरौ हन्ति 364, 2.
 पतिद्वयश्च सुवासिन्यः 75, 4.
 पतिव्रता धर्मपत्नी 438, 14.
 परिवेत्ता स विज्ञेयः 354, 6.
 परिवेषयेत्तु प्रयतः 419, 12.
 पर्याप्रभोगा धर्मिष्ठाः 87, 2.
 पर्ववर्जं व्रजेच्चैनम् 99, 2.

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु 315, 16.
 पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु 280, 7.
 पाणिग्रहणसंस्कारः 98, 5.
 पाणिग्रहणिका मन्त्राः 92, 16.
 पाणिभ्यामुपसङ्गृह्य 417, 6.
 पापरोग्यमिशस्तश्च 351, 1.
 पिण्डनिर्वपणं केचित् 429, 13.
 पितुर्वा भजते शीलम् 73, 21.
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः 111, 16.
 पितृणामनृणश्चैव 105, 11.
 पित्रा विवदमानश्च 350, 19.
 पित्र्यमा निधनात्कार्यम् 397, 9.
 पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा 24, 11.
 पुत्रेषु भार्या निःक्षिप्य 139, 8.
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे 101, 16.
 पुरोडाशं चरं चैव 141, 15.
 पुष्कलं फलमाप्नोति 339, 9.
 पुष्ये तु छन्दसां कुर्यात् 131, 19.
 पूज्या भूषयितव्याश्च 111, 17.
 115, 8.
 पूर्वैश्चुरपरेऽनुर्वा 360, 12.
 पैतृवसेयीं भागिनीम् 64, 11.
 पैलवोदुम्बरो वैद्यो 34, 15.
 पैशाचश्चासुरश्चैव 87, 19.
 पौनर्भवश्च काणश्च 350, 12.
 प्रजानां परिरक्षार्थम् 257, 11.
 प्रतिगृह्य पुटेनैव 146, 2.
 प्रतिगृह्येप्सितं दण्डम् 39, 3.
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव 350, 8.

प्रतुदान् जालपादांश्च 387, 7.
 प्रथमे ऽब्दे तृतीये वा 242, 11.
 प्रदक्षिणं परीत्याग्निम् 39, 4.
 प्रबद्धवैराः शूरैर्यै 75, 1.
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य 347, 5.
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुभ्रूषाम् 48, 12.
 प्रवृत्तिरेषा भूतानाम् 389, 12.
 प्रसह्य कन्याहरणम् 85, 4.
 प्राचीनावीतिना सम्यक् 397, 8.
 प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसः 22, 20.
 प्राजापत्यां निरूप्योष्टिम् 155, 7.
 प्राणयान्निकमात्रः स्यात् 186, 11.
 प्रातिलोम्येन जायन्ते 121, 6.
 प्रियं च नानृतं ब्रूयात् 134, 2.
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य 316, 4.
 प्रेतनिर्यातकश्चैव 351, 15.
 प्रेतहारैः समं तत्र 248, 10.
 प्रेते राजनि सज्ज्योतिः 252, 16.
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च 350, 7.
 फल-मूलाशनैर्मेधैः 390, 4.
 वकं चैव बलाकां च 387, 9.
 वाले देशान्तरस्थे च 229, 10.
 बैजिकादभिसम्बन्धात् 244, 3.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 10.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 100, 21.
 ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्ष्यम् 41, 9.
 ब्रह्माद्विदं परिवित्तिश्च 350, 10.
 ब्रह्मवर्चसकामस्य 31, 10.
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः 86, 19.

ब्रह्मस्वादननित्याश्च 75, 2.
 ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि 401, 5.
 ब्राह्मणे चाऽननूचाने 48, 17.
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः 401, 6.
 ब्राह्मणो वैल्व-पालाशौ 34, 14.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 86, 13.
 ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धान् 31, 17.
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत् 86, 15.
 ब्राह्मेर्यौनैश्च सम्बन्धैः 350, 16.
 ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः 84, 8.
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधम् 419, 1.
 भर्तुः शरीरशुभ्रूषाम् 115, 13.
 भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यम् 41, 14.
 भवन्मध्यं तु राजन्यो 41, 15.
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमम् 42, 6.
 भूतिकाभैर्नरैर्नित्यम् 112, 6.
 भूमिं भूमिशयांश्चैव 4, 7.
 भूस्तृणं शिशुकं चैव 142, 18.
 भृतकाध्यापको यश्च 350, 13.
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिः 186, 7.
 भैक्ष्येण वर्तयेन्नित्यम् 44, 1.
 भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिः 44, 2.
 भोजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3.
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि 363, 20.
 भ्रामरी गण्डमाली च 351, 4.
 मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तम् 25, 13.
 मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् 25, 8.
 मत्स्यादान् विड्वराहांश्च 387, 10.
 मद्यपा ऽसाधुवृत्ता च 113, 12.

मध्यमं तु ततः पिण्डम् 438, 15.
 मन्त्रवत्प्राशनं चास्य 22, 21.
 महाकुलैश्च सम्बन्धाः 74, 14.
 महान्त्यपि समृद्धानि 72, 20.
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते 131, 20.
 मातरं वा स्वसारं वा 42, 5.
 मातामहं मातुलं च 344, 19.
 मातुले पक्षिणी रात्रिः 249, 12.
 मातुश्च भ्रातुराप्तस्य 64, 12.
 मांसाशनं च नाश्रीयुः 293, 12.
 मित्रधुक् द्यूतवृत्तिश्च 351, 3.
 मुञ्जाभावे तु कर्तव्याः 34, 10.
 मुन्यन्नैर्विविधैर्मधैः 141, 1.
 मृत्तोयैः शुद्धयते शोधयम् 152, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 38, 19.
 मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा 34, 1.
 यक्ष्मी च पशुपालश्च 350, 9.
 यज्ञे तु वितते सम्यक् 84, 14.
 यत् कर्म कुर्वतो ज्य स्यात् 135, 1.
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते 111, 18.
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते 111, 19.
 यथोक्तैर्नैव कल्पेन 246, 4.
 यदपत्यं भवेदस्याम् 70, 9.
 यदि त्वात्यन्तिको वासो 48, 7.
 यदि स्वाश्वाज्वराश्चैव 115, 11.
 यद्यन्नमन्ति तेषां तु 276, 3.
 यस्मिन्नृणं सन्नयति 105, 12.
 यस्मिन्नेव कुले नित्यम् 112, 8.
 यस्यास्तु न भवेद्भाता 69, 17.

यस्यैते निहिता बुद्धौ 173, 13.
 याजयन्ति च ये पूगान् 350, 4.
 या रोगिणी स्यात् हिता 114, 6.
 युक्तश्छन्दांस्यधीयीत 127, 10.
 युक्तः परिचरेदेनम् 48, 8.
 युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते 19, 20.
 येनास्य पितरो याताः 134, 18.
 ये स्तेन-पतित-क्लीबाः 360, 1.
 ये स्तेनाः पिशुनाः क्लिबाः 74, 19.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 9.
 रजस्युपरते साध्वी 110, 5.
 रसा रसैर्निमातव्याः 10, 11.
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकम् 86, 4.
 राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे 47, 13.
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 388, 3.
 राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे 31, 11.
 राज्ञो माहात्मिके स्थाने 257, 10.
 रूप-द्रविणहीनांश्च 134, 6.
 रूप-सत्त्व-गुणोपेताः 87, 1.
 ललाटसम्मितो राज्ञः 35, 2.
 लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष- 76, 16.
 लोहितान् वृक्षानिर्यासान् 379, 11.
 वनेषु तु विहृत्यैवम् 147, 2.
 बन्ध्या षष्ठमे ऽधिवेश्याऽद्दे 114, 2.
 वर्जयेन्मधु मांसं च 45, 18.

142, 15.

वसोरन्नानुपूर्व्येण 32, 12.
 वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 12.
 वार्ध्नीणसस्य मासेन 372, 8.

वासन्त-शारदैर्मधैः 141, 14.
 वासोदशा शूद्रया तु 98, 8.
 विकर्मणा च जीवन्तो 74, 20.
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् 11, 8.
 विचरेन्नियतो नित्यम् 193, 19.
 विट्-शूद्रयोस्तु तानेव 85, 15.
 वित्तशाठ्येन रहितः 436, 12.
 विधिवत् प्रतिगृह्यापि 92, 7.
 विधूमे सन्नमुसले 186, 8.
 विपणेन च जीवन्तो 350, 6.
 विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु 119, 15.
 विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् 417, 7.
 विशुद्धाः कर्मभिश्चैव 74, 12.
 विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण 276, 2.
 वीतशोक-भयो विप्रो 146, 5.
 वृत्ते शरावसम्पाते 186, 9.
 वृषलीफेनपीतस्य 96, 19.
 वेदयज्ञैरहीनानाम् 41, 8.
 वेदाङ्गानि रहस्यं च 132, 6.
 वैतानिकं च जुहुयात् 141, 10.
 वैरिणं नोपसेवेत 134, 7.
 वैश्य-राजन्य-विप्रासु 121, 4.
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तु 4, 4.
 वैश्यः पञ्चदशहेन 209, 8.
 वैश्यस्य धनसंयुक्तम् 25, 11.
 वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् 119, 16.
 वैद्यान्मागध-वैदेहौ क्षत्रि-
 यात् 121, 7.
 वैद्यान्मागध-वैदेहौ राज- 121, 2.
 व्याधितां विप्रदुष्टां वा 92, 8.

व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या 113, 13.
 व्रतवहेवदैवत्ये 44, 3.
 व्रतस्थमपि दौहित्रम् 348, 5.
 शणसूत्रमयं राज्ञो 35, 16.
 शरः क्षत्रियया ग्राह्यः 98, 7.
 शरीरस्यात्यये चैव 194, 14.
 शर्मवद्वाङ्मणस्य स्यात् 25, 10.
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन 372, 6.
 शुक्तानि यानि सर्वाणि 45, 19.
 शुचिं देशं विविक्तं तु 302, 10.
 शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव 350, 14.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 3.
 शूद्रां शयनमारोप्य 96, 17.
 शूद्रावेदी पतत्यत्रेः 96, 15.
 शूद्रैव भार्या शूद्रस्य 95, 5.
 शैलुं गव्यं च पीयूषम् 379, 12.
 शोचन्ति जामयो यत्र 112, 1.
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या 96, 16.
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु 316, 5.
 श्राद्धे प्रशस्तास्तथयो 323, 5.
 श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा 127, 9.
 श्रोत्रियायैव देयानि 339, 6.
 श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने 248, 6.
 श्वक्रीडी दयेनजीवी च 351, 10.
 षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यम् 47, 18.
 षडानुपूर्व्यां विप्रस्य 85, 14.
 षण्मासनिचयो वाऽपि 142, 14.
 षण्मासांश्छागमांसेन 372, 3.

षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति 315, 17.
 स एव धर्मजः पुत्रः 105, 13.
 सकृदंशो निपतति 89, 17.
 सकृदाह ददानीति 89, 18.
 स गच्छत्यञ्जसा विप्रो 50, 17.
 सतिलं नाम-गोत्रेण 436, 9.
 सत्क्रियां देश-कालौ च 364, 1.
 सत्यपूतां वदेद्वाचम् 124, 6.
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् 134, 1.
 सदृशानेव तानाहुः 119, 2.
 सन्तुष्टाः सज्जनहिताः 74, 15.
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता 112, 7.
 सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारम् 139, 7.
 सप्तद्वारावकीर्णी च 194, 10.
 सद्यः प्रक्षालिको वा स्यात् 142, 13.
 स पापिष्ठो विवाहानाम् 85, 6.
 सपिण्डता तु पुरुषे 60, 13.
 222, 16.
 समता चैव सर्वस्मिन् 194, 2.
 समानोदकभावस्तु 222, 17.
 सभाहृत्य तु तद्वैश्यम् 42, 14.
 समुत्सृजेत् भुक्तवताम् 427, 2.
 समुद्रयायी बन्दी च 350, 18.
 समे ऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा 101, 17.
 सर्वं वाऽपि चरेद्भामम् 42, 1.
 सर्ववर्णेषु तुल्यासु 118, 16.
 सर्वान् पञ्चनखांस्तथा 388, 19.
 सर्वेषूत्तमवर्णानाम् 219, 15.
 सर्वर्णाऽप्ये द्विजातीनाम् 94, 12.

सवासा जलमाप्नुत्य 229, 11.
 235, 18.
 सहोभौ चरतां धर्मम् 84, 18.
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 194, 13.
 संवत्सरं तु गव्येन 372, 7.
 संवत्सरे व्यतीते तु 233, 11.
 साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या 114, 7.
 सान्तानिकं यक्ष्यमाणम् 8, 7.
 सा प्रशस्ता द्विजातीनाम् 62, 21.
 सायं-प्रातश्च जुहुयात् 39, 10.
 सारसं रज्जुवालं च 387, 6.
 सार्ववर्णिकमन्नाद्यम् 427, 1.
 सावित्रीपतिता व्रात्याः 31, 15.
 165, 5.
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या 115, 5.
 सिद्धिमेकस्य सम्पद्यन् 179, 19.
 सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा 85, 5.
 स्त्रीणामसंस्कृतानां तु 246, 3.
 स्त्रीणां च प्रेक्षणात्मन्- 46, 4.
 स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरम् 25, 12.
 स्त्रीष्वनन्तरजातासु 119, 1.
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि 72, 21.
 स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः 52, 11.
 स्यान्नवम्यामेकखुरम् 315, 19.
 स्रोतसां भेदकश्चैव 351, 8.
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् 436, 8.
 स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये 422, 6.
 स्वा स्वैव कुर्यात्सर्वेषाम् 115, 14.
 हत्वा छित्वा च भित्वा च 85, 3.

हस्ति-गो-ऽश्वोऽश्वदमको 351, 6.
 हिरण्य-धान्य-गो-वास- 213, 15.
 हिंसाप्रायां पराधीनाम् 4, 5.
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च 351, 11.
 हीनक्रियं निष्पुरुषम् 73, 1.
 हीनजातिस्त्रियं मोहात् 96, 13.
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् 134, 5.
 हृद्यानि चैव मांसानि 419, 10.
 ह्रियमाणानि विषयैः 194, 16.

९४. मरीचिः—

अनाग्रिकः प्रवासी च 334, 12.
 अवारिपूर्वं प्रप्ता तु 246, 8.
 अष्टाहेन तु त्रैदयस्य 239, 5.
 असंस्कृता तु सा ज्ञेया 246, 9.
 आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् 334, 13.
 आशौचान्ते ततः सम्यक् 297, 4.
 एकादश्यां तु कर्तव्यम् 332, 10.
 एकाहं सूतकं तत्र 251, 2.
 एकाहस्तु सपिण्डानाम् 250, 14.
 कटुकानि च सर्वाणि 374, 15.
 कन्यां ददद्ब्रह्मलोकम् 79, 8.
 81, 19

कुमारीवरणं दानम् 77, 11.
 कुर्वीत भक्तिसम्पन्नः 400, 5.
 कुलित्याश्रणकाः श्राद्धे 374, 14.
 क्रियापरा अपि हि ते 61, 9.
 गर्भसुत्यां यथामासम् 239, 3.
 गौरीं ददन्नाकपृष्ठम् 79, 7.
 घृताद्वा तिलतैलाद्वा 395, 5.

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या 327, 6.
 चतुर्दश्यां च नोनानि 450, 21.
 चन्दना-ऽगरुणी चोभे 394, 15.
 चूडाकरणे सद्यःशौचम् 245, 9.
 जन्मतो गर्भाधानाद्वा 77, 10.
 ततः श्राद्धं प्रदातव्यम् 297, 5.
 तथा मातामहश्राद्धम् 400, 4.
 तैलौषध्याजिने चैव 263, 3.
 दत्तानां प्राक् 245, 10.
 द्रव्येण वाऽविभक्तेन 290, 12.
 द्विपुष्करे च नन्दास्तु 450, 20.
 पञ्चमे सप्तमे चैव 61, 8.
 पण्येषु चैव सर्वेषु 263, 4.
 पाते मातुर्यथामासम् 239, 19.
 पितरस्तस्य षण्मासम् 427, 12.
 प्राग्वाग्दानात् 245, 9.
 मात्रैकया द्विपितृकौ 251, 1.
 राजन्ये तु चतुरात्रम् 239, 4.
 लवणे मधु-मांसे च 263, 2.
 विष-शस्त्र-आपदा-ऽहि-327, 5.
 शाक-काष्ठ-नृणेष्वप्सु 262, 2.
 शावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् 239, 18.
 श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने 332, 9.
 श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा 427, 11.
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा 290, 18.

९५. *महाभारतम्—

अनपत्यं त्वेकपुत्रम् 106, 19.
 अनित्यतां च मर्त्यानाम् 107, 1.

* Vide footnote on P. 3; L. 21.

अपत्यं नस्त्वमेवैकः 106, 18.
 आतुराणां च संन्यासे 149, 19.
 उत्पन्ने सङ्कटे घोरे 149, 17.
 चक्षुरेकं च पुत्रश्च 106, 20.
 चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः 106, 21.
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः 197, 2.
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः 326, 14.
 नावश्यं तु युवानोऽस्य 326, 15.
 प्रेषमात्रं समुच्चार्य 149, 20.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 197, 1.
 भयभीतश्च संन्यासम् 149, 18.
 सन्तानस्याऽविनाशं तु 107, 2.

९६. मार्कण्डेयपुराणम्—

कुर्यान्मातामहायैव 463, 9.
 कुर्युरेनं विधिं सम्यक् 463, 8.
 गान्धर्वादिविवाहेषु 63, 13.
 जलोद्भवानि सर्वाणि 393, 6.
 जात्यश्च सर्वा दातव्याः 393, 5.
 तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् 463, 12.
 तदभावे च नृपतिः 463, 11.
 निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10.
 पुत्राभावे सपिण्डास्तु 463, 6.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 63, 11.
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या 63, 12.
 मातुः सपिण्डा ये वा स्युः 463, 7.
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः 463, 10.
 सर्वेषामेव वर्णानाम् 463, 13.

९७. मार्कण्डेयः—

अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य 28, 1.

अजाविकं प्रौष्ठपदे 313, 5.
 अध्यापयेत्तु प्रथमम् 31, 2.
 अनाहिताग्निस्त्वौपास- 413, 8.
 अनिष्ट-दुष्ट-शब्दोऽग्रा 303, 2.
 अहःषट्सु मुहूर्तेषु 311, 3.
 अपत्यकामो रोहिण्याम् 312, 11.
 अलङ्कृतस्य दातव्यम् 27, 16.
 अवाप्नोति न सन्देहः 318, 17.
 अष्टमीद्वितयं चैव 31, 4.
 असच्छास्त्रमसद्वादम् 184, 12.
 असदालापममृतम् 134, 11.
 आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति 312, 12.
 आषाढासु यशःप्राप्तिः 313, 2.
 आसुरादिविवाहेषु 457, 9.
 इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः 53, 20.
 एतेषामेव देवानाम् 30, 17.
 कन्यागते सवितरि 318, 6.
 काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः
 370, 20.

कुर्वतां चानुराधाश्च 312, 19.
 कृतप्राशमथोत्सङ्गान् 27, 18.
 कृत्तिकासु पितृनर्च्य 312, 10.
 केतुकैश्च तथा कन्दैः 370, 18.
 क्रीत-लब्धाशनाश्चैव 293, 15.
 क्षत्रियो द्वादशाहं तु 209, 12.
 गणाधिपत्यं सप्रम्याम् 318, 11.
 गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः 370, 15.
 जीविका तस्य बालस्य 28, 4.
 ज्येष्ठास्वार्थाधिपत्यं च 313, 1.

ततः प्रभृत्यनध्यायान् 31, 3.
 तस्मात्काम्यानि कुर्वीत 313, 8.
 तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि 134, 15.
 तेन कार्यं चतुर्दश्याम् 318, 19.
 दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणाम् 30, 18.
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते 371, 8.
 दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेत् 209, 11.
 दीर्घमायुरथैश्वर्यम् 318, 16.
 देवतापुरतस्तस्य 27, 15.
 द्वादश्यां हेमलाभं च 318, 14.
 न चैव मासमभीयुः 293, 16.
 न पितृणां तथैवान्ये 441, 14.
 न म्लेच्छभाषां शिक्षेत् 134, 13.
 नाधितिष्ठेत् शकुन्मूत्र- 134, 14.
 नित्यक्रियां पितृणां च 441, 13.
 पार्वणेनैव विधिना 318, 7.
 पालेवतैरातुकैश्च 370, 19.
 पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते 58, 17.
 पिता पितामहश्चैव 58, 16.
 पितृणां नाम-गोत्रेण 436, 3.
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च 215, 1.
 पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन् 312, 13.
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीम् 30, 15.
 पृथक्पाकेन वेत्यन्ये 441, 11.
 प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं 318, 15.
 प्रतिपद्धनलाभाय 318, 8.
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् 391, 4.
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः 28, 3.
 प्रदानशीलो भवति 312, 15.

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषाम् 58, 19.
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो 31, 1.
 प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे 30, 12.
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु 312, 16.
 प्रियङ्गवः कोविदाराः 369, 2.
 प्रियालामलकैर्मुख्यैः 371, 3.
 ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यम् 436, 4.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 457, 7.
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या 457, 8.
 मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यम् 312, 14.
 मध्वाज्य-कनकोपेतम् 27, 17.
 मुञ्जातकैः पद्मफलैः 371, 6.
 मोचैः समोत्रैर्लकुचैः 371, 5.
 यव-त्रीहि-सगोधूम- 369, 1.
 युवानः पितरो यस्य 318, 18.
 रक्षणीया तथा षष्ठी 214, 18.
 राग-खाडव-चोष्यैश्च 371, 7.
 रात्रौ जागरणं कुर्यात् 214, 19.
 रात्रौ जागरणं कुर्युः 215, 2.
 रिक्तां पञ्चदशीं चैव 30, 14.
 रूपवन्ति च चित्रासु 312, 17.
 रेवतीषु तथा रौप्यम् 313, 6.
 लाजाभिश्च शलाभिश्च 371, 1.
 लेपसम्बन्धिनश्चान्ने 58, 18.
 वरार्थिनां तृतीया च 318, 9.
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुम् 134, 16.
 वर्ज्यां जन्तुमयीं रुक्ता 303, 1.
 वाणिज्यलामदा स्वातिः 312, 18.
 विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च 370, 17.

वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैः 371, 4.
 वेदवित्त्वमभिजिति 313, 4.
 वेदांस्तथा ऽऽमुयात्सर्वान् 318, 13.
 शस्त्राणि चैव वस्त्राणि 28, 2.
 शूद्रस्तु मासमासीत 209, 13.
 श्रवणे च शुभांल्लोकान् 313, 3.
 श्राद्धं कुर्वन्नमावास्याम् 319, 1.
 श्राद्धं कुर्वस्तथाऽऽप्नोति 313, 7.
 श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते 370, 16.
 श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्याम् 318, 10.
 षष्ठीं प्रतिपदं चैव 30, 13.
 सर्वान् कामानवाप्नोति 319, 2.
 सर्वपा राजशाकाभ्याम् 371, 2.
 स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति 318, 12.
 स्वविद्या-सूत्रकारांश्च 30, 16.

९८. मेधातिथिः—

अजिह्वः षण्ढकः पङ्कः 185, 7.
 अनुग्रहपरः प्रश्नो 185, 6.
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा 185, 5.
 आषाढादींश्च चतुरः 183, 7.
 आसनं पात्रलोपश्च 184, 11.
 इदं मृष्टमिदं नेति 185, 9.
 उक्तानां यतिपात्राणाम् 184, 15.
 एकाहात्परतो ग्रामे 184, 13.
 कर्तव्यानि षडेतानि 183, 19.
 कालान्तरोपभोगार्थम् 184, 18.
 कौपीनाच्छादनं वासः 183, 13.
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेः 184, 17.
 चतुर्थ्यात भयं त्यक्त्वा 185, 16.

जीवेश्वरप्रधानानाम् 184, 10.
 तिष्ठतो व्रजतो वागपि 185, 15.
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थाम् 183, 12.
 दिवास्वापं च यानं च 184, 8.
 दिवास्वापो वृथाजल्पो 184, 12.
 धर्माद्विद्ये जलसम्पन्ने 183, 8.
 नटादिप्रेक्षणं द्यूतम् 184, 1.
 न वसेत यतिः षट्सु 184, 4.
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च 184, 2.
 भिक्षाटनं जपं स्नानम् 183, 18.
 भिक्षार्थमटनं यस्य 185, 13.
 भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापि 184, 16.
 मञ्चकं शुद्धवस्त्रं च 184, 7.
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः 185, 8.
 यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु 172, 19.
 योजनान्न परं याति 185, 14.
 रसायनक्रियावादम् 183, 16.
 रागं द्वेषं मदं मायाम् 184, 5.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम् 184, 14.
 विद्या दिनं प्रकाशत्वात् 185, 3.
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः 185, 4.
 विविधानि च शिल्पानि 183, 17.
 शतवर्षां च यो दृष्ट्वा 185, 12.
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् 185, 2.
 शुभ्रूषा-लाभ-पूजार्थम् 185, 1.
 श्रद्धया परयोपेतः 183, 10.
 श्रुत्वा यो न भृणोतीव 186, 2.
 षडेतानि न गृहीत्यात् 183, 15.
 षडेतानि यतिर्नित्यम् 184, 6.

सद्योजातां यथा नारीम् 185, 11.
 संयोगं च वियोगं च 184, 9.
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 183, 6.
 सान्निध्ये विषयाणां यः 186, 3.
 सुप्रवत् वर्तते नित्यम् 186, 9.
 स्कन्धावारे खले सार्थे 184, 3.
 स्थावरं जङ्गमं बीजम् 183, 14.
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्याम् 183, 11.
 हितं सत्यं मितं वक्ति 185, 10.
 हिताहितं मनोरामम् 186, 1.

९९. मैत्रायणश्रुतिः—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि 168, 5.
 यद्येकं तदा 168, 6.
 १००. यमः—
 अग्नौकरणवत्तत्र 415, 15.
 अगारदाहिनश्चैव 358, 9.
 अववृद्धिमदाशौचम् 264, 21.
 अजातदन्ते तनये 242, 6.
 अजाविका माहिषिकाः 358, 16.
 अत्युच्चमतिन्हस्वं च 73, 8.
 अथर्वशिरसो ऽध्येता 341, 11.
 अध्यापनं च वेदानाम् 83, 2.
 अनमित्रो न चाभिन्नो 34, 19.
 अनाप्येयं ब्राह्मणानाम् 73, 7.
 अपस्मारि कुलं यच्च 73, 12.
 अपूपाश्च करम्भाश्च 383, 6.
 अङ्घ्रिन्दुं यः कुशाग्रेण 189, 1.
 अभारोद्वहनं चेति 366, 4.
 अवकीर्णी च वीरघ्नो 359, 4.

अष्टमे वापि कर्तव्यम् 27, 9.
 अष्टवर्षा भवेद्वैरी 19, 4.
 अहिंसा सत्यमक्रोधो 366, 3.
 आमन्त्रितश्च यो विप्रो 366, 15.
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 16.
 आमन्त्रितास्तु ते विप्राः 366, 1.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आवाहयेदनुज्ञातो 403, 5.
 आशौचं पुनरागच्छेत् 265, 2.
 आषाढ्यामथ कार्त्तिक्याम्
 310, 10.

आसनं संस्पृशन् 399, 6.
 आहारमात्रादधिकम् 42, 10.
 आहृत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्ताम् 359, 14.
 इष्टान्वा यदि वाग्निष्टान् 336, 18.
 इष्वस्त्रदारकाचार्यो 359, 11.
 उत्पाद्य धर्मतः पुत्रान् 139, 13.
 उदकं पिण्डदानं च 224, 13.
 उपविष्टेष्वनुप्राप्तः 400, 22.
 उषित्वा तु गृहे द्विजः 139, 16.
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः 341, 21.
 एकवासा विशुद्धात्मा 187, 2.
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत 186, 18.
 एतासामप्यभावे तु 34, 7.
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 75, 11.

एतेषामप्यभावे तु 34, 18.
 ओषधय इति मन्त्रेण 403, 7.

कन्यानां दूषकाश्चैव 358, 13.
 काणाः कुञ्जाश्च षण्ढाश्च 358, 1.
 काममा मरणात्तिष्ठेत् 77, 17.
 कालोपजीविनश्चैव 358, 7.
 कुण्डाशिनो देवलकाः 358, 10.
 कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च 75.
 कुलालश्चित्रकर्मा च 385, 15.
 कृमिभूतः श्वविष्टायाम् 12, 4.
 कौपीनं कटिस्तूत्रं च 44, 15.
 खट्वासनं च शयनम् 46, 8.
 गुरु-वेदाग्निपूजासु 341, 17.
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च 342, 2.
 गोविक्रयी च दुर्बालः 359, 5.
 चक्रोपजीवी गान्धर्वः 385, 13.
 चण्डालादुदकात्सर्पात् 224, 11.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 14.
 चतुर्दश कुलानीमा- 73, 6.
 चतुराश्रमबाह्याश्च 359, 13.
 चरेन् माधूकरं मैक्षम् 186, 17.
 चान्द्रायणव्रतचरः 341, 15.
 चोरा वार्धुषिका दुष्टाः 359, 12.
 जीवत्पिता पितामह्याः 456, 6.
 ततस्तृतीये कर्तव्यम् 26, 13.
 ततोऽन्नप्राशनं मासि 27, 8.
 तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा 384, 11.
 ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः 396, 12.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 28, 8.
 तप्तकांचनवर्णेन 189, 3.
 तर्पयेत् पितृपूर्वं तु 310, 11.

तावदश्रन्ति पितरो 423, 17.
 तावुभौ ब्रह्मचण्डालौ 359, 1.
 तृतीयमायुषो भागम् 139, 11.
 तेभ्यो हव्यं च कव्यं च 339, 4.
 त्रिणाचिकेतो विरजाः 341, 10.
 दण्डपूजाश्च ये विप्राः 358, 8.
 दण्डं कमण्डलुं वेदम् 44, 11.
 दशमे कन्यका प्रोक्ता 79, 15.
 दाम्भिको वर्धकीभर्ता 359, 7.
 दारा-अग्निहोत्र-धर्मेषु 354, 17.
 दूरादेव परीक्षित 336, 17.
 दृष्ट्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यम् 139, 14.
 देशं त्वनिष्टशब्दं च 302, 16.
 दैवविप्रकरेऽनग्निः 415, 2.
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 224, 12.
 द्वितीयमायुषो भागम् 139, 11.
 द्वितीये वा तृतीये वा 28, 9.
 धनुःकर्ता द्यूतवृत्तिः 358, 17.
 धारयेद्ब्रह्मचर्यं च 44, 12.
 ध्वजी दारोपजीवी च 385, 14.
 न त्वेवैनां प्रयच्छेत् 77, 18.
 न पञ्चां कर्षेत् 50, 2.
 न मैक्षं परपाकान्नम् 189, 7.
 न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18. 91, 2.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नरकाणां शतं गत्वा 366, 16.
 न शूद्रो यजमानं वै 280, 2.
 न स किञ्चिदुपाश्रीयत् 188, 22.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.

नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नाऽऽपश्चाग्निं च 50, 3.
 नाशौचं नोदकं नाशु 224, 15.
 निवेद्य गुरवेऽश्रीयत् 42, 15.
 निष्णातः सर्वविद्यासु 341, 16.
 नोदकेन न वा वाचा 92, 120.
 नोपतिष्ठति तत्सर्वम् 224, 14.
 न्यायतो यस्तु भिक्षाशी 189, 2.
 पञ्चस्थोरन्तरे दद्यात् 323, 10.
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो 341, 8.
 पत्या चैकेन कर्तव्यम् 356, 17.
 परिवित्तिः परिवेत्ता 359, 9.
 पर्यस्तदर्मानास्तीर्य 415, 16.
 पाण्डुरोगी गण्डमाली 358, 18.
 पाणिग्रहणसंस्कारात् 92, 21.
 पाद्यमाचमनीयं च 396, 13.
 पिता पितृव्यो भ्राता वा 84, 1.
 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 16.
 पिबेत् द्वादश वर्षाणि 189, 4.
 पिशुनः कूटसाक्षी च 358, 19.
 पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.
 पुनर्दार्क्रियाभावे 151, 17.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 444, 2.
 पुराकल्पे कुमारीणाम् 83, 1.
 पूर्वमेव परीक्षेत 336, 15.
 प्रेतत्वं हि सदा तस्य 280, 4.
 प्रदातृजन्मनक्षत्रे 295, 8.
 प्रमीतपितृकः पित्रा 456, 7.
 प्रक्षालितानि निर्दोषा- 384, 9.

प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च 358, 20.
 बह्वचश्च त्रिसौपर्णैः 341, 9.
 ब्रह्मन्नाश्च सुरापाश्च 358, 2.
 ब्रह्मदण्डहतानां च 224, 16.
 ब्रह्मदेयास्तुतश्चैव 341, 14.
 ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः 400, 16.
 भवन्ति पितरस्तस्य 367, 17.
 भिक्षार्थी प्रविशेत् ग्रामम् 183, 16.
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा 400, 21.
 भैक्षं माधूकरं नाम 187, 4.
 भोजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3.
 भौमार्क-मन्दवारिषु 295, 6.
 मद्यपश्च कदर्यश्च 369, 6.
 मन्त्र- ब्राह्मण- विचैव 341, 13.
 मसूर- माषसंयुक्तम् 384, 10.
 माता-पित्रोः पृथक्कार्यम् 446, 9.
 मानकूटास्तुलाकूटाः 358, 4.
 मेखला त्रिवृता कार्या 34, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 44, 14.
 मेध्यं मैक्ष्यं चरेन्नित्यम् 187, 1.
 यतीनां तान्यपात्राणि 191, 13.
 यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते 265, 1.
 यथा लब्धं तथाश्रीयत् 167, 3.
 यवहस्तस्ततो देवान् 403, 4.
 यवागूः पायसं चैव 383, 8.
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः 358, 21.
 यश्चरेत् सर्ववर्णेषु 188, 21.
 यस्याऽऽनयति शूद्रोऽग्निम् 280, 3.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.

यावद्धविष्यं भवति 423, 16.
 युज्यते स्तेयदोषेण 42, 11.
 ये सोमपा विरजसो 341, 6.
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतम् 330, 10.
 राजभृत्या-जन्ध-बधिराः 358, 5.
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः 358, 3.
 राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च 359, 2.
 रूक्षं क्रिमिहतं स्निग्धम् 302, 15.
 वणिजो मधुहर्तारो 358, 12.
 वनस्थो धूतपापो वा 151, 18.
 वर्जयेदजिनं चीरम् 84, 3.
 वर्जयेदेकपादक्षे 295, 7.
 वरश्चेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.
 वसेद्वादश वर्षाणि 47, 15.
 वसेयुर्नियताहाराः 366, 2.
 विधिघ्नस्तेन भवति 330, 11.
 विप्रस्य मेखला मौञ्जी 34, 5.
 विमुक्तः सर्वदा धीरो 341, 18.
 विविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 विश्वेदेवाः शृणुतेति 403, 6.
 वृषलीकेनपीताश्च 358, 6.
 वेद-विद्या-व्रतस्नाताः 339, 2.

342, 3.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः 342, 1.
 व्रतिनो नियमस्थाश्च 341, 7.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 336, 16.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.
 शाकं मांसमपूपं च 383, 7.
 शाकभक्षाः पयोभक्षाः 189, 5.

शाणसूत्री तु वैद्यस्य 34, 6.
 शिशुरप्यग्निहोत्री च 341, 12.
 शुक्तानि हि द्विजोऽज्ञानि 384, 8.
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः 359, 10.
 श्यावदन्ताः कुनखिनः 358, 11.
 श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनाम् 73, 10.
 षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि 47, 16.
 सदा कामिकुलं वर्ज्यम् 73, 11.
 सद्भिश्च निन्दिताचारः 359, 8.
 सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमम् 444, 3.
 सपिण्डानां तु सर्वेषाम् 242, 7.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 446, 8.
 समयानां च भेत्तारः 358, 15.
 समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.
 समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यम् 42, 14.
 समुद्रयायी वान्ताशी 359, 3.
 सर्वं पयुर्वितं भोज्यम् 383, 9.
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य 189, 6.
 साऽमृताऽपि हि तेनैक्यम् 456, 18.
 सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव 358, 14.
 सोमपानसमं भैक्षम् 189, 8.
 स्नातको जप्यनिरतः 341, 20.
 स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे 186, 15.
 स्वगृहे चैव कन्यायाः 84, 2.
 स्वधर्मनिरताः शान्ताः 339, 3.
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव 46, 19.
 हंसे वर्षासु कन्यास्थे 323, 9.
 हिरण्मयानि पात्राणि 191, 12.
 हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गम् 73, 9.

१०१. यज्ञपार्श्वः—

औषधीमन्तरे कृत्वा 406, 7.

छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु 406, 8.

न नखेन न काष्ठेन 406, 9.

१०२. याज्ञवल्क्यः—

अक्षता च क्षता चैव 58, 1.

अग्नीन्वाऽप्यात्मसात्कृत्वा

145, 13.

अग्नौ करिष्यन्नादाय 411, 19.

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु 337, 10.

अतो न रोदितव्यं हि 292, 20.

अदत्तान्यग्निहीनस्य 386, 15.

अधिविज्ञापि भर्तव्या 112, 1.

अधीतवेदो जपकृत् 147, 8.

अध्यायानामुपाकर्म 126, 19.

अनन्यपूर्विकां कान्ताम् 55, 2.

अनाख्याय ददद्दोषम् 91, 21.

अनिन्द्येषु विवाहेषु 118, 13.

अनुगम्याम्भासि स्नात्वा 280, 20.

अनेन विधिना देहम् 50, 12.

अन्तरा जन्म-मरणे 263, 19.

अह्नो मासस्य षण्णां वा 142, 1.

अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 5.

अप्रयच्छन् समाप्नोति 80, 8.

अफालकुटेनाग्नींश्च 140, 19.

अभिरम्यतामिति वदेत् 447, 17.

अम्बष्ठः श्रद्धां निषादः 119, 9.

अमावास्याऽष्टका-वृद्धिः 308, 6.

अरोगिणीं भ्रातृमतीम् 55, 3.

अरोगित्वं यशो वीत- 312, 4.

अर्थार्थं पितृपात्रेषु 453, 2.

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् 145, 2.

अवकीर्णां कुण्ड-गोलौ 348, 20.

अविष्कृतब्रह्मचर्यो 55, 1,

अवीरा स्त्री स्वर्णकार- 384, 17.

अश्वानायुश्च विधिवत् 312, 6.

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः 122, 9.

125, 7.

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टम् 65, 7.

अहन्येकादशे नाम 19, 11.

आचम्याग्न्यादि सलिलम् 295, 4.

आचार्य-पितृपाध्यायान् 278, 12.

आज्ञासम्पादिनीं दक्षाम् 114, 17.

आदि-मध्यावसानेषु 40, 3.

आपद्यपि च कष्टायाम् 257, 17.

आपोशानक्रियापूर्वम् 43, 7.

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते 143, 15.

आवाहनाग्नौकरण- 447, 15.

आ श्मशानादनुव्रज्य 285, 15,

इति सञ्चित्य गच्छेयुः 253, 2.

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः 437,

17.

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् 428,

11.

उपतिष्ठतामित्यक्षय्य- 447, 16.

ऋत्विजां दीक्षितानां च 257, 14.

एकारामः परिव्रज्य 181, 3.

एकोद्दिष्टं देवहीनम् 447, 14.
 एतैरेव गुणैर्युक्तः 75, 14.
 एवमेनः शमं याति 19, 1.
 एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामाम् 101, 8.
 एवं प्रदक्षिणावृत्को 458, 21.
 एवं मातामहाचार्य- 289, 1.
 एषामन्नं न भोक्तव्यम् 384, 21.
 औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणम् 340, 5.
 कदर्य-वद्ध-चोराणाम् 384, 13.
 कन्याप्रदः पूर्वनाशे 80, 7.
 कन्यां कन्यावेदिनश्च 316, 8.
 करोति यः स सम्मूढो 292, 6.
 कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः 337, 12.
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैः 292, 8.
 कामोदकं सखि-प्रत्ता- 289, 2.
 कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो 411, 20.
 कृताधिकार्यो भुञ्जीत 43, 6.
 कृतोदकान् समुत्तीर्णान् 292, 1.
 कृत्तिकादिभरण्यन्तम् 312, 7.
 कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते 420, 6.
 क्रूरोऽप-पतित-त्रात्य- 334, 16.
 क्षत्रस्य द्वादशाहानि 206, 12.
 क्षत्रिया मागधं वैदयात् 121, 17.
 गत्री वल्लुमती नाशम् 292, 9.
 गन्धोदक-तिलैर्युक्तम् 455, 1.
 गम्यं त्वभावे दातृणाम् 80, 9.
 गर्भस्त्रावे मासतुल्याः 239, 20.
 गर्भाधानमृतौ पुंसः 19, 9.
 गुरवे तु वरं दत्त्वा 52, 6.

गुर्वन्ते वास्यनूचान- 248, 18.
 ग्रहणान्तिकमित्येके 47, 8.
 ग्रामादाहत्य वा आसान् 145, 15.
 ग्रीष्मे पञ्चाग्रिमध्यस्थो 143, 14.
 चान्द्रायणैर्नयेत् कालं 143, 10.
 चिकित्सका-ऽऽनुर-कुद्ध- 334, 15.
 चैलधाव-सुराजीव-384, 20.
 जप्त्वा यथासुखं वाच्यम् 421, 13.
 जलमेकाहमाऽकाशे 294, 9.
 जलान्ते छन्दसां कुर्यात् 131, 16.
 जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः 122, 13.
 ज्येष्ठया न विनेतराः 116, 18.
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामान् 316, 11.
 तथा महति पातके 113, 6.
 तदभावेऽस्य तनये 48, 4.
 तिस्रो वर्गानुपूर्व्येण 95, 1.
 त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशम् 114, 18.
 त्रिणाचिकेत-दौहित्र- 344, 15.
 त्रिंशत् दिनानि शूद्रस्य 206, 13.
 दत्तामपि हरेत् पूर्वात् 89, 5.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 437, 11.
 दत्त्वाऽन्नं पृथिवी पात्रम् 420, 5.
 दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यम् 607, 3.
 दन्तोलूखलिकः काल- 143, 8.
 दशपुरुषविख्यातात् 74, 2.
 दातारो नो ऽभिर्वर्धन्ताम् 437, 14.
 दान्तस्त्रिषवणस्नायी 143, 6.
 दाने विवाहे यज्ञे च 257, 16.
 द्यूतं कृषिं च वाणिज्यम् 316, 9.

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः 308, 7.
द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये 364, 13.

399, 18.

धनं वेदान् भिषक्सिद्धिम् 312, 5.

धर्मार्थं विक्रयं नेयाः 10, 8.

निवासराजनि प्रेते 252, 11.

निषेकादिश्मशानान्ताः 19, 6.

नृशंस-राज-रजक- 384, 19.

नैतन्मम मतं यस्मात् 97, 15.

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु 48, 3.

पक्षे गते चाप्यश्रियात् 143, 11.

पञ्चधा सम्भृतः कायो 292, 7.

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम् 60, 9.

61, 5.

परपूर्वापत्तिः स्तेनः 349, 4.

परिभूतामधः शय्याम् 112, 13.

परिस्तृते शुचौ देशे 302, 4.

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा 402, 6.

पिता पितामहो भ्राता 80, 6.

पितृ-मातृपराश्चैव 337, 13.

पुत्रं श्रेष्ठ्यं च सौभाग्यम् 312, 2.

पौषमासश्च रोहिण्याम् 131, 15.

प्रतिपत्यभृतिष्वेकाम् 316, 12.

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यम् 322, 15.

47, 7.

प्रतिसंवत्सरं चैवम् 450, 2.

प्रदक्षिणमनुव्रज्य 443, 1.

प्रविशेयुः समालभ्य 293, 5.

प्रवृत्तचक्रतां चैव 312, 3.

प्राजापत्यां तदन्ते तान् 147, 7.

प्रेषिते कालशेषः स्यात् 233, 6.

फेनप्रख्यः कथं नाम 292, 10.

ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 19, 5.

ब्रह्मचार्यैव पर्वाणि 99, 10.

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् 316, 10.

ब्रह्मलोकमवाप्नोति 50, 13.

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 40, 14.

95, 12.

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम् 40, 12.

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः 121, 15.

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते 437, 13.

भयं हत्वा च भूतानाम् 154, 11.

भास्कரालोकनाशील-45, 15.

भृतकाध्यापकः क्लीबः 349, 1.

भृत्यांश्च तर्पयेच्छश्वत् 140, 20.

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-45, 14.

माता-पितृ-गुरुत्यागी 349, 3.

मातामहानामप्येवम् 364, 14.

399, 12.

मातृतः पितृतस्तथा 62, 4.

मानुष्ये कदलीस्तम्भ-292, 5.

मास्येते जातकर्म च 22, 11.

माहिष्येण करण्यां तु 124, 16.

मित्रधुक् पिशुनः सोम-349, 2.

मृतेऽहनि तु कर्तव्यम् 450, 1.

यजेत दधि-कर्कन्धु- 458, 22.

यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे 75, 15.

यथाकामी भवेद्वापि 104, 7.

यदुच्यते द्विजातीनाम् 97, 14.
 यमसूक्तं तथा गाथाः 285, 16.
 यवैरन्ववकीर्याथ 404, 21.
 या दिव्या इति मन्त्रेण 406, 17.
 ये समाना इति द्वाभ्यां 455, 3.
 रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः 348, 19.
 लक्षण्यां स्त्रियमुद्गहेत् 94, 8.
 वसेत्स नरके घोरे 389, 21.
 वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिम् 147, 6.
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः 437, 12.
 वाजे वाजे इति प्रीतः 437, 18.
 वानप्रस्थगृहेष्वेव 145, 14.
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारी 137, 16.
 वायुभक्षः प्रागुदीचीम् 146, 12.
 विददय निम्बपत्राणि 293, 3.
 विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि 119, 8.
 विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां 437, 14.
 वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा 337, 11.
 वेदं व्रतानि वा पारम् 52, 7. 131, 1.
 वैणाभिश्चत-वार्धुष्य- 384, 14.
 वैदयात्तु-करणः शूद्रा 119, 11.
 वैदया-शूद्रोस्तु राजन्यात् 119, 10.
 व्यत्यये कर्मणां साम्यम् 123, 18.
 व्यतीपातो गजच्छाया 308, 8.
 शक्त्या च यज्ञकृन्मेक्षे 147, 9.
 शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा 405, 1.
 शस्त्रविक्रयि-कर्मार- 384, 18.
 शस्त्रेण तु, हता ये वै 316, 13.
 327, 11.

शूद्राज्जातस्तु चण्डालः 121, 16.
 शूद्रादायोगवं वैदया 121, 18.
 श्रद्धा च नो मा व्यगमत् 437, 16.
 श्राद्धस्पतिरुचिश्चैव 308, 9.
 श्रौतं स्मार्तं फल-क्षेहैः 143, 9.
 श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तम् 292, 19.
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि 19, 12.
 षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो 19, 10.
 षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणाम् 99, 9.
 सकटाग्रं च नाश्रीयात् 278, 13.
 सकृत् प्रदीयते कन्या 89, 14.
 सत्यामन्यां सवर्णायाम् 115, 18.
 सत्ति-व्रति-ब्रह्मचारि- 257, 15.
 * * सत्सु विप्रेषु 440, 3.
 स दग्धव्य उपेतश्चेत् 285, 17.
 सन्धिर्न्यनिर्दशाज्वत्सा- 380, 4.
 सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामम् 154, 10.
 सम्मितानि दुराचारो 389, 22.
 सवर्णानु विधौ धर्म्यै 115, 19.
 सवर्णेभ्यः सवर्णास्तु 118, 12.
 सर्वभूतहितः शान्तः 181, 2.
 सर्वमन्नमुपादाय 428, 10.
 सव्याहृतिकां गायत्रीम् 421, 12.
 सुतविन्यस्तपत्नीकः 137, 15.
 सुरापी व्याधिता धूर्ता 113, 1.
 स्त्री प्रसूत्याधिर्वेत्तव्या 113, 2.
 स्वदारनिरतश्चैव 104, 8.
 स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च 312, 1.
 स्थानाऽऽसन-विहारैर्वा 143, 13.

स्नातानपवदेयुस्तान् 292, 2.
 स्वप्याद् भूमौ शुची रात्रौ 143, 12.
 स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् 435, 19.
 स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामातु- 344, 14.
 स्वाध्यायवान् दानशीलः 143, 7.
 हतानां नृप-गो-विप्रैः 224, 3.
 हताधिकारां मलिनाम् 112, 12.

१०३. योगियाज्ञवल्क्यः—

अन्तर्द्वर्भे कुशच्छिन्ने 406, 4.
 क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः 153, 8.
 चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताः 153, 7.
 पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण 406, 3.

१०४. लघुयमः—

अन्नहीनं क्रियाहीनम् 421, 4.
 सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा 421, 5.

१०५. लिङ्गपुराणम्—

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव 182, 3.
 अष्टम्यां सर्वसम्पन्नम् 110, 15.
 आश्रमत्रयमुक्तस्य 182, 1.
 एकादश्यां तथा नारीम् 110, 17.
 कन्यार्थिनैव गन्तव्या 110, 12.
 चतुर्थे सा न गम्याऽहि 110, 9.
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् 111, 3.
 जनयत्यङ्गना तस्मात् 111, 2.
 ततः संवत्सरस्यान्ते 182, 2.
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो 182, 4.
 त्रयोदश्यां जडां नारीम् 111, 1.
 दारिद्र्यार्णवमग्नं च 110, 11.
 द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञम् 110, 18.

नवम्यां दारिकार्थं स्यात् 110, 16.
 पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठाम् 111, 4.
 पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि 182, 5.
 विद्याहीनं व्रतभ्रष्टम् 110, 10.
 षष्ठ्यां गम्या महाभागा 110, 13.
 सप्तम्यां चैव कन्यार्था 110, 14.

१०६. लौगाक्षिः—

अन्नेनैवाद्भिकं कुर्यात् 324, 17.
 अन्येषां प्रेतकार्याणि 467, 14.
 अप्रशस्तेषु यागेषु 430, 1.
 आद्यमेकादशे कुर्यात् 468, 9.
 इन्दुक्षये मासि मासि 308, 14.
 445, 11.

उभयतो अग्नि- 28, 19.
 कुर्यात् संवत्सरदवाक् 467, 15.
 कुर्वीत पुत्रिकापुत्रः 70, 20.
 457, 13.

तृतीयस्य वर्षस्य 28, 15.
 तृतीये गर्भमासे 21, 3.
 तृतीये ऽर्धमासे 27, 1.
 दक्षिणतः कमुञ्जा 28, 19.
 नवश्राद्धं तु दम्पत्योः 469, 8.
 नवान्न-चौल-गोदाने 461, 4.
 पञ्चचूडा अङ्गिरसः 29, 1.
 पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो 468, 7.
 पितरौ च यदैकस्मिन् 468, 8.
 पितृर्थं निर्वपेत् पाकम् 442, 1.
 पुष्पवत्स्वपि दारेषु 324, 16.
 भोजनस्य प्रशस्तेषु 430, 2.

मण्डनार्थं शिखिनो 29, 2.
 मृते ऽग्नि समासेन 469, 7.
 यथाकुलधर्मम् 29, 2.
 वैश्वदेवं न पितृर्थम् 442, 2.
 श्राद्धं कुर्यादवदयं तु 308, 13.
 445, 10.

श्राद्धानि षोडशापाद्य 449, 15.
 षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् 27, 13.
 सपिण्डीकरणं कुर्युः 458, 2.
 सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः 458, 1.
 स्नाना-ऽऽधान-विवाहेषु 461, 5.
 मातामहस्य गोत्रेण 70, 19.
 457, 12.

मुण्डा भृगवः 29, 1.

१०७. वत्सः—

चौर्येणापि विवाहेन 81, 12.
 सर्वोपायैरसाध्या स्यात् 86, 11.

१०८. वसिष्ठः—

अकृष्टं मूल-फलम् 138, 7.
 अग्रजश्च यदा ऽग्नयिः 356, 5.
 अग्रजानुमतः कुर्यात् 356, 6.
 अजीवन्तः 124, 5.
 अथातः स्वाध्यायोपाकर्म 127, 5.
 अग्निर्वाचा च दत्तायाम् 93, 3.
 अन्नं पात्रे समुद्धृत्य 365, 2.
 अन्यत्र माता-पित्रोः 278, 9.
 अन्यस्मै विधिवद्देया 81, 9.
 अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थम् 300, 12.
 अभ्रातृकां प्रदास्यामि 70, 13.

अयावतः सीदमानान् 346, 15.
 अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि 355, 10.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 70, 14.
 आचार्ये च प्रेते 49, 3.
 आनृशंस्यं परो धर्मो 346, 14.
 आहूताध्यायी 49, 8.
 ऊनद्विवर्षे प्रेते 239, 21. 244, 13.
 ऊर्ध्वं पञ्चभ्यः 138, 10.
 ऊर्ध्वरेताः 138, 8.
 ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्याम् 78, 13.
 एकादशेऽहि तत्कुर्यात् 448, 13.
 एकादशे पञ्चमे स्युः 448, 11.
 एका वैश्यश्च 95, 16.
 कामं वा स्वयम् 11, 13.
 कार्पासं माज्जिष्ठम् 33, 11.
 कृष्णवर्णा या 116, 5.
 कृष्णाजिनमुत्तरीयम् 32, 17.
 केचित्पञ्चैव नवमम् 448, 12.
 क्षमाशयः 136, 9.
 खट्वाशयन- 49, 10.
 गर्भस्त्रावे मासतुल्याः 240, 2.
 गव्यं वस्ताजिनम् 32, 18.
 गुरुं गच्छन्तम् 49, 7.
 गुर्वधीनः 49, 5.
 गो-महिष्यजानाम् 380, 16.
 गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धम् 300, 17.
 चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टम- 49, 4.
 चत्वार आश्रमाः 51, 11. 140, 8.
 च्योतन्ते वै स्वधाकाराः 440, 11.

जटिलः 49, 6.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 तेषां वेदमधीत्य 51, 12. 140, 9.
 त्रिदशाः स्पर्शसमये 310, 5.
 दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वति 460, 10.
 दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् 158, 9.
 दद्याद्द्वैवर्षि- 139, 1.
 देवतायतने कृत्वा 365, 3.
 देशान्तरस्थे 233, 19.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् 364, 9.
 न च मन्त्रोपनीता स्यात् 93, 4.
 न तु कदाचित् 124, 1.
 न फालकृष्टम् 138, 6.
 नवानीतार्घपात्रं च 300, 14.
 न ह्यस्य विद्यते कर्म 30, 1.
 नाशौचं विद्यते पुंसः 212, 19.
 260, 1.
 पञ्चदशरात्रेण 205, 1.
 पतत्यर्धं शरीरस्य 113, 9.
 पितृपात्रेषु पिण्डेषु 300, 15.
 पुत्रजन्म-विवाहादौ 300, 13.
 404, 6.
 प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् 300, 16.
 प्रयच्छेन्नग्निकां कन्याम् 78, 12.
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 9.
 प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु 365, 4.
 बलादपहता कन्या 89, 8.
 बहूनां विदुषां प्राप्तौ 300, 18.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ- 51, 11. 140, 8.
 ब्रह्मचारिणः 278, 8.
 ब्रह्मचार्याचार्यम् 49, 2.
 ब्राह्मणो दशरात्रेण 205, 1.
 भैक्ष्यमाचरेत् 49, 5.
 भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि 364, 10.
 मनुष्या मध्यकाले तु 310, 6.
 यतीन् गृहस्थान् साधून् वा 339,
 12.
 यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे 365, 1.
 रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयम् 212, 20.
 206, 2.
 रसारसैर्महतो 11, 1.
 रौरवं राजन्यस्य 32, 17.
 वानप्रस्थः 138, 6.
 वृक्षमूलनिकेतनः 138, 11.
 वृत्त्या शूद्रसमस्तावत् 30, 2.
 वैश्यो विंशतिरात्रेण 205, 2.
 शुक्लमहतं वासः 33, 10.
 शूद्रो मासेन 205, 2.
 श्राद्धे नोद्वासनीयानि 440, 10.
 श्रामणकेन 138, 10.
 सप्तमेऽहि तृतीयेऽहि 448, 10.
 सर्वं लब्धम् 49, 9.
 सर्वेषां वा 95, 17.
 संयतवाक् 49, 11.
 स्थानासनशीलः 49, 11.
 स्नानमात्रमेव 240, 3.
 हारिद्रं कौशेयम् 12, 33.

१०९. वाजसनेयकम्—
तस्माद्वा समानादेव 66, 7.
११०. वाजसनेयकब्राह्मणम्—
एतं वै तमात्मानम् 152, 14.
१११. वाजसनेयिब्राह्मणम्—
एतमेव प्रव्राजिनो 175, 17.
एतमेव विदित्वा 175, 17.
एतं वै तमात्मानम् 107, 12.
तस्मात् पुत्रमनुशिष्टम् 175, 9.
तस्मात् पुत्रो 107, 11.
स यद्यनेन 107, 10.
स वायुमागच्छति 269, 4.
११२. वाजसनेयिशाखा—
क्व न्वश्वमेधयाजिनो 171, 10.
११३. वामनपुराणम्—
क्षत्रियस्यापि कथिताः 153, 13.
गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकम् 153, 15.
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च 153, 12.
चत्वार आश्रमाश्चैते 153, 11.
बाले प्रव्रजिते चैव 232, 1.
ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यम् 153, 14.
सद्यःशौचं समाख्यातम् 232, 2.
११४. वायुपुराणम्—
अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि 412, 22.
आहत्य दक्षिणाम्निं तु 412, 21.
एवमादीनि चान्यानि 369, 16.
कटफलं कौङ्कुणी द्राक्षा 369, 11.
कर्कन्धू-ग्रीवकं चारु 369, 12.
कशेरु कोविदारश्च 369, 9.

- कालेयं कालशाकं च 369, 10.
कृच्छ्रद्वाद्द्वारात्रेण 423, 4.
चव्यं पालेवता-ऽक्षोट- 369, 8.
जानुं कृत्वा तथा सव्यम् 431, 20.
तस्माद्दिद्वाच्चैव दद्यात् 423, 5.
न हि स्मृताः शेषभाजो 415, 7.
नागरं चात्र वै देयम् 369, 17.
पत्न्यै प्रजार्थं दद्यात् 438, 4.
परिवेषणं प्रशस्तं हि 417, 14.
पालाशयः सभिधः कार्याः 40, 5.
पितृ-देव-मनुष्याणाम् 417, 15.
पिप्पली मस्तिचं चैव 369, 14.
फलस्यानन्तता प्रोक्ता 417, 12.
बिल्वाऽऽमलक-मृद्गीका- 369, 7.
मधु-सर्पिस्तिलयुतान् 431, 19.
यावन्न लज्जयाऽङ्गानि 79, 1.
योऽन्यादीन्यवगूहेत् 79, 2.
वैकङ्कतं नालिकेरम् 369, 13.
शमी रोहितका-ऽश्वत्थाः 40, 6.
सुगन्धि मत्स्यमांसं च 369, 15.
हुत्वा दैवकरे ऽग्निः 415, 6.

११५. विश्वामित्रः—

- अथापरं परिव्राजकलिङ्गम् 170, 6.
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तम् 299, 17.
तद्भार्या-पुत्रयोश्चैव 45, 11.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 299, 15.
पार्वणं चेति विज्ञेयम् 299, 16.
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तम् 299, 18.
शिखा-यज्ञोपवीत- 170, 8.

शुश्रूषा सर्वदा कार्या 45, 12.
सत्यानृते 170, 7.

११६. विष्णुः—

अगस्त्याश्रमे 306, 6.
अग्निहोत्रादियज्ञेषु 117, 3.
अजातदन्ते बाले 238, 9. 244, 9.
अत्र च पितृगाथा भवति 419, 2.
अत्र पितरो मादयध्वम् 432, 6.
अत्रापि पितृगीताः 307, 7.
अथाशौचापगमे 297, 14.
अथैतानुपतिष्ठेत 433, 18.
अनुलोमास्तु 120, 2.
अनौरसेषु पुत्रेषु 249, 18.
अन्यथा निष्फलं तस्य 117, 4.
अपत्यं रोहिणीषु 313, 17.
अपि जायेत सोऽस्माकम् 307, 10.
अमरकण्टकपर्वते 305, 11.
अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य 433, 1.
अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रिणिशम् 233, 1.
234, 10.
असपिण्डे स्ववेदमनि 251, 16.
अहः संवत्सरादर्वाक् 233, 2.
आचार्य-पत्नी— 249, 1.
आचार्यं मातामहे 248, 3.
आरोग्यं वारुणे 314, 9.
आशौचम् 256, 7.
इरावत्याम् 306, 15.
उत्तरमानसे 306, 10.
उदङ्मुखेष्वचमनमादौ 427, 19.

ऋतुत्रयमुपास्यैव 81, 13.
एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
एवमादिषु 307, 2.
एष्टव्या बहवः पुत्राः 307, 12.
औजसे 307, 2.
कण्वाश्रमे 307, 6.
कनकं विशाखासु 314, 4.
कनखले 305, 15.
कर्मणां सिद्धिः रौद्रे 313, 18.
कालोदके 306, 9.
कुप्यद्रव्यमाजे 314, 10.
कुब्ज-वामन-जात्यन्ध- 51, 6.
कुब्जान्ने 305, 16.
कुमारधारायाम् 306, 4.
कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् 307, 8.
कुशावर्ते 305, 14.
कृषिं मूले 314, 6.
केचिद्गर्भस्य संस्कारात् 22, 2.
केदारे 305, 16.
कौशिक्याम् 306, 7.
क्षत्रियस्य 220, 17.
गङ्गाद्वारे 305, 13.
गङ्गायाम् 305, 13.
गङ्गा-सागरसङ्गमे 305, 14.
गयाशीर्षे 305, 11.
गयाशीर्षे वटे आदम् 307, 11.
गाः पौष्णे 314, 10.
गृहमाहिर्बुध्न्ये 314, 10.
गोदावर्याम् 306, 12.

गोमत्याम् 306, 13.
 गोमयेनोपलिप्तेषु 307, 6.
 घृतादिदाने तैजसानि 418, 14.
 चतुर्थे दिवसे 295, 2.
 चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा- 395, 2.
 चन्द्रभागायाम् 306, 15.
 जननाशौचमध्ये 464, 1.
 जातकर्म ततः कुर्यात् 22, 14.
 जीवजं च सर्वं न धूपार्थम् 394, 17.
 जीवितं याम्ये 314, 12.
 जीवितं शनैश्चरे 314, 18.
 ज्ञातिभ्रष्टचं हस्ते 314, 2.
 ततश्च सुप्रोक्षितम् 428, 1.
 तत्पसवमरणे च 247, 1.
 तन्दुलिकाश्रमे 306, 3.
 तावान् परिग्रहः प्रोक्तो 163, 17.
 तुरङ्गममाश्विने 314, 11.
 तेषां गङ्गाम्भसि 295, 3.
 दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु 409, 3.
 दक्षिणे पञ्चनदे 307, 1.
 दत्तमक्षयतां याति 419, 4.
 दन्तजाते 241, 18.
 द्वादशाहं राजन्यस्य 209, 19.
 द्विजस्य भार्या शूद्रा तु 96, 4.
 धनमार्थम्णे 314, 2.
 धनं शौक्रे 314, 18.
 न कारुणाम् 256, 9.
 नडन्तिकायाम् 306, 1.
 नदीषु बहुतोयासु 307, 9.

न राजाज्ञाकारिणाम् 256, 10.
 न राज्ञाम् 256, 7.
 न व्रतिनाम् 256, 8.
 न शूद्रं द्विजेन 279, 12.
 न सत्रिणाम् 256, 8.
 नाभिसंस्कारः 238, 10. 244, 10.
 नीलपर्वते 305, 15.
 पञ्चदशाहं वैश्यस्य 209, 20.
 परपूर्वासु भार्यासु 249, 19.
 पर्णाशी 144, 5.
 पर्वतनिकुञ्जेषु 305, 4.
 पुलिनेषु 307, 4.
 पुष्टिं पुष्ये 313, 19.
 पुष्पाशी 144, 6.
 पैश्ये 314, 1.
 प्रतिलोमासु 120, 2.
 ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-
 शूद्रेषु 220, 16.
 प्रभवेषु 307, 3.
 प्रभासे 306, 4.
 प्रयागे 305, 13.
 प्रस्रवणेषु 307, 4.
 प्रेतस्योदकनिर्वपणम् 289, 9.
 फलाशी 144, 4.
 फल्गुतीर्थे 306, 2.
 फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि 419, 1.
 बलं वासवे 314, 8.
 बिल्वके 305, 15.
 ब्रह्मवर्चसं सौम्ये 313, 18.

ब्राह्मणस्य सपिण्डानाम् 209, 18.
 ब्राह्मणादीनामांशौचे 261, 17.
 भुवं पुनर्वसौ 313, 19.
 भूतृण-शिशु-सर्षप- 375, 1.
 भृगुतुङ्गे 305, 16.
 मतङ्गवाप्याम् 306, 10.
 मनोऽशेषु च 307, 6.
 मन्त्रवर्जं हि 453, 17.
 मरणाशौचमध्ये 264, 2.
 महागङ्गायाम् 306, 3.
 महालये 306, 1.
 मासनिचयः 142, 8.
 मासं शुद्धस्य 209, 20.
 मित्राणि मैत्रे 314, 5.
 मूलाशी 144, 4.
 मृतं द्विजं न शुद्धेण 279, 12.
 यजेत वाऽश्वमेधेन 307, 13.
 यज्ञोपवीतं दण्डं च 163, 16.
 यत्र कचन नर्मदातीरे 305, 12.
 यत्र कचन सरस्वत्याम् 306, 5.
 यमुनातीरे 305, 12.
 यवान्नम् 144, 6.
 यश्चार्थहरः 463, 1.
 यावदाशौचम् 289, 12. 289, 17.
 रत्यर्थमेव सा तस्य 96, 5.
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे 314, 3.
 वटे 305, 11.
 वडवायाम् 306, 10.
 वनेषूपवनेषु 307, 5.

वर्जयेदुग्रगन्धीनि 394, 6.
 वाणिज्यवृद्धिं स्वातौ 314, 3.
 वाराणस्याम् 306, 6.
 वितस्तायाम् 306, 14.
 विद्यामभीष्टां जैवे 314, 17.
 विषाशायाम् 306, 13.
 विशेषतः 306, 5.
 विष्णुपदे 306, 11.
 वेत्रवत्याम् 306, 13.
 वैद्यस्य 220, 19.
 व्रतचर्या भवेत्तेषाम् 51, 7.
 शतद्रुतीरे 306, 14.
 शरयूतीरे 306, 8.
 शाकम्भर्याम् 306, 2.
 शाकाशी 144, 5.
 शाक्रे राज्यम् 314, 5.
 शोणस्य 306, 8.
 श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य 428, 2.
 श्रियं सर्पे 313, 20.
 श्रीपर्वते 306, 9.
 श्रैष्ठ्यमभिजिति 314, 7.
 सङ्गमेषु 307, 3.
 सततमादित्येऽङ्घ्रि 314, 15.
 सप्तार्षे 306, 11.
 समरविजयं कौजे 314, 16.
 समानवर्णास्तु 120, 1.
 समुद्रयानसिद्धिमाप्ते 314, 6.
 सरिद्धरास्तु 307, 3.
 सर्वान् कामान्श्रवणे 314, 8.

सर्वान् कामान् पैश्व्ये 313, 20.
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 7.
 सर्वान् कामान् बौधे 314, 17.
 संवत्सरनिचयी 142, 8.
 संस्कृतास्तु स्त्रीषु 241, 21.
 सितानि सुगन्धीनि 394, 7.
 सिन्धोस्तीरे 307, 1.
 सीमन्तोन्नयनं कर्म 22, 1.
 सुगन्धायाम् 306, 2.
 सौभाग्यं चान्द्रे 314, 16.
 सौभाग्यं फल्गुनीषु 314, 1.
 सौवर्ण-राजताभ्यां च 419, 3.
 स्वर्गमार्गप्रदेशे 306, 12.
 स्वर्गं कृत्तिकास्तु 313, 17.

११७. विष्णुधर्मोत्तरम्—

अगरुश्च सकपूरः 394, 12.
 अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यम् 23, 6.
 अतः काम्यानि वक्ष्यामि 315, 7.
 आदित्यादिदिनेष्वेवम् 315, 10.
 आरोग्यमथ सौभाग्यम् 315, 8.
 आशौचोपरमे कार्यम् 23, 7.
 क्रमेणैतान्यवाप्नोति 315, 11.
 जान्वालभ्य ततो देवान् 399, 10.
 तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् 439, 17.
 त्रिः पिबंत्विन्द्रियक्षीणम् 72, 13.
 दक्षिणाप्रवणे देशे 301, 18.
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 439, 18.
 धूपो गुग्गुलको देयः 394, 11.
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते 301, 19.

रक्तवर्णं तु राजेन्द्र 372, 14.
 वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् 459, 2.
 समस्ताभिर्योहतिभिः 399, 11.
 सम्पादितो विशेषस्तु 459, 3.
 सर्वकामास्तथा विद्याम् 315, 9.

११८. विष्णुपुराणम्—

अस्मिन्काले न दोषः स्यात् 29, 11.
 आ दाहादा दशाहाच्च 461, 5.
 आपीनहस्तपादां च 56, 3.
 आशौचं तु भवेत्तस्य 277, 4.
 इति मत्वा स्वदारेषु 102, 15.
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः 464, 8.
 क्षुत्क्षमां नातिभुक्तां वा 103, 2.
 गच्छेद्वावायं मतिमान् 102, 9.
 गण्डयोः कूपकौ यस्याः 56, 1.
 गृहस्थ उद्वहेत् कन्याम् 61, 2.
 चतुर्दश्यष्टमी चैव 102, 1.
 चैत्य-चत्वर-सौधेषु 102, 7.
 ततस्तु नाम कुर्वीत 24, 14.
 तत्सङ्घातगतैश्चैव 464, 10.
 ताः पूर्वा मध्यमा मासि 464, 6.
 तैल-स्त्री-मांसभोगी च 102, 3.
 त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येताः 464, 4.
 दौहित्रैर्वा नरभ्रेष्ठ 464, 12.
 न धर्षस्वरां क्षामाम् 55, 19.
 न चातिच्छिद्रदशनानाम् 56, 5.
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे 311, 3.
 न वामनां नातिदीर्घाम् 56, 4.
 न दमभ्रुव्यञ्जनवतीम् 55, 18.

नातिरुक्षच्छविं पाण्डु- 56, 2.
 नाऽदक्षिणां नान्यकामाम् 103, 1.
 नानिबद्धेक्षणां तद्वत् 55, 20.
 नानिष्टां न प्रकुपिताम् 102, 19.
 नाऽपवित्रेण हस्तेन 418, 10.
 नायसेनैव पात्रेण 418, 11.
 नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेत् 102, 18.
 नैव इमशानोपवन- 102, 8.
 पञ्चमीं मातृपक्षात् 61, 1.
 परदाररतिः पुंसाम् 102, 14.
 परदारान् न गच्छेत् 102, 13.
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र 102, 2.
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम् 311, 5.
 पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु 464, 9.
 पितृव्य-गुरु-दौहित्रान् 345, 10.
 पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा 461, 21.
 पूजयेद्व्य-कव्येन 345, 11.
 पूर्वा क्रिया मध्यमा च 464, 3.
 पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च 464, 11.
 प्रेते पितृत्वमापन्ने 464, 7.
 भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये 29, 10.
 मसूर-क्षार-वास्तोक- 374, 18.
 यस्याश्च रोमशे जंघे 55, 21.
 योऽसवर्णं तु मूल्येन 277, 3.
 वर्षैरेकगुणां भार्याम् 69, 12.
 विष्णून् भोजनं नाम 102, 4.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
 311, 1.
 श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रम्
 311, 7.

श्राद्धे न देया पालक्या 374, 17.
 सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि 462, 22.
 सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृहीयात् 386, 13.
 स्नातः स्रग्वन्धधृक्प्रीतो 103, 3.

११९. वृद्धगार्ग्यः—

अग्न्याधानाभिषेकादौ 461, 12.
 प्राजापत्ये तु पौष्णे च 325, 1.
 यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत 325, 2.
 वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत 461, 13.

१२०. वृद्धपरादारः—

कुटीचका नाम 161, 15.
 क्षत्रियस्तु दशाहेन 206, 7.
 तत्र बहूदका नाम 162, 18.
 तथैव द्वादशाहेन 206, 8.
 तपो-दानप्रवृत्तेषु 256, 18.
 दीक्षितानां च सर्वेषाम् 256, 17.
 प्रेतस्पर्शनसंस्कारे 275, 1.
 राज्ञां तु सूतकं नास्ति 256, 16.
 वोढा चैवाग्निदाता च 275, 2.
 सजातीयेषु वर्णेषु 221, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 222, 11.

१२१. वृद्धमनुः—

अजचरणादि द्वितीये 295, 12.
 अग्नौढायां च कन्यायाम् 245, 3.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 295, 1.
 अहस्त्वदत्तकन्यास्तु 245, 4.
 आशीचं पक्षिणीं रात्रिम् 251, 12.
 ऋतुकालं नियुक्तो वा 367, 6.
 कुर्यादनुपनीतोऽपि 465, 1.

ग्राममध्यगतो यावत् 253, 2.
 ग्रामस्य तावदाशौचम् 253, 2.
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ 253, 4.
 चतुर्दश्यां त्रयोदश्याम् 295, 15.
 तत्र गच्छन् समाप्नोति 367, 7.
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् 247, 10.
 द्वादशी हस्तसंयुक्ता 309, 7.
 द्वि-त्रिपादृक्षयोश्चैव 295, 11.
 नभस्यस्यापरः पक्षो 319, 7.
 पितृयज्ञाहुतिं पाणौ 465, 2.
 पित्वोरुपरमे स्त्रीणाम् 247, 9.
 पित्रोः स्वसरि तद्वच्च 251, 14.
 पुष्ये च हस्तनक्षत्रे 295, 13.
 भानु-भौमार्कि-भृगुषु 295, 14.
 महानद्यन्तरं यत्र 229, 15.
 मातुले श्वशुरे मित्रे 251, 11.
 यद्यमा रविवारेण 309, 9.
 वस्वन्तार्धादितः पञ्च 295, 10.
 वाचो यत्र विभिद्यन्ते 229, 16.
 शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने 253, 5.
 श्रवणाश्वि-धनिष्ठाद्रा- 309, 8.
 श्वशुरयोश्च भगिन्यां च 251, 13.
 स महालयसंज्ञः स्यात् 319, 8.
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यात् 247, 15.
 संस्थिते पक्षिणीं रात्रिम् 247, 14.
 सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेत् 309, 6.

१२२. वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

अनाहिताग्निरेकेन 286, 20.
 आहिताग्निर्थान्यायम् 286, 19.

कुमारजन्मदिवसे 214, 2.
 तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यम् 214, 4.
 भक्षयित्वा तु तन्मोहात् 214, 5.
 हिरण्य-भू-गवाश्वाज- 214, 3.

१२३. वृद्धशातातपः—

अपेक्षितं याचितव्यम् 422, 18.
 अपेक्षितं यो न दद्यात् 422, 16.
 कृपणो मन्दबुद्धिस्तु 422, 17.
 दातारं नोपतिष्ठन्ति 418, 7.
 न याचते द्विजो मूढः 422, 19.
 हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाः 418, 6.

१२४. व्याघ्रपातः—

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यम् 334, 6.
 आर्तवे देश-कालानाम् 334, 5.
 उपनीते तु विषमम् 235, 6.
 तुल्यं वयसि सर्वेषाम् 235, 5.

१२५. व्याघ्रः—

अन्तर्दशाहे जातस्य 230, 17.
 अवरश्चेद्भ्रं वर्णम् 276, 18.
 अस्थितेऽथ शरीरस्य 453, 13.
 आनन्त्यात्कुलधर्माणाम् 453, 12.
 एतद्भ्रः पितरो वासो 733, 10.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 433, 9.
 दशाहेनैव दम्पत्योः 230, 13.
 बाले मृते सपिण्डानाम् 230, 12.
 वहेच्छर्वं तदाऽऽशौचम् 276, 19.
 सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् 230, 18.

१२६. व्यासः—

अकृतं तद्विजानीयात् 446, 12.

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिः 444, 14.
 अनृणः स्यात् पितृणां तु 465, 21.
 अभुक्तवति नाऽश्रीयात् 45, 8.
 अमावास्यां प्रकुर्वीत 331, 22.
 अरत्निमात्रमुत्सृज्य 429, 11.
 अश्राद्धेयानि धान्यानि 373, 4.
 उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु 440, 8.
 ऋतुकाले ऽपि नारीणाम् 111, 9.
 एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये 173, 7.
 एकोद्दिष्टं परित्यज्य 446, 11.
 कन्यां च बहुपुत्रां च 111, 11.
 किङ्करः सर्वकारी च 45, 7.
 कृतामित्येव तत्सर्वम् 45, 6.
 कृतमौनाः समश्रीयुः 421, 18.
 क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय 270, 19.
 गर्भाधानादिभिर्युक्तः 218, 5.
 चतुर्थे सा न गम्या ऽहि 110, 1.
 जघन्यशायी पूर्वं स्यात् 45, 4.
 जातिमात्रोपजीवी च 218, 4.
 जुषध्वमिति ते चोक्ताः 421, 17.
 तत्कर्म सकलं ज्ञेयम् 129, 2.
 तस्य शुद्धिकरं कर्म 327, 7.
 तासां यागनिमित्तं तु 214, 14.
 तृप्ताः स्थेति च पृष्टास्ते 426, 19.
 त्यक्ताग्नेः पार्वणेनैव 444, 13.
 त्रिदण्डमेकदण्डं वा 178, 15.
 त्रिदण्डस्य परित्यागः 173, 6.
 त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत 214, 16.
 द्रव्याभावे द्विजाभावे 23, 9.

धनिष्ठासंयुते कुर्यात् 129, 1.
 न कर्मवित् न वाऽधीते 218, 6.
 न चैतदिष्टं देवानाम् 270, 20.
 न तिष्ठति तथाऽऽसीत 45, 9.
 नारायणं समुद्दिश्य 227, 6.
 पर्यटेत् पृथिवीं नित्यम् 178, 16.
 पितृन्मातामहांश्चैव 465, 20.
 पुष्करेऽप्यक्षयं श्राद्धम् 304, 4.
 प्रथमे दिवसे षष्ठे 214, 15.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 218, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशः 40, 18.
 महोदधौ प्रयागे च 304, 5.
 मातुः सपिण्डा यत्नेन 64, 8.
 यच्च शिष्येण कर्तव्यम् 45, 5.
 यत्रोपस्पृशतां वाऽपि 429, 12.
 वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च 111, 10.
 व्याधितो बन्धनस्थो वा 111, 8.
 श्रवणेन तु यत्कर्म 128, 4.
 श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने 331, 21.
 सजातीयगृहेष्वेव 40, 19.
 संवत्सरकृतो ऽध्यायः 128, 15.
 सूतिकावासनिलयाः 214 13.
 हिङ्गु-द्रव्येषु शाकेषु 373, 5.
 हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत 23, 10.

१२७. व्यासस्मृतिः —

अभिहोत्रविनाशे तु 170, 1.
 तद्व्यज्ञोपवीतस्य 170, 4.
 पत्नी योक्त्रं यथेष्टचन्ते 170, 3.
 यथा च मेखलादीनि 170, 2.

१२८. शङ्ख-लिखितौ—

- अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 21.
 अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 22.
 आमन्त्य गच्छेत् 50, 6.
 आहत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इषुं गृह्णाति 98, 11.
 एवं कृते नाम्नि 26, 6.
 कुमारप्रसवे 213, 18.
 क्रमशो यायावराणाम् 140, 4.
 तदहरित्येके 213, 20.
 दशान्तं द्यूद्वा 98, 11.
 न पद्म्यां कर्षेत् 50, 2.
 न प्रतिगृह्णीयात् 423, 9.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नात्यन्ताधिकं दद्यात् 423, 9.
 नान्न-पानादिकं श्राद्धे 423, 11.
 नापश्चान्नि च 50, 3.
 नार्तवे दिवा 100, 1.
 पुत्रानुत्पाद्य 140, 1.
 प्रतोदं वैश्या 98, 11.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 22.
 ब्राह्मणस्तु 98, 12.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 त्रिविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.

१२९. शङ्खः—

- अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थम् 231, 18.
 अङ्गुष्ठेन विनाश्राति 425, 7.
 अजातदन्ते तनये 243, 14.
 अतीते दशरात्रे 234, 7.
 अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 22.
 अथर्वशिरसोऽध्येता 342, 15.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 4.
 अपूपाः सक्तवो धानाः 383, 2.
 अमायां तु क्षयो यस्य 446, 16.
 अवक्षुतावरुदितम् 377, 17.
 असमानं द्वितीयेन 265, 7.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 23.
 अहोरात्रात्तथा शुद्धिः 243, 15.
 आम्नान् पालेवतानिक्षून् 370, 6.
 इत्थमभून् द्विजःश्राद्धम् 425, 11.
 इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः 40, 153.
 उग्रगन्धीन्यगन्धीनि 393, 18.
 उच्छिष्टाः पितरो यान्ति 425, 15.
 ऋग्यजुःपारगो यश्च 342, 14.
 ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् 384, 5.
 एकपिण्डाः पृथक्शौचाः 61, 17.
 एतत् पण्येषु भोक्तव्यम् 383, 3.
 कुलदेवतानक्षत्राभि- 24, 18.
 कृष्णरु-वस्ताजिनानि 32, 15.
 कृष्णाजाजीं विडं चैव 377, 15.
 क्षत्रियाद्वैश्यायाम् 120, 7.
 क्षत्रियायाम् 120, 6.
 खादितार्थं पुनः खादेत् 425, 9.

गङ्गाद्वारे प्रयागे च 304, 9.
 गङ्गा-यमुनयोस्तीरे 304, 7.
 गर्भस्पन्दने 21, 11.
 गो-गजाश्वादपृष्ठेषु 303, 5.
 घृतेन दीपो दातव्यः 395, 8.
 तथैवानुपनीते तु 243, 16.
 तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा 425, 2.
 तृतीये वर्षे चूडाकर्म 28, 13.
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन 370, 9.
 दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु 384, 4.
 दातुः पतति बाहुर्वै 425, 15.
 दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभम् 293, 8.
 देशान्तरगतं श्रुत्वा 236, 1.
 द्राक्षां मधुयुतां दद्यात् 370, 8.
 ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् 342, 11.
 न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु 303, 6.
 नर्मदा-बाहुदातीरे 304, 8.
 नान्दीमुखे सत्य-वसू 403, 16.
 नित्यं योगपरो विद्वान् 342, 16.
 नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः 326, 11.
 नैमित्तिके काल-कामौ 403, 18.
 परपूर्वास्तु च स्त्रीषु 250, 5.
 पार्वणं तस्य कर्तव्यम् 446, 17.
 पितामह्यादिभिः सार्धम् 456, 4.
 पितुः पुत्रेण कर्तव्या 462, 4.
 पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् 267, 13.
 पीतावशिष्टं तोयादि 425, 8.
 पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् 462, 5.
 पुरुरवाऽऽर्द्रवौ चैव 403, 17.

पुष्पाणि वर्जनीयानि 393, 19.
 प्रजामिष्टां यशः स्वर्गम् 326, 10.
 प्रत्ता-ऽप्रत्तास्तु योषित्सु 246, 13.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 23.
 प्राङ्नामकरणात् 230, 6.
 प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यम् 326, 9.
 प्रौढपादो बहिःकक्षो 425, 6.
 प्रौष्ठपद्यामतीतायाम् 326, 8.
 ब्रह्मदेयानुसन्तानो 342, 12.
 ब्रह्मदेयापतिश्चैव 342, 13.
 भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रम् 425, 5.
 भोजयेदथ वाऽप्येकम् 364, 18.
 मातर्यग्रे प्रमीतायाम् 267, 17.
 माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यात् 246, 14.
 मातुः सपिण्डीकरणम् 456, 3.
 मुखेन वा धमेदन्नम् 425, 10.
 यच्छेषं दशरात्रस्य 236, 2.
 यद्येकजाता बहवः 61, 16.
 वर्जयेद्वर्णं सर्वम् 377, 16.
 वसा-मेदोद्भवं दीपम् 395, 9.
 विदार्याश्च भक्षुण्डांश्च 370, 7.
 वैश्येन भूद्र्याम् 120, 8.
 श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो 425, 1.
 श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् 425,
 14.
 सन्निहत्यां गयायां च 304, 10.
 समानाशौचसम्पाते 265, 6.
 सर्वेषां सकुल्यानाम् 24, 1.
 संवत्सरे ऽन्नप्राशनम् 27, 11.

हुङ्कारेणापि यो ब्रूयात् 425, 4.

१३०. शम्भुः—

उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान् 397, 21.

उदकप्लवमुदीच्यं स्यात् 397, 3.

दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु 397, 22.

१३१. शन्यपर्व—

असंस्कृतायाः कन्यायाः 82, 4.

१३२. शाठ्यायनिः—

कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात्
319, 11.

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः 321, 17.

नभस्यस्याऽपरे पक्षे 319, 10.

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः 321, 16.

पुनरप्यपकृष्यन्ते 454, 16.

सपिण्डीकरणादर्वाक् 454, 15.

१३३. शातातपः—

अनन्तमक्षयं चैव 338, 18.

अर्हति स्वर्गवासे ऽपि 456, 15.

आत्मानं घातयेद्यस्तु 228, 6.

आशौचस्य च ज्हासे ऽपि 289, 19.

आसुरादिविवाहेषु 457, 2.

इष्टैः सार्धं तु विधिवत् 443, 14.

उदङ्मुखस्तु देवानाम् 397, 16.

एकं नाम्ना परं तूष्णीम् 460, 15.

दशाहाद्राजन्यो 206, 4.

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गम् 72, 14.

क्रयक्रीता तु या नारी 463, 19.

क्रीवे देशान्तरस्थे च 354, 20.

तत्र त्रिरात्रमाशौचम् 228, 7.

तन्मात्रा तत्पितामहा 457, 1.

तृतीये तूदकं कृत्वा 228, 8.

दारा-ऽग्निहोत्रसंयोगे 354, 14.

न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18.

91, 2.

न सा दैवे न सा पित्र्ये 463, 20.

परिणीय सगोत्रां तु 72, 13

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 13.

पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.

भोजयेद्यस्त्वथर्वाणम् 338, 17.

मातुलस्य सुतामूढा 63, 14.

मृता याऽनुगता नाथम् 456, 20.

योगशास्त्राभियुक्ते च 354, 21.

रात्रिशेषे ब्रह्मच्छुद्धिः 267, 2.

वरश्चेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.

वृद्धः शौच-क्रियालुप्तः 228, 5.

शूद्रो विंशतिरात्रेण 206, 5.

शेषमन्नमनुज्ञातम् 443, 13.

समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.

समानप्रवरां चैव 63, 21.

हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

१३४. शिवस्वामिः—

आपस्तम्बाः षडित्याहुः 448, 15.

नवश्राद्धाणि पञ्चाहुः 448, 14.

१३५. शुनःपुच्छः—

प्रथमे ज्हनि यद्द्रव्यम् 290, 21.

शालिना सक्तुभिर्वापि 290, 20.

१३६. शैवपुराणम्—

अदत्त्वा कर्षको देवि 14, 16.

तस्य तृष्णाऽभिभूतस्य 14, 17.
 तस्यान्ते मानुषो भूत्वा 14, 20.
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खः 14, 21.
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु 14, 18.
 मरुदेशे भवेद्दृक्षः 14, 19.

१३७. शौनकः—

अथ काषायवासाः 178, 18.
 अनग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा 415, 9.
 एकाकी विचरेत् सर्व- 180, 19.
 एकैकमेकैकस्य त्रिंस्त्रीन् 363, 6.
 जायोपेतो 130, 11.
 ताः प्रतिग्राहयिष्यन् 410, 6.
 तृतीये वर्षे 28, 17.
 निवेद्यैवाऽपसव्येन 416, 20.
 पाकं सर्वमुपानीय 419, 15
 पात्रेषु दर्भान्तर्हितेषु 409, 9.
 श्रौष्ठपदाऽपरपक्षे 317, 8.
 यथान्यायमितरे 130, 10.
 विधिना देवपूर्वं तु 419, 16.
 समावृत्तो 130, 10.
 हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टे तु 416, 19.
 हेमन्त-शिशिरयोः 308, 16.

१३८. श्रुतिः—

अग्न आयाहि 135, 17.
 अग्निमीळे 135, 13.
 अग्निर्हि प्राणः 155, 13.
 अथ पुनर्ब्रूती 151, 12.
 अधस्तात् समिधम् 66, 17.
 अमावास्यामपराह्णे- 452, 7.

अयज्ञोपवीती 171, 9.
 असंस्थिते ऽग्नीषोमीये 385, 7.
 आहिताग्निम् 22, 13.
 इमां त्वमिन्द्रमीदृः 105, 16.
 इषे त्वा 135, 15.
 उपनिषदमावर्तयेत् 195, 13.
 उपरिष्ठादाषाढानाम् 313, 13.
 एतद्वै जरामर्यम् 136, 6.
 एष वा अनृणः 105, 1. 150, 13.
 ओमित्येतमात्मानम् 176, 12.
 क्रीडन्तौ पुत्रैः 105, 20.
 जरया वा 136, 6.
 जायमानो वै 104, 19. 150, 11.
 तद्वैके प्राजापत्याम् 155, 11.
 दशा ऽस्यां पुत्रानाधेहि 105, 17.
 न यज्ञोपवीतम् 171, 6.
 ना ऽतिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
 नामावास्यायाम् 100, 16.
 न्यास इति ब्रह्मा 176, 7.
 प्रजापतिर्वै स्वाम् 68, 13.
 बहु स्याम् 60, 1.
 ब्रह्मचर्येण 104, 20. 150, 12.
 यत्स्वाध्यायम् 132, 14.
 यावज्जीवम् 136, 3.
 रयिं च पुत्रांश्च 106, 1.
 वर्षास्रु ध्रुवशीलः 180, 16.
 श्रोतव्यो मन्तव्यः 195, 17.
 स स्त्रीष ५ सादमुपासीदत् 103, 7.

१३९. श्लोकगौतमः—

- अन्तर्दशाहे दर्शे तु 291, 16.
 अपुत्रा तु यदा भार्या 335, 5.
 एक-द्वि-त्रिदिनैरुने 450, 11.
 कन्यागते सवितरि 321, 12.
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि 321, 13.
 पित्रोस्तु यावदाशौचम् 291, 17.
 रजस्वला भवेत्सा तु 335, 6.
 श्राद्धं तत्र न कर्तव्यम् 335, 13.
 श्राद्धान्यूनान्दिकादीनि 450, 12.
 श्राद्धीयेऽहनि सम्प्राप्ते 335, 12.

१४०. षट्त्रिंशन्मतम्—

- ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यम् 227, 4.
 क्षीरादि माहिषं वर्ज्यम् 378, 11.
 गो-ब्राह्मणहतानां च 227, 3.
 तथापि दाहयेदेनम् 242, 4.
 मासिकेऽन्दे तु सम्प्राप्ते 332, 5.
 यद्यप्यजातदन्तः स्यात् 242, 3.
 वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यम् 332, 6.
 शावाशौचे समुत्पन्ने 264, 11.
 शावेन शुद्धयेत स्रुतिः 264, 12.

१४१. सङ्ग्रहकारः—

- करेण दक्षिणेनोर्ध्वम् 36, 14.
 खल्वाटकश्च दुर्बालः 352, 14.
 ततः ओम् तथेति 402, 19.
 ततः पुनरपो दत्त्वा 402, 18.
 दैवे क्षणः 402, 18.
 नाम्नो दन्तोद्भवात् चौडात् 243, 11.
 प्राप्नुवानि इति 402, 20.

- प्राप्नोतु भवान् 402, 20.
 यावच्चैलं न गृह्णाति 79, 4.
 यात्रहोषं न जानाति 79, 5.
 वलितं मानवैः सूत्रम् 36, 15.
 शिलोऽञ्जयाचितैर्जीवन् 216, 12.
 सद्यःशौचमहस्यहः 243, 12.

१४२. सत्यव्रतः—

- गृहीतपुत्रा विधिवत् 22, 6.
 र्जितिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः 391, 21.
 स्त्री यद्यकृतसीमन्ता 22, 5.

१४३. संवर्तः—

- अष्टवर्षा भवेद्द्वौरी 79, 10.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 294, 14.
 जाते पुत्रे पितुः स्नानम् 22, 17.
 213, 2. 260, 5.
 तस्मादुद्वाहयेत् कन्याम् 78, 17.
 दशवर्षा भवेत् कन्या 79, 11.
 प्रथमेऽह्नि तृतीये वा 294, 13.
 माता शुद्धयेद्दशाहेन 213, 3.
 260, 6.
 रजःकाले तु गन्धर्वाः 78, 16.
 रोमकाले तु सम्प्राप्ते 78, 15.

१४४. साङ्ख्यायनगृह्यम्—

- सप्तमे मासि 21, 9.

१४५. सुमन्तुः—

- अक्रोधनो रसान् सम्यग् 424, 6.
 अनुपेतोऽपि कुर्वीत 465, 15.
 अन्यत्र हिरण्योदकैः 381, 18.
 अन्यथा सङ्कर-64, 6.

अपुत्रे प्रस्थिते कर्ता 458, 4.
 अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् 386, 11.
 असाववनेनिङ्क्षेति 431, 6.
 आतृप्रेर्भोजनं तेषाम् 424, 7.
 आसनेषु सदर्भेषु 398, 18.
 एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यम् 328, 2.
 कन्याराशौ महाराज 323, 14.
 कुर्याच्च विधिवच्छाद्धम् 447, 7.
 केश-कीट-क्षुतवचो 381, 16.
 गोरसं चैव सक्तूश्च 386, 10.
 तत्र पत्न्यपि कुर्वीत 458, 5.
 तदपत्यानि 64, 5.
 तद्गृहितरश्च 64, 5.
 तद्गगिन्यो-64, 4.
 तद्भातरो मातुलाः 64, 4.
 तस्मात्कालाद्भवेद्द्वेयम् 323, 15.
 तां स्पृशतश्च 261, 3.
 त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन 431, 7.
 दक्षिणाप्रवणे सम्यक् 398, 17.
 दर्भपाणिर्द्विराचम्य 398, 15.
 नेतरेषाम् 261, 3.
 परिश्रिते शुचौ देशे 398, 16.
 पिता पितामहे योज्यः 457, 4.
 पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 64, 4.
 पित्रोरनग्निमान् धीरः 447, 8.
 प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् 452, 21.
 ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यम् 45, 1.
 भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय 329, 10.
 माता मातामहे तद्वत् 457, 5.

मातुरेव सूतकम् 261, 3.
 मित्राय गुरवे श्राद्धम् 329, 11.
 यद्यसौ कुतचूडः स्यात् 465, 16.
 व्रतस्थो वा श्रतस्थो वा 464, 19.
 श्राद्धं कुर्यादवदयं तु 468, 18.
 सपिण्डीकरणं तस्य 452, 22.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 329, 9.
 समत्वमागतस्यापि 328, 1.
 स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च 45, 2.

१४६. सुश्रुतः-

करण्यश्च पलाण्डुश्च 379, 3.
 गृज्जनं यवनेष्टश्च 379, 4.
 लशुनं दीर्घपत्रश्च 379, 2.

१४७. स्कन्दपुराणम्—

अक्षमालां च गृह्णीयात् 164, 8.
 एकं तु वैणवं दण्डम् 163, 13.
 एते क्रमेण विप्राणाम् 17, 8.
 कन्थां कौपीनमाच्छाद्यम् 163, 12.
 कुटीचकस्तु संन्यस्य 162, 4.
 कौपीनाच्छादनं वस्त्रम् 164, 6.
 देवतानामभेदेन 163, 14.
 परहंसास्त्रिदण्डं च 164, 9.
 पार्वणं कुरुते यस्तु 466, 7.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 7.
 भिक्षामादाय भुञ्जीत 162, 5.
 मातामह्यां न कुरुते 466, 8.
 माधूकरमथैकाग्रम् 164, 8.
 यदि माता यदि पिता 455, 20.
 व्युत्क्रमेण मृतानां च 455, 19.

शिखां यज्ञोपवीतं च 164, 10.
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् 116, 2.
हंसः कमण्डलुं शिष्यम् 163, 16.

१४८. स्कन्दः—

गोवालरज्जुसम्बद्धम् 162, 14.
जलपात्रं पवित्रं च 162, 15.
बहूदकस्तु संन्यस्य 162, 12.
शिखां यज्ञोपवीतं च 162, 16.
सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यम् 162, 13.

१४९. स्मृतिः—

आद्यं श्राद्धमशुद्धो ऽपि 467, 17.
उन्मत्तः किल्बिषी कुष्टी 355, 19.
उपवासो यदा नित्यः 443, 9.
उपवासं तदा कुर्यात् 443, 10.
एकदण्डं समाश्रित्य 178, 1.
द्वादशैव तु वर्षाणि 355, 16.
नखानि निकृत्य 171, 1.
नरके रौरवे घोरे 178, 2.
निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10.
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता 355, 17.
परमेकाहमा वर्षात् 234, 5.
राजयक्ष्म्यामयावी च 355, 20.
शुचिना कर्म कर्तव्यम् 203, 7.
श्राद्धकृत् शुक्लवासाः स्यात् 396, 8.
समर्घं धनमुद्धृत्य 353, 21.
स वै कर्षुषिको नाम 353, 22.
स्नातोऽधिकारी भवति 396, 7.

१५०. स्मृतिसंग्रहः—

काम्यतन्त्रेण नित्यस्य 470, 14.

ततस्त्वसोदरो भ्राता 462, 10.
धनहार्यथ दौहित्रः 462, 8.
पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धम् 462, 7.
भ्रातुः सहोदरो भ्राता 462, 9.

१५१. * स्मृत्यन्तरम्.

अङ्गानि पितृयज्ञस्य 444, 10.
अन्तर्दशाहोपरतस्य 230, 20.
अपुत्रस्य परेतस्य 458, 7.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 458, 9.
अष्टावेते यतस्तस्मात् 392, 3.
असवर्णास्तु कन्यास्तु 98, 1.
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति 123, 19.
आत्मानं धर्मकृत्यं च 385, 2.
आत्मानं पीडयित्वापि 190, 18.
आशौचमुदकं पिण्डम् 458, 8.
इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धम् 326, 1.
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शम् 400, 13.
उदाहरेत् स्वधाकारम् 465, 9.
उपाकर्म न कर्तव्यम् 129, 12.
ऋणत्रयमपाकृत्य 154, 15.
एकचित्यां समारूढौ 469, 11.
एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्ट—
विधिः 328, 7.
एकस्यैव तु नो दद्यात् 326, 2.

* The quoted lines belong to different Smritis. But as the same line sometimes appears in more than one Smṛiti no mention is made here of the different Smritis.

एकामुत्क्रम्य कामार्थम् 114, 13.
 एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतेषां यान्यपत्यानि 72, 2.
 कलौ युगे त्विमान्धर्मान् 94, 3.
 208, 12.
 कामं तान् धार्मिको राजा 165, 2.
 कुसुम्भं राजसर्षपम् 375, 6.
 कूष्माण्डं बहुबीजानि 378, 7.
 कूष्माण्डं महिषीक्षीरम् 378, 4.
 कृतचूडोऽनुपेतस्तु 465, 8.
 गृहीतनियमस्यापि 275, 1.
 चणका राजमाषाश्च 376, 5.
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः 86, 7.
 जमदग्निर्भरद्वाजो 71, 18.
 जुहुयाद्भूतयज्ञादि 442, 20.
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य 177, 6.
 तत् स्वशाखामतं तत्र 430, 7.
 तदैकदण्डं संगृह्य 179, 16.
 तिर्यग् यवोदराण्यष्टौ 220, 21.
 तृतीये पञ्चमे वाऽपि 296, 7.
 तेषामपि तथा गङ्गा- 225, 90.
 तेषां सपिण्डनाभावात् 458, 10.
 द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धात् 262, 68.
 द्वितीयेऽहनि कर्तव्यम् 296, 6.
 धनुःसहस्रे द्वे क्रोशः 230, 3.
 धात्रीफलैरमावास्यायाम् 391, 6.
 न तस्य दहनं कार्यम् 232, 6.
 न द्विःपक्वम् 382, 9.
 न पर्युषितम् 382, 9.

नाऽऽपणीयमन्नमश्नीयात् 382, 8.
 नित्यमन्नप्रदस्यापि 256, 20.
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु 257, 2.
 नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् 177, 7.
 परितो व्रजते नित्यम् 201, 14.
 परिबोधात् परिच्छेदात् 201, 12.
 परिपूर्णफलत्वाच्च 201, 13.
 पवित्रपाणयः सर्वे 400, 12.
 पात्राणि तु दहेद्भौ 226, 18.
 पापं कुत्सितमित्याहुः 392, 12.
 पिण्डालुकं च तुण्डीरम् 378, 6.
 पितुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 12.
 पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यात् 469, 12.
 प्रमाणमंगुलस्योक्तम् 230, 1.
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ 256, 21.
 प्राङ् नामकरणात्सद्यः 2411, 7.
 प्रातिलोम्यानुलोम्येन 125, 16.
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ 154, 16.
 मध्याह्नः खड्गपात्रं च 392, 10.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 62, 15.
 मातुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 14.
 मुनिभिर्भिन्नकालेषु 430, 6.
 मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 334, 20.
 336, 6.
 ये च सन्तानजा दोषाः 152, 5.
 यदा तु विदितं तत् स्यात् 170, 15.
 यदेन्दुः पितृदैवस्ये 309, 14.
 याम्या तिथिर्भवेत्सा हि 309, 15.
 राजस्तथासुरो वैश्य- 86, 8.

रूप्यं दर्मास्तिला गावो 392, 11.
 लोभात् यः पितरौ भृत्यान् 385, 3.
 वसिष्ठ-कश्यपा-जगस्त्याः 72, 1.
 विकिरश्च न दातव्यः 445, 5.
 वितस्तेर्द्विगुणोऽराजिः 236, 2.
 विवाहोत्सव-यज्ञादि- 262, 14.
 वृत्त-स्वाध्यायसंपेक्षम् 208, 10.
 वेदोपाकरणे प्राप्ते 129, 12.
 वैतानं प्रक्षिपेदप्सु 226, 17.
 वैश्वदेवाहुतीरमौ 442, 19.
 शृतमन्नं परैर्देयम् 262, 11.
 आर्द्धं तदा न कर्तव्यम् 334, 21.
 षष्टिर्वान्ये प्रजायन्ते 723, 67.
 संकल्पं तु यदा आर्द्धम् 445, 4.
 संकल्पआर्द्धमेवासौ 444, 11.
 संन्यासस्तान् दहेत् सर्वान् 152, 5.
 समर्थस्तोषयित्वाथैः 114, 14.
 सर्वसङ्गनिवृत्तस्य 232, 5.
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया 190, 19.
 सार्य-प्रातः सदा सन्ध्याम् 165, 1.
 स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिः 29, 15.
 स्वामिशुद्धचैव शुद्धचन्ति 262, 19.
 हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यात् 413, 3.
 हित्वा चैवापरं जन्म 201, 15.

१५२. हारीतः—

अग्निस्तं मोचयामास 40, 9.
 अष्टागवं धर्म्यहलम् 5, 16.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आहत्य निवेदयेत् 50, 7.

एकं तु वैणवं दण्डम् 172, 22.
 एकाहस्तु पुराणेषु 449, 9.
 कल्पान्तराणि कुर्वाणः 408, 15.
 कुटीचको बहूदको 160, 17.
 कुलानुरूपाः प्रजाः 73, 15.
 क्षमा दमो दया दानम् 343, 13.
 गर्भाधानादिः 17, 20.
 गुरुणा लघु शुद्धचेत् 265, 11.
 गृहीत्वा विचरेत्तावत् 172, 23.
 चतुर्गवं नृशंसानाम् 5, 17.
 चतुर्थः परमो हंसो 160, 18.
 चतुर्थे जहनि 109, 16.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 160, 15.
 चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते 416, 14.
 चान्द्रायणं नवआर्द्धे 449, 8.
 जातमृते 231, 3.
 तत्र ब्रह्मवादिनीनाम् 82, 13.
 तस्मादतन्त्रितो दद्यात् 14, 6.
 तस्मात् कुलीनाः 343, 16.
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानम् 160, 16.
 त्रयः स्नातका भवन्ति 53, 12.
 दशाह एव विप्रस्य 208, 14.
 दैवेनोत्तरेण 18, 3.
 दोषः स्यादसपिण्डस्य 285, 12.
 द्वादशोभयतः श्रोत्रि- 344, 3.
 द्विविधाः स्त्रियः 82, 12.
 द्विविधो हि संस्कारः 17, 19.
 न ग्रामाभिमुखं प्रेतम् 280, 10.
 न पद्भ्यां कर्षेत् 50, 2.

न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 न वट-प्रक्षोदुम्बर- 979, 7.
 नष्टे जलपवित्रे वा 172, 21.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नापश्चामि च 50, 3.
 परपूर्वास्तु भार्यास्तु 250, 1.
 पाकयज्ञाः 17, 20.
 पुनन्ति खलयज्ञेन 14, 4.
 पुरा जग्राह वै मृत्युः 40, 8.
 प्रेतस्पृशो ग्रामं न 275, 4.
 ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता 343, 8.
 ब्रह्मवादिन्यः 82, 12.
 ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते 164, 15.
 ब्राह्मणे संस्कृतः 18, 1.
 भूमिं भित्तौषधीश्छित्वा 14, 3.
 मैक्ष्यमवेक्षितम् 43, 10.
 मातामहे त्रिरात्रं स्यात् 250, 2.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 यत्नेनैवंविधान् 360, 1.
 यदश्नाति ब्रह्मचारी 43, 12.
 या तु पूर्वममावास्या 451, 16.
 यूपोऽयं विहितो मध्ये 14, 5.
 रात्रौ चेदादित्यस्य 275, 5.
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.
 174, 5.
 विद्यास्नातको 53, 12.
 विविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 विहितं हि सपिण्डस्य 285, 11.

वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11. 174,
 11.

वेदोऽङ्गानि धर्मो 343, 6.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.
 शावान्तः शाव आयाते 265,
 10.
 शौचं स्नानं जपो होमः 343, 14.
 सकृत्संस्कृतसंस्काराः 21, 15.
 सङ्ग्रामस्थश्च राजन्यो 258, 2.
 सत्यवचनं सन्तोषो 343, 15.
 सत्री च ब्राह्मणो नित्यम् 258, 3.
 सद्योवधूनाम् 82, 14.
 सपिण्डीकरणं तस्याम् 451, 17.
 समता सौम्यता 343, 9.
 स्थितिरविच्छिन्न- 343, 5.
 स्नापयित्वाऽनडुहो 6, 14.

१५३. हारीतस्मृतिः—

एकमप्यक्षरं यस्तु 53, 4.
 पृथिव्यां नास्ति तद्व्यम् 53, 5.

१५४. * Anonymous Quotations.

अतिरात्रे षोडशिनम् 373, 13.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 10.
 अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 17.

* These quotations are taken from various works. But as the same quotation sometimes appears in different works, they are put here under the heading "Anonymous Quotations."

आधानकाले सोमे च 296, 20.
 आशौचे तु समुत्पन्ने 24, 4.
 उपाकृत्य 130, 2.
 एकत्वं सा गता भर्तुः 63, 6.
 एकेन पाणिना दत्तम् 382, 17.
 कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः 24, 5.
 298, 17.
 गङ्गायां भास्करक्षेत्रे 296, 19.
 चत्वार आश्रमास्तात 153, 18.
 जातौ विप्रो दशाहेन 215, 7.
 240, 20.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 404, 14.
 त्र्यहातृदकदायिनः 223, 9.
 दशाहं शिवमाशौचम् 216, 16.
 दिनानि दश पञ्च च 319, 19.
 न कलञ्जं भक्षयेत् 325, 17.
 न विधौ परः शब्दार्थः 298, 11.

नातिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
 नामधारकविप्रस्तु 219, 3.
 पत्न्यभावे तु सोदरः 462, 19.
 पितृभ्यः स्थानमसि 411, 5.
 बाहुजातोरुजातानाम् 154, 5.
 भवत्स्त्रेवाग्नौकरणहोमम् 415, 1.
 मास-सांवत्सरादृते 334, 9.
 मुखजानामयं धर्मो 154, 4.
 मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 336, 7.
 वेदमधीत्य 130, 1. 130, 17.
 व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानाम् 455, 16.
 शुचिना कर्म कर्तव्यम् 297, 11.
 श्राद्धविघ्ने द्विजातीनाम् 336, 1.
 पण्मासात् पक्षिणी 233, 4.
 षोडशारण्यवासिनः 146, 8.
 सर्वे चैव त्रिदण्डिनः 3, 179.
 स्वगोत्राङ्गदयते नारी 63, 7.